

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

ZINĀTNISKIE RAKSTI

14

XXXIV

14

(XXXIV)

PROCEEDINGS

OF THE NATIONAL LIBRARY OF LATVIA

14

(XXXIV)

Publishing and the Nation

RĪGA 2025

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

ZINĀTNISKIE RAKSTI

14

(XXXIV)

Izdevējdarbība un nācija

RĪGA 2025

UDK: 002(082)
La805

LNB "Zinātnisko rakstu" galvenais redaktors / *Editor-in-Chief of Proceedings of the NLL*
Mārtiņš Mintaura

Atbildīgais redaktors / *Managing editor*
Mārtiņš Mintaura

Redakcijas kolēģija / *Editorial board*

Pauls Daija, Jana Dreimane, Māra Grudule, Jānis Kalnačs,
Kaspars Kļaviņš, Gustavs Strenga, Katrīna Teivāne, Viesturs Zanders (Latvija / *Latvia*),
Žiljēns Gelēns (*Julien Gueslin*, Francija / *France*), Detlefs Hennings (*Detlef Henning*, Vācija / *Germany*),
Doms Kauns (*Domas Kaunas*, Lietuva / *Lithuania*),
Jānis Krēslīņš (Zviedrija / *Sweden*), Aile Meldre (*Aile Möldre*, Igaunija / *Estonia*),
Pāvels Štolls (*Pavel Štoll*, Čehija / *Czech Republic*)

Literārā redaktore (latviešu valoda) / *Copy editor (Latvian)*
Sigita Kušnere

Tulkojumi angļu valodā / *English translations*
Mārtiņš Mintaura

Dizains / *Design*
Una Grants

Iespiests / *Printed by*
SIA "PNB Print"

Rakstu krājums ieteikts publicēšanai ar LNB Zinātniskās padomes 06.05.2025. sēdes lēmumu (protokols Nr. 1/2025).
No 2022. gada izdevums ir indeksēts *Scopus* datubāzē / *The volume has been published pursuant to Decision No. 1/2025 taken by the Research Committee of the National Library of Latvia on 06 May 2025. From 2022 the publication is indexed in Scopus.*

LNB "Zinātnisko rakstu" 14. sējums sagatavots un iespiests Latvijas Zinātnes padomes Fundamentālo un lietišķo pētījumu programmas projektā "Grāmata un sabiedrība Latvijā: Eiropas dimensija un kultūras pārmaiņas" (LZP-2023/1-0263). / *The Proceedings of the National Library of Latvia, Volume 14, were prepared and printed within the project "Book and Society in Latvia: European Dimension and Cultural Transformations" (LZP-2023/1-0263) sponsored by the Latvian Council of Science of the Ministry of Education and Science.*

Izdevuma literārā redakcija veikta ar Valsts pētījumu programmas "Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai" projekta "Naratīvs, forma un bals: literatūras iesakņotība kultūrā un sabiedrībā" (Nr. VPP-LETONIKA-2022/3-0003) finansējumu. / *The literary editing of the publication was carried out with the funding of the National research programme's "Letonika – Fostering a Latvian and European Society" project VPP-LETONIKA-2022/3-0003 "Narrative, Form and Voice: Embeddedness of literature in culture and society".*

Starptautiskā konference "Izdevējdarbība un nācija" notika ciklā "Latviešu grāmatai 500" ar Latvijas Republikas Kultūras ministrijas finansiālu atbalstu / *The international conference "Publishing and the Nation" was held within the cycle "500 Years of the Latvian Book" with the financial support of the Ministry of Culture of the Republic of Latvia.*

 ISSN 2661-5134 ISSN 1691-5941
DOI: 10.52197/GEFS1790

© Latvijas Nacionālā bibliotēka un autori / *National Library of Latvia and the authors, 2025*
© Una Grants, dizains, 2025

Krājumā ietvertie zinātniskie raksti ir anonīmi recenzēti. Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Nacionālās bibliotēkas atļauja / *Articles appearing in this collection are peer-reviewed. No part of this publication may be reproduced without the permission of the National Library of Latvia.*

Saturs / Content

- MĀRTIŅŠ MINTAURS
8 Izdevējdarbība un nācija. Priekšvārds
- VIESTURS ZANDERS
14 Anša Gulbja personība un nozīme latviešu grāmatniecības attīstībā
29 *Ansis Gulbis, His Personality and Meaning in the Development of Latvian Book*
- KRISTINA PAPULE
30 Ansis Gulbis (1873–1936) kā laikrakstu un žurnālu izdevējs
42 *Ansis Gulbis (1873–1936) as a Publisher of Newspapers and Magazines*
- KRISTIĀNA ĀBELE
43 Tas mākslas valstībā vairs nav svešinieks: “Mājas Viesa Mēnešraksta”
devums vizuālās mākslas izpratnei latviešu sabiedrībā, 1895–1905
72 *No Longer a Stranger in the Realm of Art: The Contribution of Magazine “Mājas Viesa Mēnešraksts” to the Understanding of Visual Arts in Latvian Society, 1895–1905*
- MĀRTIŅŠ MINTAURS
73 Anša Gulbja izdevniecības publikācijas politikas teorijā un ideju vēsturē
20. gadsimta sākumā
91 *Publications of Ansis Gulbis Publishing House on the Theory of Politics and Intellectual History in the Early 20th Century*
- VERONIKA GIRININKAITĒ, LORETA VINCLOVIENĒ
92 The Work at the Bookshop Owned by Marija and Jurgis Šlapelis
in Vilnius (1906–1949)
110 *Darbs Marijai un Jurgim Šlapeliem piederošajā grāmatnīcā Viļņā (1906–1949)*

PIRET LOTMAN

111 Publishing Estonian History Books at the Turn of the Nineteenth
and Twentieth Centuries

131 *Igauņu vēstures grāmatu izdošana 19. un 20. gadsimta mijā*

PIRET PÄRGMA

132 A Book for Every Reader. Publishing House Loodus and Its Activities
in 1920–1940

162 *Grāmata ikvienam. Izdevniecība Loodus un tās darbība (1920–1940)*

ANDREAS HEDBERG

163 Re-inventing the Nation: Patriotism and Book design in Sweden
at the Turn of the Century 1900

175 *Atklājot nāciju: patriotisms un grāmatu dizains Zviedrijā 20. gadsimta sākumā*

SILVIJA GROSA

176 Izdevējs Jānis Aleksandrs Freijs un viņa loma Rīgas 20. gadsimta
pirmās puses arhitektūrā

192 *Publisher Jānis Aleksandrs Freijs and His Role in the Architecture of Riga during
the First Half of the 20th Century*

INESE SIRICA

193 Mēnešraksta “Austrums” rubrika “Māksla un amats” (1904–1905).
Riharda Zariņa interpretācijas par latviešu tautas mākslu

228 *The Section “Art and Craft” of the Monthly Magazine “Austrums”
in 1904–1905. Rihards Zariņš’ Interpretations of Latvian Folk Art*

IEVA PĪGOZNE

229 Latviešu apģērba vēstures 20. gadsimta pirmās puses literatūra
un tās izvērtējums

250 *Foundations of Latvian Dress History: Literature and Legacy
from the First Half of the 20th Century*

DINA GAILĪTE

251 Tiesu kalendāri – 19. gadsimta latviešu juridiskās kultūras straujā
lēciena spogulis

277 *Legal Almanacs – A Mirror of the Rapid Rise of Latvian Legal Culture
in the Course of the 19th Century*

LILIJA LIMANE

278 No laupītāju romāna līdz detektīvam. Kriminālliteratūras transformācija
20. gadsimta sākuma latviešu grāmatniecībā

296 *From a Robber Novel to a Detective Story. The Transformation of the Crime
Genre in the Latvian Book Industry at the Beginning of the 20th Century*

SANDRA LEIKARTE

297 Mūzikas izdevējs Pauls Neldners – latviešu klasiskās mūzikas attīstības
veicinātājs

313 *The Music Publisher Paul Neldner and the Promotion of the Latvian
Classical Music*

MĀRIS BALTIŅŠ, DAGNIJA BALTIŅA

314 Pirmie enciklopēdiskie izdevumi latviešu valodā: konceptuālas nostādnes
un tapšanas grūtības

343 *The First Encyclopedic Editions in Latvian: Conceptual Principles
and Difficulties of Creation*

ANITA HELVIGA

344 “Latviešu konversācijas vārdnīcas” (1927–1940) loma humanitāro zinātņu
terminoloģijas pēctecībā

371 *The Role of the “Latvian Conversational Dictionary” (Latviešu konversācijas
vārdnīca, 1927–1940) in the Continuity of Terminology in the Humanities*

373 Autori / *Authors*

MĀRTIŅŠ MINTAURS

Izdevējdarbība un nācija

Priekšvārds

Latvijas Nacionālās bibliotēkas (LNB) “Zinātnisko rakstu” 14. (XXXIV) sējumā “Izdevējdarbība un nācija” apkopoti 2023. gada decembrī Rīgā notikušās starptautiskās zinātniskās konferences “Izdevējdarbība un nācija. Ansim Gulbim 150” dalībnieku un citu autoru veiktie pētījumi Baltijas jūras reģiona valstu grāmatniecības un izdevējdarbības vēsturē. Sējuma tapšana bija iespējama, pateicoties Latvijas Zinātnes padomes piešķirtajam finansējumam Fundamentālo un lietišķo pētījumu programmas projektā “Grāmata un sabiedrība Latvijā: Eiropas dimensija un kultūras pārmaiņas” (LZP-2023/1-0263). Dažādu apstākļu dēļ “Zinātnisko rakstu” 14. sējuma publikācija ir ieguvusi simbolisku nozīmi. Sējums nāk klajā 2025. gada beigās, kad noslēdzas LNB rīkotais pasākumu cikls “Latviešu grāmatai 500”, kas norisinājās ar Latvijas Republikas Kultūras ministrijas un Valsts Kultūrkapitāla fonda atbalstu. Tieši šajā ciklā notika arī iepriekš minētā konference, kuras norise deva iedvesmu un akadēmisko pamatu sējuma tapšanai, septiņpadsmit pētniekiem no Latvijas, Lietuvas, Igaunijas un Zviedrijas pievērsoties izdevējdarbības lomai moderno nāciju izveides procesos. Pasākumu cikla “Latviešu grāmatai 500” ierosinātājs bija LNB direktors un “Zinātnisko rakstu” galvenais redaktors Andris Vilks, kurš devās mūžībā 2025. gada februārī. Tādējādi šis “Zinātnisko rakstu” sējums noslēdz noteiktu posmu LNB un Latvijas kultūras vēsturē, vienlaikus uzsverot nacionālās grāmatniecības turpinājumu un pēctecību laikā un telpā.

Tematiskajā sējumā iekļauto pētījumu hronoloģija ietver laikmetu no 19. gadsimta beigām līdz 20. gadsimta vidum. Izdevums iepazīstina ar grāmatniecības procesiem nacionālo valstu tapšanas un sabiedrības modernizācijas laikmetā, fiksējot šo procesu ietekmi Baltijas jūras reģionā, it īpaši tā austrumu daļā, dzīvojošo tautu kultūras attīstībā. Raksturīga laikmeta iezīme, kam savulaik kā pirmais pievērsa uzmanību Benedikts Andersons (*Benedict Anderson*), ir tā dēvētais drukas kaiptālisms. Tas veido saikni starp jauno laiku Eiropā pakāpeniski veidojošos kapitālisma ekonomiku un vienlaikus topošo nacionālo (etnisko) apziņu, kas savukārt rada pamatus

nācijai piemītošās kultūras kopības konstruēšanai.¹ Līdz ar to grāmatniecībai, kas ietver tiklab grāmatu, kā arī preses izdevumu iespēšanu, izplatīšanu un lasīšanu dzimtajā valodā, nācijas izveidē ir sevišķi svarīga nozīme. Latviešu nācijas kontekstā šo fenomenu jau agrāk ir analizējusi vēsturniece Vita Zelče² saistībā ar jaunlatviešu kustības mērķiem un darbību 19. gadsimta vidū. Dažādas šī procesa norises latviešu, igauņu un lietuviešu kultūrā 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta padziļinātos pētījumos (*case studies*) ir aplūkotas LNB “Zinātnisko rakstu” 14. sējumā, piedāvājot kaleidoskopisku laikmeta panorāmu, kuru vieno kopīgais sižets par iespīestā vārda lomu nācijas attīstībā.

Rakstu krājumu ievada LNB vadošā pētnieka, Latvijas Universitātes (LU) profesora Viestura Zandera pētījums par latviešu grāmatizdevēja un rakstnieka Anša Gulbja (1873–1936) biogrāfiju un viņa nozīmi nacionālās grāmatniecības attīstībā. Kaut arī Anša Gulbja personība ir labi zināma latviešu grāmatniecības vēstures pētniekiem, mūsdienā Latvijas sabiedrībā viņa vārds vairāk saistīts ar monumentālo “Latviešu konversācijas vārdnīcas” (1927–1940) izdevumu. Universālās enciklopēdijas izdevums kļūva par neatkarīgās Latvijas valsts simbolu un apliecinājumu latviešu kultūras sasniegumiem līdz padomju okupācijai. Tādēļ likumsakarīgi, ka Latvijā 20. gadsimta otrajā pusē Anša Gulbja kā veiksmīga latviešu uzņēmēja dzīvesstāsts nebija pētnieku uzmanības lokā, savukārt trimdas apstākļos dzīvojošajiem pētniekiem nebija iespējams piekļūt Gulbja personības izpētei nozīmīgajiem vēstures avotiem. Pirmo plašāko Anša Gulbja dzīves aprakstu viņa “Kopoto rakstu” 1. sējumā, kas iznāca 1937. gadā, sarakstīja viņa laikabiedrs literatūras kritiķis Roberts Klaustiņš (1875–1962), un tas lielākoties balstījās Anša Gulbja agrākajās publikācijās un stāstījumos par savu dzīvi. Izmantojot unikālus materiālus no dažādu atmiņas institūciju (arhīvu, bibliotēku un muzeju) krātuvēm, Viesturs Zanders sniedz vispusīgu Anša Gulbja darbības izvērtējumu to sarežģīto procesu kontekstā, kas norisinājās latviešu kultūras vēsturē 20. gadsimta pirmajā pusē.

Atsevišķiem Anša Gulbja izdevējdarbības aspektiem veltīti LNB galvenās bibliogrāfes Kristinas Papules un LNB vadošā pētnieka Mārtiņa Mintaura raksti. Kristina Papule raksturojusi Anša Gulbja azartisko iesaisti laikrakstu un žurnālu izdošanā, kuru viņš uzsāka politisko nemieru piesātinātajā 1905. gadā un ar visai mainīgām sekmēm turpināja arī nākamajos divdesmit gados. Lai gan panākumi tieši šajā izdevējdarbības jomā izpalika, ar preses izdevumu sagatavošanu saistītie pienākumi deva Ansim Gulbim iespēju paplašināt izdevniecības darbam tik svarīgo kontaktu loku gan literāro darbu autoru, gan kritiķu un žurnālistu vidū. Nozīmīgākais Anša

1 Andersons, Benedikts (2022). *Iedomātās kopienas. Pārdomas par nacionālisma izcelsmi un izplatību*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 54.–61. lpp.

2 Zelče, Vita (2020). Latviešu nācijas izgudrošana un iztēlošana: jaunlatviešu laiks. No: Straube, Gvido (sast.). *Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 98.–102. lpp.

Gulbja izdevniecības uzturētais turpinājumizdevums bija grāmatniecības jautājumiem un kritikai veltītais žurnāls “Latvju Grāmata” (1922–1931), tajā atrodamās publikācijas joprojām piesaista vēsturnieku uzmanību, atklājot latviešu kultūras attīstības virzienu daudzveidību starpkaru perioda demokrātiskajā Latvijas valstī. Tās pamati tika veidoti, latviešu intelektuāļiem 20. gadsimta sākumā aizgūtnēm apgūstot Eiropā aktuālo sociālpolitisko un estētisko ideju un koncepciju kopumu. Te būtiska nozīme bija ne tikai presei, kas lielākoties sniedza īsus aktualitāšu atstāstījumus vai refleksijas par tām, bet arī speciālajiem tematiskajiem izdevumiem. Tādēļ ir vērts atzīmēt arī Anša Gulbja izdevniecības ieguldījumu latviešu sabiedrības intelektuālā apvāršņa paplašināšanā, kopš 1911. gada publicējot grāmatu sēriju “Universālā bibliotēka”. Tajā līdzās daiļliteratūras darbu tulkojumiem latviešu valodā nozīmīga vieta bija arī tulkojumiem un oriģināldarbiem par laikmetīgajām norisēm ekonomikā, politikā un filozofijā, iezīmējot tolaik latviešu sabiedrībā aktuālās intelektuālo interešu tēmas.

Latviešu periodikas lomai sabiedrības izpratnes veidošanā par moderno mākslu savā pētījumā pievēršas mākslas zinātniece Kristiāna Ābele, aplūkojot žurnālā “Mājas Viesa Mēnešraksts” desmit gadu laikā (1895–1905) iespiestās publikācijas par vizuālo mākslu. Kā jau minēts iepriekš, preses izdevumu formāts ļāva lasītājus iepazīstināt ar samērā nelieliem aprakstiem, taču var apgalvot, ka tieši regulāra šādu aprakstu parādīšanās žurnāla lappusēs radīja paliekošu ietekmi laikabiedru apziņā. Dzīvesbiedru Hermīnes (1858–1932) un Pētera (1864–1939) Zālīšu kopīgi veidotais un izdots “Mājas Viesa Mēnešraksts” atspoguļoja vienu no dinamiskākajiem posmiem latviešu modernās kultūras attīstībā, un vizuālās mākslas popularizēšana bija viens no tās virzieniem, kam žurnāla izdevēji piešķīra vienlīdz svarīgu nozīmi kā jaunāko un arī klasisko daiļliteratūras tekstu tulkojumiem un oriģinālliteratūras darbu publikācijām. “Mājas Viesa Mēnešraksta” satura analīze raksturo ne vien intelektuāļu aprindās valdošos estētiskos priekšstatus 19. un 20. gadsimta mijā, bet arī šo aprindu pārstāvju pasaules uztveri kopumā, kam bija tik būtiska ietekme nācijas dzīvē pagājušā gadsimta pirmajā pusē, arī mūsdienās atbalsojoties latviešu kultūras mantojuma zelta fondā.

Starptautiskajā konferencē “Izdevējdarbība un nācija” 2023. gada nogalē tika nolasīti vairāki referāti, kuru autori iepazīstināja ar nacionālajai grāmatniecībai svarīgu personību un institūciju devumu tuvākajās kaimiņvalstīs. LNB “Zinātnisko rakstu” 14. sējumā ietvertās publikācijas veidotas, pilnveidojot konferences referātos pieteikto tematu izpēti. Martina Mažvīda Lietuvas Nacionālās bibliotēkas bibliogrāfes Veronika Girininkaite (*Veronika Girininkaitė*) un Loreta Vincloviene (*Loreta Vincloviene*) savā rakstā aplūko Marijai (1880–1977) un Jurgim (1876–1941) Šlapeļiem piederošās grāmatnīcas izveidošanos un darbību Viļņā 20. gadsimta pirmajā pusē. Pētījumā īpaši uzsvērts šī privātā uzņēmuma ieguldījums lietuviešu grāmatniecības atdzimšanā pēc Krievijas Impērijas administrācijas noteiktā latīņu drukas aizlieguma atcelšanas, kas apspieda lietuviešu literārās kultūras attīstību no 1865. līdz pat 1904. gadam. Šlapeļu ģimenes uzņēmums turpināja sekmīgi darboties arī Lietuvas Republikā starpkaru

periodā, līdz 1949. gadā to nācās slēgt, izpildot padomju okupācijas varas rīkojumu, un var apgalvot, ka Šlapēļu grāmatnīcas ietekme ievērojami pārsniedza parasta tirdzniecības pasākuma potenciālu, grāmatnīcai kļūstot par nozīmīgu lietuviešu kultūras centru etniski raibajā Lietuvas valsts galvaspilsētā.

Latviešu grāmatniecības vēsturei paralēlas un dažkārt pat radniecīgas iezīmes iespējams konstatēt igauņu grāmatniecības attīstībā – par to varam pārlicināties, iepazīstoties ar Igaunijas Nacionālās bibliotēkas vadošo pētnieču darbiem, kas publicēti šajā krājumā. Vēsturniece Pireta Lotmana (*Piret Lotman*) rekonstruējusi igauņu valodā publicēto vēstures mācību grāmatu tapšanu un izplatību 19. un 20. gadsimta mijā, parādot šo grāmatu iespaidu uz nācijas vēsturiskās apziņas veidošanos un atzīmējot arī dažu izdevumu saikni ar Latviju. Savukārt Igaunijas Nacionālās bibliotēkas un Tallinas Universitātes pētniece Pireta Pergma (*Piret Pärigma*) detalizēti analizējusi starpkaru periodā lielākās igauņu grāmatu izdevniecības *Loodus* (“Daba”) nozīmi nacionālajā grāmatniecībā. 1920. gadā domubiedru grupas dibinātās izdevniecības darbības lokā ietilpa ne tikai ar dabaszinātnēm saistītu publikāciju izplatīšana. Veiksmīgi pielāgojoties lasītāju prasībām un mainīgajiem grāmatu tirgus apstākļiem, *Loodus* uzsāka plašu darbību arī tulkotās un oriģinālās daiļliteratūras izdošanā, līdzīgi kā tolaik Latvijā strādāja Helmāra Rudziša (1903–2001) izveidotais apgāds “Grāmatu Draugs”, nodrošinot ikvienam lasītājam iespēju iegādāties grāmatu, kas atbilst viņa interesēm.

Konferences “Izdevējdarbība un nācija” referātos sakņoto pētījumu klāstu šajā krājumā noslēdz Zviedrijas Nacionālās bibliotēkas pētniecības vadītāja un Upsālas Universitātes asociētā profesora Andreasa Hedberga (*Andreas Hedberg*) apjomā neliels apcerējums par zviedru grāmatu dizaina saistību ar nacionālās kultūras stereotipiem 19. un 20. gadsimta mijā. Autors sniedz ieskatu zviedru nacionālās pašapziņas izmaiņās, ko izraisīja “sēras” pēc Lielajā Ziemeļu karā zaudētā lielvalsts statusa un mēģinājumi to aizstāt ar pastiprinātu interesi par savas etniskās kultūras mantojumu, kas uzplauka šajā laikmetā, ietekmējot arī grāmatu industriju.

Folkloras un materiālās kultūras mantojuma apguve 20. gadsimta sākumā bija aktuāla arī latviešiem – par to liecināja pazīstamā mākslinieka Riharda Zariņa (1869–1939) publikācijas tolaik populārā žurnāla “Austrums” tematiskajā rubrikā “Māksla un amats”. Šai Zariņa daiļrades šķautnei savu pētījumu veltījusi mākslas zinātniece Inese Širica, rūpīgi attēlojot laikmetam raksturīgo gaisotni, kas tieši 1905. gada revolūcijas priekšvakarā radīja latviešu “tautiskās kustības” otro vilni jeb tā saukto jaun nacionālismu ar tā īpašo interesi par etniskās kultūras liecību iedvesmotiem impulsiem nacionālās dizaina tradīcijas attīstīšanai. Plašu pārskatu par latviešu apģērba vēstures historiogrāfijas pirmsākumiem 20. gadsimta pirmajā pusē sagatavojusi LU Latvijas vēstures institūta vadošā pētniece Ieva Pigozne, rūpīgi pārlūkojot kā profesionālo latviešu etnogrāfijas pētnieku, tā nozares entuziastu devumu līdz pat 20. gadsimta 30. gadu nogalei.

Grāmatniecības vēsturē paliekoša vieta ir personībām, kuras darbojušās plašākā vai šaurākā nozares segmentā, dažkārt piesaistot pētnieku uzmanību tikai daudzus gadu desmitus pēc tam, kad viņu pašu mūžs jau noslēdzies. Kāda zīmīga detaļa vai negaidot aktualizējies šo cilvēku darbības vērtējums spēj pārvarēt ievērojamu laika distanci un ļauj atcerēties par viņu ieguldījumu. Tas attiecas uz kristīgās literatūras izdevēju Jāni Aleksandru Freiju (1863–1950), kurš aktīvi darbojās 20. gadsimta sākumā, atstājot pēdas arī Rīgas centra arhitektoniskajā ainavā, par to savā rakstā vēsta mākslas zinātniece, Latvijas Mākslas akadēmijas profesore Silvija Grosa. Savā ziņā līdzīgs liktenis ir bijis vācu izcelsmes izdevējam Paulam Neldneram (*Paul Neldner*, 1852–1929), kura darbībai muzikāliju izdošanā Rīgā pirms Pirmā pasaules kara veltīts pētnieces Sandras Leikartes raksts, atklājot maz zināmas liecības par latviešu un vācbaltiešu kultūrvides mijiedarbību šajā laikmetā.

Par tematisko izdevumu nozīmi izdevējdarbības un arī nācijas kultūras vēsturē atgādina vairāki šajā krājumā publicētie pētījumi. Juristes Dinas Gailītes apjomīgajā rakstā analizēts specifisks nozaru literatūras paraugs: 19. gadsimta nogalē publicētie tiesu kalendāri, kas kalpoja kā rokasgrāmatas latviešu advokātiem un citiem, kuru darbs bija saistīts ar jurisprudenci. Šo izdevumu praktiskā nozīme, tāpat kā lielais pieprasījums pēc tiem, parāda straujo latviešu sabiedrības modernizācijas tempu. No pavisam cita skatpunkta raugoties, to apstiprina arī izklaides literatūras popularitāte kā lauku, tā arī pilsētu iedzīvotāju vidū un sevišķi kriminālliteratūras (t. s. laupītāju romānu un detektīvromānu) cienītāju skaita pieaugums 20. gadsimta sākumā, ko savā rakstā aplūkojusi neatkarīgā grāmatniecības pētniece, ilggadējā LNB bibliogrāfe Lilija Limane. Īpaša nozīme ikvienas tautas nacionālās grāmatniecības attīstībā ir uzziņu literatūras izdevumiem, tie sekmē terminoloģijas attīstību un rada priekšnoteikumus akadēmiskās leksikas pilnveidei kopumā. Šī procesa pirmsākumiem ir veltīti divi apjomīgi pētījumi, kas iekļauti rakstu krājuma noslēgumā: LU Latviešu valodas institūta vadošā pētnieka Māra Baltiņa un LNB direktores Dagnijas Baltiņas raksts par pirmajiem 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā latviešu valodā publicētajiem enciklopēdiskajiem izdevumiem un filoloģes, Rīgas Tehniskās universitātes Liepājas akadēmijas asociētās profesores Anitas Helvigas raksts par “Latviešu konversācijas vārdnīcas” nozīmi humanitāro zinātņu terminoloģijas veidošanā, tādējādi atgriežoties ar Anša Gulbja izdevējdarbību saistītajā tematikas lokā.

LNB “Zinātnisko rakstu” 14. sējumā publicētie pētījumi liecina, ka vēsturnieka Roberta Darntona (*Robert Darnton*) savulaik izstrādātā grāmatniecības ķēdes koncepcija³ joprojām ir vērtīgs instruments, kas palīdz atklāt grāmatniecības un kultūras vēstures savstarpējās sakarības, apgūt struktūras un procesus, kuri veido grāmatu ražošanas, izplatīšanas un recepcijas apstākļus. Noslēdzot ieskatu rakstu krājuma saturā,

3 Darnton, Robert (2007). “What is the History of Book?” Revisited. *Modern Intellectual History*, Vol. 4, Issue 3, pp. 502–505.

vēlreiz jāatgriežas pie konferences “Izdevējdarbība un nācija. Ansim Gulbim 150”, lai atgādinātu par Andra Vilka atziņu, kas fiksēta konferences programmas ievadā: “[..] latvieši ļoti agri tapa par lasītāju sabiedrību, kas 20. gadsimtā ļāva pilnvērtīgi iekļauties Eiropas kultūras, izglītības un, galu galā, politiskajos procesos.”⁴ Tās pamatojumu lasītājs atradīs šī sējuma lappusēs, iepazīstoties ar daudzveidīgo notikumu kontekstu, kurā latviešu grāmatniecība kļuva par Eiropas kultūras procesu dabisku sastāvdaļu dinamiskajā un arī traģiskajā modernisma laikmetā.

Literatūra

1. Andersons, Benedikts (2022). *Iedomātās kopienas. Pārdomas par nacionālisma izcelsmi un izplatību*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
2. Darnton, Robert (2007). “What is the History of Books?” Revisited. *Modern Intellectual History*, Vol. 4, Issue 3, pp. 495-508.
3. [Latvijas Nacionālā bibliotēka] (2024). *Izdevējdarbība un nācija: starptautiska zinātniska konference Latvijas Nacionālajā bibliotēkā 07.-08.12.2023.* = *Publishing and the Nation: international conference, National Library of Latvia 07.-08.2023*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
4. Zelče, Vita (2020). Latviešu nācijas izgudrošana un iztēlošana: jaunlatviešu laiks. No: Straube, Gvido (sast.). *Valsts valstī. Latvija - Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 92.-118. lpp.

4 [Latvijas Nacionālā bibliotēka] (2024). *Izdevējdarbība un nācija: starptautiska zinātniska konference Latvijas Nacionālajā bibliotēkā 07.-08.12.2023.* = *Publishing and the Nation: international conference, National Library of Latvia 07.-08.2023*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2. lpp.

VIESTURS ZANDERS

Anša Gulbja personība un nozīme latviešu grāmatniecības attīstībā

Kopsavilkums

Raksts iepazīstina ar Ansi Gulbi kā nozīmīgu latviešu grāmatniecības procesu dalībnieku un līdzveidotāju 20. gadsimta pirmajā pusē. Izmantojot presē publicētās atsauksmes par Anša Gulbja apgāda izdevumiem, paša izdevēja saraksti ar grāmatu autoriem un citiem grāmatniecības nozarē iesaistītajiem, kas glabājas dažādās Latvijas atmiņas institūcijās, ieskicēta Anša Gulbja apgāda tematiskā un izdevumu veidu daudzveidība, kā arī dažādās grāmatniecības jomas, kuru aktivizēšanā Anša Gulbja veikums ir pirmreizēji svarīgs. Raksts pamato arī nepieciešamību turpmākajā Anša Gulbja personības un profesionālās darbības izpētē vairāk nekā līdz šim izmantot viņa epistulāro mantojumu, kā arī Gulbja publikācijas par dažādiem grāmatniecības nozares jautājumiem.

Atslēgvārdi: Ansis Gulbis, latviešu grāmatniecība, izdevējdarbība, grāmattirdzniecība, Kārlis Egle

Latviešu grāmatas jubileja ar tās kulmināciju 2025. gadā pētnieku uzmanību cita starpā ir fokusējusi arī uz izdevēju personībām. Sagatavotās un vēl topošās publikācijas, priekšlasījumi un izstādes ir ļāvušas skaidrāk izprast, cik daudz un ko mēs patiesībā zinām par atsevišķu izdevēju personībām, viņu veikumu un vietu Latvijas grāmatniecības vēsturē. Arī par Ansi Gulbi (1873–1936), kura 150. gadskārtu atzīmējam 2023. gadā un kura mūžs aizritējis laika posmā, kad latviešu grāmatniecība attīstās ļoti dinamiski.

Ansis Gulbis ir izcila Latvijas grāmatniecības personība ne tikai 20. gadsimta pirmajā pusē, kad vairāk nekā 30 gadu garumā viņa apgādā nāk klajā aptuveni 2000 grāmatu. Gulbim ir būtiski nopelni arī grāmatnieku profesionālās sabiedrības aktivizēšanā, veicinot nozares periodiskā izdevuma iznākšanu un grāmatniecības nozares teorētisko nostādņu izstrādi. Līdzīgi, kā tas ir daudzu citu mūsu grāmatizdevēju gadījumā, nav saglabājies Anša Gulbja uzņēmuma arhīvs. Tomēr mūsu rīcībā ir visai plašs viņa epistolārais mantojums, kas ļauj izsekot ne tikai atsevišķu viņa izdevumu tapšanai, Gulbja sadarbībai ar autoriem un citiem grāmatniecības nozares pārstāvjiem, bet arī labāk izprast Gulbja personību visā tās pretrunīgumā. Prāvākā daļa no Anša Gulbja sarakstes glabājas Latvijas Universitātes bibliotēkā, Latvijas Nacionālajā rakstniecības un mūzikas muzejā, kā arī Latvijas Nacionālajā arhīvā. Šajās pašās atmiņu institūcijās ir atrodamas arī Anša Gulbja kolēģu un laikabiedru atmiņas par šo darbīgo personību.

Anša Gulbja personības un profesionālās darbības pašreizējā izpētes pakāpe nesniedz pārliecinošas atbildes uz visiem mūs interesējošiem jautājumiem par viņa darbības motīviem, bet ir pietiekama, lai iezīmētu Gulbja daudzpusīgās darbības galvenās šķautnes.

Smārdes muižas kalpa Kārļa Gulbja (1842–1876) un viņa sievas Annas Elizabetes (1852–1934) ģimenē 1873. gada 8. decembrī dienasgaismu ieraudzījušajam Ansim nav lemts iegūt sistemātisku skolas izglītību. Zaudējis tēvu tikai trīs gadu vecumā, Ansis Gulbis gan apmeklēja pagastskolu Bigauņciemā, taču, lai palīdzētu nodrošināt ģimenei iztiku, viņš kļūst par kāda Rīgas veikalnīka mācekli, bet vēlāk strādnieku Heizermaņa (*Häusermann*) koksnēs apstrādes fabrikā. Pašizglītošanās arvien vairāk “ievelk” Gulbi grāmatu pasaulē, bet, kļūstot par Rīgas latviešu teātra statistu, Gulbis pakāpeniski izjūt vēlmi arī pats kaut ko sacerēt. Viņš saraksta lugu “Latvieši”, kas neizpelnās teātra vadības atzinību un netiek uzvesta, toties laikraksts “Baltijas Vēstnesis” 1892. gadā iespiež Gulbja stāstu “Divi Jāņa vakari”.¹

Anša Gulbja turpmāko dzīves ceļu lielā mērā nosaka pirmās latviešu enciklopēdijas izdevums, pie kura 19. gadsimta 90. gados ir ķēries leksikogrāfs un skolotājs Jēkabs Dravnieks (1858–1927). Gulbis vēlāk par Dravnieka iespaidu rakstīs:

Viņš bija kā meteors, kas liesmās pats sadeg un citus rauj līdzī [..]. Toreiz [..], kad saņēmu viņa izdoto “Konversācijas vārdnīcas” 1. burtnīcu, es tā sajūsminājos, ka nolēmu kļūt par grāmatnieku. Šo liktenīgo soli, varbūt, es nekad nebūtu spēris, ja Jēkabs Dravnieks mani kā jaunekli nebūtu ar savu ideālismu saviļņojis.²

1 Gulbis, Ansis (1892). Divi Jāņa vakari. *Baltijas Vēstnesis*, 22.06., 1.-2. lpp.; 23.06., 1.-3. lpp.; 25.06., 1.-2. lpp.

2 Gulbis, Ansis (1928). Jēkabs Dravnieks. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 1, 61. lpp.

19. gadsimta 90. gadu otrajā pusē Gulbis ir pārdevējs, bet pēc tam vadītājs Karla Ludviga Jozesa (*Karl Ludwig Joses*, 1843–1912) grāmatu veikalā Daugavpilī. Taču 1900. gada nogalē Gulbja ceļš ved uz impērijas galvaspilsētu Pēterburgu, kur turpmāk līdz pat 1918. gadam viņš strādā par tirdzniecības aģentu Zāmuēla Behli (*Samuel Baechli*) firmā, tad Oto Kirhnera (*Otto Kirchner*) rakstāmpiederumu fabrikā (bijis tās direktors, 1915–1918).

Par pavērsiena punktu Anša Gulbja dzīvē kļūst 1903. gads, kad turpat Pēterburgā viņš izveido grāmatu apgādu. Bet vēl pirms tam tajā pašā gadā Gulbis uzstājas ar priekšlasījumu “Par jaunām reformām mūsu grāmatu tirdzniecībā” Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Vasaras sapulcēs. Šis priekšlasījums tiek publicēts vairākos turpinājumos laikrakstā “Dienas Lapa”.³ Tajā Vasaras sapulču norisi, tostarp Gulbja uzstāšanos, detalizēti atreferējis⁴ arī dzejnieks Rainis, kurš pavisam nesen ir atgriezies no izsūtījuma Slobodskas pilsētā Vjatkas gubernā un kam ar Gulbi 1902. gadā aizsākas intensīva un abiem sarakstes partneriem būtiska vēstuļu apmaiņa ceturtdaļgadsimta garumā.

Būtu tomēr pārspilēti apgalvot, ka līdz tam Anša Gulbja vārds grāmatnieku saimei ir pavisam svešs. Jau 1900. gadā žurnālā “Austrums” tiek publicēts viņa raksts “Grāmatu tirdzniecība Baltijā un pie latviešiem”⁵, kurā sniegts ne tikai retrospektīvs pārskats par līdzšinējo grāmatniecības attīstības ceļu Baltijā, bet arī jaunā censoņa vērojumi par, viņaprāt, grāmatizdošanā aktuāli nepieciešamo. Grāmatu skaits, pēc Gulbja domām, ir “trīs un vairākkārtīgi pavairojams, lai mums būtu katrā praktiskā arodā un zinātnē pietiekošu mācību grāmatu izvēle”⁶. Viņa ieskatā, biežāk nekā līdz šim ir izdodami arī latviešu un citu tautu autoru kopoti raksti.

Priekšlasījumā Rīgas Latviešu biedrībā Gulbis savukārt norāda, ka latviešu grāmatu tirgus nīkuļošanu varētu mazināt nozarē strādājošo spēku apvienošana. Tā panākama, saskatot šajā jomā strādājošajos ne tikai konkurentus, bet arī individuus ar kopīgi aizstāvamām interesēm. Šis un citi Gulbja raksti uzrāda ne tikai viņa spēju raksturot tālaika latviešu grāmatniecības kopainu, bet arī vēlmi meklēt risinājumus, kā uzlabot vērtīgu grāmatu izplatīšanu un efektīvi vērsties pret satura ziņā mazvērtīgu izdevumu producētājiem.

Ir samērā paradoksāli, ka Anša Gulbja raksti tiek iespiesti, vēl pirms viņš pats ir sevi apliecinājis kā grāmatu izdevējs. Taču Gulbja iedziļināšanās pietiekami specifiskos grāmatniecības jautājumos liek noticēt, ka viņa secinājumi ir kas vairāk par jauniem censoņiem piemītošu pārdrošību, un tādēļ nav pārsteidzoši, ka Gulbis

3 Gulbis, Ansis (1903). Par jaunām reformām mūsu grāmatu tirdzniecībā. *Dienas Lapa*, 20.06., 1.–2. lpp.; 21.06., 1.–2. lpp.; 23.06., 2. lpp.; 27.06., 1. lpp.; 28.06., 1.–2. lpp.

4 Rainis, Jānis (1903). Zinību komisijas vasaras sapulces. *Dienas Lapa*, 18.06.–02.08.

5 Gulbis, Ansis (1900). Grāmatu tirdzniecība Baltijā un pie latviešiem. *Austrums*, Nr. 9, 846.–852. lpp.

6 Turpat, 851. lpp.

ir viens no tiem, kam tiek uzticēta jaunās organizācijas – Latviešu grāmatattirgotāju un izdevēju biedrības – statūtu izstrāde.

Ansis Gulbis 1903. gada nogalē sevi piesaka nevis kā bikls iesācējs grāmatu izdošanā, bet ar vērīenu – uzsākot izdot Johana Volfganga fon Gētes (*Johann Wolfgang von Goethe*, 1749–1832) “Rakstus” Raiņa un Aspazijas tulkojumā. Tikai pusgadu pirms tam Gulbis “Pēterburgas Avīžu” slejās jau ir aizstāvējis Rīgas Latviešu biedrības apgādā iznākušos pasaules dramaturģijas klasikas izdevumus, kurus kāds anonīms viedokļa paudējs ir nodēvējis par “tīriem niekiem”. Gulbis ir pārliecināts, ka cittautu klasiķu izdevumi var interesēt biedrības izdevumu abonentu pēctečus un būt par pamatu kādam lielākam izdevumam, piemēram, Gētes “Rakstiem”.⁷ Atzīmēsim, ka Gētes, tāpat latviešu rakstnieku Aspazijas (1865–1943) un Andreja Pumpura (1841–1902) rakstu kopojumi, kas seko 1904. gadā, nebūt nesaņem latviešu sabiedrības vienprātīgu atzišanu, drīzāk otrādi. Rakstnieka Augusta Deglava (1862–1922) ieskatā Gētes rakstu papīrs un grafiskā iekārta ir kā “padomniekam blakšu iznīdēšanai”. Savukārt rakstnieks Andrievs Niedra (1871–1942) pārmet Gulbim latviešu lasītāju nepietiekamu pazišanu. Viņš norāda, ka nav izpārdots pirms 15 gadiem publicētais Pumpura “Lāčplēsis”, un retoriski jautā: “Vai tad Gulbja kungs nemana, ka romantisma laikmets mūsu rakstniecībā jau sen, sen beidzies un nekad vairs neatnāks tādā veidā, kā viņu reprezentē Pumpurs?”⁸

Cik pamatots vai arī maldīgs ir šis Andrieva Niedras viedoklis, ir izvērtējams kādā citā reizē. Tomēr ar Pumpura rakstu pirmo izdevumu nav apmierināts arī pats izdevējs un tādēļ 1925. gadā Pumpura “Rakstu” 3. izdevums iznāk citā – Roberta Klaustiņa (1875–1962) – redakcijā ar izvērstām Jāņa Misiņa (1862–1945) bibliogrāfiskām piezīmēm. Taču šajā gadījumā gadu pēc Pumpura nāves tapušais “Rakstu” izdevums ir kā izpildīts solījums, kuru Gulbis ir devis 90. gados Daugavpilī iepazītajam dzejniekam, apņēmoties publicēt vienuviet periodikā izklaidētos Pumpura tekstus. Un arī tas, ka Pumpura atdusas vietu Lielajos kapos Rīgā kopš 1929. gada iezīmē Kārļa Zāles (1888–1942) veidotais piemineklis, lielā mērā ir Anša Gulbja nopelns, jo viņš ir viens no Andreja Pumpura biedrības iniciatoriem 1926. gadā.⁹

Bet atgriezīsimies 20. gadsimta sākumā. Izdevēja darbības sākuma posmā Gulbim nav pašam savas tipogrāfijas. Gētes “Rakstus” iespiež 20. gadsimta sākumā nozīmīgais grāmatu izdevējs Jānis Ozols (1859–1906) Cēsīs. Arī turpmākajos 20 apgāda pastāvēšanas gados Gulbis izmanto dažādu poligrāfisko uzņēmumu pakalpojumus: viņa grāmatas tiek iespiestas gan Pēterburgā, tostarp Indriķa Krastiņa (1859–1937), Kristapa Brēdenfelda (ap 1854–1930) un Eduarda Meksa tipogrāfijās, gan dažādās spiestuvēs Latvijā, tostarp Rīgā, Slokā un vēl citur.

7 Gulbis, Ansis (1903). Klasicisms un viņa apkarošana mūsu literatūrā. *Pēterburgas Avīzes*, 25.05., 1.–2. lpp.

8 [Niedra, Andrievs] (1904). J. V. f. Gētes raksti. *Austrums*, Nr. 4, 317. lpp.

9 [Anon.] (1926). Piemineklis tautas dzejniekam Andrejam Pumpuram. *Jaunākās Ziņas*, 24.07., 10. lpp.

Anša Gulbja apgādā jau no paša sākuma nāk klajā ne tikai par klasisku vērtību atzīti teksti, bet publicējas arī jaunie autori: Jānis Akuraters (1876–1937), Fallijs (1877–1915), Kārlis Skalbe (1879–1945). Ar Skalbi un viņa iecerēto Lizeti Erdmani (1886–1972) kā tulkotāju Ansim Gulbim saistās nodomi 1905. gadā publicēt Garlība Merķeļa (*Garlieb Merkel*, 1769–1850) teiku “Vanems Imants”, kuru, tāpat kā Merķeļa “Latviešus” rekordīsā laikā (četrās diennaktīs) tomēr iztulko tolaik Pēterburgas Universitātē jurisprudenci studējošais Aleksandrs Būmanis (1881–1937), bet ar šo izdevumu saistītās peripetijas Gulbis vēlāk, 20. gadsimta 30. gados, apraksta atmiņu skicējumā “Pasaka par grāmatu”.¹⁰

1905. gada rudenī, izmantojot Krievijai tradicionāli ļoti īslaicīgo un pārsvarā dekoratīvo preses liberalizācijas mirkli, Anša Gulbja apgādā sāk iznākt laikraksts “Pēterburgas Latvietis”, bet jau 1906. gada sākumā tas tiek aizliegts. Jāatzīst, ka arī turpmāk Gulbja līdzdalībai periodisko izdevumu tapšanā ir epizodisks raksturs: žurnāls “Rīts” (1907), laikraksti “Jaunais Vārds” (1914–1918), “Jaunās Pēterpils Avīzes” (1915–1916) un “Rīgas Ziņas” (1923–1925).¹¹ Parālēlai grāmatu un preses izdošanai mūsu kultūras vēsturē netrūkst precedentu, tomēr par sekmīgiem, manuprāt, ir uzskatāmi tikai daži: akciju sabiedrības “Valters un Rapa” izdotais žurnāls “Daugava” (1928–1940), ar zināmām atrunām apgāda “Grāmatu draugs” īpašnieka Helmara Rudziša (1903–2001) laikraksts “Laiks” (iznāk kopš 1949. gada).

1911. gadā latviešu grāmatniecības *self made man* Ansis Gulbis uzsāk jaunu izdevumu sēriju “Universālā bibliotēka”, kas veidota pēc vācu izdevēja Antona Filipa Reklāma (*Anton Philipp Reclam*, 1807–1896) grāmatu sērijas *Universal-Bibliothek* parauga. Par sērijas redaktoru Gulbis uzaicina tolaik emigrācijā dzīvojošo Raini. Šveicē mītošajam Rainim tas ir vērā ņemams finansiāls atspaidis. Ir jāpiekrīt Zentai Mauriņai (1897–1978), kas esejā “Mūžīgais trimdinieks” dažus gadus pēc Otrā pasaules kara rakstīja:

Nebūtu bijis Gulbja, Raiņa grāmatu klāsts būtu stipri šaurāks. A. Gulbis bija realitātes cilvēks, lielisks finansiālās aplēsēs, ar augsti attīstītu kultūrālu sirdsapziņu un nemaldīgu lieluma dzirdi. Nekad viņš nav šaubījies, ka ir nepieciešams izdot Raiņa darbus, arī tad, kad Rainis bija vairāk pazīstams kā revolucionārs nekā dzejnieks.¹²

Ir pamats vispārinājumam, ka bez Anša Gulbja morālā un finansiālā atbalsta nav iedomājams latviešu oriģinālliteratūras straujais uzplaukums 20. gadsimta sākumā.

10 Gulbis, Ansis (1937). Pasaka par grāmatu. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: A. Gulbis, 290.-298. lpp.

11 Par to plašāk sk. Kristinas Papules rakstā šajā izdevumā.

12 Mauriņa, Zenta (1951). *Mūžīgais trimdinieks*. Pārdomas veltītas Raiņa 85. dzimšanas dienas piemiņai. No: Mauriņa, Zenta. *Uguns gari*. [Toronto]: Druva, 85.-86. lpp.

Anša Gulbja un Raiņa sarakste, kuru jo detalizēti ir pētījuši un interpretējuši Raiņa personības un daiļrades pētniece Gundega Grīnuma¹³, ļauj pamanīt, ka sērijas tapšanā Gulbis nav tikai un vienīgi, kā mēs šodien teiktu, projekta vadītājs, bet sērijas līdzveidotājs ar savu patstāvīgu un pārdomātu viedokli, tostarp arī par apgāda izdevumu publicitāti. Vēstulē Rainim mēnesi pēc sērijas uzsākšanas (06.11.1911.) Gulbis raksta: “Es pats reklāmas nemaz neatzīstu, bet mūsu publika ir reizi tik kūtra, ka tai patiesi jāsit ar āmuri pa pieri.”¹⁴ Dažus gadus vēlāk vēstulē kreisi noskaņotajam literatūrkritiķim Vilim Dermanim (1875–1938) Gulbis neslēpj savu sarūgtinājumu, ka tik maz ir atsauksmju presē par sērijas populārzinātniskajām grāmatām: “Ar to ir nopietnam izdevējam ļoti maz līdzēts, kad tam šad un tad izsaka dažus glaima vārdus, – galvenā kārtā ieinteresējams lasītājs, un priekš lasītāja tiek taču grāmatas izdotas, bet ne glaimu dēļ.”¹⁵

Gulbja “Universālajā bibliotēkā” tiek iekļauti gan latviešu autoru oriģināldarbi, gan pasaules klasikas un laikmetīgās literatūras tulkojumi, kā arī apcerējumi sociālajās un dabaszinātnēs. Sērijas nelielā formāta grāmatas ir vizuāli necilas, ar blīvu teksta iespaidumu un bez ilustrācijām. Par demokrātisku samaksu (viena grāmata maksāja 20–40 kapeikas) lasītājiem tiek piedāvāts daudzveidīgs latviešu un cittautu autoru darbu klāsts. Droši varam teikt, ka 15 gadus pirms Helmāra Rudziša piedāvātās lata grāmatas Gulbis ar “Universālo bibliotēku” sper būtisku soli latviešu grāmatniecības demokratizācijas virzienā. Tajā pašā laikā Anša Gulbja maksātie honorāri atvieglo daudzu latviešu autoru radošo darbu trimdas apstākļos. Līdzīgi nopelni ir arī Gulbja novadniekam rakstniekam Ernestam Birzniekam-Upītim (1871–1960), kurš savu Kaukāza naftas uzņēmuma ierēdņa darbā nopelnīto lielā mērā iegulda paša izveidotajā apgādā “Dzirciemnieki”¹⁶. Ar pārtraukumu Pirmā pasaules kara gados “Universālā bibliotēka” tiek turpināta līdz pat 1927. gadam. Šajā laikā tika izdoti 315 sērijas laidieni.¹⁷

Ieraugot Ansi Gulbi kādā fotogrāfijā pie rakstāmgalda ar grāmatu plauktu fonā, iespējams, var rasties maldinošs priekšstats par Gulbja dzīves ritmu: iepriekšparedzamu, plānveidīgu, rimtu, ar stabiliem ienākumiem, kurus Gulbis var ieguldīt grāmatu izdošanā. Faktiski tirdzniecības aģenta darba pienākumi iepriekšminētajās Pēterburgas firmās, regulārie un biežie pārbraucieni pa visu impērijas Eiropas daļu, nepieciešamība operēt ar lieliem apgrozījumiem un riskēt, rada hronisku pārpūli,

13 Grīnuma, Gundega (1984). Raiņa draudzības sudrabortajā gaismā [par Anša Gulbja sadarbību ar Raini]. *Literatūra un Māksla*, 14.09., 16. lpp.; 21.09., 16. lpp.; 28.09., 16. lpp.; 05.10., 16. lpp.; Grīnuma, Gundega (2004). “Jāzeps un viņa brāļi” citās valodās. No: Cīrule, Astrīda (sast.). *Raiņa traģēdija “Jāzeps un viņa brāļi” laikmetu un viedokļu krustpunktos*. [Rīga]: Pils, 125.-147. lpp.

14 Gulbis, Ansis. *Vēstule Rainim 1911. gada 6. oktobrī*. Latvijas Nacionālais rakstniecības un mūzikas muzejs (LNRMM), inv. nr. 16504.

15 Gulbis, Ansis. *Vēstule Vilim Dermanim 1913. gada 29. jūnijā*. LNRMM, inv. nr. 26574.

16 Plašāk par to sk.: Egle, Kārlis (1966). Izdevniecība “Dzirciemnieki”: lappuse no latviešu grāmatniecības vēstures. No: Arājs, Eduards (atb. red.). *Grāmatas un to krātuves*. Rīga: Zinātne, 131.-165. lpp.

17 Kļūmīgs sērijas laidien skaitis minēts vairākos uzziņu izdevumos, sk.: Vāvere, Vera (2003). Ansis Gulbis. No: Rožkalne, Anita (proj. vad.). *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. Rīga: Zinātne, 229. lpp.

gluži vienkārši fizisku pagurumu, kas nodrošina regulāras veselības problēmas un iespēju Gulbim kļūt par regulāru Ķemeru kūrvieta apmeklētāju jau pirms Pirmā pasaules kara. Vēstulē dzejniekam Vilim Plūdonim (1874–1940) 1912. gada novembrī Gulbis raksta: “Vienīgi slimība mūs atsvabina uz kādu īsu brīdi no tiem daudzajiem pienākumiem, ar kuriem mēs apkraujamies, – izraujamies kaut uz dažām dienām no tā haosa, kurā mēs iestiguši.”¹⁸

Mazāk zināms ir fakts, ka jau 1913. gadā Gulbis ir stingri nolēmis būtiski mainīt savu līdzšinējo dzīves kārtību un pārcelties uz Rīgu: noirējis telpas savam apgādam Suvorova ielā 14 – tajā pašā namā, kas daudzus gadus bija pazīstama kā Latvijas Nacionālās bibliotēkas galvenā ēka. Gulbis ir nolēmis saglabāt Pēterburgā bāzēto uzņēmumu pārstāvniecību Baltijas guberņās, bet plašāk nekā līdz šim pievērsties savu izdevumu izplatīšanai, tostarp izmantojot nomaksu, par paraugu Gulbis ņēma vācu izdevēja Jozefa Meiera (*Joseph Meyer*, 1796–1856) izveidotā Bibliogrāfijas institūta pieredzi. Vēstulē Rainim 1913. gada decembrī Gulbis raksta: “Esmu vairākkārt visu sīki aprēķinājis un nācis aizvien pie tā gala slēdziena, ka šim pasākumam jātop realizētam visnotaļ vēl tamdēļ, kur mātes valodu no skolām tā kā tā izdzīs un mums jāgatavojas uz pasīvu pretimstrādāšanu.”¹⁹

Pirmā pasaules kara sākums, vēlāk kara paātrinātās būtiskās ģeopolitiskās pārmaiņas, protams, šajos plānos izdara savas korekcijas. Tāpat kā citiem latviešu izdevējiem, kara gados Gulbja izdoto grāmatu skaits būtiski sarūk un viņa vārds preses slējās tiek pieminēts retāk. Tomēr ir dažas atzīmēšanas vērtas epizodes. Laikraksts “Jaunākās Ziņas” 1917. gada janvārī vēsta, ka Gulbis ir ziedojis 4000 savas “Universālās bibliotēkas” eksemplāru latviešu strēlniekiem.²⁰ Savukārt 1918. gada novembra sākumā latviešu laikrakstos var uzzināt, ka Gulbis ir pārcēlies no Petrogradas uz Rīgu un Suvorova (kopš 1923. gada Krišjāņa Barona) ielas 14. nama 1. stāvā atvēris apgāda kantori un grāmatu noliktavu. Laikrakstu sludinājumos Gulbis informē par saviem aktuālajiem plāniem grāmatu izdošanā, pateicas latviešu sabiedrībai par viņam līdz tam dāvāto uzticību un izsaka cerību, ka “arī turpmāk mākslas un kultūras jautājumos pratīsim viens otru cienīt un pēc iespējas pabalstīt”²¹. Varētu būt, ka aiz šī Gulbja publiski demonstrētā darbīguma tomēr slēpjas arī pietiekami liela nedrošība un neziņa par reālajām, tostarp arī finansiālajām, iespējām piepildīt šos plānus. Gulbja biogrāfs Roberts Klaustiņš pat runā par vairākus mēnešus garu nervu sabrukumu, kuru Gulbis pārdzīvo 1918. gada nogalē.²²

18 Gulbis, Ansis. *Vēstule Vilim Plūdonim 1912. gada 17. novembrī*. Latvijas Universitātes bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa, Ms 1147, 44. v., 28. lp.

19 Gulbis, Ansis. *Vēstule Rainim 1913. gada 26. decembrī*. LNRMM, inv. nr. 26559.

20 Latviešu Strēlnieku Bataljonu Organizācijas Komiteja (1917). Svētku balvas latviešu strēlniekiem. *Jaunākās Ziņas*, 15.01., 3. lpp.

21 [Anša Gulbja grāmatu apgādniecība] (1918). [Sludinājums]. *Līdums*, 07.11., 1. lpp.

22 Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīves stāsts. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: A. Gulbis, 175.–176. lpp.

Tikko savu neatkarību pasludinājusī Latvijas Republika 1918.–1919. gadā pieredz daudzas militāras un politiskas kolīzijas. Tas, cik racionāli un ar kādu pašcieņu ir izturējušies latviešu grāmatizdevēji 1919. gada sākumā, kad jaunā Latvijas valsts piedzīvo “sociālistiskās revolūcijas” ģenerālmēģinājumu Ansim Gulbim personīgi pazīstamā latviešu lielinieka Pētera Stučkas (1865–1932) vadībā, ir vēl nākotnē pētāms. Arhīvu materiāli rāda daudz niansētāku ainu, nekā 20. gadsimta 80. gados publicētā rakstā ir fiksējies valodnieks un grāmatniecības vēstures pētnieks Konstantīns Karulis (1915–1997).²³

Dziesmu svētkos, kuru tradīcijai ir tikpat garš mūžs kā Ansim Gulbim, “Sidraba birzi” Mežaparkā 2023. gadā izskan Mārtiņa Brauna skaņās ietērtās Raiņa dzejas rindas, kuras pirmoreiz grāmatā 1919. gada rudenī izdod Ansis Gulbis. Šīs publikācijas atbalsi Latvijas sabiedrībā labi raksturo rindas no Anša Gulbja vēstules Aspazijai, kura kopā ar Raini tolaik vēl uzturas Šveices trimdā:

[..] šī grāmata gāja mūsu kareivjiem roku rokā, valdība iegādājās priekš frontes 1100 eks., es dāvāju slimnīcām savu daļu, un tagad triju nedēļu laikā pirmais izdevums 4000 eks. ir izpārdots. Bet “Daugava” vēl nav pietiekoši izplatīta, kādēļ nodevu iespiešanai otru izdevumu – 4000 eks. Arī otrais izdevums ir jau gatavs un pirmdien nāks jau pārdošanā. Lielais paldies Rainim par šo darbu! Tas nāca īstā laikā, un, ja būs runa par mūsu uzvarām pie Daugavas, minēs pirmā vietā “Daugavas” ģeniālo autoru, kas iedvesa kareivjos un tautā šais kritiskos brīžos paļāvību uz sevi, ticību savai valstij!²⁴

Vēl pirms Raiņa “Daugavas” Gulbis nav kavējies darīt zināmus savus nodomus grāmatu izdošanā: iesniegumos valdībai un paralēli par tiem rakstot presē. Gulbja ieceres patiešām ir ļoti vērienīgas: sākot ar viņa jau detaļās izstrādātu plānu par daudzu latviešu rakstnieku kopotu rakstu izdevumiem, latviešu autoru jaundarbiem, mācību grāmatām dažādu līmeņu skolām un līdz pat “Universālās bibliotēkas” atsākšanai pirmskara apjomā. Gulbja memorandu²⁵ un tā radīto atbalsi grāmatnieku vidē²⁶ varētu analizēt plašāk, bet šobrīd tikai dažas piezīmes. Gulbis noteikti iestājas pret valsts apgāda radīšanu, argumentējot, kādēļ vienīgi privātā iniciatīva būtu valstiski atbalstāma. 1919. gadā un turpmākajos gados publicētie Gulbja raksti nepārprotami liecina, ka viņš nedzīvo savu iedomu vai fantāziju “burbulī”, bet pavisam konkrēti, pat saasināti

23 Karulis, Konstantīns (1985). Grāmatu izdošana padomju Latvijā. No: Arājs, Eduards (atb. red.). *Grāmatas un grāmatnieki: Misiņa bibliotēkas 100. gadadienai, 1885-1985*. Rīga: Zinātne, 69.-90. lpp.

24 Gulbis, Ansis. *Vēstule Aspazijai 1919. gada 15. novembrī*. LNRMM, inv. nr. 86995.

25 Gulbis, Ansis. *Vēstule Kārlim Ulmanim 1919. gada 18. augustā*. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LNA LVVA), 2661. f., 1. apr., 15. l., 8. lp.; Gulbis, Ansis (1919). Latvju grāmatniecība. *Latvijas Sargs*, 20.08., 4. lpp.

26 [Eglītis] V. Eg. (1919). Latvju grāmatniecība. *Latvijas Sargs*, 22.08., 3. lpp.

uzrāda problēmas grāmatniecības nozarē: poligrāfiskajā un papīra rūpniecībā, kā arī jaunajai valstij neizbēgamās finansiālās grūtības. Ne reizi vien Gulbja raksti uzrāda “šķēres” starp izdevēju izlolotajām vēlmēm un reālajām iespējām.

Vēl 1914. gadā vēstulē Ernestam Birzniekam-Upītim Gulbis izteic atbalstu Raiņa viedoklim, ka ir pārāgri domāt par latviešu autoru darbu tulkošanu un izdošanu krievu vai vācu valodā: “Mums pašiem vēl tik daudz darba, ka nedrīkstam spēkus skaldīt, un arī līdzekļi taupāmi vienīgi priekš pašu rakstnieku darbiem.”²⁷ Taču jau 20. gadu sākumā, lūdzot Kultūras fondam atbalstīt viņa grāmatu sēriju *Lettische Literatur* (1921–1922), Gulbis norāda:

Ievērojot to, ka latviešu literatūra Vakareiropā tikpat kā nemaz nav pazīstama, nerunājot par tiem mūsu valstij naidīgiem elementiem, kuri latvju tautu visādi diskreditē, norādīdami galvenā kārtā uz mūsu kultūras nabadzību, es esmu pārliecināts, ka ar šiem pirmiem mūsu ievērojamo rakstnieku darbu tulkojumiem vācu valodā šīs šaubas par mūsu kultūru zināmā mērā tiks izklīdinātas.²⁸

Starp Anša Gulbja izdotiem kopotiem rakstiem īpaši izceļami ir Raiņa raksti “Dzīve un darbi”, kas iznāk 1925. gadā kā velte dzejnieka 60. jubilejā ar viņa paša rakstītiem ievada tekstiem un ir savā veidā rezumējums Gulbja un Raiņa sadarbībai. Sadarbībai, kas, nosūtot dzejniekam Rakstu 10. sējumu, ļauj Gulbim būt tiešam un vaļširdīgam:

Es Tev reiz rakstīju, ka tobrīd, kad būšu pabeidzis Tavus kopotos rakstus izdot, es labprāt vēlētos mirt. Šo prieku sajūtu es arī tagad varu atkārtot: manā dvēselē iegūlies dziļš miers un svētlaimība... Visiem skauģiem un nelabvēļiem par spīti, darbs ir padarīts! Pat apzinīgais Antons Benjamiņš izteicies, ka šāds izdevums nav latviešiem piemērots un nezina vai tas atmaksāšoties. Citi pat paredzēja manu bankrotu. Patiesībā līdz šim esmu ieguldījis 4 miljonus rubļus, tomēr bankrotēt nedomāju, kaut arī jāsit ar parādiem. Tādēļ atvaino, ka nesūtu Tev šodien naudu.²⁹

Bibliogrāfs, tulkotājs un Jāņa Misiņa bibliotēkas pirmais vadītājs Kārlis Egle 20. gadsimta 40. gados rakstītā atmiņu skicē norāda: “Pēc Pirmā pasaules kara Gulbis pamazām piesaistīja mani un brāli Rūdolfu savam apgādam tik cieši, ka tur mani uzskatīja pilnīgi par savu cilvēku, kas nāk un iet gandrīz katru dienu, dažreiz

27 Gulbis, Ansis. *Vēstule Ernestam Birzniekam-Upītim 1914. gada 6. jūlijā*. Latvijas Universitātes bibliotēkas Misiņa bibliotēkas Retumi (LUB MR), Ernesta Birznieka-Upīša fonds, 6. vien., 121. lp.

28 Gulbis, Ansis. *Vēstule Kultūras fonda Domei 1921. gada 14. janvārī*. LNA LVVA, 1632. f., 3. apr., 790. l., 31. lp.

29 Gulbis, Ansis. *Vēstule Rainim 1925. gada 25. decembrī*. LNRMM, inv. nr. 16516.

pat vairākas reizes dienā, kārtojot literārus uzdevumus un pienākumus.”³⁰ Viens no Egles veikumiem ir bengāļu rakstnieka Rabindranata Tagores (*Robindronath Thakur*, 1861–1941) “Raksti” deviņos sējumos (1927–1938), kas tapuši sadarbībā ar dzejnieku Rihardu Rudzīti (1898–1960).

20. gadsimta 60. gadu sākumā rakstnieks Andrejs Upīts (1877–1970) atcerējās:

Kad ar R. Egli rakstījām “Pasaules rakstniecības vēsturi”, tad maksāja mums kārtīgi katru mēnesi – it kā tādu algu uz honorāra rēķina. Nekad neviens nesūdzējās, ka Gulbis kaut ko nokrāpis. Viņš nekaulējās, bet piedāvāja tādu honorāru un tādus noteikumus, ar kuriem katrs bija ar mieru strādāt.³¹

Plašākas analīzes vērts ir grāmatniecības nozarei būtiskais izdevums “Latvju Grāmata” (1922–1931), kura izdošana Gulbja prātu nodarbina jau pirms Pirmā pasaules kara.³² Žurnālu izdod Latviešu grāmatirgotāju un izdevēju biedrība, no 1927. gada Rūdolfs Egle, bet izdevuma faktiskais redaktors ir Kārlis Egle. Anša Gulbja iesaisti “Latvju Grāmatas” tapšanā Kārlis Egle atceras šādi:

Apgādā viņš cilāja pirmo burtnīcu un rādīja katram, kam pie viņa pagādījās iegriezties, priecājās un vēlējās, lai arī citi darītu to pašu. Sākumā interesējās arī par katru turpmāko numuru jau pirms iespiešanas, apvaicādamies, kādi raksti paredzēti, un arī pats deva rakstus, kad bija radusies izdevība ko uzrakstīt.³³

20. gadsimta 20.–30. gados Anša Gulbja izdevumu klāstā sevi piesaka arī populārzinātniskā literatūra un mācību grāmatas. Taču nekad šie izdevumi neiegūst tik izšķiroši dominējošu svaru apgāda produkcijā kā, piemēram, akciju sabiedrībai “Valters un Rapa”. Kopīgi ar šo starpkaru Latvijā tik nozīmīgo apgādu Ansis Gulbis 1924. gadā izveido no jauna izdodamās enciklopēdijas redakcijas biroju, bet 1925. gada 21. janvārī pat noslēdz līgumu, kas paredzēja “Latviešu konversācijas vārdnīcas” galvenā redaktora pienākumus uzticēt Jānim Endzelīnam (1873–1961).³⁴ Taču labajiem nodomiem darbi nesekoja, un 1927. gadā Gulbis nolēma enciklopēdiju izdot viens pats. Kā jebkura vērienīga iecere, arī “Latviešu konversācijas vārdnīcas” izdošana laika

30 Egle, Kārlis. *Atmiņas par Ansi Gulbi*. LUB MR, K. Egles f. 712. vien., 2. lp.

31 Karulis, Konstantīns (1977). Andrejs Upīts par grāmatniekiem un sevi. No: Upītis, Jānis (sast.). *Atmiņas par Andreju Upīti*. Rīga: Liesma, 214. lpp.
Ansis Gulbis “Pasaules rakstniecības vēsturi” izdod četros sējumos (1930–1934).

32 *Latviešu grāmatirgotāju un izdevēju biedrības valdes protokols 1911. gada 19. decembrī*. LNA LVVA, 2309. f., 1. apr., 2. l., 28. lp.

33 Egle, Kārlis. *Atmiņas par Ansi Gulbi*.

34 *Anša Gulbja un “Valtera un Rapas” līgums 1925. gada 21. janvārī*. LUB MR, A. Gulbja fonds, 45. vien., 2. lp.

gaitā transformējās, “pāraugot” nodomātos izdevuma apjomu (sākotnēji plānoto četru sējumu vietā iznāk 21), tematiskos ietvarus un tā sagatavošanas laika grafiku (pusotra gada vietā 13 gadi, 1927–1940). To apliecina arī Anša Gulbja vēstule arhitektam Artūram Krūmiņam (1879–1969) 1927. gada novembrī. Aicinot Krūmiņu kļūt par enciklopēdijas arhitektūras-celtniecības nodaļas redaktoru-līdzstrādnieku, Gulbis prognozē, ka “darbs ilgs 2–3 gadi”³⁵.

Līdzīgi kā Jēkaba Dravnieka, pēc tam Rīgas Latviešu biedrības “Konversācijas vārdnīca”, arī Gulbja enciklopēdija vispirms iznāk atsevišķās burtnīcās, astoņas burtnīcas tiek apkopotas sējumos, un tas viss ir tapis, pirmo reizi latviešu enciklopēdiju vēsturē izmantojot vienīgi vietējo poligrāfijas uzņēmumu pakalpojumus, paša Gulbja spiestuvi, bet kartes iespiežot Pētera Mantnieka (1895–1979) kartogrāfijas institūta tipogrāfijā.

“Latviešu konversācijas vārdnīcas” redakcijas kodolu veido daži cilvēki: bez galvenā redaktora vēsturnieka Arveda Švābes vēl dzejnieks Jānis Medenis (1903–1961), filoloģes Anna Dārziņa (1881–1975) un Elza Ābele (1904–2002)³⁶, bet vairāk nekā 100 personību plašs ir enciklopēdijas līdzstrādnieku loks. Izdevuma veidotājiem ir svarīga enciklopēdijas autoru kompetence, arī tad, ja Švābem ar kādu no viņiem ir diezgan sarežģīta profesionālo attiecību pieredze kā, piemēram, ar vācbaltiešu vēsturnieku Leonīdu Arbusovu (*Leonid Arbusow*, 1882–1951). Latviešu enciklopēdisko izdevumu sagatavošanas pieredzē pirmoreiz par izdevuma autoriem kļūst vairāki desmiti citvalstu līdzstrādnieku: gan Igaunijas, Lietuvas, Somijas un Polijas³⁷ akadēmisko institūciju pārstāvji, gan no Padomju Savienības emigrējušie pētnieki, kas 30. gados dzīvo Prāgā, Sofijā un citviet. Kultūras fonds, kas īsteno Latvijas valsts kultūrpolitiku, abonē 1100 “Latviešu konversācijas vārdnīcas” eksemplārus, kuri nonāk skolu un tautas bibliotēkās un palīdz uzturēt enciklopēdijas noietam zināmu stabilitāti (izdevuma tirāža gan sarūk no 15 tūkstošiem eksemplāru pirmajiem sējumiem līdz deviņiem tūkstošiem pēdējiem sējumiem). Izdevuma sagatavošana ir tik labi organizēta, ka arī pēc Gulbja nāves 1936. gadā enciklopēdijas, tāpat kā visa apgāda darbu, spēj veiksmīgi turpināt viņa māsasdēls Arvīds Māļitis (1900–1971).

1937. gadā sāk iznākt Anša Gulbja “Kopoti raksti”, kuru 10. sējumā ir paredzēts publicēt Gulbja epistolāro mantojumu un arī atmiņas par viņu. Taču dienas gaismu ierauga tikai trīs “Rakstu” sējumi, tādēļ nodoms apkopot Anša Gulbja rakstītās vēstules un dažādu personu atmiņas par Gulbi ir aktuāls arī 1943. gadā, kad viņa

35 Gulbis, Ansis. *Vēstule Artūram Krūmiņam 1927. gada 8. novembrī*. Gunta Gailiņa arhīvs.

36 Atmiņas par darbu enciklopēdijas redakcijā sk.: Ābele, Elza (1973). Varenības dzejnieks: atmiņas par Jāni Medeni. *Ceļa Zīmes*, Nr. 52, 225.–226. lpp.; Daija, Gunārs (1991). Kā tapa “Latviešu konversācijas vārdnīca?” *Saruna ar vēsturnieku Teodoru Zeidu. Izglītība*, 03.05., 8.–9. lpp.

37 Sk.: Michaliszyn, Monika (2014). The image of Poland and Poles in the “Latvian Encyclopedia” (“Latviešu konversācijas vārdnīcā” (overview of major problems)) = Polijas un poļu attēlojums “Latviešu konversācijas vārdnīcā” (problēmas ieskicējums). In: Kalnača, Anda; Lokmane, Ilze; Urbanoviča, Inta (sast.). *Alīse Laua (1914–1994): in honorem Res Latvienses*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 106.–124. lpp.

iedibinātais apgāds var atskatīties uz pastāvēšanas četriem gadu desmitiem. Par šāda izdevuma nepieciešamību ir pārliecināts Kārlis Egle, jo, viņaprāt:

Gulbis nebija vienkāršs peļņas vīrs, grāmatnieks ar drošu kapitālu un priekšrocībām aizmugurē, viņš bija īsts **kultūras** [oriģināla izcēlums – V. Z.] darbinieks, kura grāmatniecības pasākumi kalpoja latviešu kultūras uzplaukuma veicināšanai, ne egoistisku prasību apmierināšanai, kā to apstiprina ne vien viņa izdevumi un citi dokumenti, bet arī visas atmiņas par viņu.³⁸

Kārlis Egle ir uzrunājis kopskaitā 24 personas, kas vairāk vai mazāk intensīvi ir sadarbojušās ar Ansi Gulbi kā izdevēju vai strādājušās vairākās Latvijas kultūras institūcijās: to vidū ir gan Gulbja izdoto grāmatu autori, gan grāmatniecības videi piederīgie un paša Gulbja apgāda darbā iesaistītie. Kārļa Egles rīcībā nonāk tikai rakstnieka Jāņa Jaunsudrabiņa (1877–1962), grāmattirgotāja Jēkaba Lībeka (1891–1982) un Gulbja apgāda darbinieces Emmas Plataces (1888–?) atmiņas, kas sniedz jaunas nianšes Anša Gulbja portretā, kura pamatkontūras jau ieskicējuši vairāki Gulbim veltītie piemiņas raksti.

Starp tiem, kas dalījušies atmiņās, ir arī izdevējs Jānis Rapa (1885–1941), kurš savu laikabiedru un arī sāncensi grāmatizdošanā raksturo šādi:

Mūsu tautā sastopami daudzi ideālisti, kas lido savu ideālu padebešos, bet neprot rīkoties šai zemē, vēl vairāk mums dzīves praktiķu, kas gan prot strādāt, bet aizmirst, ka cilvēks nedzīvo no maizes vien. Reti sastopami cilvēki, kas ir abu šo tipu apvienojums, lai gan dzīve pēc tiem sauktin sauc. Sevišķi grāmatniecībā nepieciešami šādi ideālisti – praktiķi. Krietnam izdevējam reizē jābūt ideālistam – iecerētājam un praktiķim – izdarītājam. Citādi viņš darbosies vai nu tikai īsu laiku un kā meteors pazudīs, vai arī viņa darba sekmes nāks gan par labu viņa kabatai, bet ne tautai un tās kultūrai.³⁹

Savukārt jau pieminētais Jānis Misiņš, kas nemēdza dāsni dāļāt atzinīgus novērtējumus, uzskata, ka Ansis Gulbis

[..] bija plaša vēriena cilvēks, sīkumainību necieta, bet veikalnieks bija caur un cauri, taču šā vārda labākā nozīmē, un viņa uzņēmums arī

38 Egle, Kārlis (1943). *Materiāli par Ansi Gulbi* [ievada teksts nodomātajam izdevumam "Anša Gulbja mūža darbs, 1903–1943"]. LUB MR, Kārļa Egles fonds, 712. vien., 4. lp.

39 Rapa, Jānis (1936). Liels, godam veikts darbs. *Brīvā Zeme*, 15.02., 6. lpp.

izauga par ievērojamu faktoru mūsu grāmatniecības attīstībā. Retajam latviešu grāmatu izdevējam bez veikalnieciskiem aprēķiniem ir bijusi arī sava programma. Gulbim tā ir bijusi no sākta gala, par katru savu izdoto grāmatu viņš būtu varējis pateikt, kāpēc viņš izdevis taisni to un ne citu.⁴⁰

Šodien mazāk zināmais grāmatu tirgotājs Jēkabs Lībeks, kurš 20. gadsimta sākumā strādāja Augusta Golta (1882–1968) grāmatu veikalā, bet nacistiskās okupācijas laikā bija Anša Gulbja grāmatnīcas vadītājs, savās atmiņās ir iezīmējis vairākas Gulbja profesionālās un cilvēciskās šķautnes. Kā Latviešu grāmattirgotāju un izdevēju biedrības valdes sekretārs Lībeks atsauc atmiņā Vērmaņdarza paviljonā rīkotos grāmatu tirdziņus:

Lielākā daļa grāmatnieku gribēja no sarīkojamā tirdziņa tikai iegūt, bet mazāk domāja par pašu ideju, par tautas saistīšanu pie grāmatām, grāmatu cieņas un vērtības uzturēšanu. Organizācijas izdevumus centās samazināt līdz minimumam, darbinieku algas noteikt zemas, lektoru honorārus samazināt u. t. t. Bet tad iejaucās Ansis Gulbis. Viņš aizrādīja kolēģām, ka lēto grāmatu tirgu nedrīkst padarīt par grāmatnieku personīgu bodīti, bet šim tirgum jākalpo arī vispārībai, jāpaceļ tautas interese par grāmatām [...].⁴¹

Kāda cita Jēkaba Lībeka atmiņu epizode ataino biedrības pārstāvju vizīti Rīgas pilī pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma, kur Kārlim Ulmanim tiek pasniegta sudrabā kalta apsveikuma adrese:

Esmu neziņā, kā tālāk rīkoties un kā sarunas risināsies ar tik augstu personu. Bet Ansis Gulbis jau omulīgi atļaidies mikstajos sēdekļos blakus prezidentam, un sarunas plūst brīvi, nepiespiesti un nemāksloti [...]. Nekādas pazemošanās, glaimošanas, lišanas, kādu reizēm novērojam pie dažiem, kad tie sarunājas ar augsti stāvošām personām. Arī prezidents acīmredzot respektēja Gulbi kā liela vēriena grāmatnieku.⁴²

Pieredze, veidojot izdevumu “Ansis Gulbis rakstos, vēstulēs un atmiņās”, liek izteikt hipotēzi, ka par daudz grūtāku un 40. gadu sākumā praktiski neīstenojamu uzdevumu Kārlim Eglem varēja kļūt Anša Gulbja vēstuļu apzināšana. Tāpat kā daudzos citos gadījumos, arī Anša Gulbja epistolārais mantojums ir izkliedēts dažādu

40 Misiņš, Jānis. *Atskats*. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu krājums, RXA 296, 76, 99. lp.

41 Lībeks, Jēkabs. *Anša Gulbja aristokrātiskā stāja*. LUB MR, Kārļa Egles fonds, 713. vien., 1. lp.

42 Turpat.

Latvijas atmiņas institūciju krājumos. Tomēr, arī nepilnīgi saglabājies un visdrīzāk vēl ne pilnībā identificēts, tas piedāvā ļoti daudz jaunas informācijas, kas ne tikai papildina mūsu zināšanas par Anša Gulbja personību, bet nereti koriģē arī līdzšinējos pieņēmumus par Anša Gulbja kā izdevēja un rakstnieka darbību.

Pilnvērtīgi raksturot Ansi Gulbi kā pilna cikla grāmatnieku un iezīmēt viņa vietu Latvijas grāmatniecībā ir turpmāk veicama plašāka pētījuma uzdevums. Taču jau tagad ir vērts pārdomāt rakstnieka Jāņa Grīna (1890–1966) savulaik rakstīto: “Ansim Gulbim grāmata bija reizē mīļākā un sieva, grāmata bija viņa svētdiena un darbdiena.”⁴³

Avoti un literatūra

Nepublicētie avoti

1. Egle, Kārlis. *Atmiņas par Ansi Gulbi*. LUB MR, Kārļa Egles fonds, 712. vien., 2. lp.
2. Egle, Kārlis (1943). *Materiāli par Ansi Gulbi* [ievada teksts nodomātajam izdevumam “Anša Gulbja mūža darbs, 1903–1943”]. LUB MR, Kārļa Egles fonds, 712. vien., 4. lp.
3. Gulbis, Ansis. *Vēstule Aspazijai 1919. gada 15. novembrī*. LNRMM, inv. nr. 86995.
4. Gulbis, Ansis. *Vēstule Ernestam Birzniekam-Upītim 1914. gada 6. jūlijā*. LUB MR, Ernesta Birznieka-Upīša fonds, 6. vien., 121. lp.
5. Gulbis, Ansis. *Vēstule Vilim Dermanim 1913. gada 29. jūnijā*. LNRMM, inv. nr. 26574.
6. Gulbis, Ansis. *Vēstule Artūram Krūmiņam 1927. gada 8. novembrī*. Gunta Gailīša arhivs.
7. Gulbis, Ansis. *Vēstule Kultūras fonda Domei 1921. gada 14. janvārī*. LNA LVVA, 1632. f., 3. apr., 790. l., 31. lp.
8. Gulbis, Ansis. *Vēstule Vilim Plūdonim 1912. gada 17. novembrī*. Latvijas Universitātes bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa, Ms 1147, 44. v., 28. lp.
9. Gulbis, Ansis. *Vēstule Rainim 1911. gada 6. oktobrī*. LNRMM, inv. nr. 16504.
10. Gulbis, Ansis. *Vēstule Rainim 1913. gada 26. decembrī*. LNRMM, inv. nr. 26559.
11. Gulbis, Ansis. *Vēstule Rainim 1925. gada 25. decembrī*. LNRMM, inv. nr. 16516.
12. Gulbis, Ansis. *Vēstule Kārlim Ulmanim 1919. gada 18. augustā*. LNA LVVA, 2661. f., 1. apr., 15. l., 8. lp.
13. *Anša Gulbja un “Valtera un Rapas” līgums 1925. gada 21. janvārī*. LUB MR, Anša Gulbja fonds, 45. vien., 2. lp.
14. *Latviešu grāmatgrotāju un izdevēju biedrības valdes protokols 1911. gada 19. decembrī*. LNA LVVA, 2309. f., 1. apr., 2. l., 28. lp.
15. Libeks, Jēkabs. *Anša Gulbja aristokrātiskā stāja*. LUB MR, Kārļa Egles fonds, 713. vien., 1. lp.
16. Misiņš, Jānis. *Atskats*. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu krājums, RXA 296, 76, 99. lp.

43 Grīns, Jānis (1936). Nav vairs Anša Gulbja... *Daugava*, Nr. 3, 265. lpp.

Publicētie avoti

1. Ābele, Elza (1973). Varenības dzejnieks: atmiņas par Jāni Medeni. *Ceļa Zīmes*, Nr. 52, 225.-226. lpp.
2. [Anon.] (1926). Pieminekļi tautas dzejniekam Andrejam Pumpuram. Jaunākās Ziņas, 24.07., 10. lpp.
3. [Anša Gulbja grāmatu apgādniecība] (1918). [Sludinājums]. *Līdums*, 07.11., 1. lpp.
4. Grīns, Jānis (1936). Nav vairs Anša Gulbja... *Daugava*, Nr. 3, 265.-266. lpp.
5. Gulbis, Ansis (1892). Divi Jāņa vakari. *Baltijas Vēstnesis*, 22.06., 1.-2. lpp.; 23.06., 1.-3. lpp.; 25.06., 1.-2. lpp.
6. Gulbis, Ansis (1900). Grāmatu tirdzniecība Baltijā un pie latviešiem. *Austrums*, Nr. 9, 846.-852. lpp.
7. Gulbis, Ansis (1928). Jēkabs Dravnieks. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 1, 60.-61. lpp.
8. Gulbis, Ansis (1903). Klasicisms un viņa apkarošana mūsu literatūrā. *Pēterburgas Avīzes*, 25.05., 1.-2. lpp.
9. Gulbis, Ansis (1919). Latvju grāmatniecība. *Latvijas Sargs*, 20.08., 4. lpp.
10. Gulbis, Ansis (1903). Par jaunām reformām mūsu grāmatu tirdzniecībā. *Dienas Lapa*, 20.06., 1.-2. lpp.; 21.06., 1.-2. lpp.; 23.06., 2. lpp.; 27.06., 1. lpp.; 28.06., 1.-2. lpp.
11. Gulbis, Ansis (1937). Pasaka par grāmatu. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: A. Gulbis, 191.-330. lpp.
12. Latviešu Strēlnieku Bataljonu Organizācijas Komiteja (1917). Svētku balvas latviešu strēlniekiem. *Jaunākās Ziņas*, 15.01., Nr. 15, 3. lpp.
13. [Niedra, Andrievs] (1904). J. V. f. Gētes raksti. *Austrums*, Nr. 4, 315.-318. lpp.
14. Rainis, Jānis (1903). Zinību komisijas vasaras sapulces. *Dienas Lapa*, 18.06.-02.08.
15. Rapa, Jānis (1936). Liels, godam veikts darbs. *Brīvā Zeme*, 15.02., 6. lpp.

Literatūra

1. Daija, Gunārs (1991). Kā tapa "Latviešu konversācijas vārdnīca?" Saruna ar vēsturnieku Teodoru Zeidu. *Izglītība*, 03.05., 8.-9. lpp.
2. Egle, Kārlis (1966). Izdevniecība "Dzirciemnieki": lappuse no latviešu grāmatniecības vēstures. No: Arājs, Eduards (atb. red.). *Grāmatas un to krātuves*. Rīga: Zinātne, 131.-165. lpp.
3. Grīnuma, Gundega (1984). Raiņa draudzības sudrabortajā gaismā [par Anša Gulbja sadarbību ar Raini]. *Literatūra un Māksla*, 14.09., 16. lpp.; 21.09., 16. lpp.; 28.09., 16. lpp.; 05.10., 16. lpp.
4. Grīnuma, Gundega (2004). "Jāzeps un viņa brāji" citās valodās. No: Cīrule, Astrīda (sast.). *Raiņa traģēdija "Jāzeps un viņa brāji" laikmetu un viedokļu krustpunktos*. [Rīga]: Pils, 121.-173. lpp.
5. Karulis, Konstantīns (1977). Andrejs Upīts par grāmatniekiem un sevi. No: Upīts, Jānis (sast.). *Atmiņas par Andreju Upīti*. Rīga: Liesma, 206.-219. lpp.
6. Karulis, Konstantīns (1985). Grāmatu izdošana padomju Latvijā. No: Arājs, Eduards (atb. red.). *Grāmatas un grāmatnieki: Misiņa bibliotēkas 100. gadadienai, 1885-1985*. Rīga: Zinātne, 69.-90. lpp.
7. Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīves stāsts. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: A. Gulbis, 5.-189. lpp.
8. Mauriņa, Zenta (1951). Mūžīgais trimdnieks. Pārdomas veltītas Raiņa 85. dzimšanas dienas piemiņai. No: Mauriņa, Zenta. *Uguns gari*. [Toronto]: Druva, 69.-132. lpp.
9. Michaliszyn, Monika (2014). The image of Poland and Poles in the "Latvian Encyclopedia" ("Latviešu konversācijas vārdnīca" (overview of major problems)) = Polijas un poļu attēlojums "Latviešu konversācijas vārdnīcā" (problēmas ieskicējums). In: Kalnača, Anda; Lokmane, Ilze; Urbanoviča, Inta (sast.). *Alīse Laua (1914-1994): in honorem Res Latvienses*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 106.-124. lpp.
10. Vāvere, Vera (2003). Ansis Gulbis. No: Rožkalne, Anita (proj. vad.). *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. Rīga: Zinātne, 229. lpp.

VIESTURS ZANDERS

Ansis Gulbis, His Personality and Meaning in the Development of Latvian Book

Summary

The article is devoted to some aspects in the biography of Ansis Gulbis (1873–1936) being a notable and distinguished figure in development of Latvian book and printed media issues during the first half of the 20th century. The publishing house Ansis Gulbis established in St. Petersburg in 1903 became famous for the wide spectrum of subjects and formats it brought into Latvian culture at that time, as well as for the innovative role the publishing house had in development of the Latvian book industry. Books, thematic series of literary fiction, a universal lexicon (*Latvian Conversation Dictionary*, 1927–1939) and newspapers published by Ansis Gulbis marked the branches in national book industry where his activities became pathbreaking in many ways. A great variety of documentary sources available in national memory institutions (archives, museums and libraries) for this task e. g. the correspondence Ansis Gulbis shared with his contemporaries (authors, business partners, editors and publishers), his essays on the Latvian book industry and the reviews on his publications are in focus here to promote further studies in biography and professional activities of this outstanding personality.

Keywords: Ansis Gulbis, Latvian book industry, publishing, book trade, Kārlis Egle

KRISTINA PAPULE

Ansis Gulbis (1873–1936) kā laikrakstu un žurnālu izdevējs

Kopsavilkums

Ansis Gulbis ir pazīstams kā viens no vērienīgākajiem latviešu grāmatu izdevējiem, kura darbība būtiski veicinājusi nacionālās grāmatniecības un literatūras attīstību. Viens no svarīgiem, taču līdz šim salīdzinoši maz pētītiem aspektiem viņa profesionālajā darbībā ir periodikas izdošana.

Laikā posmā no 1905. līdz 1925. gadam Ansis Gulbis ir izdevis vairākus politiskajiem, zinātniskajiem un kultūras jautājumiem veltītus laikrakstus un žurnālus. Viņa pirmie periodiskie izdevumi publicēti Pēterburgā no 1905. līdz 1916. gadam: “Pēterburgas Latvietis” (1905–1906), “Rīts” (1907) un “Jaunās Pēterpils Avīzes” (1915–1916). Šo izdevumu tematiskais virziens ir cieši saistīts ar tā laikā ideoloģiju, kā arī ar aktuālajām politiskajām, sociālajām un ekonomiskajām problēmām. Laika posmā no 1914. līdz 1922. gadam Rīgā iznāca laikraksts “Jaunais Vārds”, kura tapšanā Ansis Gulbis piedalījās kā viens no līdzizdevējiem. Savukārt 20. gadsimta 20. un 30. gados tika izdoti: zinātniskais periodiskais izdevums “Bioloģiski Referāti” (1922), grāmatniecības jautājumiem un kritikai veltīts žurnāls “Latvju Grāmata” (Rīga, 1922–1931) un vispārīgā satura laikraksts “Rīgas Ziņas” (Rīga, 1924–1925). Rakstā sniegts īss pārskats par Anša Gulbja periodisko izdevumu tapšanas vēsturi, tematiku, īpatnībām un kultūrvēsturisku nozīmi.

Atslēgvārdi: Ansis Gulbis, Latvijas periodika, periodikas vēsture, izdevējdarbības vēsture, kultūras vēsture

“Pēterburgas Žurnāla” projekts (1902–1904)

Par Anša Gulbja (1873–1936) pirmo mēģinājumu dibināt periodisko izdevumu var uzskatīt 1902. gadā iecerēto vispārīgā satura žurnāla projektu. Sākotnēji izdevējs plānoja piedāvāt Rainim (1865–1929) un Aspazijai (1865–1943) viņu darbu izdošanu grāmatu formātā. 1901. gadā Ansis Gulbis uzrakstīja par šo piedāvājumu Aspazijai, taču vēstule “noklīda” starp laikraksta “Dienas Lapa” redakcijas papīriem un adresātes rokās nonāca tikai pēc vairākiem mēnešiem.¹ Pa to laiku izdevējs, domājot, ka viņa ierosinājums atstāts bez ievērības, mainīja savus plānus. Beidzot saņēmis atbildi no Aspazijas, kurā viņa ieteica vispirms publicēt Raiņa tulkojumus, nākamo vēstuli izdevējs adresēja Rainim. Tajā Gulbis izklāstīja jaunu ideju – izdot daiļliteratūru burtnīcās sēriju veidā. Vēlāk, Raiņa mudināts, izdevējs izstrādāja vēl vienu projektu – šoreiz par Johana Volkanga fon Gētes (*Johann Wolfgang von Goethe*) rakstu izlases izdošanu. Taču, ka izrādījās, šo izdevumu sagatavošanas darbi prasīja pārāk ilgu laiku.²

Šāds temps neapmierināja Ansi Gulbi, kurš vēlējās gūt pēc iespējas tiešāku kontaktu ar lasītājiem. Studējot ārzemju literatūras pieredzi, viņš secināja, ka grāmatizdevēju darbs arvien biežāk saistās ar periodiskajiem izdevumiem. Tāpēc 1902. gadā viņš atkārtoti vērsās pie Raiņa, ierosinot žurnāla izdošanu. Gulbim bija radusies pārliecība, ka latviešu grāmatu izdevējs var sekmīgi darboties vienīgi tad, ja paralēli grāmatām izdod žurnālu vai laikrakstu, tādējādi sasniedzot daudz plašāku auditoriju: “Viņam vispirms vajag vispārīgas ievērības, viņam jābūt saucēja balsij tuksnesī, lai uz viņu klausītos, visnotaļ tam jāiegūst savs piekritēju, cienītāju pūlis.”³

Tāpēc izdevējs uzaicināja Raini un Aspaziju dibināt iknedēļas izdevumu ar nosaukumu “Pēterburgas Žurnāls”, kas tiktu veltīts literatūras, zinātnes un politikas jautājumiem. Tika plānots, ka tas būs liela formāta izdevums (30 lappušu apjomā), kas tiks izdots lielā metienā un pieejams par nelielu cenu – trīs rubļi gadā –, jo “tam būs iespīesties visnabadzīgākajā būdīnā, katrā strādnieku dzīvoklī”⁴.

Par izdevuma idejisko vadītāju Gulbis uzaicināja Raini, savukārt atbildīgā redaktora pienākumus plānoja uzticēt skolotājam Jurim Kalniņam (1847–1919).⁵ Rainis atsaucīgi uzņēma žurnāla projektu, iesakot tikai dažus labojumus, tostarp nedēļas izdevuma vietā izdot mēnešrakstu, līdz ar to palielinot arī abonēšanas maksu. Ar projektu tika iepazīstināts cenzors Mārtiņš Remiķis (1845–1921). Kopumā viņš atbalstīja Gulbja ideju, taču ieteica izvēlēties citu atbildīgo redaktoru – Kijivas skolotāju, Tērbatas Universitātes Teoloģijas fakultātes absolventu Ludi Bērziņu (1870–1965).

1 Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīvesstāsts. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: Ansis Gulbis, 100. lpp.

2 Karulis, Konstantīns (1984). J. Raiņa un A. Gulbja žurnāla projekts. *Dzimtenes Balss*, 06.12., 6. lpp.

3 Turpat.

4 Turpat.

5 Turpat.

Lūgums žurnāla koncesijas iegūšanai tika iesniegts Galvenajai preses lietu pārvaldei 1903. gada 3. maijā. Drīzumā Galvenā preses lietu pārvalde vērsās pie Policijas departamenta un Kijivas gubernatora ar pieprasījumu sniegt informāciju par Ansi Gulbi un Ludi Bērziņu. Kijivas gubernatora sniegtajā atbildē tika norādīts, ka Bērziņš dzīvojis Kijivā, vēlāk devies uz Rīgu un nelabvēlīgu ziņu par viņa dzīvi nav. Par Gulbi pārvalde atbildi nesaņēma un nosūtīja pieprasījumu atkārtoti.

Atbilde tika saņemta tikai pēc vairākiem mēnešiem, un 1903. gada 3. decembrī Galvenā preses lietu pārvalde izšķīra žurnāla likteni, noraidot koncesijas lūgumu. Par pamatu tam kļuva ierēdņu kļūda: Policijas departaments sniedza atbildi par citu personu ar tādu pašu vārdu un uzvārdu kā izdevējam.⁶ Tā kā policijas atrastais Ansis Gulbis strādāja par rakstvedi viņa noliktavā un saņēma mēnešalgu 70 rubļu apjomā, pārvaldes priekšnieks parakstīja rezolūciju ar atteikumu: “Ievērojot to, ka lūdzējam nav nepieciešamo līdzekļu projektējamā žurnāla izdošanai, ir pamats aizdomām, ka viņš ir tikai fiktīvs žurnāla izdevējs. Noraidīt!”⁷

Kā vēlāk atzīmēja kultūrvēsturnieks Konstantīns Karulis (1915–1997), lai arī šis Anša Gulbja un Raiņa sadarbības posms beidzas neveiksmīgi, viņu komunikācija “liecina par lielo entuziasmu un plašajiem nodomiem latviešu grāmatniecībā, kas daļēji realizējās nākamajos gadu desmitos”⁸. Pats izdevējs, atceroties par beidzot saņemto pirmo vēstuli no Raiņa, rakstīja: “Tā bija viena no laimīgākām dienām manā mūžā. Jūtos aicināts lielam, vēl neaptvertam darbam. Mani saviļņoja dzejnieka sirsnība un uzticība.”⁹ Sadarbība ar Raini turpinājās arī turpmākajos gados. Jau 1905. gadā Rainis pieņēma lēmumu iesaistīties Anša Gulbja izdotā laikraksta “Pēterburgas Latvietis” rakstu sagatavošanā¹⁰, bet 1907. gadā daudzi no dzejnieka darbiem tika publicēti zinātnes un rakstniecības žurnālā “Rīts”.

“Pēterburgas Latvietis” (1905–1906)

Laikraksts “Pēterburgas Latvietis” kļuva par Anša Gulbja pirmo realizēto preses izdevuma projektu. Tas kļuva iespējams, pateicoties 1906. gada 17. oktobra cara Nikolaja II (1868–1918) manifestam, kurā tika pasludinātas tautas pilsoniskās – vārda, preses, sapulču un biedrošanās – brīvības.¹¹ Ansis Gulbis, kurš šajā laikā atradās Maskavā, nekavējoties telegrafēja uz Pēterburgu publicistiem Kārlim Zvingevičam (1873–1913)

6 Karulis, Konstantīns (1984). J. Raiņa un A. Gulbja žurnāla projekts.

7 Turpat.

8 Turpat.

9 Bērziņš, Arturs (1924). Ansis Gulbis. *Ritums*, Nr. 1, 66. lpp.

10 [Anon.] (1905). Pēterburgas Latvietis [par laikraksta līdzstrādniekiem]. *Pēterburgas Latvietis*, 06.12., 1. lpp.

11 [Nikolajs II] (1905). Visaugstākais manifestis. *Latviešu Avīzes*, 22.10., 5. lpp.

un Aleksandram Būmanim (1881–1937) ar lūgumu steidzami sagatavot manuskriptus jaunas avīzes pirmajam numuram.¹²

Burtiski pēc dažām dienām – 1905. gada 22. oktobrī – tika izdots laikraksta “Pēterburgas Latvietis” paraugnumurs 15 000 eksemplāru tirāžā, kas tika izpirkta vienas dienas laikā.¹³ Tas bija pirmais periodiskais izdevums Krievijas Impērijā, kas iznāca bez koncesijas (t. i., varas iestāžu speciālās atļaujas) un cenzūras. Par izdevuma redaktoru kļuva Kārlis Zvingevičs.¹⁴

Vēlāk publicists Arturs Bērziņš (1882–1962), analizējot šo epizodi Anša Gulbja izdevējdarbībā, raksturoja izdevēju kā “revolūcijas fantastu”:

Viņš cer, ka nospieš Krievijas politiskā un gara dzīve ieiet jaunā posmā, kas nodrošinās arī latviešiem visas cēlās cilvēka brīvības. Gulbis ilgi nedomā: jādara kaut kas šīs jaunās brīvības popularizēšanai un izskaidrošanai, izdodot brīvi vadītu dienas avīzi.¹⁵

Avīzes saturs tika veidots stiprā kreiso ideju ietekmē. Pirmais numurs iznāca kā bezparteijsks laikraksts, bet otrais – jau kā Latviešu Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas (LSDSP) izdevums.¹⁶ Šajā numurā pirmoreiz tika legāli iespiesta LSDSP 2. kongresā pieņemtā partijas programma, kas aicināja latviešu proletariātu cīnīties par sociālismu un Krievijas demokrātiskās republikas nodibināšanu, kas savukārt nodrošinātu pašnolemšanās tiesības visām Krievijas teritorijā dzīvojošām tautām.¹⁷ Izdevumu vadīja LSDSP Centrālās komitejas ieceltās redakcijas kolēģijas dalībnieki: Jānis Asars (1877–1908), Vilis Dermanis (1875–1938), Jānis Ozols (1878–1968), Fricis Roziņš (1870–1919) un jau pieminētais Kārlis Zvingevičs, savukārt galveno līdzstrādnieku vidū bija Pēteris Stučka (1865–1932) un Janis Jansons-Brauns (1872–1917). Sākot ar piekto numuru, laikraksts tika iespiests Rīgā.¹⁸

Anša Gulbja izdotais “Pēterburgas Latvietis” kļuva par pirmo legālo izdevumu LSDSP vēsturē. Satura ziņā tas turpināja laikraksta “Cīņa” tradīcijas. 1905. gada nogalē, kad vairs netika publicēts žurnāls “Sociāldemokrāts” un uz laiku tika pārtraukta arī “Cīņas” izdošana, “Pēterburgas Latvietis” palika par vienīgo LSDSP periodisko izdevumu.¹⁹ Drīzumā, par spīti 17. oktobra manifestā pasludinātajai preses brīvībai, laikraksta redakcija sastapās ar varas iestāžu neapmierinātību: tika

12 Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīvesstāsts, 124. lpp.

13 Pētersons, Jūlijs (1933). Anša Gulbja nelaimīgā un laimīgā mīlestība. *Jaunākās Ziņas*, 08.12., 5. lpp.

14 Treijs, Rihards (1972). Pirmā legālā latviešu sociāldemokrātu avīze. *Karogs*, Nr. 5, 142. lpp.

15 Bērziņš, Arturs (1924). Ansis Gulbis, 69. lpp.

16 Treijs, Rihards (1972). Pirmā legālā latviešu sociāldemokrātu avīze, 142. lpp.

17 [Latviešu Sociāldemokrātiskā strādnieku partija] (1905). L. Sd. Strādnieku partijas programma: pieņemtā partijas otrā kongresā 1905. g. *Pēterburgas Latvietis*, 06.12., 17. lpp.

18 Treijs, Rihards (1972). Pirmā legālā latviešu sociāldemokrātu avīze, 142. lpp.

19 Turpat.

konfiscēti laikraksta 11.–14. numurs (tāpat tika konfiscēti vēl četri numuri, bet nav zināms, kuri). Vēl daļa izdevuma numuru tika izņemti no pārdošanas. 1906. gada janvārī pēc pirmā numura iznākšanas laikraksts tika aizliegts.²⁰

1927. gadā Maskavā Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) vēstures komisijas pārraudzībā tika sagatavots laikraksta faksimilizdevums, kas savukārt liecina par “Pēterburgas Latvieša” lielu nozīmi LKP ideoloģijas vēsturē. No oriģināla tas atšķiras galvenokārt ar vāka grafisko noformējumu un samazinātu formātu.²¹ Padomju okupācijas laikā laikraksts ieguva augstu vērtējumu atbilstoši tā laika ideoloģijai:

“Pēterburgas Latvietis” aizsāka tās slavenās latviešu legālās marksistiskās preses tradīcijas, kas godam tika turpinātas revolūcijas jauno uzplūdu gados un buržuāziskās Latvijas pirmsulmaņa periodā, “Pēterburgas Latvieša” celmlauža loma šajā ziņā ir nenoliedzama.²²

Toties 1937. gadā izdotajā “Anša Gulbja dzīvesstāstā” izdevuma saturs tiek vērtēts visai skeptiski:

Gulbja laikrakstam uzspiests oficiāls partijas zīmogs: revolucionārā frazeoloģija, vāja informācija, turpretim skaļi partijas kliedzieni, kas latvju lasītāju nekad nav saistījuši un pievilkuši.²³

“Rīts” (1907)

1907. gada februārī Pēterburgā Ansis Gulbis sāka izdot periodisko izdevumu “Rīts” – zinātnes un rakstniecības žurnālu, kura mērķis ir “daiļot un izkopt mākslu un poēziju”²⁴. Žurnāla pirmos numurus rediģēja Aleksandrs Būmanis, vēlāk redaktora amatu pārņēma Jānis Asars, kurš pēc 1905. gada revolūcijas notikumiem bija spiests emigrēt uz Helsinkiem. Viņš ir darbojies arī kā autors, kā pielikumu žurnālā publicējot savu apcerējumu “Vispārīgā pasaules rakstniecības vēsture”.²⁵ Kopumā mēnešraksta autoru loks un arī saturs bija visai raibs. Izdevumā lappusēs ir atrodama gan daiļliteratūra un dzeja, gan publikācijas par politiku, sabiedrību un aktuālajām dabaszinātņu problēmām. Izdevums ir rotāts ar jūgendstila vinjetēm un attēliem.

20 Arājs, Eduards (atb. red.) (1977). *Latviešu periodika*. 1. sēj.: 1768–1919. 2. izd. Rīga: Zinātne, 257. lpp.

21 [LKP vēstures komisija] (1927). *Pēterburgas Latvietis: politiski, ekonomiski literāriska dienas avīze*. Faksimilizdevums. Maskava: Prometejs, 1. lpp.

22 Treijs, Rihards (1972). Pirmā legālā latviešu sociāldemokrātu avīze, 148. lpp.

23 Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīvesstāsts, 128. lpp.

24 Gulbis, Ansis (1907). *Rīts*. *Rīts*, Nr. 1, 2. vāks.

25 Ducmanis, Kārlis (1922). Pēterburgas posms latviešu avīzniecībā: žurnāls “Rīts”. Jāņa Asara traģēdija. *Latvis*, 27.07., 2. lpp.

1. attēls. Laikraksta "Pēterburgas Latvietis" faksimilizdevuma vāks. Maskava: Prometejs, 1927. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Periodikas krājums, inv. nr. 311438, 1. lpp.

"Rīts" tika izdots mazāk nekā gada garumā – līdz 1907. gada novembrim (vēlāk izdošana tika pārtraukta Jāņa Asara slimības dēļ). Kopumā iznāca 48 numuri.²⁶ Kaut gan izdevuma publikāciju autoru vidū ir virkne ievērojamo kultūras darbinieku, piemēram, Rainis, Aspazija, Rūdolfs Blaumanis (1863–1908), Fricis Bārda (1880–1919), Līgotņu Jēkabs (1874–1942), popularitāti izdevums neieguva. Kā vēlāk atzīmēja Rūdolfs Egle (1889–1947), žurnāla izdošana neattaisnoja Anša Gulbja cerības un negatīvi ietekmēja viņa finansiālo stāvokli. Par galveno neveiksmes iemeslu kļuva intereses trūkums no izdevuma mērķauditorijas puses:

26 Arājs, Eduards (atb. red.) (1977). *Latviešu periodika*, 284. lpp.

Inteliģence bija izkaisīta, plašākā sabiedrībā iestājusies apātija, pagurums, rakstnieki sašķēlušies novirzienos [...]. Sekas – krietns robs tolaik pavājos izdevēja līdzekļos un morāliska gandarījuma gandrīz nekāda. Neauglīgās pūles – izdot neizplatītu žurnālu ar aktuēlu, gandrīz vienas dienas saturu – atstāja nelabvēlīgu iespaidu uz visu izdevniecību, jo aiz naudas trūkuma to varēja sākt atjaunot tikai pēc pāris gadiem.²⁷

Arturs Bērziņš savos novērojumos ir lakoniskāks: “Te arīdzan svarā krīt nelabvēlīgie laikraksta izdošanas apstākļi, tāpat kā paša izdevēja nevaļa, jo pasākumam pietrūka dvēseles.”²⁸ Pēc šīs neveiksmes Ansis Gulbis atjaunoja mēģinājumus papildināt savu izdoto iespieddarbu klāstu ar periodiku tikai 1914. gadā.

“Jaunais Vārds” (1914–1922) un “Jaunās Pēterpils Avīzes” (1915–1916)

“Jaunais Vārds” (dibināts 1914. gadā) bija politisks, sabiedriska un literārs dienas laikraksts, kas iznāca Rīgā sešas reizes nedēļā. No 1917. gada augusta līdz 1918. gada novembrim laikraksts netika izdots karadarbības dēļ. Ansis Gulbis bija viens no laikraksta līdzizdevējiem; kopā ar viņu izdošanu nodrošināja Vilis Holcmanis (1889–1941), Ermanis Pīpiņš (1873–1927) un citi. Laikraksta pēdējais numurs publicēts 1918. gada 31. decembrī, pēc tam izdošanā iestājās divus gadus ilgs pārtraukums. Izdevums tika atjaunots 1921. gada janvārī; gadu vēlāk tas tika apvienots ar avīzi “Jaunā Latvija” un turpmāk izdots ar nosaukumu “Latvija”.²⁹

Savukārt “Jaunās Pēterpils Avīzes” (redaktors Aleksandrs Būmanis) bija literārs un politisks laikraksts, kas tika dibināts 1915. gada oktobrī un izdots un iespiests Petrogradā (Pēterburga) divreiz nedēļā. Par galveno izdevuma mērķi kļuva atbalsts latviešu kara bēgļiem, kā arī kultūras dzīves veicināšana. Tāpēc laikrakstā atrodama ne tikai praktiska informācija, bet arī publikācijas par latviešu mākslas, daiļliteratūras un teātra aktualitātēm. Ansis Gulbis izdeva šo avīzi tikai dažus mēnešus. Vēlāk “Jaunās Pēterpils Avīzes” kļuva par Latviešu bēgļu apgādāšanas centrālkomitejas orgānu un no 1916. gada 14. maija pārtapa par izdevumu “Baltija”, kura izdošanā Gulbis vairs nepiedalījās.³⁰

1924. gadā Arturs Bērziņš savā Anša Gulbja izdevējdarbībai veltītajā publikācijā atzīmēja, ka “Jaunajām Pēterpils Avīzēm” bija “svarīga loma tā laika tautas dzīvē

27 Egle, Rūdolfš (1924). Ansis Gulbis: 1873–1903–1923. *Latvju Grāmata*, Nr. 1, 6. lpp.

28 Bērziņš, Arturs (1924). Ansis Gulbis, 69. lpp.

29 Arājs, Eduards (atb. red.) (1977). *Latviešu periodika*, 153. lpp.

30 Turpat, 158.–159. lpp.

kā vienotājam, kā mierinātajām, kā tautas kultūras spēka sargātajam. Laikraksts savu pienākumu izpildīja līdz galam”³¹. Rūdolfa Egles vērtējums ir kritiskāks: “Šie pāris eksperimenti [“Pēterburgas Latvietis” un “Jaunās Pēterpils Avīzes” – *K. P.*], tāpat ka dažuniecīgu brošūru izdošana, pieskaitāmi vienīgām lielākām nejaušībām viņa darbā.”³²

“Bioloģiski Referāti” (1922)

Latvijas Universitātes (LU) “Bioloģiskie Referāti” ir vienīgais dabaszinātnēm veltītās akadēmiskās periodikas paraugs Anša Gulbja izdoto iespieddarbu klāstā. Tas tika izveidots ar mērķi apkopot Latvijas Universitātes botāniskas un zooloģijas semināru kopsavilkumus, tādējādi padarot tos pieejamus plašākai sabiedrībai, citu fakultāšu studentiem, skolotājiem un citiem interesentiem. Semināri tika organizēti attiecīgajās universitātes katedrās ar nolūku uzlabot studentu zināšanas, kā arī iepazīstināt skolēnus ar jaunāko zinātnisko literatūru. Par izdevuma redaktoriem kļuva LU Eksperimentālās zooloģijas un zootomijas institūta vadītājs Naums Lebedinskis (*Naum Lebeniskii*, 1888–1941) un LU Matemātikas un dabaszinātņu fakultātes sistematikas botānikas docents Nikolajs Malta (1890–1944).³³

Izdevuma pirmais un vienīgais numurs ir datēts ar 1922. gada oktobri. Krājumā iekļauti 11 referātu kopsavilkumi par visdažādākajām tēmām, sākot ar cilvēku roku fizioloģisko asimetriju līdz dzeltenās korpītes (*Aconitum Lycoctonum L.*) izplatību Latvijā. Vairāki referāti ir ilustrēti ar nelieliem grafiskiem zīmējumiem. Papildu informācija par autoriem vai pētījumu kontekstu netiek sniegta. Izdevuma pēdējās lappusēs reklāmas nolūkos iespiests saraksts, kurā uzskaitītas Anša Gulbja izdotās mācību grāmatas ģeometrijā, fizikā, vēsturē un citos mācību priekšmetos.³⁴

“Latvju Grāmata” (1922–1931)

Strādājot Pēterburgā, Ansis Gulbis bija iecerējis izveidot žurnālu, kurā nebūtu literāro darbu, bet tas būtu veltīts tikai grāmatniecības un kritikas problēmjautājumiem. Ideju izdevās realizēt 1922. gadā, kad sāka iznākt mēnesraksts “Latvju Grāmata”.

31 Bērziņš, Arturs (1924). Ansis Gulbis, 72. lpp.

32 Egle, Rūdolfs (1924). Ansis Gulbis: 1873-1903-1923, 6. lpp.

33 Lebedinskis, Naums; Malta, Nikolajs (1922). Priekšvārds. *Bioloģiski Referāti*, Nr. 1, 1. lpp.

34 Gulbis, Ansis (1922). A. Gulbja grāmatu apgādniecība. *Bioloģiski Referāti*, Nr. 1, 27. lpp.

Šis izdevums kļuva par pirmo grāmatniecībai un bibliogrāfijai veltītu žurnālu latviešu valodā.³⁵

Sākotnēji Ansis Gulbis piedāvāja žurnāla redaktora vietu tulkotājam un grāmatniekam Kārlim Eglem (1887–1974), bet Egle, uzskatot, ka vēl nav pietiekami labi pazīstams sabiedrībā, atteicās un piebilda, ka, ja brālis Rūdolfs palīdzētu, tad abi kopā varētu mēģināt. Tādējādi par žurnāla atbildīgo redaktoru kļuva Rūdolfs Egle, bet Kārlis Egle kļuva par galveno redakcijas darba veicēju.³⁶

Turpmāko desmit gadu garumā “Latvju Grāmata” ieguva plašu atpazīstamību kā vērtīgs bibliogrāfiskais un kultūrvēsturiskais izdevums. Mēnešrakstā tika iekļautas recenzijas, apskati un kritiski apcerējumi par jauniznākušajām grāmatām, vispārīgi raksti par literatūras vēsturi un teoriju, rakstnieku biogrāfijas, pētījumi valodniecības jomā un citi tematiski materiāli. Kā atceras Kārlis Egle, Gulbis aktīvi iesaistījās žurnāla satura veidošanā:

Apgādā viņš cilāja pirmo burtnīcu un rādīja katram, kam pie viņa apgadījās iegriezies, priecājās un vēlējās, lai arī citi darītu to pašu. Sākumā interesējās arī par katru turpmāko numuru jau pirms iespiešanas, apvaicādamies, kādi raksti paredzēti, un arī pat deva rakstus, kad bija radusies izdevība kaut ko uzrakstīt.³⁷

Mēnešraksta izdevēja pienākumus uzņēmās Latviešu grāmatu tirgotāju un izdevēju biedrība. Iespēšanu nodrošināja vairākas spiestuves, tostarp akciju sabiedrības “Valters un Rapa” spiestuve.³⁸ Zīmīgi, ka gan Ansis Gulbis, gan Jānis Rapa (1885–1941) un citu īpašnieku spiestuves žurnālu bieži vien nodrukāja par pašizmaksu, jo tā abonēšana un pārdošana nenodrošināja pietiekamu peļņu. Savukārt citi izdevēji žurnālā ievietoja sludinājumus, lai vairotu tā ienākumus, kā arī laikus piesūtīja savu apgādu grāmatas redakcijai un potenciālajiem recenzentiem. Tomēr situāciju neizdevās uzlabot – mazā lasītāju skaita dēļ žurnāla izdošana Latviešu grāmatu tirgotāju un izdevēju biedrībai turpināja radīt materiālus zaudējumus. Biedrība atteicās no mēnešraksta izdošanas. Sākot ar 1927. gada pirmo numuru, izdevēju pienākumus bija spiesti uzņemties paši brāļi Egles. Viņi turpināja izdot žurnālu līdz pat 1931. gadam, kad lasītāju zemā pieprasījuma dēļ, bet galvenokārt žurnāla faktiskā redaktora Kārļa Egles slimības dēļ tā izdošana tika pārtraukta.³⁹

35 Jaunmuktāne, Gunta (2007). Būtisks avots letonikas pētījumiem: bibliogrāfs Kārlis Egle un žurnāls “Latvju Grāmata” (1922–1931). *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 1, 66. lpp.

36 Turpat.

37 Limane, Lilija (1999). Anša Gulbja jaunības mērķi un ideāli. *Grāmatu Apskats*, Nr. 1, 11. lpp.

38 Jaunmuktāne, Gunta (2007). Būtisks avots letonikas pētījumiem, 68. lpp.

39 Turpat, 69. lpp.

Lai arī žurnāls neguva finansiālus panākumus, pastāvēšanas laikā mēnešraksts ieguva augstu vērtējumu no latviešu literātu puses. Izdevuma publikāciju autoru vidū ir daudzi latviešu kultūras darbinieki: Zenta Mauriņa (1897–1978), Arveds Švābe (1888–1959), Pēteris Ērmanis (1893–1969), Visvaldis Peņģerots (1887–1938), Teodors Zeiferts (1865–1929), Jānis Misiņš (1862–1945) un citi.⁴⁰ Pateicoties bagātīgam un daudzpusīgam bibliogrāfijas, literatūras vēstures, kritikas un bibliogrāfijas materiālu klāstam, mēnešraksts “Latvju Grāmata” vēl joprojām nav zaudējis savu kultūrvēsturisko vērtību.

“Rīgas Ziņas” (1924–1925)

Par Anša Gulbja pēdējo izdoto periodisko izdevumu kļuva “Rīgas Ziņas” – populāra satura laikraksts, kas tika iecerēts kā “Jaunāko Ziņu” konkurents. Avīze tika izveidota 1924. gadā, un sākotnēji tas bija tipisks bulvāru preses izdevums. Par tā pirmo redaktoru kļuva Arturs Tupiņš (1889–1951).⁴¹

Sākotnēji laikraksta izdošanu nodrošināja izdevniecība “Rīgas Ziņas”. Ansis Gulbis pārņēma avīzes vadīšanu un izdošanu, sākot ar 1925. gada martu, kā līdzstrādniekus piesaistot publicistus Robertu Kroderu (1892–1956) un Aleksandru Plensneru (1892–1984). Šīs izmaiņas ietekmēja laikraksta saturu – tas kļuva kvalitatīvāks.⁴² Taču Gulbis pats šo savas izdevējdarbības epizodi vērtēja ļoti kritiski:

Visnelaimīgākā avīze tomēr bija “Rīgas Ziņas”. Tur piedalījos gan tikai kā līdzizdevējs. Šī avīze tika dibināta ar nolūku apvienot Rīgas latviešu pilsonību. Bet vēlāk izrādījās, ka daļa izdevēju grib pārvērst avīzi par peļņas objektu. Tad radās nesaskaņas, un pēc trim mēnešiem izstājos. Kā no visām citām avīzēm, tā arī no šīs – un it īpaši no šīs – es aizgāju ar prāviem zaudējumiem. Ar to tad arī gribu avīžnieka gaitas galīgi izbeigt un darboties tikai kā grāmatu izdevējs.⁴³

1926. gadā avīze “Rīgas Ziņas” tika apvienots ar laikrakstu “Latvijas Vēstnesis”, bet 1927. gadā tā izdošana tika pārtraukta pieprasījuma trūkuma dēļ.⁴⁴

40 Jaunmuktāne, Gunta (2007). Būtisks avots letonikas pētījumiem, 71.–72.lpp.

41 Dimants, Ainārs (1996). Rīgas Ziņas. No: Treijs, Rihards (sast.). *Latvijas Republikas prese: 1918-1940*. Rīga: Zvaigzne ABC, 248. lpp.

42 Turpat.

43 Pētersons, Jūlijs (1933). Anša Gulbja nelaimīgā un laimīgā mīlestība.

44 Arājs, Eduards (atb. red.) (1988). *Latviešu periodika*. 3. sēj. 1. daļa. 1920-1940. Rīga: Zinātne, 526. lpp.

Anša Gulbja kā periodiskās preses izdevēja raksturojums

Pat ņemot vērā visus centienus iegūt savu nišu latviešu periodiskās preses laukā, vairākums Anša Gulbja projektu izrādījās neilgtspējīgi un lika izdevējam ciest finansiālos zaudējumus. Iespējams, savu lomu nospēlēja arī izdevēja ideālisms, orientēšanās uz paliekošām vērtībām un nevēlēšanās piekāpties satura standartu jautājumos. Kā uzsvērusi vēsturniece Ineta Lipša, Anša Gulbja “biznesa pamatā nebūt nebija vieglu peļņu nesošā sensacionālā literatūra, bet gan vērtīgi izdevumi”⁴⁵. Šo atziņu apstiprina Arveda Švābes novērojums – izdevējs “visus savus kapitālus ieguldīja tādos pasākumos, kas rentējās lēni, bet labi”⁴⁶.

Ansis Gulbis bija kategoriski pret laikrakstu un žurnālu pārvēršanu tikai un vienīgi par peļņas avotu. To izdevējs īpaši uzsver 1937. gadā publicētajā apcerē “Pasaka par grāmatu”, atceroties avīzes “Pēterburgas Latvietis” dibināšanu 1905. gadā:

Tagad, pēc 30 gadiem, stājoties pie dienas laikraksta izdošanas, vajadzīgs vismaz pusmiljons latu. Tanīs laikos tādu naudu, pārrēķinot zelta rubļos, neviens neriskēja avīzē ieguldīt, jo bija jārēķinās ar zaudējumiem, tikai ar zaudējumiem. Neviens par peļņu nedomāju, un idejai vajadzēja triumfēt!⁴⁷

1933. gada 8. decembrī laikrakstā “Jaunākās Ziņas” tika nopublicēta intervija ar Ansi Gulbi – par godu viņa sešdesmit gadu jubilejai. Tajā, atbildot uz Jūlija Pētersona (1880–1945) jautājumu par mīlestību, izdevējs ironiski atzīmē:

Esmu savā mūžā daudz milējis. Tāpat kā visi citi cilvēki. Esmu milējis laimīgi un arīdzan – nelaimīgi. Vispirms par manu nelaimīgo mīlestību. Esmu savā laikā milējis – izdot avīzes. Dievamžēl! Ak! Tā bija pavisam nelaimīga mīlestība!⁴⁸

Intervijā Ansis Gulbis stāsta par savu pieredzi preses izdošanas jomā, īpašu uzmanību pievēršot savai pirmajai, tā arī nerealizētajai, idejai – “Pēterburgas Žurnāla” projektam un laikrakstam “Pēterburgas Latvietis”. Kā var secināt, par galveno šķērslī periodikas izdošanā kļuva juridiskās problēmas un birokrātija, taču izskatās, ka arī samērā izdevušos projektus Gulbis vērtēja diezgan kritiski. Jāatzīmē, ka intervijā viņš

45 Lipša, Ineta (2007). Džentlmenis un mecenāts. *Dienas Bizness. Pielikums Impulss*, 03.08., 12. lpp.

46 Turpat, 12. lpp.

47 Gulbis, Ansis (1937). Pasaka par grāmatu. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: Ansis Gulbis, 318. lpp.

48 Pētersons, Jūlijs (1933). Anša Gulbja nelaimīgā un laimīgā mīlestība.

nepiemin mēnešrakstu "Latvju Grāmata". Idejas, satura un mērķauditorijas ziņā tas ļoti atšķiras no citiem viņa projektiem, un, iespējams, tāpēc nav saistīts ar nožēlu vai vilšanos. "Latvju Grāmata" vēl joprojām saglabā savu vērtību literatūras vēstures, kritikas un bibliogrāfijas jomā, tādējādi kļūstot par laimīgu izņēmumu vērienīgā latviešu izdevēja darbības vēsturē.

Avoti un literatūra

Publicētie avoti

- [Anon.] (1905). Pēterburgas Latvietis [par laikraksta līdzstrādniekiem]. *Pēterburgas Latvietis*, 06.12., 1. lpp.
- Gulbis, Ansis (1907). *Rīts. Rīts*, 10.02., 2. lpp.
- Gulbis, Ansis (1922). A. Gulbja grāmatu apgādniecība. *Bioloģiski Referāti*, Nr. 1, 27. lpp.
- Gulbis, Ansis (1937). Pasaka par grāmatu. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: Ansis Gulbis, 193.-330. lpp.
- [Latviešu Sociāldemokrātiskā strādnieku partija] (1905). L. Sd. Strādnieku partijas programma: pieņemta partijas otrā kongresā 1905. g. *Pēterburgas Latvietis*, 06.12., 16.-18. lpp.
- [LKP vēstures komisija] (1927). *Pēterburgas Latvietis: politiski, ekonomiski literāriska dienas avīze*. Faksimilizdevums. Maskava: Prometejs.
- Lebedinskis, Naums; Malta, Nikolajs (1922). Priekšvārds. *Bioloģiski Referāti*, Nr. 1, 1. lpp.
- [Nikolajs II] (1905). Visaugstākais manifestis. *Latviešu Avīzes*, 22.10., 5. lpp.

Literatūra

- Arājs, Eduards (atb. red.) (1977). *Latviešu periodika*. 1. sēj.: 1768-1919. 2. izd. Rīga: Zinātne.
- Arājs, Eduards (atb. red.) (1988). *Latviešu periodika*. 3. sēj. 1. daļa. 1920-1940. Rīga: Zinātne.
- Bērziņš, Arturs (1924). Ansis Gulbis. *Ritums*, Nr. 1, 61.-72. lpp.
- Dimants, Ainārs (1996). Rīgas Ziņas. No: Treijs, Rihards (sast.). *Latvijas Republikas prese: 1918-1940*. Rīga: Zvaigzne ABC, 248.-249. lpp.
- Ducmanis, Kārlis (1922). Pēterburgas posms latviešu avižniecībā: žurnāls "Rīts". Jāņa Asara traģēdija. *Latvis*, 27.07., 2. lpp.
- Egle, Rūdolfs (1924). Ansis Gulbis: 1873-1903-1923. *Latvju Grāmata*, Nr. 1, 1.-9. lpp.
- Jaunmuktāne, Gunta (2007). Būtisks avots letonikas pētījumiem: bibliogrāfs Kārlis Egle un žurnāls "Latvju Grāmata" (1922-1931). *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 1, 66.-75. lpp.
- Karulis, Konstantīns (1984). J. Raiņa un A. Gulbja žurnāla projekts. *Dzimtenes Balss*, 06.12., 6. lpp.
- Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīvesstāsts. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: Ansis Gulbis, 7.-189. lpp.
- Limane, Lilija (1999). Anša Gulbja jaunības mērķi un ideāli. *Grāmatu Apskats*, Nr. 1, 10.-11. lpp.
- Lipša, Ineta (2007). Džentlmenis un mecenāts. *Dienas Bizness. Pielikums Impulss*, 03.08., 12.-14. lpp.
- Pētersons, Jūlijs (1933). Anša Gulbja nelaimīgā un laimīgā mīlestība. *Jaunākās Ziņas*, 08.12., 5. lpp.
- Treijs, Rihards (1972). Pirmā legālā latviešu sociāldemokrātu avīze. *Karogs*, Nr. 5, 142.-148. lpp.

KRISTINA PAPULE

Ansis Gulbis (1873–1936) as a publisher of newspapers and magazines

Summary

Ansis Gulbis (1873–1936) is known as one of the most ambitious Latvian book publishers, whose activities have significantly contributed to the development of national book industry and literature. One of the important, but so far relatively little studied, aspects of his professional activity is the publishing of periodicals.

In the first half of 20th century Ansis Gulbis published several newspapers and magazines devoted to political and cultural issues. His first periodicals were published in St. Petersburg from 1905 to 1916: *Pēterburgas Latvietis* (1905–1906), *Rīts* (1907) and *Jaunās Pēterpils Avīzes* (1915–1916). The thematic focus of these publications is closely related to the ideology of that time, as well as to the current political, social and economic problems. In the 1920s and 1930s, the academic journal *Bioloģiski Referāti* (Riga, 1922), the magazine *Latvju Grāmata* (Riga, 1922–1931) devoted to the book industry and literature reviews and the newspaper of general content *Rīgas Ziņas* (Riga, 1924–1925) were published. The paper provides a short overview of the history, covered topics, and cultural-historical significance of periodicals published by Ansis Gulbis.

Keywords: Ansis Gulbis, Latvian periodicals, history of periodicals, history of publishing, history of culture

KRISTIĀNA ĀBELE

Tas mākslas valstībā vairs nav svešinieks:
“Mājas Viesa Mēnešraksta”
devums vizuālās mākslas izpratnei
latviešu sabiedrībā, 1895–1905

Kopsavilkums

Rakstā aplūkota vizuālās mākslas loma ilustrētajā zinātnes un literatūras žurnālā “Mākslas Viesa Mēnešraksts”, ko 1895.–1905. gadā Pētera Zālītes redakcijā Rīgā izdeva Arnolda Plātesa vadītais apgāds *Ernst Plates*. Tiecoties vest latviešus “no tautības pie tīrās, skaidrās cilvēcības”, šis izdevums straujas nacionālas emancipācijas un izaugsmes laikmetā kļuva par nozīmīgu mākslas mediatoru, kas mērķtiecīgi iepazīstināja lasītājus ar senatnes mākslas mantojumu un jaunām tendencēm, izmantojot modernākās attēlu reproducēšanas tehnikas sasniegumus. Šo žurnāla darbības virzienu pārzināja galvenā redaktora Pētera Zālītes dzīvesbiedre Hermīne Zālīte, tāpēc īpaša uzmanība rakstā pievērsta viņas devuma izgaismošanai, atzīmējot tajā arī estētiskas un ētiskas pretrunas. Analizēta Hermīnes Zālītes un mākslinieka Jaņa Rozentāla zīmēto “Mājas Viesa Mēnešraksta” vāku ikonogrāfiskā programma un tās īstenojuma stilistika, raksturota latviešu mākslas pakāpeniskā iekļaušana starptautiskajā žurnāla attēlu “pinakotēkā”. Aplūkojumu papildina ieskati “Mājas Viesa Mēnešraksta” darbības rosinātās preses diskusijās, kas liecina par vizuālās modernitātes un attēlu kultūras jautājumu nonākšanu latviešu sabiedrības aktualitāšu lokā 19.–20. gadsimta mijā.

Atslēgvārdi: vizuālā māksla, attēlu aprīte, vizuālizpratne, ilustrēts žurnāls, nacionālā emancipācija, 19.–20. gadsimta mija Latvija

Ievadam

“Mājas Viesa Mēnešraksts” (1895–1905; MVM) filozofijas doktora Pētera Zālites (1864–1939) vadībā izdevēja Arnolda Plātesa (1852–1915) apgādā *Ernst Plates* Rīgā tapa kā ilustrēts literārisks un zinātnisks žurnāls ar mērķi vest latviešus “no tautības pie skaidrās, tīrās cilvēcības”¹. Šaurā nozīmē tas nepieder pie specializētas vizuālās mākslas periodikas, kas 19.–20. gadsimta mijā daudzviet Eiropā piedzīvoja uzplaukumu. Tomēr šī joma MVM bija pārstāvēta tik plaši un mērķtiecīgi, ka izdevuma redakcija 1903. gada beigās rezumēja:

Kam ir visi līdzšinējie “Mēnešraksta” gada gājumi ar viņa gandrīz 1000 bildēm, gan no cittautu māksleniekiem, gan no mūsu pašu tautiešiem [...], **tas mākslas valstībā vairs nav svešinieks** [oriģināla izcēlums – K. Ā.]!²

Šo vārdu svarīgumu izcēla publikācijā lietotais treknraksts un izsaukuma zīme. Ar atteikšanos no tās raksta nosaukumā paredzēts mazliet mīkstināt šī apgalvojuma reklāmiskumu, vienlaikus aicinot lasītājus uz fragmentāru, bet zinātkāru un reizē kritisku paraudzīšanos, kāda bija tā mākslas valstība, kas latviešu sabiedrībai atklājās MVM lappusēs. Ko tā liecina par savu laikmetu un kā tā mijiedarbojās ar žurnāla pastāvēšanas desmitgadi iezīmējušajām dinamiskas modernizācijas izpausmēm latviešu literatūrā un mākslā? Vai izsaukuma zīmes vietā būtu liekama jautājuma zīme? Daudzpunkte, domuzīme?

Toreiz, pirms nu jau vairāk nekā 120 gadiem, kad norisinājās abonēšanas kampaņa MVM desmitajam gadagājumam, žurnāla redakcija pauda pārliecību:

Būs reti kāds no pazīstamākiem agrākiem un tagadējiem māksleniekiem, kura darbi nebūtu atraduši vietu “Mēnešrakstā”. Ne vien glīti izstrādātas reprodukcijas tur ir no mākslas darbiem, daudzas uz sevišķām smalka papīra lapām, bet ir arī pamatīgi apraksti par tiem un garāki vispārīgi apcerējumi iz mākslas vēstures.³

Aizejošā 1903. gada laidienos MVM lepojās ar vairāk nekā 100 ilustrācijām, tostarp 25 mākslas darbu reprodukcijām uz īpašajām lapām un 35 žurnāla tekstā, atzīmējot, ka no latviešu māksliniekiem “reprezentējušies Rozentāls un Madernieks”.⁴

1 [Zālite, Pēteris] Zālīts, P. (1895). *Mājas Viesa Mēnešraksts. Prospekts*. Rīga: Ernst Plates, b. pag.

2 [Anon.] (1903). *Mājas Viesa Mēnešraksts, ilustrēts literārisks un zinātnisks žurnāls, uzsāks ar nākamo gadu savu 10. gada gājumu. [Prospekts]*. Piel. pie: *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 12.

3 [Anon.] (1903). *Mājas Viesa Mēnešraksts, ilustrēts literārisks un zinātnisks žurnāls, uzsāks ar nākamo gadu savu 10. gada gājumu. [Prospekts]*. Piel. pie: *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 12.

4 Turpat.

1. attēls. Janis Rozentāls. Mākslinieka darbnīca. 1895. Oriģināla liktenis nezināms. Repr.: *Mājas Viesa Mēnešraksts*, 1903, Nr. 9

Pats Janis Rozentāls (1866–1916) kopš 1903. gada rudens jau rūpējās par jaunā žurnāla “Vērotājs” veidolu un tā mākslas nodaļas saturu. Taču reproducēšanai MVM 1903. gada septembra burtnīcā izraudzītā glezna “Mākslinieka darbnīca” (1. attēls) – tagad tikai attēlos novērtējams Rozentāla 1895. gada darbs⁵ un 1896. gada Latviešu etnogrāfiskās izstādes Dailes nodaļas eksponāts⁶ – pazinėjus var iztēlē pārceļt uz žurnāla dzimšanas laiku, kam labāk nekā publicēšanas brīdim atbilst anotācijā paustā pacilājuma sajūta:

5 Liktenis nezināms. Rozentāla izgatavots fotouzņēmums no Latvijas Nacionālā rakstniecības un mūzikas muzeja publicēts: Brasliņa Aija; Slava, Laima (sast.) (2017). *Janis Rozentāls*. Rīga: Neputns, 25. lpp., 4. att.

6 Plašāk sk.: Ābele, Kristiāna (2017). Templī pie šūplja. Jaunās nacionālās glezniecības pirmizrāde Latviešu etnogrāfiskās izstādes Dailes nodaļā. No: Stinkule, Sanita (sast.). *Indivīds. Vēsture. Nācija. Latviešu etnogrāfiskajai izstādei* - 120. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 80.–95. lpp.

Jau tas vien mūs silti sajūsmina, ka latviešiem ir savi mākslenieki, latviešu mākslinieku darbi mūsos saviļņo tik daudz lepnuma un maigu jūtu, ka domājamies no zemes augstāk pacēlušies.⁷

Ja šķiet, ka ar “to vien” dažus gadus pēc 20. gadsimta sliekšņa vairs nepietiek, vispirms varbūt nojautās, bet pēc tam konkrētās detaļās un sakarībās atklājas pārmaiņas, kas gadsimtu mijā notikušas Latvijas mākslinieciskajā kultūrā, mūsdienu skatījumā uz šo laikmetu vedinādamas uzsvērt “neoromantiskā modernisma”⁸ vektoru.

Sekojošā šim Eduarda Kļaviņa izvirzītajam kopsaucējam, “Latvijas mākslas vēstures” 4. sējumā 2014. gadā MVM veikums ir nedaudz aplūkots kā 19.–20. gadsimta mijas mākslas dzīves sastāvdaļa.⁹ Arī dalība Paula Daijas un Benedikta Kalnača sastādījumā izdotās grāmatas *A New History of Latvian Literature. The Long Nineteenth Century* (“Jauna latviešu literatūras vēsture. Ilgais deviņpadsmitais gadsimts”, 2022) tapšanā ar nodaļu par vizuālizpratnes (*visual literacy* – angļu val.) attīstības mākslinieciskajām sekām latviešu sabiedrībā 19. gadsimta pēdējā trešdaļā un 20. gadsimta sākumā¹⁰ vedināja kopainā iezīmēt MVM kā iedarbīgu spēku nozīmīgā darbalaukā, par kuru grafiķis Rihards Zariņš 1903. gadā rakstīja:

Nacionāli ilustrēti izdevumi ir svarīgākais kultūras materiāls, kurš pats par sevi, bez kādām audzinātāju pūlēm strādā klusumā un, nemaz nemanot, izdaiļo jau no mazām dienām bērna sirdi un prātu.¹¹

Vērtīgu MVM vizuālās programmas kopsavilkumu sniegusi Inta Pujāte, ar to noslēdzot rakstu par ilustrācijām latviešu pirmajos žurnālos.¹² Tomēr MVM radītā “mākslas valstība” ir pelnījusi jaunus padziļinātus tuvskatījumus, niansētāk atklājot tajā ne tikai sasniegumus un ieguvumus, bet arī pretrunas un problēmas. Tagadējais mēģinājums pievērst objektīvu šim fenomenam, cerams, turpināsies jaunos pētījumos.

7 [Zāļīte, Hermīne] (1903). Mūsu bildes. “Mākslenieka darbnīcā”. No J. Rozentāla. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 9, 720. lpp.

8 Kļaviņš, Eduards (2014). Priekšvārds. No: Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 4. sēj. *Neoromantiskā modernisma periods. 1890–1915*. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts; Mākslas vēstures pētījumu atbalsta fonds, 10. lpp.

9 Ābele, Kristiāna (2014). Mākslas dzīve. No: Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 4. sēj. *Neoromantiskā modernisma periods. 1890–1915*. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts; Mākslas vēstures pētījumu atbalsta fonds, 95.–96. lpp.

10 Ābele, Kristiāna (2022). From the Basics of Visual Literacy to the First Momentum of National Art: Aesthetic Effects of Image Circulation in Latvian Society. In: Daija, Pauls; Kalnačs, Benedikts (eds.). *A New History of Latvian Literature. The Long Nineteenth Century*. Berlin: Peter Lang, pp. 173–213.

11 [Zariņš, Rihards] Zariņš, R. (1903). Kultūra mūsu mājās. *Apskats*, 23.08., 446. lpp.

12 Pujāte, Inta (2000/2001). Ilustrācijas latviešu pirmajos literārajos žurnālos. *Letonica*, Nr. 6/7, 44.–46. lpp.

Mākslinieciskā redaktore Hermīne Zālīte

Izraudzītais rakurss izdevuma veidotāju komandā liek pārvirzīt uzmanību no galvenā redaktora Pētera Zālītes, kas 1893. gadā Jēnas Universitātē Vācijā ieguva filozofijas doktora grādu, uz viņa dzīvesbiedri Hermīni Zālīti (1858–1932), kuras lomā žurnāla radīšanā retrospektīvi izgaismo 20. gadsimta 30. gados, jau pēc viņas nāves, publicētie dzīvesbiedra memuāri¹³ un it sevišķi viņa sagatavotais sievas piemiņas izdevums.¹⁴

Raksturojot latviešu avižniecības “zelta laikmeta” kopainu, vēsturniece Vita Zelče secinājusi:

19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma latviešu laikrakstu redakcijas piederēja maskulinās kultūras laukumam, un redaktora, reportiera profesijas bija vīriešu darbības sfēra. Sieviešu vārdu avižniecības vēsturē ir maz, galvenokārt viņas bija atsevišķu publikāciju autores, nenozīmīgu izdevumu redaktores vai redakciju locekles.¹⁵

Norādīdama uz nedaudzajiem izņēmumiem, vēsturniece kā īpašu personību atzīmē Pētera Zālītes dzīvesbiedri: “Laikabiedru skatījumā viņu ģimene uzskatāma par līdzvērtīgu partneru tandēmu, tomēr Hermīne Zālīte vienmēr palika nenogurstošās, uzticamās palīdzes statusā.”¹⁶ (2. attēls.)

Zālīšu redakcionālo partnerību lielā mērā iespējams aplūkot kā “divpersonu karjeru” – profesionālu fenomenu, kas saistās ar sievas līdzdalību vīra darbā un, pateicoties Evas Eglājas-Kristsones pētījumam par mācītāju sievietēm, tagad aktualizēts arī Latvijas kultūras sociālajā vēsturē.¹⁷ Zīmīgi, ka MVM pirmajā numurā publicētais Hermīnes Zālītes stāsts “No tumsības pie gaismas”, ko viņa parakstīja ar pseidonīmu Liesma, noslēdzas ar progresīva latviešu mācītāja bildinājumu galvenajai varonei Annai:

[..] tu esi viscienīgākā, kuru par dzīves biedri izvēlos, cenzdamies pēc augsta mērķa, es tevi vilkšu līdz uz zinātņu augstumiem, mēs izglītosimies kopīgi un tālāk – centīsimies roku rokā staigāt pa tikumības pilnības ceļu, lai varētu vest arī līdzcilvēkus no tumsības pie gaismas.¹⁸

13 Zālīte, Pēteris (1935). *Mani memuāri*. 3. sēj. Rīga: Prof. Dr. phil. Zālītes izdevniecība.

14 Zālīte, Pēteris (1937). *Ko liela latviete mums stāsta vai Hermīnes Zālītes (dzim. Balode) dzīve, darbi, raksturojums*. Rīga: autora izdevums.

15 Zelče, Vita (2022). Zelta laikmeta pēdas: Latviešu avižniecība izveidojās un uzplauka vienā gadsimtā. *Domuzīme*, Nr. 1, 65. lpp.

16 Turpat.

17 Eglāja-Kristsons, Eva (2023). Mācītāja sieva un divpersonu karjera: Elzas Jendes un Mērijas Grīnbergas autobiogrāfiskās liecības. No: Dreimane, Jana; Mintauris, Mārtiņš (atb. red.). *Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*, 11. (XXXI) sēj. Latviešu kultūra rokkrastos un laikrakstos. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 70.-109. lpp.

18 [Zālīte, Hermīne] Liesma (1895). No tumsības pie gaismas. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 1, 40. lpp.

2. attēls. Hermīne un Pēteris Zālītes pēc laulībām Jēnā. 1893. No: Zālīte, Pēteris (1937). *Ko liela latviete mums stāsta vai Hermīnes Zālītes (dzim. Balode) dzīve, darbi, raksturojums*. Rīga: autora izdevums

Tomēr “divpersonu karjeras” ietvars interpretācijā būtu izmantojams uzmanīgi, lai paplašinātu skatījumu, nevis netīši aizēnotu un relativizētu to, kas personību veikumā ir suverēni nozīmīgs, bet nav bijis pietiekami izgaismots no dzimtes studiju problemātikas neatkarīgu iemeslu dēļ. Ne tikai Plātesa apgāda izdevumu līdzstrādnieki, bet arī vērīgi pastāvīgie lasītāji varēja novērtēt Hermīnes Zālītes ieguldījumu un saistīt to ar viņas vārdu.

Pirms izdevējs Arnolds Plātešs 1893. gadā aicināja Pēteri Zālīti strādāt viņa uzņēmumā, lai jaunais filozofs, tikko ieguvis doktora grādu Jēnas Universitātē, pārņemtu avīzes “Mājas Viesis” vadību un paplašinātu periodikas izdošanu, Zālītes

apsvēra domu palikt Rietumeiropā, kur Hermīnes sapnis bijis studēt glezniecību Itālijā.¹⁹ Gandrīz četrdesmit gadus vēlāk Aspazija viņu nekrologā portretēja kā pašreizdzīgu ideālisti, kas pilnībā upurējusi savus personīgos mērķus, tomēr saglabājusi uzticību "vienam ilgu pamata motīvam", kas "vienmēr skanēja viņas dvēselē": tā bijusi "mākslas un daiļuma zeme Itālija".²⁰ Pēteris Zālīte pie dzīvesbiedres kapa sacījis, ka "viņa kļūtu slavena gleznotāja, ja tai nevajadzētu palikt par mūzu citiem".²¹ Atmiņstāsts neatklāj, vai gleznas, kuras Zālīte 1887. gadā drauga Kārļa Baloža (1864–1931) ģimenes mājoklī ieraudzīja reizē ar noslēpumaini pievilcīgas sievietes – viņa māsas Hermīnes – fotogrāfiju,²² bija viņas darinātas. Savukārt 1932. gadā Hermīnes Zālītes nekrologā jaunā dzejniece un valodniece Marta Grimma (1901–1983), kas no viņas, Raiņa un Aspazijas bija guvusi draudzīgu atbalstu, pieminēja literāros vakarus Zālīšu elegantajā Rīgas dzīvoklī, kas rotāts ar "H. Z. gleznām un mākslas rokdarbiem"²³, ļaujot noprast, ka namamātes privātajā dzīvē gleznošana saglabāja lielāku vai mazāku vietu.

Jāšaubās, vai Hermīne Zālīte glezniecībā pacēlās pāri aizrautīgas amatieres centienu līmenim, tomēr skaidrs ir viens: kā iecienīta ilustrēta mēnešraksta mākslinieciskā redaktore ar programmatiskiem un didaktiskiem tautas apgaismības mērķiem viņa pilnu desmit gadu garumā ietekmēja gan latviešu sabiedrības saskari ar vizuālās mākslas darbiem attēlos, gan mākslas vēstures zināšanu izplatīšanos, iespējams, plašāk un pastāvīgāk nekā jebkurš cits kultūras darbinieks.

Erudīciju un prasmes šajā un citās nozarēs viņa uzkrāja nerimtīgi darbīgas pašmācības ceļā, līdzinādams saviem brāļiem, kas "bija zinātnēs sasnieguši augstu stāvokli, lai gan ne dienas nebija skolā gājuši"²⁴. Hermīnes pašizglītībai daudz deva dzīve Tērbatā jaunākā brāļa Kārļa Baloža teoloģijas studiju gados, pēc tam viņa kādu laiku strādāja par vācu valodas mājskolotāju Pēterburgā. Kopš 1889. gada, kad Hermīne un Pēteris Zālītes Amsterdamā saderinājās un kopā ar Kārli Balodi aizceļoja uz Brazīliju, viņas pieredzes ģeogrāfija paplašinājās ārpus Krievijas Impērijas un ieguva starpkontinentālu mērogu. Pēc tam Hermīne bija līdzās Kārlim un Pēterim, kad viņi Jēnā gatavojās doktora grāda iegūšanai, un 1893. gada janvārī Jēnas Sv. Miķeļa baznīcas luterāņu mācītājs svētīja Zālīšu laulību, kas pirms Brazīlijas atstāšanas jau bija noslēgta portugāļu draudzē Tubaranas pilsētiņā (*Tubarão*).²⁵

1895. gada oktobrī iznāca MVM pirmais numurs, un nākamajā mēnesī Hermīne Zālīte kopā ar Kārli Balodi atkal aizceļoja uz ārzemēm, kur brālis nodevās papildstudijām, bet viņa līdz nākamajam pavasarim iepazīna ievērojamas mākslas krātuves

19 Aspazija (1932). Ievērojamai kultūras darbonei veļu valstī aizejot. *Jaunākās Ziņas*, 04.07., 4. lpp.

20 Turpat.

21 Zālīte, Pēteris (1937). *Ko liela latviete mums stāsta*, 260. lpp.

22 Turpat, 9. lpp.

23 Grimma, Marta (1932). Neparastas sievietes personība (Hermīni Zālīti pieminot). *Rūjienas Vēstnesis*, 08.07., 6. lpp.

24 Zālīte, Pēteris (1937). *Ko liela latviete mums stāsta*, 31. lpp.

25 Plašāk sk.: turpat, 10. lpp.

un praktizējās mēnešraksta mākslinieciskās redaktore pieņemšanai.²⁶ Pēc Pētera Zālītes atmiņām, Hermīne to darījusi, apgūstot ilustrētām žurnālam nepieciešamās, modernās fotomehāniskās iespiedtehnikas – autotipiju un cinkogrāfiju – Berlīnes un Minhēnes mākslas tipogrāfijās.²⁷ Ceļojuma apraksts “Uz dienvidiem”, kas no 1895. gada novembra beigām līdz 1896. gada beigām publicēts laikrakstā “Mājas Viesis”, galvenokārt vēstīja par Vīnes, Minhēnes, Florences un Romas mākslas bagātībām, pēc atsaucēm uz reālo laiku ļaujot noprast, ka visilgāk – apmēram trīs mēnešus – līdz 1896. gada marta vidum vienuviet nodzīvots Minhēnē.

“Mājas Viesis” laikrakstu polemikā tolaik uzsvēra, ka 1896. gadā “galvenākās “Mēnešraksta” pasniegtās bildes liktas taisni priekš “Mēnešraksta” pagatavot visatzītākajā un visslavenākajā firmā visā Vācijā un šī firma, kurai autotipijā laimējies atrast ko sevišķu (ko tā tura kā noslēpumu) un ar kuru neviena cita nevar sacensties, tāpēc ņem par saviem izstrādājumiem apmēram uz pusi dārgāki nekā citas”²⁸. Tas vedina secināt, ka Hermīnes Zālītes apmeklētais uzņēmums droši vien bija *Meisenbach-Riffarth & Co*, kas radās, autotipijas izgudrotāja Georga Meizenbaha (*Georg Meisenbach*) Minhēnes firmai *G. Meisenbach & Co* 1892. gadā apvienojoties ar Berlīnes firmu *Heinrich Riffarth & Co*.²⁹ 1881. gadā Meizenbaham pirmo reizi bija izdevies radīt zīmējuma iespiedklišeju ar fotogrāfijas palīdzību, un šis paņēmieni (autotipija) pēc turpmākas pilnveides drīz vien izraisīja apvērsumu attēlu reproducēšanā. “Ja mēs aplūkojam ilustrētos žurnālus līdz pagājušā gadusimteņa deviņdesmitajiem gadiem un vēlāk, mēs redzam lielu starpību,” autotipijas trīsdesmitgadē atgādināja laikraksts “Latvija”, papildinot: “Līdz 1885. gadam, lai dabūtu klišeju no zīmējumiem, vajadzēja griezties pie koka griezēja jeb gravētāja. [...] Fotogrāfijas izlietošana tūlīt pārgrozīja lietas stāvokli.”³⁰

Par godu koncerta *Meisenbach-Riffarth & Co* kopdarbības desmitgadei publicēts reklāmas prospekts 1902. gadā sākās ar slavinājumu autotipijai kā svarīgākajam

26 Notikumu secību iespējams restaurēt pēc ziņām par izbraukšanu 1895. gada novembra vidū ceļojuma apraksta pirmajā laidienā: [Zālīte, Hermīne] (1895). *Uz dienvidiem*. I–III. *Mājas Viesis*, 29.11., 5. lpp.; 13.12., 5. lpp.; 20.12., 6. lpp.; [Zālīte, Hermīne] (1896). *Uz dienvidiem*. I–XV. *Mājas Viesis*, 01.01., 5.–6. lpp.; 31.01., 5. lpp.; 07.02., 4.–5. lpp.; 28.02., 5.–6. lpp.; 03.04., 5. lpp.; 10.04., 5. lpp.; 29.05., 5.–7. lpp.; 23.10., 5. lpp.; 30.10., 6. lpp.; 06.11., 6. lpp.; 13.11., 5.–6. lpp.; 20.11., 5.–6. lpp.; 04.12., 5.–6. lpp.; 18.12., 6.–7. lpp.; 25.12., 5.–6. lpp. Iekļaujot šo ceļojuma aprakstu autore piemin grāmatā, izlaisti 1895. gadā publicētie laidieni. Sk.: Zālīte, Pēteris (1937). *Ko liela latviete mums stāsta*, 122.–197. lpp. Par zīmi, ka tas vēl gaida pietiekamu iedziļināšanos, vairākas neprecizitātes atrodamas arī nesenos pētījumos par latviešu sieviešu ceļojumu aprakstiem, vai nu kļūdaini datējot māsas un brāļa braucienu ar 1895. gada pavasari un visa apraksta publicēšanu ar 1895. gadu, turklāt neievērojot Vīnes apmeklējumu (pirmajā avotā), vai arī norādot, ka tas publicēts 1896. gadā žurnālā “Mājas Viesis Mēnešraksts” (otrajā avotā). Sal.: Kārkla, Zita (2023). *Sievietes ceļā. Domuzīme*, Nr. 1, 70. lpp.; Kārkla, Zita (2023). *From Claiming Authority to Sensuous Excursions: Mapping the Female Body in Latvian Women’s Travel Writing (1878–1920)*. *Letonica*, No. 49, p. 176.

27 Zālīte, Pēteris (1937). *Ko liela latviete mums stāsta*, 122. lpp.

28 [Anon.] (1896). No Rīgas. “Balss”. *Mājas Viesis*, 19.06., 4.–5. lpp.

29 Schmidt, Rudolf (1907). *Deutsche Buchhändler, deutsche Buchdrucker: Beiträge zu einer Firmengeschichte des deutschen Buchgewerbes*. Bd. 4. Lamberg–Prüß. Eberswalde: Verlag von Rudolf Schmidt, S. 670–672.

30 E. (1911). Zīmējumu reproducēšanas tehnika. *Latvija*, 19.10./01.11., 6. lpp.

reproducēšanas tehnikas izgudrojumam ar vispārārtzītu universālu nozīmi gan mākslā un zinātnē, gan rūpniecībā, tirdzniecībā un amatniecībā.³¹ Izdevumā atklājas vērienīgs un daudzveidīgs attēlu izgatavošanas un apstrādes darbs elegantās telpās ar dažādām modernām ierīcēm, turklāt ar daudzām no tām rīkojas sievietes. 1898. gada septembrī Pēteris Zālīte rakstīja:

“Mēnešraksta” administrācija “Mēnešraksta” ilustrēšanas nolūkā pate ierīkojuse fotogrāfisku un hemigrāfisku [ķimigrāfisku] ietaisi, kur jau pāra gadus tiek izgatavotas “Mēnešraksta” bildes.³²

Tuvāk aplūkojot uz atsevišķām lapām iespiestos MVM attēlus, lielai daļai kopš 1897. gada var pamanīt spiedodziņu *Ernst Plates, Riga*, un Aspazija atcerējās, ka Hermīne “viena pate arī izdarīja visus rupjos darbus pie fotogrāfijām, caur ko gandrīz saindēja savas rokas”³³.

Jau gadus divdesmit senāk, vēl pirms autotipijas uzvaras gājiena, liberālais Baltijas vācu mākslinieks, žurnālists un *Rigasche Zeitung* redaktors Leopolds fon Pecolds (*Leopold von Pezold*, 1832–1907) mākslas darbu reproducēšanas iespēju pieaugumā saskatīja “tautu savienošanas sistēmas pavedienu”, rakstīdams:

Pāri pasaulei aužas arvien ciešāks pavedienu tīkls, kas katru zemi savieno ar visām citām zemēm [...]. Tas ir nevis nebrīvības tīkls, bet gan – kā telegrāfa un dzelzceļa sakari – atbrīvošanās līdzekļu sistēma, jo zināšana un prasme dara brīvu.³⁴

Viņa iezīmēto ar vizuālās mākslas attēlu pieredzi papildīto atbrīvošanās un izaugsmes perspektīvu turpināja jauni latvieši – MVM veidotāji.

Žurnāla vāka vēstījums

MVM no 1895. gada oktobra līdz 1899. gada novembrim devās tautās ar alegorisku vāka kompozīciju, kas gravēta pēc Hermīnes Zālītes zīmējuma (3. attēls). Lai gan attēlā saskatāms tikai kokgrebēja paraksts *C. Zelinsky* un gadskaitlis 1895, viņas autorību apliecinājis Pēteris Zālīte: ““Mēnešrakstam” Hermīne zīmē vāka bildi, kuru viņa

31 [Anon.] (1902). *Meisenbach-Riffarth & Co. Leipzig, Berlin, München: Graphische Kunstanstalten und Kunstdruckereien*. [Berlin: Meisenbach-Riffarth & Co], S. 3.

32 Zālīte, Pēteris (1898). Laikrakstu cīņas un viņu cēloņi. II (Beigas). *Mājas Viesis*, 23.09., 4. lpp.

33 Aspazija (1932). Ievērojamai kultūras darbonei veļu valstī aizejot, 4. lpp.

34 [Pezold, Leopold von]-d. (1877). Die Ausstellung im Saale der großen Gilde. *Rigasche Zeitung*, 24.10./05.11., S. 1.

pati apraksta šā [..].”³⁵ Žurnāla trešajā burtnīcā lasītāji saņēma šīs ainas skaidrojumu, uzzinot, ka te attēlota gudrības dieviete Atēna, kas

[..] stāv upes krasta malā un, turēdama rokā gaismu izstarojošu nektāra trauku, it kā mātīn māj un aicina tautas apgērbā tērpušos un ar lauru (brīvības) vainadziņu galvā izrotājušos Latvju Zeltēnīti (personificētu Latviju, Latviešu tautu), lai tā atstāj tumšās pagātnes klintis un tuvojas gaismai un labklājībai, zinātnei un mākslai.³⁶

Laikraksts “Bals” šo ornamentālas historisma arkas ietverto kompozīciju nosauca par “nesaprastas Grieķu mitoloģijas un Latviešu centienu saputrojumu”, kas “zīmīgi raksturo pašu “Mēnešrakstu””³⁷. Līdzīga aina bārenei Annai bija parādījusies sapnī uz izglītošanās alku piepildīšanās sliekšņa Hermīnes Zālītes fantāzijā “No tumsības uz gaismu”:

[..] viņas priekšā nostājās dievišķīga jaunava, kas izstaro gaismu, kura to veda pa marmora pakāpieniem augšā, kur augstos lauru kokos stāvēja mākslas un zinātņu templis (svētnīca) [..].³⁸

Detalizētā attēlojuma naivisms zīmējumu padarīja līdzīgu centīga mākslas mīļotāja darinātai atmiņu albuma ilustrācijai, un pārcēlums kokgrebumā noteikti palielināja lineāru stīvumu. Zeltēnīte lielo Atēnu ierauga stāvam uz mākslu un zinātņu atribūtiem kā veltēm nokrauta pjedestāla, un viņu skatieni vēl nav sastapušies. Abas figūras tiklab varētu būt skatuves tēli ainaviska prospekta priekšā, un viena no licībām par šīs alegorijas atbalsīm ir tās inscenējums 19. gadsimtā ļoti iecienīto “dzīvo bilžu” (dzīvo gleznu) uzvedumā tā dēvētās ministrijas skolas audzēkņu vakarā Nīkrācē 1899. gada februārī:

Sevišķu iespaidu darīja “dzīvās bildes”, ar kurām vakars tika slēgts. [..] Pirmā tēloja pēc “Mājas Viesa Mēnešraksta” vāku bildes – Latvju tautu un gudrības dievi (Pallas Atēnu).³⁹

35 Zālīte, Pēteris (1937). *Ko liela latviete mums stāsta*, 31. lpp.

36 [Zālīte, Hermīne] (1895). “Mēnešraksta” vāka bilde. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 3, 214. lpp.

37 N. K. (1895). Mūsu mēnešraksti. *Bals*, 27.12./08.01., 1. lpp.

38 [Zālīte, Hermīne] Liesma (1895). No tumsības pie gaismas, 35. lpp.

39 N. N. (1899). No Nīkrāces. *Mājas Viesis*, 10.03., 4. lpp.

3. attēls. Mājas Viesā Mēnešraksts, 1895, Nr. 1. Hermīnes Zālītes vāka zīmējumu gravējis K. Celiniskis

1898./1899. gada mijā gleznotājs Janis Rozentāls rakstīja no Pēterburgas, ka ir “uzmetis vairākas skices M[ēnešraksta] vākam” un brīvākā brīdī tās izgatavošot.⁴⁰ Hermīnes Zālītes darināto historisma laikmeta kompozīciju ar biklo un naivo, bet apņēmīgo un zinātkāro zeltēni 1899. gada 12. burtnīcā nomainīja pēc Rozentāla zīmējuma iespiests vāks ar daiļi sievišķīgu tautas personifikāciju kā lasītāju, kas no laikraksta lappusēm “atziņu koka pavēnī”⁴¹ nesteidzīgi bauda MVM pārstāvēto jomu – literatūras, mākslas un zinātnes – dāsno augļus (4. attēls). Kā izpētījis grāmatu mākslas vēsturnieks Valdis Villerušs, šis darbs šobrīd uzskatāms par Rozentāla debiju preses grafikā.⁴² Tā raksturojumā pētnieks uzsvēris stilistisku neviendabību, norādot, ka MVM vāka apdarē “historisma gaumē rotātam fraktūras rakstam blakus likts jūgendstila intonācijās ieturēts visai trafarets alegorisks tēlojums”.⁴³ Savukārt Rozentāla dzīves un mākslas daudzpusīgākā pētniece Inta Pujāte darbu, kurā “trīsdimensiju apjoma imitācija tika aizstāta ar elementu dekoratīvu risinājumu plaknē”, izceļ kā “pirmo latviešu žurnāla vāku ar jūgendstila elementiem”.⁴⁴

Šo kompozīciju droši vien neizdotos inscenēt dzīvo gleznu izrādē, jo tajā nevarētu parādīt, ka visu elementu apvienojums veido lampai līdzīgu stilizētu koptēlu. Uz grāmatas kā gudrības avota stāv pūce, kuras simetriski izplestie spārni balsta žurnāla nosaukuma paskaidrojošo papildinājumu un pusaploces formā iekļauto ainu, jaunavas siluetam un laikraksta lapām dažviet pārkāpjot ietvara robežas un žurnāla nosaukumam paceļoties virs tā – iespējams, kā modernai gara gaismai, ko izstaro jūgendstila lampa ar puslodes kupolu un simbolisku nozīmju piesātinātām detaļām. Jaunās sievietes tēls pazinējiem varēja atgādināt gaviļnieces personifikāciju Jaņa Rozentāla un Riharda Zariņa ilustrācijās albumam, ko latviešu mākslinieki un rakstnieki 1893. gadā uzdāvināja Rīgas Latviešu biedrībai 25 gadu jubilejā.⁴⁵ Tomēr detaļu pakļaušana jūgendstila viļņotajam lineārisma attālināja šo būtņi no pirmtēla, ienesot viņas veidolā un sakarībās ar apkārtņi citus – asociatīvi ainaviskus – akcentus, kas saplūdināja tautas un vietas nozīmi. Matu vainags tādējādi līdzinās lapotnei, bet piedurkņu krokojums sabalsojas ar mākoņu ritmu. Aiz kreisās rokas, uz kuras jaunava atbalstījusies, rotaļīgi iezīmēts korintiešu kapitelis, it kā norādot uz antīkā mantojuma palieku klātbūtni un lietderību no sākotnējās funkcijas atšķirīgos nolūkos.

40 Rozentāls, Janis (1997). Vēstule Rūdolfam Blaumanim no Pēterburgas. 28.12.1898./09.01.1899. No: Pujāte, Inta; Putniņa-Niedra, Anita (sast.). *Dzīves palete: Jaņa Rozentāla sarakste*. Rīga: Pils, 157. lpp. [Oriģināls vācu valodā: Latvijas Universitātes bibliotēka, Misiņa bibliotēkas Rokrakstu krājums, Kārļa Egles kol., 471. mape, Nr. 7].

41 Pujāte, Inta (2014). *Janis Rozentāls*. Rīga: Neputns, 110. lpp.

42 Villerušs, Valdis (2017). Janis Rozentāls latviešu grāmatu mākslā. No: Brasliņa, Aija; Slava, Laima (sast.). *Janis Rozentāls*. Rīga: Neputns, 405. lpp.

43 Turpat.

44 Abi citāti teikumā no: Pujāte, Inta (2014). *Janis Rozentāls*, 110. lpp.

45 Albums saglabāts Rīgas vēstures un kuģniecības muzejā.

4. attēls. Mājas Viesa Mēnešraksts, 1899, Nr. 12. Vāku zīmējis Janis Rozentāls

MVM otrajā vāka versijā ievērotais lampas apveids rosina uzmanīgāk paraudzīties, ko gudrības pūce uz saviem spārniem tur trešajā variantā (5. attēls), kas izmantots visiem 1905. gada numuriem, un tādējādi pamanīt ne tikai Rozentāla mākslā pazīstamās tēmas “Teika” pārfrāzējumu, bet arī kopformas shematisko līdzību stilizētam antīkajam krāterim ar sižetiskas kompozīcijas joslu. Atšķirībā no tuvinātā patumšu toņu gammā darinātajām, noslēpumainības apvītajām gleznām,⁴⁶ kurās puskaila arfiste ar savu instrumentu jūras krastā šķiet izaugam no tumša, liela koka silueta, lai viņu šalkām un putnu ķērcieniem pievienotu senu likteņdziesmu, vāka kompozīcijā līdzīgā pozā attēlota apgērbta meitene turam kokli kā vairogu, kamēr viņas skatiens droši traucas vējam līdzī no kreisās puses uz labo. Lineārajā zīmējumā ir divi melnu laukumu akcenti, brunči, kuru apveids vieš asociācijas ar paugurainu zemi vai krasta klinti, un mati, kas vējā lido kā putni debesu tālē. Izteiktais kustības vektors, ko uzsver matu plīvojums, izstieptās rokas un koku zaru virziens, šo risinājumu Rozentāla ikonogrāfijā ritmiski un emocionāli sarado ar viņa grafiskajos darbos vēlāk aktuālo strēlnieka tēlu.⁴⁷

Savirknējot trīs MVM vāka zīmējumus pēctecīgā secībā, atklājas zīmīgas pārvērtības: pirmā posma pazemīgajai mākslas un zinātnes svētceļniecei (1895–1899) seko rimta, pat laiska gudrības un skaistuma velšu baudītāja (1899–1904) un visbeidzot jaunrades spara pilna cīnītāja dinamiskā pasaulē (1905). Tādā salikuma tēlu trijotni var uztvert arī kā alegorisku liecību par MVM desmitgades pārmaiņām latviešu sabiedrībā un kultūrā.

Reprodukciju pinakotēkas saturiskie pretmeti

Hermīne Zālīte savā tēlradē un mākslas mediatores darbībā nepārprotami identificējās nevis ar vareno Atēnu, bet ar mazo svētceļnieci, taču tādu, kas tiecas kļūt par citu svētceļnieku pavadoni. Pēc Minhenes Vecās pinakotēkas un Jaunās pinakotēkas apmeklējuma viņa izteica vēlēšanos, lai Dievs dod, ka reiz arī latviešu tautai “pašai būtu tāds mākslas templis, kur pulierēts granīts un marmors laistās, kur lauriem vainagoti mākslas darbi”⁴⁸. Tā kā šis sapnis vēl nebija piepildāms, redaktore muzejisko funkciju centās iedzīvināt jaunā žurnāla lappusēs un uzņēmās muzejpedagoģes lomu komentāros.

No Vīnes Mākslas vēstures muzeja iespaidu vārdiskā atainojuma zināms, ka Hermīni Zālīti tolaik apbūra neticamām parādībām līdzīgi historisma laikmeta

46 Janis Rozentāls, “Teika” (1899, Jaņa Rozentāla Saldus vēstures un mākslas muzejs), “Teika” (ap 1899, Latvijas Nacionālais mākslas muzejs). Sk. reprodukcijas: Pujāte, Inta (2014). *Janis Rozentāls*, 80.–81. lpp.

47 Pazīstamākais tēla risinājums: Janis Rozentāls “Strēlnieks” (1914, litogrāfija, Jaņa Rozentāla Saldus vēstures un mākslas muzejs). Sk. reprodukciju: Pujāte, Inta (2014). *Janis Rozentāls*, 112. lpp.

48 [Zālīte, Hermīne] H. (1896). Uz dienvidiem. III. *Mājas Viesis*, 07.02., 5. lpp.

5. attēls. Mājas Viesa Mēnešraksts, 1905, Nr. 1. Vāku zīmējis Janis Rozentāls

muzeju interjeri, kur “greznums un māksla vijas krāšņākā vainagā, tā ka aprakstīt šo krāšņumu nevar ne domāt tik pilnīgi, kā tas redzams”⁴⁹. Viens no MVM attēliem ļāva arī paraudzīties, kā izskatās greznā un ne tikai mākslas spēku, bet arī impērisku varenību iemiesojošā muzejā – Pēterburgas Ermitāžā. Anotācija vēstīja:

Kam vien spēja Pētera pilī nokļūt, tam sirsnīgi var ieteikt apmeklēt daiļo mākslas svētnīcu. Ieeja te brīva. Katris bez kāda izņēmuma tiek pieļauts še aplūkot mākslas darbus. Vienkāršais zemnieciņš, kad tikai tas tīri un glīti ģērbies, te var līdz ar grāfiem un firstiem aplūkot krāšņos mākslas darbus, kuri katrs maksā vairāk tūkstošu rubļu. Tiklab vīrieši, kā sievietes var apmeklēt Ermitāžu un pēc patikšanas nolūkoties pasaules slavenāko mākslinieku darbos.⁵⁰

Savukārt MVM autotipiju “pinakotēkai” galvenokārt bija izraudzītas tādu mākslas vērtību reprodukcijas, kuru oriģināli atradās Rietumeiropas muzejos un bija pieejami vēl mazākai žurnāla lasītāju saujīņai nekā brauciens uz Pēterburgu. Lielākā daļa izvēļu bija saistītas ar Hermīnes Zālītes ceļojumā gūtajiem tiešajiem iespaidiem, kas deva ierosmi un vielu tā vai cita mākslas darba publicēšanai un komentēšanai. 1896. gadā Florences apmeklējuma aprakstā viņa, atsaucoties uz laikrakstu “Baltijas Vēstnesis” un “Tēvija” kritiskajiem izteikumiem par MVM attēliem, iestarpināja komentāru, ka “zemkopju sētiņas pat nereti cienīgākas un tām vairāk tiesība uz mākslas darbiem nekā dažu mākslas barbaru avīžnieku kungu mājokļi”, kā arī turpat pavēstīja, ka ar “visā pasaulē izslavēto “Venus Mediči” tēlu, pēc kura kopijas un notēlojumus marmorā var satikt vai katrā lielmaņu namā”, un “daudz citiem ievērojamākiem Florences mākslas darbiem” fotogrāfiju veidā cer “iepažīstināt cien. tautiešus “Mēnešrakstā””.⁵¹ Rezumējot citos laikrakstos lasītos iebildumus, ka MVM “pasniegtās bildes redzētas un redzamas arī cittautu žurnālos vai bodes logos”,⁵² avīze “Mājas Viesis” 1897. gadā pazobojās: “Viņas vēl atrodas arī pa visām pasaules lielākajām bilžu galerijām. Ja tas tā nebūtu, tad tās arī nebūtu mākslas bildes. Vai tas mazina “Mēnešraksta” bilžu nozīmi?”⁵³ Pēc Minhenes Vecās pinakotēkas apmeklējuma Hermīne Zālīte rezumēja:

Še ir tāda dailes bagātība un dažādība sakopota, ka te katras strāvas piekritējs var baudīt pilniem malkiem [...]. Vislabākais un pilnīgākais

49 [Zālīte, Hermīne] (1895). Uz dienvidiem. II. *Mājas Viesis*, 13.12., 5. lpp.

50 [Zālīte, Hermīne] (1897). Mūsu bildes. Ermitāžas iekšpuse. *Mājas Viesis Mēnešraksts*, Nr. 12, 958. lpp.

51 [Zālīte, Hermīne] (1896). Uz dienvidiem. VII. *Mājas Viesis*, 29.05., 7. lpp.

52 [Anon.] (1897). Kas “Baltijas Vēstnesim” kait? *Mājas Viesis*, 17.09., 5. lpp.

53 Turpat.

baudījums, saprotams, tam, kuram plašāki jēdzieni, kas visu var aptvert un no visa kā bite medu sūkt.⁵⁴

Pārlūkojot, kāda rakstura, laikmetu un ieviržu mākslas darbi nonāca MVM “medus kārēs”, redzams, ka svarīga vieta bija atvēlēta izciliem antīkās senatnes, renesanses un baroka mākslas piemēriem. Tādējādi 1896. gadā tika publicēts Vatikānā aplūkotās Belvederes Apollona statujas⁵⁵ attēls, lai arī latviešu tauta “daudz maz iepazīstas ar mākslas darbu, kuru izglītotākās tautas pasaulē jau gadu simteņiem cienījušas un arī turpmāk cienīs”⁵⁶. Kad MVM lasītāji nākamajā burtnīcā saņēma Blaumaņa noveli “Baltais”⁵⁷, norādes uz galvenā varoņa apollonisko ārieni⁵⁸ viņiem jau varēja saistīties ar konkrētu māksliniecisko pirmtēlu.

Citkārt publicēšanai izraudzīta mākslas darba parādīšanos žurnālā pavadīja literāras ekfrāzes, gleznas motīviem pārceļojot uz latviešu dzeju. Kā konstatējusi literatūrzinātniece Ieva Kalniņa, “žurnāla izdevēji cenšas sasaistīt divus mākslas veidus – literatūru un glezniecību –, dzejnieki sacer dzejoļus par gleznas tēmu”⁵⁹. Līdzās gadījumiem, kuros mākslas darba attēls tiešām vienkārši kļuva par mazu redakcijas dotu tematisku uzdevumu pantos vārsmotai anotācijai, ar spēcīgu atbalsošanos literatūrā izceļas viens no pazīstamākajiem publicētajiem laikabiedru mākslas piemēriem – Tēlotājas mākslas muzejā Leipcigā glabātais šveiciešu simbolista Arnolda Beklīna (*Arnold Böcklin*) kompozīcijas “Miruso sala” (*Toteninsel*) V variants (1886). Ikmēneša rubrikā “Mūsu bildes” 1898. gadā, divpadsmit gadus pēc radīšanas, par to ir pateikts tas vien, ka šī glezna, kuru uzskata par Beklīna “vislieliskāko un dziļdomīgāko darbu”, vienkāršiem vārdiem neesot aprakstāma – “tikai mūzikas skaņas un dzeja spēj par viņu stāstīt”⁶⁰. Tajā pašā burtnīcā to darīja Rūdolfs Blaumanis, kura dzejoli “Beklīna gleznu “Miroņu sala” uzlūkojot”⁶¹ literatūrzinātniece Ilze Brēmere raksturo kā ne tikai “spilgtu un zīmīgu jaunā vizuālā pasaules redzējuma piemēru, bet arī vienu no retajām tālaika latviešu dzejā sastopamajām klasiskām, izvērstām, tiešām

54 [Zālīte, Hermīne] (1896). Uz dienvidiem. I. *Mājas Viesis*, 01.01., 6. lpp.

55 Belvederes Apollons (*Apollo del Belvedere*). Tēlnieka Leohāra bronzas skulptūras (ap 330 pr. Kr.) marmora kopija. Darināta m. ē. 2. gadsimtā. Vatikāna muzeji. Sal.: [*Musei Vaticani* (ed.)]. *Apollo del Belvedere*. In: *Musei Vaticani - Catalogo Online*. Available: <https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.1015.0.0> [01.05.2024.].

56 [Zālīte, Hermīne] H. (1896). Mūsu bildes. 1. Belvederas Apollons. *Mājas Viesis Mēnešraksts*, Nr. 8, 633. lpp. Attēls publicēts iepriekšējā laidienā.

57 Blaumanis, Rūdolfs (1896). Baltais. *Mājas Viesis Mēnešraksts*, Nr. 9, 637.–649. lpp.

58 Turpat, 638. lpp.

59 Kalniņa, Ieva (1998). Komentāri. No: Blaumanis, Rūdolfs. *Kopotī raksti*. Sast. Ieva Kalniņa. 6. sēj. Dzeja. Rīga: Jumava, 552. lpp.

60 [Anon.] (1898). Mūsu bildes. “Miroņu sala”. No Arnolda Beklīna. *Mājas Viesis Mēnešraksts*, Nr. 10, 798. lpp.

61 Blaumanis, Rūdolfs (1898). Beklīna gleznu “Miroņu sala” uzlūkojot. *Mājas Viesis Mēnešraksts*, Nr. 10, 737. lpp.

un reālām ekfrāzēm”⁶². Savukārt 1900. gadā žurnālā tika publicēts Jāņa Poruka dzejolis “Biķeris miroņu salā”.⁶³

Tomēr tieši laikabiedru mākslas atspoguļojums bija sevišķi nevienmērīgs un eklektisks. “Tur juku jukām kopā ir vislabākais un arī visdrausmīgākie krāmi,” Rozentāls 1898. gada beigās vēstulē šķendējās Blaumanim par MVM 1899. gada prospektā paredzēto “attēlu mudžekli” un piekodināja: “Jūs ar saviem attēliem jau bieži vien esat kļuvuši smieklīgi, tad dieva dēļ neturpiniet to arvien no jauna.”⁶⁴ Rihards Zariņš 1903. gadā gan atzina, ka “visvairāk bildes un labāko apstrādājumu par jaunlaiku mākslu latviešu valodā ir devis “Mājas Viesa Mēnešraksts””, taču piebilda, ka reproducēto darbu autori, lielākoties vācu mākslinieki, visbiežāk esot tādi vīri, kurus “pašā Vācijā vairs nepielaiž pie nopietnām izstādēm”.⁶⁵ Ne tikai nenovīdīgu kolēģu neizpratne, bet arī mākslinieciskā līmeņa svārstīgums deva iemeslu prātoju-
miem, kāpēc MVM, kas šķendējās par tolaik iecienītajiem vācu rakstnieču Eiženijas Marlitas (*Eugenie Marlitt*) un Vilhelmīnes Heimbargas (*Wilhelmine Heimbürg*) lubu romāniem, tomēr

[..] spasniedz šādas pat garšas bildes, kas pie tam jau tūkstoškārt ir izplatītas caur vācu “kapeiku” un “famiļu” kalendāriem. Kādēļ stāstos kāriba pēc oriģināliem un bildēs mūžīgie vācu “schmachtlappen”?⁶⁶

Par *Schmachtlappen*, attālinoties no šī salikteņa sākotnējās nozīmes, kas saistīta ar Kristus četrdesmit dienu gavēņa attēlojumu liturģiskajā tekstilmākslā, tolaik dēvēja ne tikai izsalkuma mocītu “bada kāsi”⁶⁷ un mīlas alku pārņemtu cilvēku, “salkuli”⁶⁸ jeb “ilguli”⁶⁹, bet arī saldi sentimentālus kultūras produktus.

MVM apgalvoja, ka žurnāla kritiķi visiem pasaules lielākajiem māksliniekiem “spēj noraut laurus un tos aptašķīt ar saviem netīrumu dubļiem”⁷⁰, taču nebija gatavs atzīt, ka darvas karoti medus mucai pastāvīgi pielej pats, kā vispārārtītas vērtības pagātnes un tagadnes mākslā vienuviet rindodams “Rafaēla, Ticiāna, Mikelandželo, Gabr. Maksa, Bodenhauzena, Plokhorsta, Hofmaņa, Makarta”⁷¹ darbus. Pirmie trīs

62 Brēmere, Ilze (2013). Skatu atklātne kā jaunās vizualitātes reprezentants Rūdolda Blaumaņa dzejā (dzejolis “Bēklina gleznu “Miroņu sala” uzlūkojot”). No: Kalniņa, Ieva (sast.). *Rūdolfs Blaumanis: teksts un konteksts*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 170. lpp.

63 Poruks, Jānis (1900). Biķeris miroņu salā. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 1, 48. lpp.

64 Rozentāls, Janis (1997). Vēstule Rūdolfam Blaumanim no Pēterburgas. 28.12./09.01., 156. lpp.

65 [Zariņš, Rihards] Zariņš, R. (1903). Kultūra mūsu mājās, 446. lpp.

66 G. (1896). Bibliogrāfija. “Mājas Viesa Mēnešraksts”. *Tēvija*, 24.04., 6. lpp.

67 Dravnieks, Jēkabs (sast.) (1910). *Vācu-latviešu vārdnīca*. Rīga: K. J. Zihmanis, 951. lpp.

68 Turpat.

69 Mīlenbahs, Kārlis; Endzelīns, Jānis (1923–1925). *Latviešu valodas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Izglītības ministrija, 706. lpp.

70 [Anon.] (1897). Kas “Baltijas Vēstnesim” kait? *Mājas Viesis*, 17.09., 5. lpp.

71 Turpat.

renesances meistarū vārdi komentārus neprasa un pieder pie šedevru vēstures, Gabriela Maksa (*Gabriel Max*), Ludviga fon Hofmaņa (*Ludwig von Hofmann*) un Hansa Makarta (*Hans Makart*) gleznas joprojām pārstāv 19. gadsimtu muzeju ekspozīcijās, turpretī tolaik ļoti iecienītie Bernhards Plokhorsta (*Bernhard Ploekhorst*) reliģisko kompozīciju un Kuno fon Bodenhauzena (*Cuno von Bodenhause*n) saldkairo alegoriju attēli tagad var piesaistīt uzmanību galvenokārt tikai kā vizuālās masu kultūras liecības, bet dažu citu autoru pilno vārdu un dzīves datu noskaidrošana pat līdzinātos adatas meklējumiem siena kaudzē.

Ar Bodenhauzena alegoriskās gleznas "Dzeja" (oriģinālā – "Dziesma"⁷²) attēlu, kas "rāda daiļu jaunavu ar ziedu vainadziņu galvā"⁷³, MVM iepazīstināja jau savā pirmajā 1895. gada burtnīcā, uzsverot, ka "viņa darbi daudzārt fotografēti un šīs fotogrāfijas atrodas gandrīz katrā izglītotā ģimenē"⁷⁴. MVM kolēģis un sāncensis "Vērotājs" 1904. gadā šo produkciju vispārīnāti nokristīja par "tiem Bodenhauzena sīrupa podiem", izteikdams cerību, ka Janis Rozentāls tos vēl "liks uz kritikas zoba" un uzlīmēs tiem "pareizās etiķetes".⁷⁵ MVM pretendēja uz elitārismu, taču būtu varējis sevi reklamēt ar "mākslu visām gaumēm" un apzināti vai nevilšus panāca, ka skatāmvielas piedāvājumā spēja apmierināt dažādu iedomājamas abonentu ģimenes vai saimes locekļu estētiskās vajadzības un intereses, tikai "savādāki un smalkāki"⁷⁶, nekā līdz tam un paralēli izdevās mēnešrakstam "Austrums".

Vai Austrumā tādas bildes, krāsainas un skaistas, kādas Mēnešrakstā: Poēzija un ziedonis, visādi grieķu dievi, divas jaunkundzes Dur un Moll, Rafaēla Madonna, kuras viens uzņēmums karājās pie sienas arī mūsu labākajā istabā?⁷⁷

Tā atmiņu tēlojumā "Austrums un Mēnešraksts" vaicāja rakstnieks Pēteris Ērmanis (1893–1969), latviešu žurnālniecībai tolaik svarīgas mērķauditorijas – inteliģentu zemnieku ģimenes – atvase, pastiprinādams mazotnē vēroto attēlu iedarbības aprakstu ar iztēles uzburtu krāsainību.

Atšķirībā no Bodenhauzena pārstāvētās ievirzes, kuras ikonogrāfijā dominēja kairi un koļēti jaunu dāmu tēli teatralizētos attēlojumos ar alegorisku nozīmi, atzinīgi

72 Bodenhauzena glezna galvenokārt pazīstama Franca Hanfštengla mākslas izdevniecības (*Kunstverlag Franz Hanfstaengl*, Minhene) reprodukcijās ar nosaukumu "Dziesma" (*Das Lied*) un datējama ar 1885. gadu, kad aprakstīta reportāžā no mākslinieka darbnīcas, sk.: Svoboda, Adalbert (1885). *Münchener Ateliers. Zweiter Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, 29.03., S. 1.

73 [Zālīte, Hermīne] (1895). Mūsu bildes. "Dzeja" no Bodenhauzena. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 1, 70. lpp.

74 Turpat.

75 [Anon.] (1904). "Mājas Viesa Mēnešrakstam". *Vērotājs*, Nr. 7, 888. lpp.

76 Ērmanis, Pēteris (1935). *Atmiņu vija. Viena cilvēka bērnība un pirmsjaunība sešpadsmit tēlojumos*. Rīga: A. Gulbis, 133. lpp.

77 Turpat, 132. lpp.

vērtējama MVM izvēle pievērst latviešu publikas uzmanību arī sievietes veikumam mākslā. Par to liecina franču gleznotājas Luīzas Elizabetes Vižē-Lebrēnas (*Louise-Élisabeth Vigée-Le Brun*) “Pašportrets ar meitu”⁷⁸ (1789) kā žurnāla raksturojumā viens “no košākajiem Luvras pils mākslas ziediem” – ar piebildi, ka “netik vien kā gleznotāja Elizabeta Luiza Lebrēna cienīta, bet arī kā māte un sieva tā bija kas sevišķs”⁷⁹.

Daudz vairāk nekā salonmākslas piejaukums tagad izbrīna rasistiskie aizspriedumi, kādi atklājas, piemēram, MVM komentārā par Kokneses baznīcas jauno altārglezni “Kristus apskaidrošanās” (1897) – Baltijas vācieša, Igaunijā dzimušā Diseldorfas Mākslas akadēmijas profesora Eduarda fon Gebharta (*Eduard von Gebhardt*, 1838–1925) darbu.⁸⁰ Pēc MVM domām, Gebharta tēliem “nav tā daiļuma un dievības, ko redzam pie Itāliešu mākslas darbiem, viņa gleznotais Kristus un tā mācekļi izrāda tik prastu, neizglītotu Igaunu tipus, tā ka, tos uzskatot, tiešām šerbuļi pārskrien pār kauliem – bet mākslinieks te nav vainīgs, tas ir viņa dzimtenes iedzimis iespaids”⁸¹. Vēl radikālāk nekā Hermīnes Zālītes estētiski sociālkritiskie vērojumi, ka “no dabas skaistie itāļi” nepietiekamas pārtikas un smago darba apstākļu dēļ “nevar būt skaisti, bet izskatās kā saulē sakaltuši stādi”⁸², spriedums par šausminošajiem “igauņu tipiem” un to neatbilstību kristīgajam sižetam atklāj groteski deformētu sabalšošanas ar vides faktoru ietekmes uzsvērumu latviešu iecienītā franču pozitīvista Ipolita Tēna (*Hippolyte Taine*) idejā, ka “cilvēka gara ražojumi, tāpat kā dzīvās dabas ražojumi, saprotami tikai, vērā ņemot arī apkārtņi, kurā tie radušies”⁸³.

78 Sk.: [Musée du Louvre, Département des Peintures (ed.)]. Madame Vigée-Le Brun et sa fille, Jeanne-Lucie-Louise, dite Julie (1780-1819). *Louvre. Collections*. Disponible à: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010066320> [pēdējie papildinājumi: 29.03.2021.][01.05.2024.].

79 [Zālīte, Hermīne] (1897). Mūsu bildes. “Māte un meita” no Lebrēna (Lebrun). *Mājas Viesā Mēnešraksts*, Nr. 5, 400. lpp.

80 Altārglezna atrāšanās vieta kopš 1991. gada nav zināma. Plašāk sk.: Ābele, Kristiāna (2017). Die Werke der Düsseldorf-baltischen Malertrias Gebhardt, Dücker und Bochmann in Lettland und ihre Rezeption seit dem Ende des 19. Jahrhunderts. In: Abel, Tiina (Hrsg.). *Natuuri rikkus. Loodusläheduse idee ja Düsseldorfil maalikoolkond = Der Reichtum der Natur. Die Idee der Naturnähe und die Düsseldorfer Malerschule*. Tallinn: Eesti Kunstimuseum, S. 277-284.

81 [Zālīte, Hermīne] (1899). Mūsu bildes. “Apskaidrošana”. No Eduarda fon Gebharta. *Mājas Viesā Mēnešraksts*, Nr. 4, 323. lpp.

82 [Zālīte, Hermīne] (1896). Uz dienvidiem. VII. *Mājas Viesis*, 29.05., 6. lpp.

83 [Taine, Hippolyte] (1897). *Tēna domas par mākslu*. Latviski apstrādājis Vizulis [Ermanis Pīpiņš-Vizulis]. Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Ziņību komisijas Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļa, 9. lpp.
Par Tēna filozofijas ietekmi Latvijas mākslas kritikā un teorijā plašāk sk.: Pelše, Stella (2020). No tautas dzīves apstākļiem līdz priekšmeta pamatraksturam: Ipolita Tēna ideju tiešās un netiešās atbalsis Latvijā. *Letonica*, Nr. 41, 30.-45. lpp.

Latviešu mākslas ienākšana un ietekme "Mājas Viesa Mēnešrakstā"

1896. gada vasarā, vēl pirms Latviešu etnogrāfiskās izstādes sākuma, MVM redakcija nolēma, ka "nebūs lieki tautai [...] kādas rindiņas pasniegt" par gleznotāju Kārli Hūnu (1831–1877) kā "Latvju mātes bērnu, kurš savā laikā sasniedzis pasaules slavu" un kura "vārds Petrapilī, Parīzē, Romā un citur gan visaugstākajās aprindās, gan mākslinieku starpā tik lieliski daudzina" ⁸⁴. Raksts par Hūnu epideiktiskās retorikas garā atgādināja, ka arī latviešu tautai ir "vīri, ar kuriem tā var lepoties tāpat kā citas tautas", un vienlaikus pauda vispārinošu nopēlumu, ka "pašu tauta tādiem nereti bijuse tikai nievātāja pamāte, kas tos sper ar kāju pabeņķī". ⁸⁵ Taču kādu lomu attiecībās ar jauno latviešu laikabiedru mākslu savā vizuālajā saturā ieņēma pats MVM? "Skaidrs, ka pamātes!" uz šo tendenciozo jautājumu būtu atbildējis Rozentāls 1898. gada beigās, kad jau citētajā vēstulē galvenais iemesls "bez aplinkiem" prasīt Blaumanim, "kurš idiots tad Jums raksta par attēliem Mēnešrakstā" ⁸⁶, bija MVM kusalā un nepietiekamā interese par tautiešu aktuālajiem sasniegumiem glezniecībā. Rozentāls stāstīja, ka poļi gan "lamājas uz savu nāciju, ka tā savus izcilākos vīrus pietiekami neatbalstot", tomēr laikraksti māksliniekus "pastāvīgi apgrūtinot ar intervijām par visiem iespējamajiem mākslinieciskiem jautājumiem", tāpēc kāds vārdā neminēts poļu kolēģis nav gribējis ticēt, cik vienaldzīga ir latviešu preses attieksme pret saviem novadniekiem. ⁸⁷ "Tad es viņam parādīju dažus mēnešraksta numurus, un viņš saprata." ⁸⁸

Lai gan latviešu mākslu ar žurnāla starpniecību varēja iepazīt daudz mazāk nekā literāro jaunradi, 1897. gadā MVM mākslinieciskajā skatāmvielā pamazām bija sācis iekļaut atsevišķus jaunākās paaudzes latviešu autoru darbus, vispirms piedāvājot iepriekšējā gadā Latviešu etnogrāfiskās izstādes Dailes nodaļā ievēribu guvušo Rozentāla gleznu "No baznīcas" jeb "Pēc dievkalpojuma" (1894, Latvijas Nacionālais mākslas muzejs) un "No kapsētas" (1895, turpat) attēlus. Žurnāla pastāvīgie lasītāji pirmajā no tām varēja pazīt ne tikai nesen iepriekš inscenētā latviešu mākslas tempļa patriotisko altārglezni, bet arī mākslas darbu, kura pazīmes Blaumanis tolaik bija iesaistījis savas MVM publicētās noveles "Baltais" ievadījumā, likdams "akadēmijas kursu beigušajam gleznotājam Jānim Kalnrozem" atgriezties tēva mājās ar gleznu "Baznīcas priekšā" veltītajiem Pēterburgas laikrakstu slavinājumiem ceļa somā un saņemto atlīdzību kabatā – "par tādu mazu audekla gabaliņu tik daudz naudas". ⁸⁹ MVM 1897. gada

84 [Anon.] (1896). Kārlis Hūns. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 7, 545. lpp. Petrapilī: Pēterpils, Pēterburga.

85 Turpat.

86 Rozentāls, Janis (1997). Vēstule Rūdolffam Blaumanim no Pēterburgas. 28.12./09.01., 53. lpp.

87 Turpat, 156.–157. lpp.

88 Turpat, 157. lpp.

89 Blaumanis, Rūdolfs (1896). *Baltais*, 637. lpp.

11. burtnīcas salikumā it kā nejauši, tomēr simptomātiski iezīmējās arī latviešu mākslas un pasaules literatūras sastatījums, ļaujot reizē lasīt Johana Volfganga fon Gētes (*Johann Wolfgang von Goethe*) “Faustu” Raiņa tulkojumā un vērot Rozentāla gleznu, kas 1894. gada rudenī Pēterburgā bija guvusi ievēribu un augstu vērtējumu Ķeizarkās akadēmijas diplomdarbu konkursā, bet pēc Latviešu etnogrāfiskās izstādes jau kļuva par topošās nācijas zelta klasiku, kaut arī tikai 20. gadsimta 20. gadu vidū no privāta ieguvēja rokām pārgāja muzeja īpašumā.⁹⁰

Vaicādams Blaumanim, kāpēc MVM vēl nav reproducējis neko no Purviša un Valtera, kamēr Mākslas akadēmijas augstāko godalgu saņēmušais Purviša diplomdarbs “Pēdējie stari” jau esot publicēts daudzos krievu, somu un skandināvu žurnālos, Rozentāls 1898. gada beigās rosināja vairāk popularizēt tieši jauno tautiešu veikumu, kas esot interesantāks par visu, ko MVM nolēmis piedāvāt.⁹¹ Dažus mēnešus vēlāk, 1899. gada marta numurā, kas iepazīstināja arī ar Leonardo da Vinči (*Leonardo da Vinci*) pasaulslaveno fresku “Svētais vakarēdiens” (ap 1495–1498, Milāna, *Santa Maria delle Grazie*), bija iekļauta Purviša ģimietne lauru vainaga ietvarā, īsbiogrāfija⁹² un trīs viņa gleznu reprodukcijas, vienā no tām parādot slavas apvīto, bet kopš Otrā pasaules kara zudušo diplomdarbu “Pēdējie stari”, ko MVM vēlreiz reproducēja par godu tā eksponēšanai 1900. gada Pasaules izstādē Parīzē. Abi pārējie Purviša darbi – “Ziemas vakars” (ap 1896) un par “Vakaru upmalā” nosauktā glezna “Vakara krēsli” jeb “Vakara zvani” (1897) – tagad ietilpst Latvijas Nacionālā mākslas muzeja krājumā.⁹³

Pirmpublicējumu papildinošajā aprakstā, kura monogramma P., domājams, norāda uz Jāņa Poruka autorību, bija retoriski vaicāts un atbildēts:

Kā lai mēs modinām tautā interesi pret mūsu pašu māksliniekiem? Kā lai izsakām, ko, piem., Purvišs krāsām tēlo un ko mēs tikai caur vienkāršu “gaišu–tumšu” varam mēģināt attēlot? Un tomēr šie attēlojumi saka daudz. Viņi rāda, ko Purvišs ņem savai mākslai par priekšmetu. Tie ir skati no mūsu pašu dzimtenes.⁹⁴

Zīmīgi, ka tieši tautiešu gleznu melnbaltie attēli, kaut arī to bija nedaudz, sevišķi pievilka un iedvesmoja skatītājus, dažkārt pavēršot viņu domas un centienus mākslas izglītības virzienā. Kā zināms, tā notika ar Jāni Jaunsudrabiņu (1877–1962), kas atcerējās:

90 Par gleznas piederības vēsturi plašāk sk.: Ābele, Kristiāna (2017). Templī pie šūplja, 90. lpp.

91 Rozentāls, Janis (1898/1899). Vēstule Rūdolfam Blaumanim no Pēterburgas. 28.12./09.11. No: Pujāte, Inta; Putniņa-Niedra, Anita (sast.) (1997). *Dzīves palete: Jāņa Rozentāla sarakste*, 156. lpp.

92 [Anon.] (1899). Vilhelms Kārlis Purvišs. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 3, 227.–228. lpp.

93 Gleznu jaunākās reprodukcijas sk.: Slava, Laima (sast.) (2022). *Purvišis*. Rīga: Neputns, 27., 213., 420. lpp. Glezna “Pēdējie stari” pārpublicēta no Leipcigas apgāda E. A. Seemann periodiskā attēlizdevuma: *Meister der Farbe: Europäische Kunst der Gegenwart* (1907, Jg. 4, H. 11, Nr. 280).

94 [Poruks, Jānis?] P. (1899). Mūsu bildes. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 3, 242. lpp.

Tanī laikā "Mājas Viesa Mēnešraksts" sāka popularizēt mūsu mākslu. Es dabūju redzēt Rozentāla un Purviša darbus labās reprodukcijās, un manī modās vēlēšanās mācīties gleznot.⁹⁵

Līdzīgā veidā to valdzinājuma varā, tikai, atšķirībā no jau pieaugušā Jaunsudrabiņa, ļoti agrā bērnībā, nonāca žurnāla vienaudži – topošais mākslinieks Uga Skulme (1895–1963), kura tēvs to abonēja⁹⁶, un jau minētais topošais rakstnieks Pēteris Ērmanis. Sešu gadu vecumā viņš tālos ciemos bija ieraudzījis divus MVM gada gājumu un gadsimtu mijas rudeni un ziemu – varētu piebilst, ka gluži kā īsts *Schmachtappen* – "salkuļa" un "ilguļa" nozīmē, – sapņojis par tiem tik kvēli, ka māte apsolījusi žurnālus nākamajā vasarā aizņemties.⁹⁷ Lasītais un redzētais savijās neaizmirstamos iespaidos, rosinot arī biedinošus pārdzīvojumus:

Bija arī baigas un tumšas lietas Mēnešrakstā: Turgeņeva stāsts "Murgi" [...], pa daļai arī Flamariona romāns "Pasaules gals" [...], bet par visām lietām Rozentāla glezna "Nāve". Ak, šī slaikā, baltā, ļaunā sieva! Un vidrausmīgākais ir tas, ka māte neredz, kas tur noliecas un skūpst viņas bērniņa pieri!⁹⁸

Salīdzinot tēmas risinājuma variantus, redzams, ka MVM reproducēja Rozentāla akvareli "Nāve" (1896, Latvijas Nacionālais mākslas muzejs) no albuma "Latviešu tautas dzīves ainas", ko latviešu biedrības dāvināja Krievijas imperatoram Nikolajam II kronēšanas svētkos. Savukārt žurnāla lasītāji to saņēma pirms 19. gadsimta pēdējiem Ziemassvētkiem 1899. gada decembra numurā reizē ar Rafaēla (*Raffaello Sanzio*) "Siksta Madonnas" (1512, Drēzdene, Vecmeistaru gleznu galerija) attēlu un aprakstu.

Attīstības sazarojums jūgendstila zīmē

19. gadsimta 90. gadu beigās Plātesa apgāds pārņēma "Saimnieču un Zelteņu kalendāra" izdošanu, un, sākot ar 1900. gada laidieni, gan tā rakstu saturs, gan veidols ar Rozentāla zīmētu vāku un MVM attēlu krājumā izraudzītām mākslas darbu reprodukcijām norādīja uz Hermīnes Zālītes redakcionālo rokkrakstu. "Zelteņu Kalendāru" apskatot, varam pārliecināties, ka tam tāds pat mērķis kā "Mēnešrakstam" –, tas ir, daiļuma

95 Jaunsudrabiņš, Jānis (1922). *Mana dzīve*. Rīga: A. Gulbis, 55. lpp.

96 Skulme, Uga (2013). *Mana dzīve*. Rīga: Neputns, 42. lpp.

97 Ērmanis, Pēteris (1935). *Atmiņu vija*, 132. lpp.

98 Turpat, 133. lpp.

veicināšana,” rakstīja “Mājas Viesis”.⁹⁹ Vāka kompozīcijā ar “gudrības dievi, kura lauž zaru no lauru koka, ko pasniegt latvju zeltenei”¹⁰⁰, ir apvienoti MVM vāka pirmās versijas (Zālīte) un otrās versijas (Rozentāls) motīvi, savukārt formu stilizācijas un alegoriskās jaunavas tipa ziņā šis risinājums acīmredzami uzskatāms par otrās atvasi un jūgendstila izpausmi – “tik maigs un moderns, ka to tīkas arvien no jauna uzlūkot”¹⁰¹.

Kritiski vērtējams MVM attēlu programmu, Rozentāls iepriekš bija ieteicis vairāk ņemt “ja arī ne labākos modernos māksliniekus, ko jums ik brīdi kāds var pārnest, tad vismaz pazīstamākos klasiķus”¹⁰². Drīz izrādījās, ka māksliniecisko līmeni iespējams paaugstināt un savā ziņā līdzsvarot arī citā ceļā – ar gadsimtu mijā aktuāla jauna stila spēku, kas Rīgā izplatījās bez hronoloģiskas nobīdes salīdzinājumā ar pārējo Eiropu. Lai gan 19. gadsimta akadēmiskās salonmākslas atbalsis žurnālā saglabājās līdz pat tā iznākšanas beigām, MVM reprodukciju izvēlē pēc 1900. gada un it sevišķi MVM gaitas pēdējā trešdaļā modernāko un novatoriskāko daļu veidoja tādi jūgendstila ritmizācijas caurausti tēlotājas mākslas un lietišķās mākslas darbi kā slavenā austrieša Gustava Klimta (*Gustav Klimt*) lielā kompozīcija “Mūzika” (1898; gājusi bojā 1945. gadā) no 1905. gada 5. burtnīcas vai jaunā latvieša Jūlija Madernieka interjera un mēbeļu dizaina īstenojumi, piemēram, dāmu salona iekārta advokāta Friča Alberta dzīvoklī (1903), kas skatāma 1904. gada 1. burtnīcā. Šie mākslas piedāvājuma komponenti saskanēja ar 20. gadsimta pirmajos gados žurnālā publicēto eruditā literatūras un mākslas kritiķa Jāņa Asara apcerējumos pausto uzskatu ievirzi. Asara plašie raksti, kuros “vēsturisko pārmaiņu procesi mākslā skatīti līdzās sabiedrības, politikas un zinātnes evolūcijai”¹⁰³, gan pārsvarā palika bez atbilstošas un pietiekamas vizualizācijas, taču tie ienesa vizuālās mākslas problemātiku MVM zinātniskajā daļā un izcēlās ar enciklopēdisku vērienu, sintezējot un interpretējot Rietumu mākslas teorētiku un citu nozaru pētnieku darbos gūtu informāciju. Līdzās zinātniskumam svarīga kļuva arī mērķtiecīga stilistisku paraugu izplatīšana. 1902. gada februārī kļuva zināms, ka “Mēnešraksts”, kas ar gleznu reprodukcijām jau grib daiļot tautas jūtas, centīsies arī praktiski izlietojamās mākslas laukā ierosināt savus lasītājus uz censību modernā garā”¹⁰⁴ un piedāvās dažādu izstrādājumu paraugzīmējumus. Šis apņemšanās pamatā bija atziņa: “Lai mākslas rūpniecībai mājās rastos jauna interese un dzīvība, tai jāpildās ar moderno mākslas garu.”¹⁰⁵

99 N. (1900). Zelteņu Kalendārs. *Mājas Viesis*, 13.12., 6. lpp.

100 [Anon.] (1900). Saimnieču un Zelteņu kalendārs 1900. g. *Dienas Lapa*, 19.02./03.03., 5. lpp.

101 Turpat.

102 Rozentāls, Janis (1997). Vēstule Rūdolfam Blaumanim no Pēterburgas. 28.12./09.01., 156. lpp.

103 Pelše, Stella (2007). *Latviešu mākslas teorijas vēsture. Mākslas definīcijas valdošo laikmeta ideju kontekstā (1900–1940)*. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts; Mākslas vēstures pētījumu atbalsta fonds, 39. lpp.

104 [Anon.] (1902). Mākslas rūpniecība. *Mājas Viesis Mēnešraksts*, Nr. 2, 153. lpp.

105 Turpat.

Šis gars ieplūda Hermīnes Zālītes jaunajā darbības jomā – mājsaimniecības, kulinārijas un sadzīves kultūras padomu literatūrā, kurā viņa ar pseidonīmu Minjona izveidojās par iecienītu autori, galvenajai pavārgrāmatai pieredzot jaunus izdevumus arī pēc Latvijas valsts nodibināšanas.¹⁰⁶ Latviešu žurnālniecības kopainā MVM tomēr nekļuva par konsekventāko vizuālās modernitātes izplatītāju. Topot žurnālam "Vērotājs", kas no 1903. gada beigām līdz 1905. gada beigām iznāca paralēli MVM, abu izdevumu redakcijas publiski apmainījās ar otra tekstuālā un vizuālā satura attiecību kritiku. Kamēr MVM "Vērotājam" pārmeta, ka tas vēlas būt reizē kristīgi konservatīvs rakstos un ļoti vai pat pārāk moderns mākslas piedāvājumā, "Vērotājs" atbildēja, ka MVM pats pieļaujot to pašu pretrunu, tikai pretējā salikumā – literārā satura modernitātei apvienojoties ar anahronismiem vizuālajā vēstījumā.¹⁰⁷ MVM ar "tādu kā slepenu gandarījumu" vēstot, ka "Vērotāja" izdevējam un redaktoram Jānim Veismanim (1867–1913) jābaras par kristīgo lasītāju neizpratni saskarē ar Purviša darbiem.¹⁰⁸ Taču tad arī MVM esot "savu lielu daļu vainīgs, ka "Vērotājam" jābaras": "Drīz būs pagājuši desmit gadi, kopš tas sakās kalpojam modernai mākslai, un, kad nu nāk "Vērotājs" un sniedz modernas bildes, tad tam jāpiedzīvo, ka gaume priekš tam visai maz izkopta. Tas ir "Mēnešraksta" deviņu gadu "konsekventas" darbības auglis."¹⁰⁹

Noslēgums

Jo tālāk pagātnē palika MVM darbības desmitgade, jo vairāk Hermīnes Zālītes mājsaimniecības rokasgrāmatu slava aizēnoja viņas senāko veikumu vizuālās mākslas popularizēšanā. Literārās dzīves vēsturē palika atmiņas par viņu kā personību, kas Pētera Zālītes vadītajos izdevumos "ap sevi pulcināja progresīvo inteliģenci, rakstniekus, skolotājus, iedvesmojusi Poruku, sagājusies ar Blaumani, Deglavu, Sudrabu Edžu"¹¹⁰, atbalstījusi Raini un Aspaziju. Tomēr 1939. gadā redaktors un literatūras kritiķis Jānis Grīns (1890–1966), rakstīdams par Drēzdenes mākslas muzeju dārgumiem, atzīmēja glezniecības vecmeistaru darbus, kas "latviešiem savā laikā kļuva pieejami vai paši pirmie reprodukcijās", jo par to "gādāja Hermīne Zālīte (prof. P. Zālīša kdze) "Mēnešrakstā", Oļģ. Grosvalds "Druvā"¹¹¹. Tādējādi viņas nopelni šajā aspektā ir minēti blakus pirmā diplomētā latviešu tautības mākslas vēsturnieka Oļģerda Grosvalda

106 Par šo izdevumu lomu jūgendstila izplatīšanā sk: Grosa, Silvija (2019). *Dekors Rīgas jūgendstila perioda arhitektūrā*. Rīga: Neputns, 420. lpp.

107 [Anon.] (1904). "Mājas Viesa Mēnešrakstam".

108 Turpat, 886. lpp.

109 Turpat, 888. lpp.

110 Gr. (1932). Hermīnes Zālītes izvadīšana mūžīgā dusā. *Jaunākās Ziņas*, 04.07., 16. lpp.

111 Grīns, Jānis (1939). Poruka jaunības pilsētā (vēstule no Drēzdenes). I. *Brīvā Zeme*, 15.06., 3. lpp.

(1884–1962) paveiktajam Rīgas Latviešu biedrības žurnāla mākslas nodaļā pēdējos gados pirms Pirmā pasaules kara.

Iespējams, MVM vizuālā satura eklektiskums – graudi un pelavas, medus muca ar darvas karoti, “vislabākais un arī visdrausmīgākie krāmi” – ilgi ir atturējis pētniekus no pietiekamas iedziļināšanās šajā materiālā. Tomēr tagad tieši šis “bilžu barības” jauktais sortiments amplitūdā no historisma laikmeta akadēmiskās salonmākslas pārprodukcijas līdz pārbaudītām pagātnes mākslas virsotnēm un topošā Latvijas mākslas mantojuma stūrakmeņiem varētu rosināt interesi un interpretācijas, lai paralēli lasīšanas vēstures izpētei izzinātu, kā latviešu sabiedrībā veidojās un attīstījās vizuālās mākslas attēlu izpratne. Pēteris Ērmanis grāmatā “Latviešu rakstniecība portrejās” divdesmit gadus pēc MVM gaitas noslēguma uzsvēra, ka Pētera Zālītes vadīto izdevumu “satura, vispusības un vērtības ziņā” līdz tam “vēl nav pārspējis neviens mūsu žurnāls”.¹¹² Domājot “tikai par inteliģento lasītāju”, viena no MVM pastāvīgajām iezīmēm līdzās citzemju literatūras klasiķu tulkojumiem un nozīmīgiem latviešu rakstniecības oriģināldarbiem bijušas “glītas reprodukcijas [...] un mākslas pielikumi”¹¹³. Šo novērtējumu dzīvi un spilgti apstiprina un padziļina jau citētais Ērmaņa autobiogrāfiskais tēlojums “Austrums un Mēnešraksts”, kas iesakāms par lasāmvielu ikvienam tēmas interesentam:

Parasts atmiņas rakstīt un stāstīt par mīļiem cilvēkiem, kuri vairs neklejo šīs zemes tekās. Bet kādēļ nevarētu stāstīt arī par mīļiem aizgājušiem žurnāliem? Īpaši vēl, ja visa mana bērnība, visa pirmā jaunība tā saistās ar Austrumu un Mājas Viesa Mēnešrakstu, ar visu, kas tur bildēs redzēts un burtos lasīts.¹¹⁴

Kādēļ ne? – varētu sacīt arī par šī mantojuma pētniecības iespējamo turpinājumu. Tāds iespējams katrā no šajā rakstā iezīmētajiem aspektiem, tomēr kopumā šķiet, ka “Mājas Viesa Mēnešraksts” piedāvā daudzslāņainu materiālu literatūras, mākslas un mediju vēsturnieku sadarbībai izstādes un kataloga formā.

Raksts sagatavots, piedaloties valsts pētījumu programmas “Latvijas kultūra – resurss valsts attīstībai” (2023–2026) projekta “Latvijas kultūras ekosistēma kā resurss valsts izturētspējai un ilgtspējai” / CERS (Nr. VPP-MM-LKRVA-2023/1-0001) īstenošanā.

112 [Ērmanis, Pēteris] (1926). “Mājas Viesa Mēnešraksts”. No: Prande, Alberts. *Latvju rakstniecība portrejās*. Rīga: Leta, 198. lpp.

113 Turpat.

114 Ērmanis, Pēteris. *Atmiņu vija*, 127. lpp.

Avoti un literatūra

Publicētie avoti

- [Anon.] (1896). Kārlis Hūns. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 7, 545.-546. lpp.
- [Anon.] (1896). No Rīgas. "Balss". *Mājas Viesis*, 19.06., 4.-5. lpp.
- [Anon.] (1897). Kas "Baltijas Vēstnesim" kait? *Mājas Viesis*, 17.09., 4.-5. lpp.
- [Anon.] (1898). Mūsu bildes. "Miroņu sala". No Arnolda Beklina. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 10, 798. lpp.
- [Anon.] (1899). Vilhelms Kārlis Purvīts. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 3, 227.-228. lpp.
- [Anon.] (1900). Saimnieču un Zelteņu kalendārs 1900. g. *Dienas Lapa*, 19.02./03.03., 5. lpp.
- [Anon.] (1902). Mākslas rūpniecība. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 2, 151.-154. lpp.
- [Anon.] (1903). Mājas Viesa Mēnešraksts, ilustrēts literārisks un zinātnisks žurnāls, uzsāks ar nākamo gadu savu 10. gada gājumu. [Prospekts]. Piel. pie: *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 12.
- [Anon.] (1904). "Mājas Viesa Mēnešrakstam". *Vērotājs*, Nr. 7, 886.-889. lpp.
- Blaumanis, Rūdolfs (1896). Baltais. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 9, 637.-649. lpp.
- Blaumanis, Rūdolfs (1898). Beklina gleznu "Miroņu sala" uzlūkojot. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 10, 737. lpp.
- E. (1911). Zīmējumu reproducēšanas tehnika. *Latvija*, 19.10./01.11., 6. lpp.
- Ērmanis, Pēteris (1935). *Atmiņu vija. Viena cilvēka bērnība un pirmsjaunība sešpadsmit tēlojumos*. Rīga: A. Gulbis.
- G. (1896). Bibliogrāfija. "Mājas Viesa Mēnešraksts". *Tēvija*, 24.04., 6. lpp.
- Jaunsudrabiņš, Jānis (1922). *Mana dzīve*. Rīga: A. Gulbis.
- [Musée du Louvre, Département des Peintures (ed.)]. Madame Vigée-Le Brun et sa fille, Jeanne-Lucie-Louise, dite Julie (1780-1819). *Louvre. Collections*. Disponible à: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010066320> [pēdējie papildinājumi: 29.03.2021.]. [01.05.2024.].
- [*Musei Vaticani* (ed.)]. Apollo del Belvedere. In: *Musei Vaticani - Catalogo Online*. Available: <https://catalogo.museivaticani.va/index.php/Detail/objects/MV.1015.0.0> [01.05.2024.].
- N. (1900). Zelteņu Kalendārs. *Mājas Viesis*, 13.12., 6. lpp.
- N. K. (1895). Mūsu mēnešraksti. *Balss*, 27.12./08.01., 1. lpp.
- N. N. (1899). No Nīkrāces. *Mājas Viesis*, 10. marts, 4. lpp.
- [Pezold, Leopold von] -d. (1877). Die Ausstellung im Saale der großen Gilde. *Rigasche Zeitung*, 24.10./05.11., S. 1.
- Poruks, Jānis (1900). Biķeris miroņu salā. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 1, 48. lpp.
- [Poruks, Jānis?] P. (1899). Mūsu bildes. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 3, 242. lpp.
- Rozentāls, Janis (1997). Vēstule Rūdolfam Blaumanim no Pēterburgas. 28.12.1898./09.01.1899. No: Pujāte, Inta; Putniņa-Niedra, Anita (sast.). *Dzīves paleta: Jaņa Rozentāla sarakste*. Rīga: Pils, 153.-160. lpp. [Oriģināls latviešu un vācu valodā: Latvijas Universitātes bibliotēka, Misiņa bibliotēkas Rokrakstu krājums, Kārļa Egles kol., 471. mape, Nr. 7.]
- Skulme, Uga (2013). *Mana dzīve*. Rīga: Neputns.
- Svoboda, Adalbert (1885). Münchener Ateliers. *Zweite Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, 29.03., S. 1.
- [Zālīte, Hermīne] (1895). "Mēnešraksta" vāka bilde. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 3, 214. lpp.
- [Zālīte, Hermīne] (1895). Mūsu bildes. "Dzeja" no Bodenhausena. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 1, 70. lpp.
- [Zālīte, Hermīne] (1895). Uz dienvidiem. I-III. *Mājas Viesis*, 1895, 29.11., 5. lpp.; 13.12., 5. lpp.; 20.12., 6. lpp.
- [Zālīte, Hermīne] (1896). Uz dienvidiem. I-XV. *Mājas Viesis*, 01.01., 5.-6. lpp.; 31.01., 5. lpp.; 07.02., 4.-5. lpp.; 28.02., 5.-6. lpp.; 03.04., 5. lpp.; 10.04., 5. lpp.; 29.05., 5.-7. lpp.; 23.10., 5. lpp.; 30.10., 6. lpp.; 06.11., 6. lpp.; 13.11., 5.-6. lpp.; 20.11., 5.-6. lpp.; 04.12., 5.-6. lpp.; 18.12., 6.-7. lpp.; 25.12., 5.-6. lpp.

31. [Zālīte, Hermīne] (1897). Mūsu bildes. "Māte un meita" no Lebrun (Lebrun). *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 5, 400. lpp.
32. [Zālīte, Hermīne] (1897). Mūsu bildes. Eremitāžas iekšpuse. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 12, 958. lpp.
33. [Zālīte, Hermīne] (1899). Mūsu bildes. "Apskaidrošana". No Eduarda fon Gebhardta. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 4, 323.-324. lpp.
34. [Zālīte, Hermīne] (1903). Mūsu bildes. "Mākslenieka darbnīcā". No J. Rozentāla. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 9, 720. lpp.
35. [Zālīte, Hermīne] H. (1896). Mūsu bildes. 1. Belvederas Apollons. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 8, 633.-634. lpp.
36. [Zālīte, Hermīne] Liesma (1895). No tumsības pie gaismas. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 1, 34.-40. lpp.
37. Zālīte, Pēteris (1898). Laikrakstu cīņas un viņu cēloņi. II (Beigas). *Mājas Viesis*, 23.09., 2.-4. lpp.
38. Zālīte, Pēteris (1935). *Mani memuāri*. 3. sēj. Rīga: Prof. Dr. phil. Zālītes izdevniecība.
39. [Zālīte, Pēteris] Zālīte, P. (1895). *Mājas Viesa Mēnešraksts. Prospekts*. Rīga: Ernst Plates.
40. [Zariņš, Rihards] Zariņš, R. (1903). Kultūra mūsu mājās. *Apskats*, 23.08., 445.-447. lpp.

Literatūra

1. Ābele, Kristiāna (2014). Mākslas dzīve. No: Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 4. sēj. Neoromantiskā modernisma periods. 1890-1915. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 31.-173. lpp.
2. Ābele, Kristiāna (2017). Die Werke der Düsseldorf-baltischen Malertrias Gebhardt, Dücker und Bochmann in Lettland und ihre Rezeption seit dem Ende des 19. Jahrhunderts. In: Abel, Tiina (Hrsg.). *Natuuri rikkus. Loodusläheduse idee ja Düsseldorfis maalikoolkond = Der Reichtum der Natur. Die Idee der Naturnähe und die Düsseldorfer Malerschule*. Tallinn: Eesti Kunstimuseum, S. 276-297.
3. Ābele, Kristiāna (2017). Templi pie šūpja. Jaunās nacionālās glezniecības pirmizrāde Latviešu etnogrāfiskās izstādes Dailes nodalē. No: Stinkule, Sanita (sast.). *Indīvids. Vēsture. Nācija. Latviešu etnogrāfiskajai izstādei - 120*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 80.-95. lpp.
4. Ābele, Kristiāna (2022). From the Basics of Visual Literacy to the First Momentum of National Art: Aesthetic Effects of Image Circulation in Latvian Society. In: Daija, Pauls; Kalnačs, Benedikts (eds.). *A New History of Latvian Literature. The Long Nineteenth Century*. Berlin: Peter Lang, pp. 173-213.
5. [Anon.] (1902). *Meisenbach-Riffarth & Co. Leipzig, Berlin, München: Graphische Kunstanstalten und Kunstdruckereien*. Berlin: Meisenbach-Riffarth & Co.
6. Aspazija (1932). Ievērojama kultūras darbonei veļu valstī aizejot. *Jaunākās Ziņas*, 04.07., 4. lpp.
7. Brasliņa Aija; Slava, Laima (sast.) (2017). *Janis Rozentāls*. Rīga: Neputns.
8. Brēmere, Ilze (2013). Skatu atklātne kā jaunās vizualitātes reprezentants Rūdolfa Blaumaņa dzejā (dzejolis "Bēklina gleznu "Miroņu sala" uzlūkojot"). No: Kalniņa, Ieva (sast.). *Rūdolfs Blaumanis: teksts un konteksts*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 167.-175. lpp.
9. Dravnieks, Jēkabs (sast.) (1910). *Vācu-latviešu vārdnīca*. Rīga: K. J. Zihmanis.
10. Eglāja-Kristone, Eva (2023). Mācītāja sieva un divpersonu karjera: Elzas Jendes un Mērijas Grinbergas autobiogrāfiskās liecības. No: Dreimane, Jana; Mintauris, Mārtiņš (atb. red.). *Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*, 11. (XXXI) sēj. Latviešu kultūra rokkrastos un laikkrastos. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 70.-109. lpp.
11. [Ērmanis, Pēteris] (1926). "Mājas Viesa Mēnešraksts". No: Prande, Alberts. *Latvju rakstniecība portrejās*. Rīga: Leta, 198. lpp.
12. Gr. (1932). Hermīnes Zālītes izvadīšana mūžīgā dusā. *Jaunākās Ziņas*, 04.07., 16. lpp.
13. Grimma, Marta (1932). Neparastas sievietes personība (Hermīni Zālīti pieminot). *Rūjienas Vēstnesis*, 08.07., 6. lpp.
14. Grīns, Jānis (1939). Poruka jaunības pilsētā (vēstule no Drēzdenes). I. *Brīvā Zeme*, 15.06., 3. lpp.
15. Grosa, Silvija (2019). *Dekors Rīgas jūgendstila perioda arhitektūrā*. Rīga: Neputns.
16. Kalniņa, Ieva (1998). Komentāri. No: Blaumanis, Rūdolfs. *Kopotī raksti*. Sast. Ieva Kalniņa. 6. sēj. Dzeja. Rīga: Jumava, 544.-660. lpp.

17. Kārkla, Zita (2023). From Claiming Authority to Sensuous Excursions: Mapping the Female Body in Latvian Women's Travel Writing (1878-1920). *Letonica*, No. 49, pp. 170-192.
18. Kārkla, Zita (2023). Sievietes ceļā. *Domuzīme*, Nr. 1, 68.-71. lpp.
19. Kļaviņš, Eduards (2014). Priekšvārds. No: Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 4. sēj. Neoromantiskā modernisma periods. 1890-1915. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 10.-11. lpp.
20. Milenbahs, Kārlis; Endzelins, Jānis (1923-1925). *Latviešu valodas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Izglītības ministrija.
21. Pelše, Stella (2007). *Latviešu mākslas teorijas vēsture. Mākslas definīcijas valdošo laikmeta ideju kontekstā (1900-1940)*. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, Mākslas vēstures pētījumu atbalsta fonds.
22. Pelše, Stella (2020). No tautas dzīves apstākļiem līdz priekšmeta pamatraksturam: Ipolīta Tēna ideju tiešās un netiešās atbalsis Latvijā. *Letonica*, Nr. 41, 30.-45. lpp.
23. Pujāte, Inta (2000/2001). Ilustrācijas latviešu pirmajos literārajos žurnālos. *Letonica*, Nr. 3, 26.-49. lpp.
24. Pujāte, Inta (2014). *Janis Rozentāls*. Rīga: Neputns.
25. Schmidt, Rudolf (1907). *Deutsche Buchhändler, deutsche Buchdrucker: Beiträge zu einer Firmengeschichte des deutschen Buchgewerbes*. Bd. 4. Lamberg-Prüß. Eberswalde: Verlag von Rudolf Schmidt.
26. Slava, Laima (sast.) (2022). *Purvītis*. Rīga: Neputns.
27. [Taine, Hippolyte] (1897). *Tēna domas par mākslu*. Latviski apstrādājis Vizulis [Ermanis Pīpiņš-Vizulis]. Rīga: Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļa.
28. Villerušs, Valdis (2017). Janis Rozentāls latviešu grāmatu mākslā. No: Brasliņa, Aija; Slava, Laima (sast.). *Janis Rozentāls*. Rīga: Neputns, 401.-421. lpp.
29. Zālīte, Pēteris (1937). *Ko liela latviete mums stāsta vai Hermīnes Zālītes (dzim. Balode) dzīve, darbi, raksturojums*. Rīga: autora izdevums.
30. Zelče, Vita (2022). Zelta laikmeta pēdas. Latviešu avižniecība izveidojās un uzplauka vienā gadsimtā. *Domuzīme*, Nr. 1, 60.-65. lpp.

KRISTIĀNA ĀBELE

No Longer a Stranger in the Realm of Art: The Contribution of Magazine *Mājas Viesa Mēnešraksts* to the Understanding of Visual Arts in Latvian Society, 1895–1905

Summary

The article explores the role of visual art in the illustrated science and literature monthly *Mājas Viesa Mēnešraksts* that was edited by Pēteris Zālīte and published by Arnold Plates's company *Ernst Plates* in 1895–1905. Striving to guide Latvians “from ethnicity to the pure, lucid humanity”, this magazine in the period of rapid national emancipation and progress became an important mediator that pursued an aim to make its readers acquainted with the ancient art heritage and new developments by means of the most modern achievements of image reproduction techniques. As this field in the editorial team was managed by Zālīte's wife Hermīne Zālīte, particular attention in the article is paid to her extensive and ambivalent contribution, also presenting disputable aesthetic qualities and ethically controversial statements. Three successive cover designs by Hermīne Zālīte (1895) and artist Janis Rozentāls (1899, 1905) are analysed in terms of their iconographical programme and style. Another aspect of interest is the gradual appearance of Latvian national art in the international image gallery of the magazine. Insights into contemporary press discussions provoked by the activities of *Mājas Viesa Mēnešraksts* evidence the growing topicality of issues related to visual modernity and image culture in the agenda of Latvian society at the turn of the 20th century.

Keywords: visual art, image circulation, visual literacy, illustrated magazine, national emancipation, turn of the 20th century in Latvia

MĀRTIŅŠ MINTAURS

Anša Gulbja izdevniecības publikācijas politikas teorijā un ideju vēsturē 20. gadsimta sākumā

Kopsavilkums

Rakstā aplūkotas Anša Gulbja izdevniecības no 1904. līdz 1915. gadam publicētās grāmatas un brošūras, kas bija saistītas ar latviešu sabiedrībai aktuālajām problēmām nacionālās, sociālās un politiskās dzīves sfērā modernizācijas kontekstā. Nacionālajā jautājumā izdotie apcerējumi atspoguļoja latviešu autoru diskusijas par kultūras autonomijas problēmām Krievijas Impērijas Baltijas provincēs, par latviešu tautas nākotni un Latvijas vēstures nacionālā naratīva veidošanu. Publikācijas sociālajā jautājumā bija saistītas ar industrializācijas un urbanizācijas procesa radītajām pārmaiņām iedzīvotāju struktūrā un viņu dzīves apstākļiem. Tāpat kā abi iepriekš minētie faktori, arī politiskās pārstāvniecības jautājums saasinājās 1905. gada revolūcijas ietekmē un saglabāja savu nozīmi Latvijas sabiedrībā arī laikā starp 1905. un 1915. gadu. Visi politiskās un intelektuālās dzīves notikumi, kas bija saistīti ar šiem jautājumu kompleksiem, ietekmēja Anša Gulbja izdevniecības darbu un atspoguļojās tās publicēto grāmatu tematikā.

Atslēgvārdi: modernizācija, izdevējdarbība, latviešu inteliģence, Krievijas Impērijas Baltijas provinces, nacionālisms, sociāldemokrātija

Ievads

Periods no 19. gadsimta beigām līdz Pirmā pasaules kara sākumam latviešu kultūrā bija intensīvas, piesātinātas intelektuālās dzīves laikmets biedrību darbā, avīžniecībā un arī grāmatniecībā. Politiskajā sfērā augstākais sprieguma punkts tika sasniegts 1905. gada revolūcijā, bet dinamiskos procesus latviešu kultūras dzīvē pēc revolūcijas sakāves kādā esejā tēlaini un vienlaikus precīzi raksturoja komponists Emīls Dārziņš:

Pie mums patlaban notiek viens no visinteresantākajiem, vissvarīgākajiem procesiem, kāds vien jebkad var notikt kādas tautas vēsturē: pusotra miljona liela tauta, kura daudz gadu simteņus bijuse padota svešiem ienācējiem, ar vienu rāvienu nāk uz augšu, tiek pie pilsoniskām tiesībām, pie mantas, pie izglītības.¹

Šādam viedoklim kopumā piekrita arī kreisie intelektuāļi, kas kritiski uztvēra latviešu pilsonības vai, sociāldemokrātu terminoloģijā runājot, buržuāzijas aktivitātes un šo aprindu lojalitāti Krievijas Impērijai.² Lauku un pilsētu iedzīvotāju noslāņošanas pavādīja informācijas sprādziens – straujo avīžniecības un grāmatniecības attīstību sekmēja nepieciešamība apgūt jaunas sociālās dzīves nozares, veidojot modernu nacionālo kultūru. Vēsturnieks Andrejs Plakans ir atzīmējis galvenos faktoros, kas ietekmēja latviešu kultūras attīstību jau kopš 19. gadsimta nogales, vienlaikus paskaidrojot arī Dārziņa esejā raksturotās situācijas priekšnoteikumus:

Arvien augošais latviski runājošo zemnieku slānis, kā arī pilsētnieki, kas bija atraduši pastāvīgu darbu, izveidoja plašāku lasītāju loku latviešu literatūrai. [...] tika izdotas jaunas avīzes, dibinātas vietējas nozīmes organizācijas, periodiskie izdevumi un izdevniecības. [...] Literārie darbi, kuriem šajā gadījumā jāpieskaita ne tikai daiļliteratūra, bet arī visa veida sacerējumi, bija kļuvuši daudzšķautņaināki un sarežģītāki, tā ka latviešu intelektuāļiem vairs nebija iemesla gausties par pašmāju “zemnieku literatūras” atpalcību no kungu “augstās kultūras”.³

Līdzīga aina redzama laikabiedru atmiņās par 19. gadsimta nogali un 20. gadsimta sākumu.⁴ Turklāt jāatzīmē, ka 19. gadsimta beigās latviski publicēto grāmatu klāstā pieauga kā daiļliteratūras darbu, tā arī zinātniskās literatūras izdevumu skaits,⁵ radot pamatu daudzveidīgas literārās kultūras attīstībai latviešu valodā. Ņemot vērā Krievijas Impērijā šajā laikā īstenoto administratīvās un kultūras dzīves rusifikācijas politiku, kā arī pastāvīgo konkurenci ar Baltijas vācu eliti,⁶ latviešu grāmatniecība

1 Dārziņš, Emīls (1911). *Ceļa jūtis*. Rīga: Rich. Müllers, 6. lpp.

2 Iļjabs, Ivars (2023). *Nepateicīgie. Latviešu politiskās domas pirmsākumi Eiropas kontekstos*. Rīga: Jumava, 14.-15. lpp.

3 Plakans, Andrejs (1996). Rusifikācijas politika: latvieši. 19. gadsimta 80. gadi. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 4, 75. lpp.

4 Sk.: Kaudzīte, Matīss (1994). *Atmiņas no tautiskā laikmeta*. Rīga: Zvaigzne ABC, 261.-478. lpp.; Ārons, Matīss (1938). *Manas dzīves atmiņu grāmata*. Rīga: A. Gulbis, 91.-257. lpp.

5 Zanders, Viesturs (2021). Grāmatniecība. No: Spārtis, Ojārs (sast.). *Latvijas kultūras vēsture*. Rīga: Jumava, 307. lpp.

6 Ķikuts, Toms (2019). Latvija Krievijas impērijas sastāvā: tradīcijas un pārvērtības 18.-19. gadsimtā. No: Goldmanis, Juris (zin. red.). *Varas Latvijā. No Kurzemes hercogistes līdz neatkarīgai valstij*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 133.-134. lpp.

bija pakļauta politiskiem, ar cenzūru saistītiem ierobežojumiem un saimnieciskajām grūtībām, kas sarežģīja tās attīstības gaitu un iespējas.

Raksta mērķis ir aplūkot latviešu nacionālās kultūras attīstības procesu, kā piemēru izmantojot izdevēja Anša Gulbja (1873–1936) darbību no 1905. līdz 1913. gadam, kad viņš latviešu valodā publicēja darbus politikas teorijā un ideju vēsturē. Anša Gulbja darbība šajā jomā raksturota viņa publicētajās atmiņās⁷ un literatūrzinātnieka Roberta Klaustiņa (1875–1962) biogrāfiskajā esejā⁸ par Anša Gulbja dzīvi un darbu. Rakstā pievērsta uzmanība tiem Anša Gulbja izdevējdarbības aspektiem, kas bija saistīti ar trim latviešu sabiedrībai tolaik aktuālajiem tematiskajiem lokiem:

1) tā dēvēto sociālo jautājumu, galvenokārt rūpniecības strādnieku dzīves apstākļiem pilsētās;

2) politiskās pārstāvniecības jautājumu, kas aktualizējās 1905. gada revolūcijas kontekstā;

3) nacionālo jautājumu, kas attiecās uz latviešu tautas attīstības iespējām Krievijas Impērijas koloniālās sistēmas kontekstā.

Plašākais pētījums par latviešu grāmatniecības vēsturi līdz 20. gadsimta sākumam⁹ joprojām pieder grāmatniecības un literatūras vēsturniekam Aleksejam Apīnim (1926–2004), savukārt laika posms no 1900. līdz 1917. gadam daļēji aplūkots bibliogrāfa un grāmatniecības vēstures pētnieka Jāņa Paegļa (1926–2014) darbā.¹⁰ Kaut arī Paegļa pētījums publicēts padomju okupācijas laikā un šis apstāklis noteicis arī tēmas hronoloģiskās robežas, tas satur vērtīgu informāciju par latviešu grāmatu apgādu darbību, to attiecībām ar autoriem un cenzūru, bet grāmatā sastopamās nodevas padomju ideoloģijas prasībām ir samērā nelielas. Paegļa pētījumā minētas 35 Anša Gulbja izdotās grāmatas, kas publicētas laika posmā no 1904. līdz 1915. gadam ieskaitot, par dažām no tām sniegts arī īss ieskats šo izdevumu receptijā, proti, presē publicētajās kritiķu atsauksmēs un recenzentu diskusijās. Tāpat Anša Gulbja izdevniecības dibināšana un darbība 20. gadsimta sākumā atzīmēta kolektīvajā monogrāfijā par Latvijas vēsturi šajā laika posmā.¹¹ Apgāda vēsture un tā nozīme tālaika latviešu sabiedrības intelektuālajā dzīvē joprojām glabā daudzus izpētes vērtus jautājumus. Vienā rakstā ir iespējams tikai iezīmēt šo jautājumu loku, tādēļ šeit aplūkosim atsevišķas Anša Gulbja apgāda publicētās grāmatas un brošūras, kuru saturs atspoguļoja intelektuālajā vidē valdošās noskaņas.

7 Gulbis, Ansis (1937). Pasaka par grāmatu. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: A. Gulbis, 191.–330. lpp.

8 Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīves stāsts. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: A. Gulbis, 7.–189. lpp.

9 Apinis, Aleksejs (1977). *Latviešu grāmatniecība no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga: Liesma.

10 Paeglis, Jānis (1987). *Sabiedriski politiskā grāmata latviešu valodā 1900–1917*. Rīga: Zinātne.

11 Bērziņš, Valdis (atb. red.) (2000). *20. gadsimta Latvijas vēsture*. 1. sēj. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 313., 501. lpp.

Izdevējs un lasītāji

1903. gadā Pēterburgā dibinātās Anša Gulbja izdevniecības darbā lūzuma posmu iezīmēja 1905. gada revolūcijas notikumi, kas atklāja Krievijas Impērijas Baltijas provincēs pastāvošo sociālo, politisko un arī etnisko attiecību samezģlojumus. Tieši ap 1905. gadu kreiso, respektīvi, sociāldemokrātisko, ideju popularitāte un arī ietekme latviešu sabiedrībā kā laukos, tā arī pilsētās sasniedza augstāko līmeni. Jautājumus par latviešu nacionālo kultūras autonomiju, strādnieku stāvokli, pašvaldību reformu apsprieda latviešu presē un diskusijās publiskajā telpā. Krievijas Impērijas monarha dotie liberālo reformu apsolījumi 1905. gada oktobrī radīja iesaistītu, ka vismaz daļu no minētajiem jautājumiem būs iespējams atrisināt. Līdz ar to dabiska bija izdevēju interese par tekstiem, kas veltīti aktuālajām politiskajām un sociālekonomiskajām problēmām. Kā atzīmējis Viesturs Zanders, 20. gadsimta sākumā, “sabiedrības interesēm un gaumei diferencējoties, apgādi guva iespēju specializēties un ķerties pie jaunu, līdz tam latviešu grāmatniecībā nebijušu izdevumu veidu sagatavošanas”¹². Anša Gulbja izdevējdarbība to pilnībā apstiprināja, jo līdztekus reakcijai uz publikas pieprasījumu politiskās literatūras jomā Gulbis publicēja vairākus darbus, kas nebija komerciāli veiksmīgi, bet nozīmīgi latviešu kultūras attīstībai.

Nākamais pavērsiens iezīmējās 1911. gadā, kad Ansim Gulbim ar sava kolēģa un sadarbības partnera Rīgā grāmatizdevēja Dāvida Zeltiņa/Golta (1867–1943) palīdzību izdevās atbrīvoties no apgāda darbību teju vai paralizējošajiem parādiem, un viņš uzsāka grāmatu sērijas “Universālā bibliotēka” izdošanu.¹³ Līdz 1927. gadam, kad sērijas izdošana tika pārtraukta, iznāca 315 “Universālās bibliotēkas” izdevumi, kas ietvēra latviešu un pasaules literatūras klasiķu un laikmetīgo autoru darbus, kā arī zinātniskus pētījumus un populārzinātniskus apcerējumus.¹⁴ Lielākā daļa šajā sērijā publicēto grāmatu – apmēram 200 izdevumi – nāca klajā līdz 1914. gada septembrim.¹⁵ Sērijas iecere – piedāvāt lasītājiem kvalitatīvu saturu daiļliteratūrā un sociāli politiskajā jomā par pieejamu cenu – bija aizgūta no vācu izdevēja Antona Filipa Reklāma (*Anton Philipp Reclam*), un tā veiksmīgi īstenojās.¹⁶ Turklāt no finansiālā viedokļa sērijas izdošana bija izdevīgāka par apjomīgajiem latviešu un vācu literatūras klasiķu kopoto rakstu izdevumiem, ar kuriem izdevniecība uzsāka savu darbību. Ansis Gulbis, par spīti pastāvīgajam kapitāla trūkumam, ārpus “Universālās bibliotēkas” sērijas izdeva arī nozīmīgus oriģināldarbus: vēl pirms sērijas uzsākšanas

12 Zanders, Viesturs (2021). Grāmatniecība, 307. lpp.

13 Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīves stāsts, 160.–168. lpp.

14 Pateicos kolēģim *Dr. philol.* Viesturam Zanderam par datu precizējumu, kā arī par palīdzību materiālu apzināšanā un raksta tapšanā.

15 Vāvere, Vera (1998). Latviešu literatūra no 1906. līdz 1918. gadam. No: Hausmanis, Viktors (atb. red.). *Latviešu literatūras vēsture*. 1. sēj. Rīga: Zvaigzne ABC, 254. lpp.

16 Zanders, Viesturs (2021). Grāmatniecība, 309. lpp.

Kārļa Landera (1883–1937) apjomīgo pētījumu par Latvijas vēsturi¹⁷ un Margēra Skujenieka (1886–1941) apcerējumu par nacionālo jautājumu.¹⁸ Tie bija pirmie akadēmiskie latviešu autoru pētījumi par šīm tēmām. Tolaik notiekošā izdevējdarbības atdalīšanās no grāmatu tirdzniecības¹⁹ lika Ansim Gulbim meklēt veidu, kā līdzsvarot izdevējdarbības bilanci, bet apgrozījuma deficīta segšanai viņam nācās uzņemties arvien jaunas parādsaistības. 1914. gada nogalē Anša Gulbja apgāda darbība Pirmā pasaules kara apstākļu dēļ tika ierobežota,²⁰ bet 1918. gadā īpašnieks to pārcēla uz Rīgu, un līdz ar to izdevniecības vēsturē sākās jauns posms.

No grāmatizdevēju viedokļa raugoties, ievērojamu potenciālo lasītāju loku veidoja sabiedriski aktīvā latviešu inteliģences daļa, kurā līdzās literātiem galvenokārt bija juristi, ārsti un skolotāji, kā arī žurnālisti un teoloģisko izglītību ieguvušie. Ar jēdzienu “inteliģence” šeit jāsaprot pilnu vai daļēju augstāko izglītību ieguvušie latviešu sabiedriskie darbinieki, kuri izrādīja interesi par specifiskiem politikas un zinātnes jautājumiem, tādējādi sekmējot latviešu intelektuālās dzīves attīstību.²¹ Inteliģences lomu 20. gadsimta sākuma situācijā precīzi raksturojusi vēsturniece Kristīne Volfarte:

Topošā latviešu kultūra nevarēja profitēt no valsts vai pilsētas iestāžu pasūtījumiem; tai ļoti reti palīgā nāca mecenāti un sabiedriskas iestādes, kādas bija lielām kultūras nācijām. Tāpēc visas šīs funkcijas vajadzēja uzņemties latviešu biedrībām un jo īpaši – latviešu pilsonībai un inteliģencei. Kaut arī latviešu sabiedrības elite bija vēl ļoti jauna un tās interese par mākslu un kultūru – visai ierobežota, tomēr jau 20. gadsimta sākumā tā ar apbrīnojamu enerģiju un izpratni pedālījās latviešu nacionālās kultūras veicināšanā.²²

Anša Gulbja izdevniecība aktīvi iesaistījās populārzinātnisku un arī akadēmisku darbu publicēšanā, papildinot Rīgas Latviešu biedrības aizsākto tradīciju. Tās struktūrvienību – Zinību komisijas un Derīgu grāmatu nodaļas – sagatavotās publikācijas humanitāro un sociālo zinātņu jomā nāca klajā jau kopš 1876. gada kā turpinājumizdevumu, tā atsevišķu monogrāfisku pētījumu un apcerējumu formātā.²³ Lai arī ne visas biedrības ieceres, piemēram, par latviešu vēstures uzrakstīšanu, tika īstenotas, var apgalvot, ka biedrības ieguldījums apjomā un daļēji arī saturā pārspēja

17 Landers, Kārlis (1908). *Latvijas vēsture. Kultūrvēsturiski apcerējumi*. Pēterburga: A. Gulbis.

18 Skujenieks, Margērs (1913). *Nacionālais jautājums Latvijā*. Pēterburga: A. Gulbis.

19 Bērziņš, Valdis (2000). *20. gadsimta Latvijas vēsture*, 312. lpp.

20 Klaustiņš, Roberts (1937). *Anša Gulbja dzīves stāsts*, 169. lpp.

21 Bērziņš, Valdis (2000). *20. gadsimta Latvijas vēsture*, 211.–213. lpp.

22 Volfarte, Kristīne (2004). *Latviešu Rīga. No: Volfarte Kristīne; Oberlenders, Ervīns (sast.). Katram bija sava Rīga. Daudznacionālas pilsētas portrets no 1857. līdz 1914. gadam*. Rīga: AGB, 67. lpp.

23 Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868–1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 67.–74. lpp.

privāto izdevēju devumu šajās nozarēs. Tādēļ Anša Gulbja izdevniecības darbība pelna īpašu ievērību, jo tās publikāciju saturs ietvēra daudzas humanitāro un sociālo zinātņu tēmas.

Strādnieku jautājuma aktualitāte

Sociālais jautājums kļuva īpaši aktuāls sakarā ar rūpniecības attīstību pilsētās (galvenokārt Rīgā un Liepājā), strādnieku tiesisko statusu un viņu dzīves un darba apstākļu problēmām. Tātad patiesībā runa bija par jautājumu kompleksu, kas mainīja pilsētu iedzīvotāju sastāvu un vienlaikus deva spēcīgu impulsu modernās latviešu kultūras attīstībai, palielinot latviešu īpatsvaru pilsētu iedzīvotāju skaitā un mainot tematiskos akcentus: tagad svarīgāku nozīmi arvien lielākai latviešu iedzīvotāju daļai ieguva industrializācijas un urbanizācijas izraisītās sociālās problēmas. Industriālais laikmets Baltijas provinces sasniedza 19. gadsimta 70. gadus, un apmēram četrdesmit gadus vēlāk jau varēja novērtēt rūpniecības attīstības gaitu un rezultātus. 1913. gadā algoto strādnieku kopskaits visā mūsdienu Latvijas teritorijā, ieskaitot lauksaimniecībā nodarbinātos, bija 623 500 cilvēku, no tiem apmēram viena piektā daļa jeb 134 800 bija rūpniecības strādnieki.²⁴ Strādnieku īpatsvars šajā laikā raksturoja gan viņu nozīmi populācijā kopumā, gan šī fakta ietekmi uz sociālo un intelektuālo dzīvi, un netieši – arī attiecībā uz lasīšanas paradumiem sabiedrībā un ar to saistītajiem izdevējdarbības tematiskajiem virzieniem.

Apcerējums “Strādnieku jautājums agrāk un tagad”²⁵ Anša Gulbja izdevniecībā publicēts tieši revolūcijas notikumu sākumā, spriežot pēc grāmatā sniegtās norādes uz cenzūras atļauju, kas datēta ar 1905. gada 1. februāri. Latviešu izdevuma pamatā ir 1897. gadā Leipciģā izdotā no Krievijas Impērijas emigrējušā un kopš 1892. gada Šveicē dzīvojošā Bernes Universitātes mācībspēka, statistiķa Nauma Reihesberga (*Naum Reichesberg*) akadēmiskais priekšlasījums.²⁶ Iespējams, ka šī teksta tulkojumu latviski veica žurnālists un literāts, tobrīd arī laikraksta “Baltijas Vēstnesis” redaktors Nikolajs Puriņš jeb Puriņu Klāvs (1858–1935), kurš izmantoja pseidonīmu Ods.²⁷ 1905. gada revolūcijas apstākļi pastiprināja interesi par marksismu: 1905. gadā Ansis Gulbis izdeva atsevišķu Kārļa Marksa (*Karl Marx*) darbu tulkojumus latviski, piemēram, brošūru “Algots darbs un kapitāls” iespieda 3000 eksemplāru lielā tirāžā. Izdeva arī Frīdriha Engelsa (*Friedrich Engels*) “Tautsaimniecības kritiku” un pat vācu

24 Bērziņš, Jānis (2009). *Latvijas rūpniecības strādnieku sociālais portrets 1900-1914*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 7. lpp.

25 Raihesbergs, Naums [1905]. *Strādnieku jautājums agrāk un tagad*. Tulkojis Ods. Pēterburga: A. Gulbis.

26 Reichesberg, Naum (1897). *Die Arbeiterfrage einst und jetzt. Ein akademischer Vortrag*. Leipzig: Georg H. Wigand.

27 Rožkalne, Anita (proj. vad.) (2003). *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. Rīga: Zinātne, 465. lpp.

kreisā sociālista Kārļa Liebknehta (*Karl Liebknecht*) sarakstīto Marksa biogrāfiju.²⁸ Laikmeta gars atspoguļoja kreiso ideju popularitāti latviešu sabiedrībā un noteica pieprasījumu pēc literatūras, kas bija saistīta ar marksismu. To nevarēja ignorēt pat politiski konservatīvā Rīgas Latviešu biedrība, kas pārstāvēja turīgās pilsonības aprindas. 1905. gada revolūcijas notikumu iespaidā biedrības Derīgu grāmatu nodaļa 1906. gadā apsprieda jautājumu par Kārļa Marksa ideju atspoguļošanu populārā stilā, jo lasītāji interesējās par šāda veida apcerējumiem.²⁹

Līdzās strādnieku dzīves kvalitātes problēmām modernajā sabiedrībā svarīga loma bija izpratnei par kapitālisma ekonomikas darbības likumsakarībām. 1904. gada beigās Ansis Gulbis izdeva politekonomijas speciālista un bijušā Tērbatas Universitātes pasniedzēja Nikolaja Kariševa (*Nicolai Karishev*) lekciju kursu “Sarunas par tautsaimniecību”³⁰ (*Ekonomicheskie besedy*). Tas bija ļoti populārs darbs, no 1888. līdz 1905. gadam Kariševa lekciju kursu dažādās Krievijas izdevniecībās publicēja deviņas reizes, un arī Gulbis šo 2000 eksemplāros izdoto darbu 1905. gadā iespieda atkārtoti.³¹ Grāmatas tulkojumu latviešu valodā sagatavoja tolaik Pēterburgā Zemstes skolotāju seminārā studējošais Edvards Jansons, kurš vēlāk kļuva par dabaszinātnieku, LU Botānikas institūta subasistentu un starpkaru periodā piedalījās arī Anša Gulbja izdotās “Latviešu konversācijas vārdnīcas” satura veidošanā.³² Kariševa un Reihesberga darbu publikācijas, kuras Roberts Klaustiņš dēvēja par “lētajām aģitācijas brošūrām”, maksāja attiecīgi 30 un 12 kapeikas katra,³³ kas pat pārsniedza izdevēja noteikto vidējo cenu: 10 kapeikas par šāda veida izdevumiem.³⁴ Ansis Gulbis tomēr varēja rēķināties ar to, ka šiem izdevumiem būs pietiekami liels noiets strādnieku vidū. Te var norādīt uz kādu epizodi vēsturnieka Arveda Švābes pēc Otrā pasaules kara rakstītajās atmiņās par viņa lektora gaitām legālo strādnieku biedrību sarīkojumos Rīgā starp 1912. un 1915. gadu:

Brīvāki apstākļi bij Rīgā, kur varēja runāt gandrīz par visu, ja tikai nelamāja valdību un sapulcēs neaicināja gāzt carismu. Kā lektors vairākkārt tiku uzstājies visās mūsu galvaspilsētas priekšpilsētās, kur nācu tiešos sakaros ar latviešu strādniekiem, un varu liecināt, ka viņu interese par mūsu rakstniecību un kultūru bij daudz lielāka nekā uz laukiem.

28 Paeglis, Jānis (1987). *Sabiedriski politiskā grāmata*, 32.–34. lpp.

29 Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība*, 84. lpp.

30 Kariševs, Nikolajs (1904). *Sarunas par tautsaimniecību*. Tulkojis Edv. Jansons. Pēterburga: A. Gulbis.

31 Paeglis, Jānis (1987). *Sabiedriski politiskā grāmata*, 38.–39. lpp.

32 Gulbis, Ansis (1937). Pasaka par grāmatu, 301.–302. lpp.

33 Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīves stāsts, 118. lpp.

34 Bērziņš, Valdis (2000). *20. gadsimta Latvijas vēsture*, 501. lpp.

Strādnieku mājas bibliotēkās varēja atrast gandrīz visu, kas pēdējos gados priekš I pasaules kara parādījās latviešu grāmatu tirgū.³⁵

Tiesa, strādnieku atsaucība dažādiem izglītības pasākumiem šajā laikā ir vērtēta arī visnotaļ kritiski, atzīstot, ka “paši strādnieki neizrādīja entuziasmu līdzdarboties, neizcēlās ar kursu un priekšlasījumu apmeklēšanu”³⁶. Kūtrums šajā jomā diez vai varētu apliecināt īpašu interesi par lasīšanu, arī ņemot vērā grūtos sadzīves apstākļus un strādnieku pārslodzi ikdienas darbā. Ja par strādnieku personīgo bibliotēku saturu avotu trūkuma dēļ spriest tikpat kā nav iespējams, tomēr ir saglabājušās liecības par strādnieku biedrību organizētajām bibliotēkām: rūpniecības pilsētās to krājums parasti ietvēra apmēram 400 grāmatas, un tām bija ap 90 lasītāju, kurus galvenokārt interesēja daiļliteratūras darbi.³⁷ Politiski izglītojoša satura publikāciju lielais skaits tomēr liecina par šādu izdevumu izplatību un popularitāti laikabiedru vidū.

Revolūcijas vētrās un pēclaikā

1905. gada revolūcija un tās atskaņas iespaidoja visus latviešu intelektuāļus neatkarīgi no viņu ideoloģiskās pārliecības. Šādas ietekmes cēloņi bija meklējami vispārējā sabiedrības neapmierinātībā ar esošo situāciju:

Aicinājumi uz rosīgu jauncelsmi vai savstarpēji strīdi par latviešu laikrakstu “orientāciju”, kā tas tolaik tika formulēts, nevarēja būt īsta, auglīga politika un latviešu sabiedrības interešu risināšana. Patieso problēmu formulējumi aizvien biežāk sabiedrību, īpaši pilsētniekus, sasniedza caur sociālistu nelegālo darbību. Par izšķirošo punktu šajā disproporcijā starp latviešu sabiedrības zināšanām, varēšanu un iespējām kļuva 1905. gada revolūcija.³⁸

Anša Gulbja atmiņās 1905. gada revolūcijai atvēlēts daudz vietas, ieskicējot gan krievu-japāņu kara nozīmi revolūcijas izcelšanās kontekstā, gan 9. janvāra demonstrācijas apšaušanu Pēterburgā, ko Gulbis redzēja pats savām acīm.³⁹ Izdevējdarbības jomā Gulbis par nozīmīgāko notikumu togad atzina Garlība Merķeļa (*Garlieb Merkel*) polemisko apgaismības laikmeta apcerējumu izdošanu latviešu valodā, sākot ar viņa

35 Švābe, Arveds (1947). *Mana dzīve*. No: Ērmanis, Pēteris (virsred.). *Trimdas rakstnieki. Autobiogrāfiju krājums*. 1. sēj. Kempton: Viļa Štāla apgāds, 189. lpp.

36 Bērziņš, Valdis (2000). *20. gadsimta Latvijas vēsture*, 416. lpp.

37 Bērziņš, Jānis (2009). *Latvijas rūpniecības strādnieku sociālais portrets*, 46.–47. lpp.

38 Ķikuts, Toms (2019). *Latvija Krievijas impērijas sastāvā*, 175. lpp.

39 Gulbis, Ansis (1937). *Pasaka par grāmatu*, 288.–304. lpp.

pazīstamāko darbu “Latvieši, sevišķi Vidzemē, filozofiskā gadsimteņa beigās”, kam tulkotājs deva mazliet citādu virsrakstu.⁴⁰ Žurnālista, redaktora un komponista, tolaik arī jurisprudences studenta Aleksandra Būmaņa (1881–1937) sagatavotais tulkojums tika izmantots vairākiem atkārtotiem izdevumiem. Jau 19. gadsimta vidū šis polemiskais Merķeļa apcerējums par dzimtbūšanas izcelsmi un tās nodarīto postu kļuva par latviešu nacionālās kustības ideoloģijas stūrakmeni un argumentu diskusijā ar Baltijas vācu politisko un intelektuālo eliti par vēsturiskā taisnīguma izpratni.⁴¹ Trijos 1905. gada vasaras mēnešos Ansim Gulbim ar kolportieru un brīvprātīgo studentu palīdzību izdevās pārdot 6000 šī Merķeļa darba eksemplāru.⁴²

Revolūcijas notikumu ietekmē sākās diskusijas par politiskajām reformām Krievijas Impērijā un pārstāvniecības institūcijas – Valsts domes – izveidi. Politiskās pārstāvniecības problēmas risinājums Krievijas Impērijā vispirms bija saistīts ar būtiski ierobežotajām pilsoņu vēlēšanu tiesībām: salīdzinājumam var minēt faktu, ka Vācijas Impērijā vispārējās vēlēšanu tiesības tika ieviestas jau 1871. gadā, bet Austrijā – 1897. gadā.⁴³ Tādēļ saprotams, ka jurista un ekonomista Vasilija Vodovozova (*Vasilii Vodovozov*) brošūra par vēlēšanu sistēmu vēsturi Rietumeiropā latviski izdota jau 1905. gada jūnijā⁴⁴ 3000 eksemplāru tirāžā,⁴⁵ vienlaikus ar tās publikāciju oriģinālvalodā. Apcerējuma tulkojumu latviešu valodā sagatavoja ārsts un žurnālists Andrejs Priedkalns (1873–1923) – nākamais Latviešu sociāldemokrātiskās strādnieku partijas deputāts Krievijas 3. Valsts domē (1907–1912).⁴⁶ Pat ierobežoto un nedemokrātisko Valsts domes vēlēšanu rezultāti tolaik pārliecinoši apstiprināja sociāldemokrātu ideju popularitāti latviešu vēlētajū vidū,⁴⁷ kas, par spīti radikālajām pārmaiņām, saglabājās pat vēl 20. gadsimta starpkaru periodā.

Pēc 1905. gada revolūcijas sakāves sekoja latviešu “kultūras revolūcija”, sākot ar 1910. gadu, pakāpeniski pieauga latviski izdoto grāmatu skaits un tirāžas.⁴⁸ Lai gan latviešu valodas lietojums modernajās komunikācijas sfērās – pārvaldē, zinātnē un izglītībā – bija ļoti ierobežots, laika posmā no 1908. līdz 1913. gadam pieauga tās izplatība visos Rīgas pilsētas rajonos, arī oficiālajos ielu nosaukumos tā tika atļauta līdzās krievu un vācu valodai. Latviešu pilsonība samērā ātri atjaunoja savu

40 Merķelis, Garlībs (1905). *Latvieši, sevišķi vidzemnieki, filozofiskā gadu simteņa beigās*. Pēterburga: A. Gulbis.

41 Apinis, Aleksejs (1994). Tautas senvēstures tēlojums latviešu pirmo literātu rakstos. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 1, 43.–45. lpp.

42 Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīves stāsts, 119. lpp.

43 Ķikuts, Toms (2019). Latvija Krievijas impērijas sastāvā, 159. lpp.

44 Vodovozovs, Vasilij [1905]. *Vispārēja vēlēšanas tiesība Vakar-Eiropā*. Tulkojis Dr. A. Priedkalns. Pēterburga: A. Gulbis.

45 Paeglis, Jānis (1987). *Sabiedriski politiskā grāmata*, 42. lpp.

46 Bērziņš, Valdis (2000). *20. gadsimta Latvijas vēsture*, 405.–406. lpp.

47 Oberlenders, Ervīns (2004). Rīgas izaugsme par daudz nacionālu ekonomisko metropoli. No: Volfarte, Kristīne; Oberlenders, Ervīns (sast.). *Katram bija sava Rīga. Daudz nacionālas pilsētas portrets no 1857. līdz 1914. gadam*. Rīga: AGB, 27. lpp.

48 Bērziņš, Valdis (2000). *20. gadsimta Latvijas vēsture*, 501. lpp.

turību un sociālo prestižu, ko sekmēja labvēlīga ekonomiskā konjunktūra pirmskara gados.⁴⁹ Taču būtiskas izmaiņas politiskajā situācijā, pat ņemot vērā dažādu liberālu reformu apsoliņumus un drudžaino Valsts domes darbību, gan nebija gaidāmas. Ivars Ijabs norāda, ka gan Baltijas guberņās, gan Krievijas Impērijā kopumā pastāvošais politiskais režīms bija reakcionārs un principā noskaņots pret jebkādam pārmaiņām, kas varētu apdraudēt *status quo*, – šī iemesla dēļ tas dažkārt piekrita tikai taktiskiem vai gluži kosmētiskiem uzlabojumiem.⁵⁰ Tomēr pēc revolūcijas nedaudz mazinājās cenzūras ietekme un presē biežāk tika rakstīts par politiskiem jautājumiem, paužot salīdzinoši atklātu pastāvošās kārtības kritiku.⁵¹

Anša Gulbja izdevniecības darbs akadēmisko publikāciju jomā arī aktivizējās kopš 1908. gada, kad revolūcijas radītie satricinājumi bija šķietami aprimuši. Septembrī Vidzemes un Kurzemes guberņā atcēla karastāvokli, nomainot to ar t. s. pastiprināto apsardzību, ko pakāpeniski pagarināja līdz 1912. gadam, un pirms revolūcijas pastāvējuši pārvaldes kārtība tā arī netika atjaunota pilnībā.⁵² Vienlaikus 1908. gadā Krievijas Impērijas administrācija centās noskaidrot sabiedrības noskaņojumu Baltijas provincēs, plānojot šeit krievu ierēdņu skaita palielināšanu vietējā administrācijā un krievu kolonizācijas plānu īstenošanu Baltijā pārskatāmā nākotnē.⁵³ Šajā laikā Ansis Gulbis izdeva pirmo latviešu autora sarakstīto pētījumu par Latvijas vēsturi: Kārļa Landera kultūrvēsturisko apcerējumu krājuma “Latvijas vēsture” pirmo un otro daļu par laikmetu no 13. gadsimta līdz 18. gadsimta beigām.

Kārlis Landers bija skolotāja palīgs un žurnālists, kurš uzskatīja sevi par grāfa Ņeva Tolstoja (*Lev Tolstoj*, 1828–1910) ideju sekotāju, taču pēc pirmajiem arestiem par nelegālo sociāldemokrātisko izdevumu izplatīšanu Liepājā kļuva par vēsturiskā materiālisma piekritēju.⁵⁴ Kopš 1917. gada novembra Kārlis Landers darbojās dažādos amatos Komunistiskajā (boļševiku) partijā, arī Padomju Krievijas drošības dienestā jeb Čekā un vēlāk Padomju Savienības ārlietu dienestā. 1928. gadā Landers devās pensijā, bet par viņa nāves apstākļiem 1937. gada vasarā Maskavā ir pretrunīgas ziņas: iespējams, viņš nomira slimnīcā no tuberkulozes,⁵⁵ taču citos pētījumos minēts, ka viņu tomēr skāra represijas pret Padomju Savienībā mītošajiem latviešiem.⁵⁶ “Latvijas vēsture” ir populāri zinātnisks darbs, kas sarakstīts no marksisma viedokļa, un tajā

49 Volfarte, Kristīne (2004). *Latviešu Rīga*, 40.–41. lpp.

50 Ijabs, Ivars (2023). *Nepateicīgjie*, 19. lpp.

51 Ķikuts, Toms (2019). *Latvija Krievijas impērijas sastāvā*, 179. lpp.

52 Bērziņš, Valdis (2000). *20. gadsimta Latvijas vēsture*, 404. lpp.

53 Ķikuts, Toms (2020). *Baltijas guberņu pārvalde un latviešu sabiedrība pēc 1905. gada revolūcijas*. No: Jēkabsons, Ēriks (sast.). *Latvijas zemes no 19. gadsimta beigām līdz 1918. gadam: ceļš līdz valstij*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 94.–97. lpp.

54 Šteinbergs, Valentīns (atb. red.) (1977). *Apcerējumi par sabiedriskās un filozofiskās domas attīstību Latvijā (1900–1920)*. Rīga: Zinātne, 149. lpp.

55 Sjozkins, Jurijs (2022). *Ivars Smilga un latviešu revolūcijas epilogs Krievijā*. Rīga: Rīgas Laiks, 110. lpp.

56 Šalda, Vitālijs (2013). *Maskavas latviešu elite 20. gs. 20.–30. gados*. No: Goldmanis, Juris (sast.). *Latvieši PSRS varas virsotnēs. Ilūzijas un traģēdija: 20. gadsimta 20.–30. gadi*. Rīga: Zvaigzne ABC, 31., 109. lpp.

īpaši izcelta sociālo un ekonomisko procesu ietekme vēsturē. Grāmatas nozīmi citu populāro vēstures apcerējumu vidū izcēla tas, ka Landers prasmīgi izmantoja plašu historiogrāfiju un vēstures avotu publikācijas par Baltijas vēsturi vācu, krievu un latviešu valodā, tādēļ padomju historiogrāfijā viņu pieskaitīja latviski rakstošajiem vēstures zinātnes pamatlicējiem Latvijā.

Landera darbu augstu novērtēja viņa domubiedri kreiso sociāldemokrātu aprindās,⁵⁷ taču tas saņēma iznīcinošu kritiku no anarhosindikālisma piekritēja Jāņa Jankava (1886–1918), kurš Landera grāmatu iztīrāja atsevišķā brošūrā.⁵⁸ Lai arī “Latvijas vēstures” pirmās divas daļas tika izdotas 5000 eksemplāru lielā tirāžā, izdevās pārdot tikai 700 eksemplārus, un izdevējs palika autoram parādā honorāru, kura izmaksai nācās ņemt kārtējo aizdevumu.⁵⁹ Tādēļ Landera “Latvijas vēstures” apcerējumu trešo daļu pēc grāmatas autora iniciatīvas 1909. gadā Pēterburgā publicēja cits izdevējs – latviešu apgāds “Imanta”.

Sabiedrības interese par vēsturi kopš 1905. gada revolūcijas beigām bija samazinājusies – ja Garlība Merķeļa darbu izdošanu latviski Gulbis atcerējās kā azartisku, revolūcijas gaisotnei raksturīgu piedzīvojumu, kas deva gandarījumu un nesa arī peļņu,⁶⁰ tad viņa iecere izdot latviski jurista Oto fon Rūtenberga (*Otto von Rutenberg*) jau 19. gadsimta vidū pirmpublicējumu pieredzējušo grāmatu par Baltijas vēsturi⁶¹ palika tikai uz papīra.⁶² Vai Ansis Gulbis zaudēja konkurences cīņā vai arī nesenās pieredzes iespaidā nevēlējās lieki riskēt, bet fon Rūtenberga grāmatu Rīgā laida klajā Ērta grāmatu pārdotavas apgāds žurnālista Jāņa Vidiņa (1862–1921) tulkojumā.⁶³ Fon Rūtenbergs savas kritiskās nostājas pret Baltijas vācu muižniecību dēļ latviešu inteliģences aprindās bija pazīstams un iecienīts autors, kura atziņu nozīmi latviešu nacionālās vēstures naratīva izveidošanā pielīdzināja Garlība Merķeļa darbiem.⁶⁴ Tomēr neveiksme ar Kārļa Landera grāmatas izdošanu neatturēja Ansi Gulbi no specifisku, ar vēstures zinātņi saistītu darbu publicēšanas.

Līdz ar revolūcijas izraisīto politiskās pašapziņas pieaugumu un daļēju cenzūras noteikumu ierobežošanu pēc 1905. gada latviešu sabiedrībā pastiprinājās diskusijas par nācijas attīstības perspektīvām.⁶⁵ Pakāpeniski atjaunojusies interese par latviešu tautas vēsturi atspoguļojās tālaika publikācijās, piemēram, Rīgas Latviešu biedrības

57 Paeglis, Jānis (1987). *Sabiedriski politiskā grāmata*, 115.–117. lpp.

58 Jankavs, Jānis (1910). *Progresīvo demokrātu zinātne latviešu vēstures jautājumos. Kritika par Landera “Latvijas vēsturi”*. Rīga: J. Ozoliņš.

59 Klaustiņš, Roberts (1937). *Anša Gulbja dzīves stāsts*, 154.–156. lpp.

60 Gulbis, Ansis (1937). *Pasaka par grāmatu*, 293.–301. lpp.

61 Rauch, Georg von (Hrsg.) (1986). *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Köln & Wien: Böhlau Verlag, S. 113–116.

62 Klaustiņš, Roberts (1937). *Anša Gulbja dzīves stāsts*, 119.–121. lpp.

63 Rutenbergs, Ottons fon (1908). *Baltijas vēsture*. Rīga: Ērta grāmatu apgādība.

64 Sk.: Puriņu Klāvs (1901). *Baltijas vēsture pēc Ottona von Rutenberga. Ar piezīmēm pēc jaunākiem pētījumiem*. Rīga: Kalniņš un Deutschmans, I–II lpp.

65 Ķikuts, Toms (2019). *Latvija Krievijas impērijās sastāvā*, 158.–159. lpp.

Derīgu grāmatu nodaļa 1912. gadā sāka izdot pirmā akadēmiski izglītotā latviešu vēsturnieka Jāņa Krodznieka-Krīgera kopš 1882. gada presē publicēto rakstu apkopojumu “Iz Baltijas vēstures”.⁶⁶ Savukārt kreisie sociālisti visai aktīvi iepazīstināja latviešu inteligenci ar tulkotiem⁶⁷ vai adaptētiem⁶⁸ vēsturiskā materiālisma koncepcijas skaidrojumiem, ko daži laikabiedri retrospektīvi dēvēja par “populāro marksismu”.⁶⁹ No daudzajiem tolaik latviski publicētajiem vēsturiskā materiālisma apcerējumiem Anša Gulbja izdots Getingenes Universitātes profesora Ernsta Bernheima (*Ernst Bernheim*) darbs⁷⁰ atšķirās ar pozitīvisma pieejas garā ieturētu politisko neitralitāti. Nelielā brošūra 62 lappušu apjomā ietver vienu Bernheima sarakstītās vēstures zinātnes metodoloģijas grāmatas nodaļu.⁷¹ Iespējams, tas ir pirmais latviešu valodā publicētais darbs vēstures filozofijā, kas balstīts uz oriģinālteksta tulkojumu, nevis tā atstāstījumu. Izdevuma tulkojumu un ievadu sagatavoja Pauls Dāle (1889–1968), kurš tolaik studēja Maskavas Universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes Filozofisko zinātņu nodaļā⁷² un, starp citu, nebūt nepiederēja pie kreisās inteligences aprindām, kuras pārstāvji tolaik veidoja Anša Gulbja izdevniecībai piesaistīto latviešu autoru vairākumu.⁷³

Ernsta Bernheima autoritāte akadēmiskajā vidē⁷⁴ varēja būt viens no apsvērumiem, kas lika Ansim Gulbim riskēt un izdot šo visai specifisko, samērā šaurai auditorijai adresēto tekstu 6000 eksemplāru lielā tirāžā.⁷⁵ Drīz sekoja latviešu kreisās preses reakcija, un tā bija paredzama. Žurnālā “Domas” 1913. gada oktobrī publicētās recenzijas autors žurnālists Kārlis Grasis (1894–1937) pievērsa īpašu uzmanību sociāldemokrātijas un marksisma kritikai Bernheima darbā, secinādams, ka šī apcerējuma “parādīšanās latviešu valodā dara maz prieka”⁷⁶. Recenzenta piezīmēm par tulkojuma smagnējo un nebaudāmo stilu tomēr bija otršķirīga nozīme salīdzinājumā

66 Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība*, 72.–74. lpp.

67 Piemēram, sk.: Juškevičs, Pāvels (1908). *Par materiālistisko vēstures saprašanu*. Tulkojis A. Steins. Rīga: E. Gulbis; Gorters, Hermanis (1910). *Vēsturiskais materiālisms*. No holandiešu valodas tulkojis Fr. Roziņš. Rīga: Latviešu Kultūras Biedrība.

68 Jansons, Janis (1910). *Vēsturiskais materiālisms. Apcerējumi iz vēstures un vēstures filozofijas*. 1. daļa. Rīga: T. Puriņš.

69 Bokalders, Jānis (1963). Krievijas ideoloģiskie strāvumi pirms Pirmā pasaules kara. No: Biezais, Haralds (sast.). *Ieskatītais un atzītais. Rakstu krājums, veltīts prof. Dr. phil. Teodoram Celmam 70 gadu dzimūsdienā*. Stokholma: Daugava, 280. lpp.

70 Bernheims, Ernsts [1913]. *Vēstures filozofija, viņas vēsture un uzdevumi*. Pēterburga: A. Gulbis.

71 Bernheim, Ernst (1908). *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. Leipzig: Duncker & Humblot, S. 685–749.

72 Buceniece, Ella (2013). *Pauls Dāle: Dievs un “filozofa lieta”*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 18. lpp.

73 Švābe, Arveds (1947). *Mana dzīve*, 283. lpp.

74 Sk.: Iggers, Georg G.; Wang, Edward Q.; Mukherjee, Supriya (2013). *Geschichtskulturen. Weltgeschichte der Historiographie von 1750 bis heute*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 158–162.

75 Paeglis, Jānis (1987). *Sabiedriski politiskā grāmata*, 151. lpp.

76 [Grasis, Kārlis] K. Gr. (1913). *Vēstures filozofija. Domas*, Nr. 10, 1215. lpp.

ar ideoloģiskajām pretenzijām pret pašu vēstures filozofijas jēdzienu un Bernheima pieejas “nezinātniskumu”.

Līdztekus refleksijām par sabiedrību un vēsturi, kas noritēja laikmetīgās marksisma ideoloģijas ietekmē, grāmatu klāstā pēc 1905. gada revolūcijas parādījās arī tādi darbi, kas pārstāvēja politiskās publicistikas mantojumu no 19. gadsimta. 1912. gadā Anša Gulbja izdevniecība publicēja latviešu nacionālās kustības manifestu: 1872. gadā sarakstītā Ata Kronvalda darba *Nationale Bestrebungen* izdevumu latviešu valodā ar nosaukumu “Tautiski centieni”.⁷⁷ Šim nolūkam izmantoja pazīstamā žurnālista un vairāku latviešu laikrakstu redaktora Matīsa Ārona sagatavoto tulkojumu, kas pirmo reizi bija lasāms žurnālā “Austrums” jau 1887. gadā.⁷⁸ Protams, “Tautisku centieni” pirmpublicāciju grāmatā varēja piesaistīt šī teksta četrdesmit gadu jubilejai, taču tas nebija vienīgais iemesls.

Nacionālā jautājuma aktualitāte pēc 1905. gada revolūcijas sagrāves nekur nebija pazudusi – tam pievērsa uzmanību gan latviešu kreisie un labējie intelektuāļi presē notiekošajā polemikā,⁷⁹ gan Krievijas Impērijas slepenpolicijas (*ohranka* – krievu val.) ierēdņi Rīgā, kuri 1908. gadā, izvērtējot latviešu sabiedrisko darbinieku aktivitātes, konstatēja: “Visa vietējā sabiedriskā dzīve, ja skatāmies uz dažādām biedrībām, savienībām un sapulcēm, nes slēpta protesta raksturu.”⁸⁰ Kronvalds kā viens no nozīmīgākajiem latviešu kultūras nacionālisma ideologiem modernizācijas laikmetā turpināja jaunlatviešu uzsākto polemiku ar Baltijas vācu eliti par latviešu kultūras nākotni un centās dot latviešu nacionālajai kustībai konceptuālu pamatojumu. Agrāk nepublicētās “Tautisku centieni” otrās daļas teksts pēc Kronvalda manuskripta tika iekļauts viņa kopoto rakstu izdevuma otrajā sējumā 1936. gadā.

Atgriešanās pie Kronvalda darba 20. gadsimta sākumā atgādināja par to, ka latviešu sabiedrībā joprojām ir aktuāla politiskā dilemma par to, kādu nācijas attīstības ceļu – rietumniecisko vai Krievijas Impērijas ideoloģijai lojālo – izvēlēties nākotnei.⁸¹ Revolūcija neko nebija mainījusi situācijā, kurā Krievijas Impērijas novecojušo politisko struktūru dēļ nebija iespējams atrisināt dažādos etniskos un sociālos konfliktus, kas bija radušies industrializācijas un urbanizācijas procesā.⁸² To akumulācija visbeidzot noveda pie impērijas sabrukuma Pirmā pasaules kara gados,⁸³ kas atklāja postošo ietekmi, ko izraisīja vairāk nekā pusgadsimtu ilgā spriedze starp

77 Kronvalds, Atis [1912]. *Tautiski centieni. Paskaidrojumi pie kāda “Zeitung für Stadt und Land” raksta.* Tulkojis Ārona Matīss. Pēterburga: A. Gulbis.

78 Ārons, Matīss (1938). *Manas dzīves atmiņu grāmata*, 188.–193. lpp.

79 Ijabs, Ivars (2023). *Nepateicīgie*, 319. lpp.

80 Ķikuts, Toms (2020). Baltijas guberņu pārvalde, 98. lpp.

81 Sk.: Apals, Gints (2008). Izvēles iespējas latviešu kultūrpolitiskajai orientācijai 19. gadsimta kontekstā. *Latvijas Arhīvi*, Nr. 4, 67.–75. lpp.

82 Oberlenders, Ervīns (2004). Rīgas izaugsme, 26. lpp.

83 Kappeler, Andreas (2001). *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall.* München: Verlag C. H. Beck, S. 233–288.

modernizācijas prasībām un centieniem saglabāt nemainīgas absolūtās monarhijas sociālpolitiskās tradīcijas. Kronvalda “Tautisku centienu” antikoloniālais patoss šādos apstākļos izrādījās ļoti laikmetīgs,⁸⁴ jo tas joprojām bija atbilstošs latviešu statusam Baltijas provincēs un ar to saistītajai ikdienas dzīves pieredzei.

Zinātniska interese par starptautiskajām attiecībām un pasaules politiku atspoguļojās Anša Gulbja 1913. gadā izdotajā politiskā emigranta Fēliksa Cielēna ar pseidonīmu F. Cinis sarakstītajā apcerējumā “Modernais imperiālisms”.⁸⁵ Tā mērķis bija sniegt starptautiskās politiskās un ekonomiskās situācijas analīzi Pirmā pasaules kara priekšvakarā. Cielēns piederēja sociāldemokrātiskās latviešu inteliģences jaunākajai paaudzei, kuras izpratni par politiskajiem procesiem noteica viņu pieredze 1905. gada revolūcijā, kā arī Rietumu marksistu un politiskās ekonomijas skolas pārstāvju teorētiskie darbi, tāpēc šo uzdevumu viņš veica, lietišķi un precīzi izskaidrojot laikmetīgo starptautisko attiecību veidošanas mehānismu. Cielēnam par piedalīšanos revolūcijā Krievijā aizmuguriski bija piespriests nāves sods, un grāmatas iznākšanas laikā viņš dzīvoja Rietumeiropā jau kopš 1910. gada. Ansis Gulbis šajā gadījumā riskēja ne vairāk, ne mazāk kā impērijas robežās publicējot politiskā emigranta Raiņa darbus, – acīmredzot izdevējs apzinājās gan publicējamo tekstu vērtību, gan to, kādu materiālo un morālo atbalstu šādas publikācijas deva to autoriem.

Nobeigums

Anša Gulbja izdevniecības darbs laika posmā no 1904. līdz 1915. gadam atspoguļoja latviešu sabiedrībai aktuālās problēmas nacionālās, sociālās un politiskās dzīves sfērā. Nacionālajā jautājumā izdotie apcerējumi atspoguļoja latviešu intelektuāļu diskusijas par kultūras autonomijas problēmām Krievijas Impērijas Baltijas provincēs, par latviešu etniskās pašapziņas un Latvijas vēstures naratīva veidošanu. Industrializācijas radītās pārmaiņas Latvijas pilsētās veidoja jaunu iedzīvotāju slāni: rūpniecības strādniekus, kuru skaits līdz 1914. gadam pastāvīgi pieauga, un viņu dzīves apstākļi kļuva par t. s. sociālo jautājumu, gluži tāpat kā bezzemieku skaits laukos. Izdevniecības publikācijas skāra arī politiskās pārstāvniecības problēmu, kas aktualizējās 1905. gada revolūcijas laikā, kad impērijas administrācija solīja veikt liberālas reformas, taču tās īstenojās tikai daļēji.

Ansis Gulbis bija viens no pirmajiem latviešu grāmatizdevējiem, kurš aizsāka modernajai nacionālajai kultūrai svarīgu politikas teorijas un ideju vēstures tekstu izdošanu, un šis intelektuālais mantojums joprojām ir interesants un nozīmīgs izpētes objekts. Viņa izdevēja darbības vēriens un panākumi jau 20. gadsimta sākumā nereti

84 Ijabs, Ivars (2023). *Nepateicīgie*, 73.–76. lpp.

85 [Cielēns, Felikss] Cinis, F. [1913]. *Modernais imperiālisms*. Pēterburga: A. Gulbis.

radīja skaudību laikabiedros: “Toreiz provinciālā Rīga pret Gulbja lieliem plāniem izturējās skeptiski, īpaši tās aprindas, kam nepatika viņa apgādam aiz pārpratuma piedzejojā brīvdomība un tā līdzstrādnieki, nemieru vadoni.”⁸⁶ Līdzīgi tās latviešu pilsonības paaudzes pārstāvjiem, kas ienāca Rīgā un sāka savu uzņēmējdarbību pilsētā 19. gadsimta otrajā pusē, Ansis Gulbis piederēja pie tā saukto *self-made man* ļaužu kategorijai,⁸⁷ kas savus panākumus guva, pateicoties neatlaidīgam darbam un personiskajam talantam.

Turklāt Gulbis savdabīgi turpināja arī Jaunās strāvas intelektuālo tradīciju: viņa izdevēja darbību var salīdzināt ar jaunstrāvnieku taktiku, kas redzama 1891.–1894. gadā publicētā trīsdaļīgā rakstu krājuma “Pūrs” saturā.⁸⁸ Tā bija Krievijas Impērijā pastāvošās politiskās un sociālās kārtības kritika, izmantojot gan Rietumu autoru darbu vai to fragmentu tulkojumus, gan tādu klasisku latviešu kultūras nacionālisma tekstu kā Kronvalda “Tautiski centieni” aktualizāciju. Jaunstrāvnieki 19. gadsimta beigās vienlaikus attīstīja visai raibu politisko un estētisko ideju klāstu, ko apstiprina mūsdienu pētnieka sniegtais kustības raksturojums:

Tai ir pilnīgi jauns intelektuālais arsenāls: Rietumeiropas reālistiskā literatūra, dabaszinātnes, it īpaši darvinisms, dažādas sociālās teorijas par strādnieku emancipāciju un sieviešu vienlīdzību. Līdz ar “Jauno strāvu” latviešu kolektīvajā apziņā ienāca industriālais un “sociālo cīņu” laikmets. Runāt par kādas vienas mācības skaidru intelektuālu ietekmi uz šo kustību nebija iespējams. Sava – un pastāvīgi pieaugoša – loma bija marksismam. Taču Markss bija tikai viens no elementiem tajā raibo ideju un jēdzienu virpulī, kas tobrīd šķita sagrābis izglītoto jauno latviešu paaudzi.⁸⁹

Jaunās strāvas iedibinātie intelektuālo interešu motīvi atgriezās arī laikmetā pēc 1905. gada. Par to savās atmiņās rakstīja ekonomists Jānis Bokalders (1885–1982), Maskavas Komercentitūta students, raksturojot tālaika progresīvās jaunatnes pasaules uzskatu kā marksisma un darvinisma kombināciju ar prasību pēc vispārējām vēlēšanu tiesībām.⁹⁰ Arī darvinisms ietilpa Anša Gulbja apgāda piedāvājumā, un Pirmā pasaules kara sākumā latviešu lasītājs beidzot varēja iepazīties ar evolūcijas teorijas pirmavota

86 Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīves stāsts, 160. lpp.

87 Volfarte, Kristīne (2004). Latviešu Rīga, 42.–45. lpp.

88 Kauliņš, Jānis (sast.) (1891–1894). *Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri zinātniskiem apcerējumiem*. 1.–3. sēj. Rīga: P. Bisnieks.

Ansis Gulbis godbijīgi atcerējās tikšanos 1905. gadā ar “Pūra” sastādītāju, skolotāju Jāni Kauliņu (1863–1940) Pleskavā. Gulbis lūdza viņu uzņemties sagatavot Garlība Merķeļa “Latviešu” tulkojumu, tomēr Kauliņš no tā atteicās. Sk.: Gulbis, Ansis (1937). Pasaka par grāmatu, 291.–292. lpp.

89 Ijabs, Ivars (2023). *Nepateicīgīe*, 104. lpp.

90 Bokalders, Jānis (1963). Krievijas ideoloģiskie strāvojumi, 277. lpp.

tulkojumu,⁹¹ tāpat kā apgūt citas laikmetīgās idejas sociālo un humanitāro zinātņu jomās.

Latviešu sabiedrības interesi par kreisajām idejām laikā starp 1905. gada revolūciju un Pirmo pasaules karu apliecināja daudzo autoru ieguldījums, pēc izdevēja pasūtījuma sagatavojot politikas teorijas tekstu tulkojumus vai nododot Ansim Gulbim publicēšanai savus oriģināldarbus. Tādējādi Anša Gulbja izdevniecības devums latviešu intelektuālās kultūras attīstībā ietvēra tematiski plašu un daudzveidīgu publikāciju klāstu. Izdevniecība sekmēja laikmetīgas intelektuālās vides veidošanu latviešu sabiedrībā, iepazīstinot to ar idejām, kuru ietekme bija svarīga nācīgas attīstībai Krievijas Impērijas koloniālās pārvaldes pakļautībā.

Raksts sagatavots, piedaloties valsts pētījumu programmas "Latvijas kultūra - resurss valsts attīstībai" (2023-2026) projekta "Latvijas kultūras ekosistēma kā resurss valsts izturētspējai un ilgtspējai" / CERS (Nr. VPP-MM-LKRVA-2023/1-0001) īstenošanā.

Avoti un literatūra

Avoti

1. Ārons, Matīss (1938). *Manas dzīves atmiņu grāmata*. Rīga: A. Gulbis.
2. Gulbis, Ansis (1937). Pasaka par grāmatu. No: Gulbis, Ansis. *Kopotī raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: A. Gulbis, 191.-330. lpp.
3. Kaudzīte, Matīss (1994). *Atmiņas no tautiskā laikmeta*. Rīga: Zvaigzne ABC.
4. Švābe, Arveds (1947). Mana dzīve. No: Ērmanis, Pēteris (virsred.). *Trimdas rakstnieki. Autobiogrāfiju krājums*. 1. sēj. Kempten: Vija Štāla apgāds, 163.-240. lpp.

Literatūra

1. Apals, Gints (2008). Izvēles iespējas latviešu kultūrpolitiskajai orientācijai 19. gadsimta kontekstā. *Latvijas Arhīvi*, Nr. 4, 67.-75. lpp.
2. Apīnis, Aleksejs (1977). *Latviešu grāmatniecība no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*. Rīga: Liesma.
3. Apīnis, Aleksejs (1994). Tautas senvēstures tēlojums latviešu pirmo literātu rakstos. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 1, 31.-48. lpp.
4. Bernheim, Ernst (1908). *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. Leipzig: Duncker & Humblot.
5. Bernheims, Ernsts [1913]. *Vēstures filozofija, viņas vēsture un uzdevumi*. Pēterburga: A. Gulbis.
6. Bērziņš, Jānis (2009). *Latvijas rūpniecības strādnieku sociālais portrets 1900-1914*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
7. Bērziņš, Valdis (atb. red.) (2000). *20. gadsimta Latvijas vēsture*. 1. sēj. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900-1918. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
8. Bokalders, Jānis (1963). Krievijas ideoloģiskie strāvājumi pirms Pirmā pasaules kara. No: Biezais, Haralds (sast.). *Ieskatītais un atzītais. Rakstu krājums, veltīts prof. Dr. phil. Teodoram Celmam 70 gadu dzimundienā*. Stokholma: Daugava, 275.-297. lpp.

91 Darvins, Čārlzs (1913-1915). *Sugu izcelšanās dabiskās izlases ceļā*. No angļu valodas tulkojuši V. Dermanis un V. Teikmanis. 1. un 2. daļa. Pēterburga: A. Gulbis.

9. Buceniece, Ella (2013). *Pauls Dāle: Dievs un "filozofa lieta"*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
10. [Cielēns, Felikss] Cinis, F. [1913]. *Modernais imperiālisms*. Pēterburga: A. Gulbis.
11. Darvins, Čārlzs (1913-1915). *Sugu izcelšanās dabiskās izlases ceļā*. No angļu valodas tulkojuši V. Dermanis un V. Teikmanis. 1. un 2. daļa. Pēterburga: A. Gulbis.
12. Dārziņš, Emīls (1911). *Ceļa jūtis*. Rīga: Rich. Müllers.
13. Gorters, Hermanis (1910). *Vēsturiskais materiālisms*. No holandiešu valodas tulkojis Fr. Roziņš. Rīga: Latviešu Kultūras Biedrība.
14. [Grasis, Kārlis] K. Gr. (1913). Vēstures filozofija. *Domas*, Nr. 10, 1213.-1215. lpp.
15. Iggers, Georg G.; Wang, Edward Q.; Mukherjee, Supriya (2013). *Geschichtskulturen. Weltgeschichte der Historiographie von 1750 bis heute*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
16. Ijabs, Ivars (2023). *Nepateicīgie. Latviešu politiskās domas pirmsākumi Eiropas kontekstos*. Rīga: Jumava.
17. Jankavs, Jānis (1910). *Progresīvo demokrātu zinātne latviešu vēstures jautājumos. Kritika par Landera "Latvijas vēsturi"*. Rīga: J. Ozoliņš.
18. Jansons, Janis (1910). *Vēsturiskais materiālisms. Apcerējumi iz vēstures un vēstures filozofijas*. 1. daļa. Rīga: T. Puriņš.
19. Juškevičs, Pāvils (1908). *Par materiālistisko vēstures saprašanu*. Tulkojis A. Steins. Rīga: E. Gulbis.
20. Kappeler, Andreas (2001). *Russland als Vielvölkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall*. München: Verlag C. H. Beck.
21. Kariševs, Nikolajs (1904). *Sarunas par tautsaimniecību*. Tulkojis Edv. Jansons. Pēterburga: A. Gulbis.
22. Kauliņš, Jānis (sast.) (1891-1894). *Pūrs, darināts un pielocīts ar populāri zinātniskiem apcerējumiem*. 1.-3. sēj. Rīga: P. Bisnieks.
23. Klaustiņš, Roberts (1937). Anša Gulbja dzīves stāsts. No: Gulbis, Ansis. *Kopoti raksti*. Sast. Rūdolfs Egle. 1. sēj. Rīga: A. Gulbis, 7.-189. lpp.
24. Kronvalds, Atis [1912]. *Tautiski centieni. Paskaidrojumi pie kāda "Zeitung für Stadt und Land" raksta*. Tulkojis Āronu Matīss. Pēterburga: A. Gulbis.
25. Ķikuts, Toms (2019). Latvija Krievijas impērijas sastāvā: tradīcijas un pārvērtības 18.-19. gadsimtā. No: Goldmanis, Juris (zin. red.). *Varas Latvijā. No Kurzemes hercogistes līdz neatkarīgai valstij*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 66.-187. lpp.
26. Ķikuts, Toms (2020). Baltijas guberņu pārvalde un latviešu sabiedrība pēc 1905. gada revolūcijas. No: Jēkabsons, Ēriks (sast.). *Latvijas zemes no 19. gadsimta beigām līdz 1918. gadam: ceļš līdz valstij*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 80.-103. lpp.
27. Landers, Kārlis (1908). *Latvijas vēsture. Kultūrvēsturiski apcerējumi*. Pēterburga: A. Gulbis.
28. Merķelis, Garlībs (1905). *Latvieši, sevišķi vidzemnieki, filozofiskā gadu simteņa beigās*. Pēterburga: A. Gulbis.
29. Oberlenders, Ervīns (2004). Rīgas izaugsme par daudz nacionālu ekonomisko metropolī. No: Volfarte, Kristīne; Oberlenders, Ervīns (sast.). *Katram bija sava Rīga. Daudz nacionālas pilsētas portrets no 1857. līdz 1914. gadam*. Rīga: AGB, 11.-30. lpp.
30. Paeglis, Jānis (1987). *Sabiedriski politiskā grāmata latviešu valodā 1900-1917*. Rīga: Zinātne.
31. Plakans, Andrejs (1996). Rusifikācijas politika: latvieši. 19. gadsimta 80. gadi. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 4, 61.-81. lpp.
32. Puriņu Klāvs (1901). *Baltijas vēsture pēc Ottona von Rutenberga. Ar piezīmēm pēc jaunākiem pētījumiem*. Rīga: Kalniņš un Deutschmans.
33. Raihesbergs, Naums [1905]. *Strādnieku jautājums agrāk un tagad*. Tulkojis Ods. Pēterburga: A. Gulbis.
34. Rauch, Georg von (Hrsg.) (1986). *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Köln & Wien: Böhlau Verlag.
35. Reichesberg, Naum (1897). *Die Arbeiterfrage einst und jetzt. Ein akademischer Vortrag*. Leipzig: Georg H. Wigand.
36. Rožkalne, Anita (proj. vad.) (2003). *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. Rīga: Zinātne.
37. Rutenbergs, Ottons fon (1908). *Baltijas vēsture*. Rīga: Gēta grāmatu apgādniecība.
38. Skujenieks, Marģers (1913). *Nacionālais jautājums Latvijā*. Pēterburga: A. Gulbis.
39. Sļozkins, Jurijs (2022). *Ivars Smilga un latviešu revolūcijas epilogs Krievijā*. Rīga: Rīgas Laiks.

40. Šalda, Vitālijs (2013). Maskavas latviešu elite 20. gs. 20.-30. gados. No: Goldmanis, Juris (sast.). *Latvieši PSRS varas virsotnēs. Ilūzijas un traģēdija: 20. gadsimta 20.-30. gadi*. Rīga: Zvaigzne ABC, 17.-135. lpp.
41. Šteinbergs, Valentīns (atb. red.) (1977). *Apcerējumi par sabiedriskās un filozofiskās domas attīstību Latvijā (1900-1920)*. Rīga: Zinātne.
42. Vāvere, Vera (1998). Latviešu literatūra no 1906. līdz 1918. gadam. No: Hausmanis, Viktors (atb. red.). *Latviešu literatūras vēsture*. 1. sēj. Rīga: Zvaigzne ABC, 253.-288. lpp.
43. Vodovozovs, Vasilij [1905]. *Višpārēja vēlēšanas tiesība Vakar-Eiropā*. Tulkojis Dr. A. Friedkalns. Pēterburga: A. Gulbis.
44. Volfarte, Kristīne (2004). Latviešu Rīga. No: Volfarte, Kristīne; Oberlenders, Ervīns (sast.). *Katram bija sava Rīga. Daudznacionālas pilsētas portrets no 1857. līdz 1914. gadam*. Rīga: AGB, 31.-70. lpp.
45. Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868-1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
46. Zanders, Viesturs (2021). Grāmatniecība. No: Spāritis, Ojārs (sast.). *Latvijas kultūras vēsture*. Rīga: Jumava, 300.-319. lpp.

MĀRTIŅŠ MINTAURS

Publications of Ansis Gulbis Publishing House on the Theory of Politics and Intellectual History in the Early 20th Century

Summary

The article is devoted to books and brochures published in Latvian by Ansis Gulbis publishing house in St. Petersburg from 1904 to 1915 relevant to social and political agenda of Latvian society in the context of modernization process reflecting various political, social as well as ethnic issues arising during the time in question. The publications on ethnic emancipation, for instance, were linked to the issue of Latvian cultural autonomy in the Baltic Provinces of the Russian Empire, the future of the Latvian nation itself, and creation of the national history narrative in particular. Publications of social and political content related to changes in the structure of population caused by rapid growth of industry and urbanization on the second half of the 19th century causing harsh living conditions for the working class members resulting in political and social unrest activities around 1905. Like these factors mentioned above, also the problem of political representation for the Latvian society escalated by the impact of crisis of the 1905, maintaining its importance for the next ten years as well. The political background led to appearance of mostly left-wing publications issued by Ansis Gulbis publishing house allowed by imperial censorship institutions yet the focus was laid on political and philosophical essays arranged by mostly Western European authors (e. g. Charles Darwin, Ernst Bernheim etc.) whose texts were translated and transferred to Latvian readers at the beginning of the 20th century.

Keywords: modernization, publishing, Latvian intellectuals, the Baltic Provinces, nationalism, social democrats

VERONIKA GIRININKAITĖ, LORETA VINCLOVIENĖ

The Work at the Bookshop Owned by Marija and Jurgis Šlapelis in Vilnius (1906–1949)

Summary

The article shows how the actions of a married couple, Marija Piaseckaitė Šlapelienė (1880–1977) and Jurgis Šlapelis (1876–1941), owners of the iconic Vilnius bookshop, contributed to the beginnings and fast evolution of publishing in the Lithuanian language in Vilnius at the start of the 20th century after the ban on such publishing ended. This bookshop bought and sold books, periodicals, the works of Lithuanian composers, reproductions of Lithuanian paintings, and postcards. It communicated with various world publishers and book distributors. Investing in printing the most needed literature in the Lithuanian language, Šlapeliai produced textbooks and cheap, affordable editions to encourage literacy. The owner, a brilliant linguist, prepared various popular dictionaries and was engaged in editing and translating. The meeting place for like-minded people, the centre of the mobile libraries network, Šlapeliai bookshop survived several occupations and became the cornerstone of the Lithuanian nation's sovereignty. Today, a significant part of the Šlapeliai bookshop archive is stored in the Vilnius University Library (VUB).

Keywords: bookshop, publishing, library, dictionaries, Lithuanian language, literacy

The beginning of the publishing is in the Lithuanian

Vilnius has been a city with many choices throughout the centuries. It is a place marked by tolerance and acceptance, where different peoples, religions and languages met, coexisted, and left their traces. The history of Lithuanian Vilnius would not be complete without mentioning the work done in the bookshop of Marija and Jurgis

Šlapeliai. The story of Šlapeliai and their bookshop is about how strong individuals celebrated the book culture, literacy and science in their native language despite all obstacles, creating an exceptional phenomenon in the history of this city and the nation.

Bookselling in Vilnius started in the 16th century; in 1600 there were several bookshops. The bookshops with Lithuanian books were established here only at the beginning of the 20th century.¹ After the uprising of 1863 was suppressed, using the Lithuanian language in Latin letters was prohibited to enforce Russification. Analogic prohibition a year later was applied to part of today's Latvia.² The ban in Lithuania lasted from 1864 until 7 May 1904. This date has become a memorial day for Lithuania's regaining the press, a day of native language and book publishing.

After the ban was lifted, cultural life and publishing in Lithuanian territory revived. The main cities, Vilnius and Kaunas, became centres of book publishing. Public societies and organisations, book publishing groups or companies, individual publishers, editorial boards of periodicals, and bookshops were publishing books without support from the state.³ As the need for bookshops was discussed before 1904,⁴ people of different professions were soon ready to open bookshops: writers, musicians, former book-smugglers (*knygnešiai*, people who distributed the prohibited books while the ban lasted), and priests.⁵ We do not know much about many bookshop owners of the time,⁶ and Šlapeliai, with the preserved archive of family and bookshop, are a rare exception.

The most significant publishing house and typography in Vilnius at the time was the multilingual Zavadski bookshop. Mainly Polish, it also started to produce Lithuanian books as the demand grew.⁷ Petras Vileišis (1851–1926), Martynas Kukta (1875–1956) in Vilnius, and Selemonas Banaitis (1866–1933) in Kaunas established some new publishing houses aimed to publish in Lithuanian. In 1905, two more Societies for book publishing began to function: *Aušra* (“The Dawn”), founded by Jonas Jablonskis (1860–1930) and *Šviesa* (“The Light”), founded by Povilas Višinskis (1875–1906).⁸ Soon enough, both had to stop due to the shortage of financial means. The book publishing company of the *Sejny* (or *Seinai*, in Lithuanian) theology seminary, called *Laukaitis*, *Dvaranauskas*, *Narjauskas*, also started publishing. The Society of St Casimir published books of religious content. The Lithuanian Scientific Society, operating from 1907, prepared and published textbooks in the Lithuanian language

1 Raguotienė, Genovaitė (1998). Žodžiai apie knygą. Vilnius: Vyturys, pp. 95–96.

2 Jēkabsons, Ēriks (2004). Spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas Latvijoje 1865–1904 m. In: Staliūnas, Darius (ed.). *Raidžių draudimo metai*. Vilnius: Lietuvos Istorijos Instituto leidykla, p. 193.

3 Stonienė, Vanda (2000). *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904–2008)*. Vilnius: V. Stonienė, p. 13.

4 Raguotienė, Genovaitė (1994). Lietuvių spaudos knygynai 1904–1918 m. *Knygotyra*, No. 21(28), p. 51.

5 Ibid., p. 72.

6 Raguotienė, Genovaitė (1998). Žodžiai apie knygą. Vilnius: Vyturys, p. 225.

7 Raguotienė, Genovaitė (1994). *Lietuvių spaudos knygynai*, p. 56.

8 See: Šlapelis, Jurgis (1907). *Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynas*. Vilnius: Šviesa.

and the first scientific periodical *Lietuvių tauta* (“The Lithuanian Nation”). Some bookshop owners, such as Marija and Jurgis Šlapeliai in Vilnius and Liudvikas Jakavičius (1871–1941) in Riga, also published books. Jakavičius got permission to publish books in 1904 and opened the first Lithuanian bookshop, *Lietuva* (“Lithuania”), in Riga, on Katoļu iela 26, in August of that year.⁹ Soon enough, this bookshop already had four branches in the territory of Lithuania (in Kelmė, Skuodas, Mosėdis and Žemaičių Kalvarija).

The bookshop of Marija and Jurgis Šlapeliai opened in Vilnius on 6 February 1906 and became the vital centre of Lithuanian culture. It remained in this status for over forty years, surviving several occupations.

Marija Piaseckaitė

Marija Piaseckaitė Šlapelienė (1880–1977) spent all her life in Vilnius. She was born into a noble family. Her father, Dominykas Jonas Piaseckas, participated in the uprising against the Russian Empire in 1863; after it was suppressed, he lost some of his relatives and fortune. Living in Vilnius, he earned money by building wooden houses. He and his wife Eleonora raised five children – two sons, Petras and Stanislovas and three daughters, Marija, Elena and Jadviga. All of them received a good education.

Marija graduated from the school for noble girls, today named the *Užupis gymnasium*. According to some contemporaries who knew her in school, she was friendly, intelligent, energetic, hard-working, and had a beautiful voice of the soprano range. From 1897 onwards,¹⁰ Marija sang in the choir of Vilnius Saint Raphael church. The chorus was organised and led by priest Juozapas Ambraziejus (1855–1915).¹¹ He understood the power of music and a good church choir in uniting the patriotically minded people and resisting the imperial propaganda.¹² Later, reverend Juozapas Ambraziejus was appointed to serve in the university church of St. John, where he gathered the largest church choir in Vilnius. Young Marija Piaseckaitė often was given the solo parts and became a skilful singer. At that time, she became acquainted with more Lithuanian intellectuals seeking to revive and foster the use of the Lithuanian language and cultural life in Vilnius. From 1900, according to the idea of reverend Ambraziejus, so-called *arbatvakariai* (“tea parties”) were arranged regularly in Vilnius.

9 Žukas, Vladas (2000). *Marijos ir Jurgio Šlapelių lietuvių knygynas Vilniuje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, p. 189.

10 Lapinskienė, Alma (2013). Marija Šlapelienė – knygininkė. In: Lapinskienė, Alma; Paškevičienė, Jolanta (eds). *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Šlapeliai*. Vilnius: LLTI, pp. 171.

11 Visocakis, Albinas (2001). Juozapas Ambraziejus. In: Tumelis, Juozas (ed.). *Visuotinė Lietuvių Enciklopedija*. V. I. Vilnius: MELC, p. 427.

12 Kairiūkštytė, Nastazija; Gudonytė, Alma (2009). *Lietuvybės kovų verpetuose. Vilnius ir Seinų kraštai XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*. Vilnius: MELC, p. 298.

Those were meetings of likely-minded Lithuanian intellectuals; in one, they decided to establish a teaching course in the Lithuanian language in Vilnius.

The first lectures of this course happened in the house of Piaseckiai, Marija's parents, in Saracėnų street 14. By the end of 1901, Lithuanians also got permission to hold mass in Lithuanian in the church of St. Nicholas. The house of Piaseckiai and the St. Nicholas church also served as hiding places for the prohibited books printed abroad in the Lithuanian language. Together with her friends, Marija Piaseckaitė was involved in spreading those books. She also began to write articles for the newspapers published abroad, using different pen names. In the summer of 1903, Marija went to the already famous Lithuanian writer and pedagogue Gabrielė Petkevičaitė-Bitė (1861–1943), into her estate called Puziniškis, to help arrange the vast library of her father, doctor Jonas Petkevičius. Marija was also appointed to assist in another clandestine library in the pine forest, where the prohibited books in the Lithuanian language were hidden in the hollow trees. Marija would lead the readers to those hiding places. One of those readers was Jurgis Šlapelis, which was how the two met.¹³

The Newspaper *Vilniaus žinios*

Even while the ban on the press lasted, wealthy engineer and businessman Petras Vileišis, one of the famous Vileišis brothers, managed to publish about 100 little educational books in the Lithuanian language illegally,¹⁴ After 1904, he established the printing house and, with his own money, supported the publishing of the first Lithuanian daily newspaper, *Vilniaus žinios* (“Vilnius news”, 1904–1909).¹⁵ Marija Šlapelienė worked there managing the bookshop of this periodical. There, she got the experience and skills to run a bookshop. At the same time, she continued to sing and perform, creating the main character in the first public theatre performance in Lithuanian [*Amerika pirtyje* by Keturakis] (1905). She participated in the first operetta by Mikas Petrauskas, *Kaminkretys ir malūnininkas* (“The chimney sweep and the miller”, part of *Teklytė*). She sang the leading part in the first opera in the Lithuanian language, *Birutė*, in 1906. Marija Šlapelienė was also an active member of other societies: *Aušra*, the Lithuanian art society (which functioned until 1915) and the cultural society *Rūta*.

The year 1905 was the year of significant political changes and decisions. The different political movements in Lithuania agreed to meet and discuss the joint

13 Lapinskienė, Alma (2013). *Marija Šlapelienė - knyginkė*, p. 173.

14 Ibid.

15 Kairiūkštytė, Nastazija; Gudonytė, Alma (2009). *Lietuvybės kovų verpetuose*, p. 342. Full text of the newspaper *Vilniaus žinios* (1904–1909) available: www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004114124 [29.03.2024.]

direction of politics for Lithuania. Petras Vileišis and Jonas Basanavičius initiated a meeting of the editorial staff of *Vilniaus žinios*, which elected a Committee of 15 members to prepare The Vilnius Great Conference (or *Seimas*, in Lithuanian). Marija Piaseckaitė and Jurgis Šlapelis were also among those involved in the work of this Committee. After *Vilniaus žinios* published Jonas Basanavičius's proclamation, these periodical employees registered the meeting participants, elected deputies from all parts of Lithuania, who came for the great *Seimas*.

Jurgis Šlapelis

Lithuanian linguist, interpreter, physician, pedagogue, and public person, he was active in culture and politics. As a child, he began his studies at home and took the entry exams to the fourth grade of Jelgava (or *Mintauja*, older Lithuanian name) gymnasium in 1891. He became the best pupil throughout all his years of study there.

The young Lithuanians studying in Jelgava were patriotic and ready to oppose Russification. In 1896, a group of pupils refused to pray in the Russian language before the lessons. Because of that 8. pupils were expelled from school without the possibility to study there again;¹⁶ among them were also Jurgis Šlapelis and the future president of Lithuania, Antanas Smetona (1874–1944), Vladas Mironas (1880–1953), Mykolas Sleževičius (1882–1939), Juozas Tūbelis and others.¹⁷ Expelled pupils went to Saint Petersburg and gave their appellation to the Minister of Education. Although the Minister would let them continue their studies, the Jelgava Gymnasium disagreed. Jurgis Šlapelis found the way out of this situation by finishing his studies independently and taking the external graduation exams. While in the Jelgava gymnasium, Jurgis Šlapelis met Jonas Jablonskis, who taught Greek and Latin languages there. Jablonskis was already a famous linguist, working on standardising the Lithuanian language. Friendly to a talented boy and compatriot, Jablonskis let him a room in his house.¹⁸ He noticed the gift of young Šlapelis and supported him in many ways. Activists of the National Rebirth of Lithuania movement frequently visited the home of Jablonskis, so Šlapelis soon was acquainted with many of them – Vincas Kudirka, the author writing for the periodicals, poet and later author of the poem and music chosen as the independent Lithuania anthem, writer and priest Juozas Tumas-Vaižgantas (1869– 1933), playwright Gabrielius Landsbergis-Žemkalis (1852–1916), teacher and writer Pranas Mašiotas (1863–1940), writer Jonas Mačys-Kėkštas (1867–1902) and

16 Žukas, Vladas (2000). *Marijos ir Jurgio Šlapelių lietuvių knygynas Vilniuje*, p. 24.

17 Čepaitienė, Giedrė (2013). Jurgis Šlapelis - Jono Jablonskio mokinys. In: Lapinskienė, Alma; Paškevičienė, Jolanta (eds.). *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Šlapeliai*. Vilnius: LLTI, p. 50.

18 Ibid., p. 48.

Figure 1. Marija Piaseckaitė and Jurgis Šlapelis before the wedding. Aleksandras Jurašaitis. 1905. VUB RS, F119-128_6

others. He also knew Liudvika Didžiulienė-Žmona (1856–1926), who had a bursary for Lithuanian schoolchildren studying in Jelgava.

In 1904, upon the request of Jonas Jablonskis, Šlapelis began to write for the newspaper *Vilniaus žinos*.¹⁹ Šlapelis also became one of the first members of the Lithuanian Scientific Society, established in 1907; until the start of World War I, he was several times reelected to its board. In 1909, he became a member of the Committee for textbook publishing.

19 Girininkienė, Vida (2013). Jurgio Šlapelio jaunystė: tarp pašaukimo, politikos ir medicinos. In: Lapinskienė, Alma; Paškevičienė, Jolanta (eds.). *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Šlapeliai*. Vilnius: LLTI, p. 38.

In 1898, Šlapelis joined the medical faculty of Moscow University.²⁰ While studying there, he attended lectures on linguistics and learned several foreign languages. At the same time, he participated in student protests against newly implemented new, more rigid rules.²¹ Also, he would spread the prohibited books, published in Lithuanian, among fellow students from Lithuania.²² After several cases of being almost expelled from the university for the latter activity and some pauses caused by health issues, he got a degree in April 1908. While on vacations, Jurgis would go on ethnographical expeditions in Lithuanian villages and record folklore texts and songs. Jurgis daughter Gražutė Šlapelytė-Sirutienė later wrote in her memoirs that her father never really liked medical sciences. This choice of studies allowed him to enter a practical profession and work in Lithuania.²³ Because of his medical degree, Jurgis Šlapelis was conscripted as a war physician during the World War I.

The Bookshop

Marija Piaseckaitė and Jurgis Šlapelis married on the 4th of September 1905. It was a happy marriage which lasted for 36 years. Šlapeliai raised three children: Laimutė, Gražutė and Skaistutis. During World War I, Jurgis Šlapelis, as a physician, had to go to the war front. At that time, the little fourth child, son Jurgis, died. The life of Jurgis Šlapelis ended in 1941. In 1944, children of Šlapeliai migrated to the western countries. Marija Šlapelienė could do this, as she decided to stay in her home city, Vilnius. She died in 1977. Marija and Jurgis Šlapeliai rest at the ancient cemetery of Vilnius Rasos, the monument created by famous Lithuanian artist Antanas Kmieliauskas in 1979.

Soon after marriage, Šlapeliai established a private Lithuanian bookshop. Marija asked the Governor for permission to start a business and was quickly allowed to do it, so the bookshop officially belonged to her. Marija was noble, and Jurgis had a history of being unloyal to the Russian Empire.²⁴ Marija had some savings and some money she received from her parents. With her former colleague in *Vilniaus žinios*, Elena Brazaitytė (1882–1969) rented a flat, bought some books for the start and opened the bookshop. They began by buying some books from Zawadski and Vileišis as well as the *Aušra* and *Šviesa* bookshops.²⁵ They also sold

20 Girininkienė, Vida (2013). Jurgio Šlapelio jaunystė, p. 20.

21 Ibid., p. 26.

22 Kairiūkštytė, Nastazija; Gudonytė, Alma (2009). *Lietuvybės kovų verpetuose*, p. 302.

23 Girininkienė, Vida (2013). *Jurgio Šlapelio jaunystė*, p. 15.

24 Stonienė, Vanda (2000). *XX amžiaus Lietuvos knyga*, p. 201.

25 Raguotienė, Genovaitė (1997). *Šlapelienės knygynas*, p. 358.

books in Belorussian before Belorussians opened their bookshop in Vilnius.²⁶ Elena Brazaitytė worked until the year 1907. She was accused of being involved in some antigovernment activities and had to move from Vilnius, assuming a fake surname; she never returned to the bookshop and soon married a famous botanist, professor Józef Trzebiński (1867–1941). In 1911, however, she was arrested and imprisoned for nine months.²⁷ Though she was no longer working in the bookshop, she stayed a close friend of Marija and corresponded with her for many years.

Around 1908, there were 47 official bookshops in Vilnius, and only three of them were Lithuanian: Petras Vileišis's *Vilniaus žinios* and *Birutė* owned by Pečkauskaitė and Šlapeliai bookshop.²⁸ In 1906–1907, Šlapeliai bookshop published 15 books and circa 50 postcards, becoming the second most publishing Lithuanian bookshop after the bookshop of Liudvikas Jakavičius.²⁹ During the years from 1906 to 1913 Šlapelis bookshop sold goods for 61 000 roubles, becoming the second most profitable after Zawadzki.³⁰ The repertoire of books was increasing. Šlapeliai bookshop sold: in 1906 – 750 book titles, in 1908 – 1220, in 1910 – 1600, in 1913 – more than 2400. From this amount, literary fiction made from 30 to 37 % (this number was increasing); the percentage of religious books increased from 6 % (in 1906) to 16 % in 1913; books with practical agronomy and technology advice made around 5 per cent.³¹ The catalogues of the bookshop, which were issued regularly in 1906, 1908 and 1910 provide the information quoted here.³² For instance, in the 1910 catalogue³³ there is a reproduction of a statue made in 1906 by Petras Rimša (1881–1961), titled “Lithuanian school 1864–1904”, also called “The school of poor”, depicting the period of the ban of public use of the Lithuanian language when possibilities of studies usually were restricted to home education and usually only parents would pass the knowledge of the native language to a child.

Marija Šlapelienė took care of all the bookshop activities – she did the orders and the book-keeping and stood at the counter herself. In modern terms, we could say that she was the bookshop's administrative and commercial director, and Jurgis Šlapelis was responsible for ideology and strategy of the enterprise. Jurgis also managed the things related to book publishing.

26 Lapinskienė, Alma (2013). *Marija Šlapelienė – knyginkė*, p. 176.

27 A member of the Lithuanian Social Democrat Party, Elena also worked in a clandestine printing house and was appointed editor of the prohibited periodical *Naujoji Gadynė*. See: Žukas, Vladas (2000). *Marijos ir Jurgio Šlapelių lietuvių knygynas Vilniuje*, p. 45.

28 Raguotienė, Genovaitė (1994). *Lietuvių spaudos knygynai*, p. 56.

29 *Ibid.*, p. 60.

30 *Ibid.*, p. 61.

31 *Ibid.*, pp. 68–69.

32 *Ibid.*, p. 60.

33 Šlapelis, Jurgis (ed.) (1910). *M. Piaseckaitės-Šlapelienės knygyno katalogas*. Vilnius: M. Šlapelienės knygynas.

Figure 2. The catalogue of the Šlapeliėnė bookshop, 1910. An image of the 1906 statue *Lithuanian school from 1864-1904* by Petras Rimša on the cover, advertisements of the periodicals *Lietuvos ūkininkas* and *Lietuvos žinios* on the back. Photograph by Raimondas Malaiška. VUB RS, F119-582

Jurgis Šlapelis participated in the work of the bookshop as an author, compiler, and translator. At the same time, he often wrote for periodicals and, from 1921–1932, worked as a teacher of Lithuanian and Latin languages in the Vytautas the Great Gymnasium in Vilnius.³⁴ The Šlapeliai bookshop was appreciated and supported financially by a large part of the Lithuanian educated people as well as intellectuals of other countries – such as Russian linguists Filip Fortunatov (1848–1914), Aleksei Shakhmatov (1864–1920) and Latvian philologist Juris Plāķis (1869–1942), member of the Latvian–Lithuanian Unity Society. Šlapeliai bookshop was one of the few that sold only books and other printed products; most shops diversified their goods to survive financially.³⁵ Some of the letters from various linguists and writers Šlapeliai received were published.³⁶

34 Sabaliauskas, Algirdas (2013). Šlapelis Jurgis. In: Tumelis, Juozas (ed.). *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. V. XIII. Vilnius: MELC, p. 232.

35 Raguoienė, Genovaitė (1994). *Lietuvių spaudos knyginiai*, p. 67.

36 Žukas, Vladas (ed.) (2006). *Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas*. Vilnius: MELC, pp. 291–380.

Figure 3. Inside the bookshop of Šlapeliai. Marija and Jurgis are behind the counter, Danielius Alseika standing, Juozas Kairiūkštis and his grandson in front. 1924. VUB RS, F119-128_1

The first book published by Marija Piaseckaitė Šlapelienė was *Birutė*, a drama by Gabrielius Landsbergis Žemkalnis. This text related to Lithuanian history: Birutė was the pre-Christian priestess who became the wife of the Grand Duke of Lithuania Kęstutis. This narrative became the libretto for the first Lithuanian opera, performed in 1906, where Marija sang the leading part.

Linguistic Works of Jurgis Šlapelis

The first linguistic book prepared by Jurgis Šlapelis was *Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynelis* (“The Little Dictionary of Foreign and Less Known Words”)³⁷, printed in the Enzys Jagomast publishing house in Tilsit in 1907.³⁸ The second dictionary, prepared by Šlapelis, had two editions in 1908 and 1909, it was “The Russian-Lithuanian Dictionary” for schools.

37 Available online in portal *ePaveldas*: www.epaveldas.lt/preview?id=C1R0000035100 [29.03.2024.].

38 Ibid.

The most ambitious publishing project of the bookshop was the four volumes quadrilingual dictionary, prepared by Jurgis Šlapelis, *Lietuvių kalbos žodynas, išverstas rusiškai, lenkiškai ir vokiškai* (“The dictionary of the Lithuanian language, translated into Russian, Polish and German”), and “Lithuanian-Russian dictionary”, the first volume (A–J). Many obstacles, including a lack of finances and the beginning of the First World War, prevented publishing these dictionaries.³⁹ In 1938, Šlapelis published the *Kirčiuotas lenkiškas lietuvių kalbos žodynas* (“Accentuated Polish to Lithuanian dictionary”), which became very popular after Vilnius and Vilnius district returned under the Lithuanian rule in 1939.

Jurgis Šlapelis corrected the grammar and style of the Lithuanian language in periodicals and books published in Vilnius.⁴⁰ It was an important task not long after the standardisation of the Lithuanian written language (it happened around 1883, with the beginning of the clandestine periodical press, published in Prussian territory). Šlapelis also was one of the editors of the *Lietuvių tauta* journal, published by the Lithuanian Scientific Society. His colossal work was correcting the part of “The Dictionary of the Lithuanian Language” prepared by Antanas Juška (1818–1880). The best expert of the Lithuanian language and a pupil of Jonas Jablonskis – such was the recommendation for Šlapelis, given by the historian, ethnologist and archaeologist Eduardas Volteris (1856–1941) to Filip Fortunatov and Aleksej Šachmatov, the members of the Russian science academy, who were responsible for editing this dictionary. Šlapelis worked on it from 1907 to 1914 and edited the entries for letters M, N, O, and P in this dictionary.⁴¹ The works of Jurgis Šlapelis were noted and reviewed by notable Lithuanian and foreign linguists: Kazimieras Būga (1879–1924), Alfred Senn (1899–1978), Jānis Endzelīns (1873–1961), and others.⁴²

Jurgis Šlapelis also prepared for publishing the works of Kristijonas Donelaitis (1714–1780), which appeared in 1914. While working on this text, he used the 1818 Koenigsberg publication of Martin Ludwig Rhesa (1776–1840) and the 1869 Peterburg publications of August Schleicher (1821–1868) and Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann (1811–1881). It was the first edition of Kristijonas Donelaitis epic poem, written in hexameter *Metai* (“Seasons of the Year”) and his other texts, which appeared in the territory of Lithuania *propria*. For this book, Šlapelis also wrote the afterword about the life and works of Kristijonas Donelaitis.

39 There are also some lexicography works and Lithuanian grammar by Šlapelis, that still remain in manuscripts, see: Sabaliauskas, Algirdas (2013). *Šlapelis Jurgis*, p. 232.

40 Girininkienė, Vida (2013). *Jurgio Šlapelio jaunystė*, p. 44.

41 The material for letter M, copied by Šlapelis and some other related notes are in Vilnius University Library Manuscript division: VUB RS, F119-518 and F119-331. See: Žukas, Vladas (ed.) (2006). *Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas*, p. 306.

42 Čepaitienė, Giedrė (2013). *Jurgis Šlapelis – Jono Jablonskio mokinyas*, p. 56. Some of the reviews were published in: Žukas, Vladas (ed.) (2006). *Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas*, pp. 407–452.

Šlapeliai also prepared for print the study “On the personal names of Lithuanians” by Kazimieras Būga (1911), “The Short History of Lithuania” by Stasys Matulaitis (1908), an academic research paper “Blindness and trachoma in Lithuania” by Petras Avižonis (1913), the novel *Ašis* (“Axis”) by Konstantinas Jasukaitis-Laidokas, and so on. Together with Jeronimas Ralys (1876–1921), Jurgis Šlapelis translated some literary fiction from other languages, for example, “The Life and Adventures of Robinson Crusoe” by Daniel Defoe (1907)⁴³ and “The Hut of Uncle Tom” by Harriet Beecher-Stow; the latter was not printed because of the outbreak of World War I. Later, in 1923, another publisher in Kaunas published a translation made by another interpreter, which made the Šlapelis version unnecessary.

An essential activity of the bookshop was preparing and publishing postcards and paper for letters with preprinted texts. On these postcards, one could see the famous Lithuanian artworks, significant historical anniversaries, and folklore motives. As Marija Šlapelienė remembered, there were more than 50 kinds of postcards with reproductions of Lithuanian art by the painters Petras Rimša, Antanas Jaroševičius (1870–1956), Paulius Galaunė (1890–1988) and others. Other postcards had images of the Grand Dukes, essential personalities of Lithuanian history, Vilnius cityscapes, and so on. The Šlapeliai bookshop also sold the music scores and compositions of Lithuanian composers; Šlapeliai also corresponded with the musician living in Riga, Petras Stankevičius.⁴⁴

The Šlapeliai bookshop published circa 50 books, most of which were school textbooks, thus becoming the most successful publisher among the solely Lithuanian language bookshops.⁴⁵

Books to Borrow

In 1905, the Vilnius Society of Mobile Libraries was founded by Pelikšas Bugailiškis (1883–1965). In 1906, Šlapeliai bookshop published a small booklet by Bugailiškis about this society with its statute and the catalogue of these libraries. The idea of this organisation was to form typical small libraries of about 100 easy-read and valuable books and place them in different cities and villages of the country to encourage literacy and interest in reading. Those books would retell famous fiction novels and give knowledge on history, politics or exact sciences. 1905, there were 24 such libraries, and by the end of 1906, there were already 39 libraries of that kind. This service

43 Dainienė, Danguolė (2017). Jurgis Šlapelis. In: Dainienė, Danguolė; Lazauskaitė, Jurgita (eds.). *Vilnijos vartai*. Available: www.vilnijosvartai.lt/personalijos/2045 [04.03.2024.]. Full text of the book available: www.epaveldas.lt/preview?id=C1R0000034925 [29.03.2024.].

44 There are letters of this composer related to the purchase of his pieces, see: VUB RS, F308-904.

45 Stonienė, Vanda (2000). *XX amžiaus Lietuvos knyga*, p. 210.

Figure 4. Famous Lithuanian lexicographers Jurgis Šlapelis, Jonas Jablonskis (sitting), Kazys Būga, and Juozas Balčikonis (standing). Seinai, 1911. Photographer unknown. VUB RS, F119_128-29

was necessary, as books were expensive, and not everyone could afford to buy new ones. The Šlapeliai bookshop became the home of this society. Jurgis Šlapelis selected suitable books, bound them in hardcovers, and started this unique library in 1907. He did not ask permission for this activity, as there was little hope of getting one. So, this Library service functioned illegally; there were no announcements and the information about it was spread only by word-of-mouth. Those wanting to borrow a book would have to leave a token of the value of a book. Šlapeliai would also send books from this collection to the smaller towns and villages. Šlapelis supervised the collection of books to borrow, added new books, and tried to meet the readers' needs. This service was active throughout all the years when the bookshop existed. Since Šlapelis also was a gymnasium teacher, he would lend some books to his pupils for

the summer vacations. In exchange, they were asked to collect Lithuanian folklore and record the words, proverbs and sayings.⁴⁶

The bookshop of Šlapeliai was also the centre, disseminating information about the press, new authors, and new publishers in Vilnius and Lithuania. They cooperated with book publishers from different countries and actively made new contacts with possible partners. Šlapeliai had contacts and ordered books from Prussia, Latvia, and the USA; they also bought books from other Lithuanian bookshops that were not successful and went bankrupt.

While Poland occupied Vilnius from 1920 until 1939, Šlapeliai put effort into buying Lithuania books from Kaunas. Since 1934, the rules have become stricter, and crossing the border between Lithuanian and Polish territories has been impossible. Under these circumstances, Šlapeliai could communicate with Kaunas only with the help of the consulate of Lithuania in Daugavpils.⁴⁷ The Kaunas cooperative *Spaudos fondas*, producing prints for education purposes, publishing, printing and selling books, even had a particular room for the Šlapeliai bookshop. There, the production from Šlapeliai bookshop was stored before being sold in Kaunas, as well as books intended to be sent to Vilnius and, from there, distributed in the occupied territories. Marija Šlapelienė wrote that their bookshop became perhaps the central place in Vilnius where anyone arriving in the city could learn the news and get advice. The bookshop was open from 8 am to 7 pm, and one of the owners was always present.

Persecution and Later Commemoration of the Bookshop

Šlapelienė, as the owner of the bookshop, suffered from various regimes. The bookshop was searched by police many times. After one such search, Šlapelienė was accused of selling illegal publications and was about to go to jail, but was defended in court.⁴⁸ There were more trials in 1912 and 1914; the bookshop closed for the period of battles of World War I but soon reopened under the German occupation administration;⁴⁹ it was again searched (in 1917). In February 1938 The Polish police closed the bookshop for an investigation which lasted four weeks.⁵⁰ Šlapelienė happened to be imprisoned for short periods in 1923, 1926, 1928, and in 1938 as

46 Dainienė, Danguolė (2017). *Jurgis Šlapelis*.

47 See: VUB RS, F119-1561.

48 Žukas, Vladas (2000). *Marijos ir Jurgio Šlapelių lietuvių knygynas Vilniuje*, p. 110; Girininkienė, Vida (2013). *Jurgio Šlapelio jaunystė*, p. 42.

49 Raguotienė, Genovaitė (1994). *Lietuvių spaudos knygynai*, p. 55.

50 Lapinskienė, Alma (2013). *Marija Šlapelienė – knyginkė*, p. 177.

well. From 1944 onwards, the shop was allowed only to sell stationery,⁵¹ yet in the summer of 1949 the bookshop was forced to close down: in the Soviet Union it was impossible to keep a private book-selling enterprise, so it was destroyed.⁵² The books taken from store filled five trucks intended to be recycled. Only after the united appellations from eminent intellectuals, among them the head of The Book Palace, as the National Bibliography Centre was called, Antanas Ulpis (1904–1981), head of the Vilnius University Library Jurgis Tornau (1919–2005), and a book historian, professor Vladas Žukas (1925–2014), these and other Šlapeliai books were saved from destruction. They became part of the Book Palace collections and Vilnius University Library collections.⁵³

Marija Šlapelienė collected and stored also the manuscript archive of the bookshop. The Vilnius University Library purchased the most significant part of it. Some parts are in other libraries, such as the Library of Lithuanian Academy of Sciences and the Institute of Lithuanian Literature and Folklore. The Vilnius University Library also has the Šlapeliai collection of around 3000 books and a manuscript archive comprising about 2000. units. Those were acquired from Marija Šlapelienė and her daughters from 1972 to 1978. The archive of Šlapeliai is still being processed, and began the process of digitalisation of the archive collection recently.⁵⁴

Some relevant manuscripts are now stored at the Museum of Šlapeliai, established in 1991 and opened for visitors in 1994. It is in the building where Šlapeliai lived from 1926. The memorial plaque was put on it in 1976. The building was included in the list of architectural heritage; in 1992, it was thoroughly examined by experts, historian Arimeta Vojevodskaitė and architect Giedrė Juknevičienė. The last will of Marija Šlapelienė to preserve the house and turn it into a Museum came true after Lithuania gained independence. Gražutė Šlapelytė-Sirutienė regained the family house and donated it to Vilnius city on the condition that it would be a house for the Memorial Museum. Its collections comprised donations from the daughter Gražutė, books, manuscripts and iconographic material. Upstairs is the reconstructed flat of Marija Šlapelienė, where she lived until 1977, and on the ground floor is an exhibition of this historically significant bookshop. The museum prepares events and online exhibitions.⁵⁵ The building of the bookshop, on Dominikonų 11 is also marked with a memorial plaque.

51 Raguotienė, Genovaitė (1997). *Šlapelienės knygynas*, p. 359.

52 Lapinskienė, Alma (2013). *Marija Šlapelienė - knyginkė*, p. 180.

53 Kairiūkšytė, Nastazija; Gudonytė, Alma (2009). *Lietuvybės kovų verpetuose*, p. 300.

54 The Public Domain images in the Digital Collections of Vilnius University Library. Available: <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/en/f119-marija-and-jurgis-slapeliai> [12.04.2024.].

55 See: *Marijos ir Jurgio Šlapelių namas-muziejus*. Available: www.slapeliumuziejus.lt/naujienos-ir-renginiai/virtualios [12.03.2024.].

Figure 5. Marija Šlapelienė with the guest from USA A. Tornau (brother of Jurgis Tornau, the director of the Vilnius University Library at that time) at the building where the bookshop once was located, 1967. VUB RS, F119-128_71

The archive of Jurgis and Marija Šlapeliai stored in VUB consisted of 1631 archival units. Librarians who worked with this archive split some units into subunits, so today, we have about 2000 units. The library acquired the first manuscripts of this collection from Marija Šlapelienė in 1972; more units were received in 1977 after she passed away. In the years 1977 and 1978, Marija's daughter Gražutė and her cousin Alma Gudonytė donated to our library the documents, manuscripts and books which previously were stored in the Šlapeliai house. In the same years, VUB also bought the family manuscript archive.

Conclusions

At the beginning of the XX century, the bookshops were considered not places of bare commerce but rather places of educated communication and intellectual and national revival.⁵⁶ As Marija wrote later in her memoirs, this bookshop became a temple, where people gathered to meet, talk, share the news and communicate. The Šlapeliai bookshop sold the production mainly in the Lithuanian language.

56 Raguotienė, Genovaitė (1994). *Lietuvių spaudos knyginai*, p. 58.

Those were books, school textbooks, periodicals, music scores of the Lithuanian composers, Lithuanian-themed paintings, images and postcards, and some literature about Lithuania and Lithuanians in other languages. “Both of us, my husband and I, not only sold the books but also loved the Lithuanian press, collected and preserved it.”⁵⁷ We can see that the idea was not commercial but rather ideological. There was little hope for profit; more important was to have a solid Lithuanian culture centre in Vilnius, a place from which one could spread the printed word in the native language.

Not just a bookshop, Šlapeliai enterprise started with the first possibility – soon after the Press ban was lifted and it survived several occupations. Šlapeliai created, sold and rented books and gave shelter and a meeting place for the Lithuanian intellectuals of Vilnius during the roughest of years. There have been other bookshops in Vilnius and Lithuania at the time, but none can be compared with Šlapeliai’s bookshop in longevity; it was also notable in its patriotic spirit.

Marija Šlapelienė and Jurgis Šlapelis sacrificed their whole lives to work with and for the sake of books, spreading the printed word in their native language. Their work became the cornerstone of the Lithuanian nation and its culture at the beginning of the 20th century. The bookshop survived several occupations, helped preserve the Lithuanian language, literacy, and identity, and inspired hope for national independence.

Bibliography

Sources

1. *Discover the items of Lithuanian cultural heritage*. Available: www.epaveldas.lt/main [29.03.2024.].
2. *Marijos ir Jurgio Šlapelių namas-muziejus*. Available: www.slapeliumuziejus.lt/naujienos-ir-renginiai/virtualios [12.03.2024.].
3. Šlapeliai, Marija and Jurgis. *Vilnius University Library Digital Collections (VUB RS)*. F119-141; F119-1561; F308-904. Available: <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/en/f119-marija-and-jurgis-slapeiai> [12.04.2024.].
4. Šlapelis, Jurgis (1907). *Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynas*. Vilnius: Šviesa.
5. Šlapelis, Jurgis (ed.) (1910). *M. Piaseckaitės-Šlapelienės knygyno katalogas*. Vilnius: M. Šlapelienės knygynas.

Literature

1. Čepaitienė, Giedrė (2013). Jurgis Šlapelis – Jono Jablonskio mokynys. In: Lapinskienė, Alma; Paškevičienė, Jolanta (eds.). *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Šlapeliai*. Vilnius: LLI, pp. 46–57.
2. Dainienė, Danguolė (2017). Jurgis Šlapelis. In: Dainienė, Danguolė; Lazauskaitė, Jurgita (eds.). *Vilnijos vartai*. Available: <https://www.vilnijosvartai.lt/personalijos/2045/> [04.03.2024.].

57 As explained by Marija Šlapelienė, see: VUB RS, F119-141.

3. Girininkienė, Vida (2013). Jurgio Šlapelio jaunystė: tarp pašaukimo, politikos ir medicinos. In: Lapinskienė, Alma; Paškevičienė, Jolanta (eds.). *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Šlapeliai*. Vilnius: LLTI, pp. 15-45.
4. Jēkabsons, Ēriks (2004). Spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas Latvijoje 1865-1904 m. In: Staliūnas, Darius (ed.). *Raidžių draudimo metai*. Vilnius: Lietuvos Istorijos Institutas leidykla, pp. 191-259.
5. Kairiūkštytė, Nastazija; Gudonytė, Alma (2009). *Lietuvybės kovų verpetuose. Vilnius ir Seinų kraštai XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*. Vilnius: MELC.
6. Lapinskienė, Alma (2013). Marija Šlapelienė - knyginkė. In: Lapinskienė, Alma; Paškevičienė, Jolanta (eds.). *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Šlapeliai*. Vilnius: LLTI, pp. 171-182.
7. Raguočienė, Genovaitė (1994). Lietuvių spaudos knygos 1904-1918 m. *Knygotyra*, No. 21(28), pp. 51-75.
8. Raguočienė, Genovaitė (1997). Šlapelienės knygos. In: Jukna, Feliksas (ed.). *Knygotyra: enciklopedinis žodynas*. Vilnius: alma littera, pp. 358-359.
9. Raguočienė Genovaitė (1998). *Žodžiai apie knygą*. Vilnius: Vytury.
10. Sabaliauskas, Algirdas (2013). Šlapelis Jurgis. In: Tumelis, Juozas (ed.). *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. V. XIII. Vilnius: MELC, p. 232.
11. Stonienė, Vanda (2000). *XX amžiaus Lietuvos knyga (1904-2008)*. Vilnius: V. Stonienė.
12. Visockis, Albinas (2001). Juozapas Ambraziejus. In: Tumelis, Juozas (ed.). *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. V. I. Vilnius: MELC, p. 427.
13. Žukas, Vladas (ed.) (2006). *Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas*. Vilnius: MELC.
14. Žukas, Vladas (2000). *Marijos ir Jurgio Šlapelių lietuvių knygos Vilniuje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

VERONIKA GIRININKAITE, LORETA VINCLOVIENE

Darbs Marijai un Jurgim Šlapeļiem piederošajā grāmatnīcā Viļņā (1906–1949)

Kopsavilkums

Raksts veltīts Viļņas izcili nozīmīgās grāmatnīcas īpašnieku – laulāto draugu Marijas Pjaseckaites-Šlapeļienes (1880–1977) un Jurgā Šlapeļa (1876–1941) – darbam un tā ietekmei, sekmējot publikāciju attīstību un straujo izaugsmi lietuviešu valodā Viļņā 20. gadsimta sākumā pēc tam, kad 1904. gadā tika atcelts Krievijas Impērijas noteiktais aizliegums publicēt tekstus, izmantojot latīņu alfabēta burtus. Šlapeļu grāmatnīca iepirka un pārdeva grāmatas, periodiskos izdevumus, lietuviešu komponistu darbu partitūras un lietuviešu mākslinieku radīto darbu reprodukcijas, pastkartes. Grāmatnīca uzturēja sakarus ar dažādiem izdevējiem un grāmatu izplatītājiem visā pasaulē. Ieguldot līdzekļus tolaik lietuviešu valodā visvairāk nepieciešamo grāmatu izdošanā, Šlapeļu uzņēmums publicēja mācību grāmatas un lētus, lasītājiem pieejamus izdevumus, lai sekmētu lasītprasmes attīstību. Būdami izcili valodnieki, uzņēmuma īpašnieki sastādīja vairākas populāras vārdnīcas, piedalījās izdevumu rediģēšanā un tulkošanā. Šlapeļu grāmatnīca bija domubiedru tikšanās vieta un lietuviešu ceļojošo bibliotēku tīkla centrs, tā pārdzīvoja vairākas okupācijas un kļuva par lietuviešu nācijas suverenitātes stūrakmeni. Mūsdienās nozīmīga Šlapeļu grāmatnīcas arhīva daļa glabājas Viļņas Universitātes bibliotēkā un ir pieejama kultūras vēstures pētniekiem.

Atslēgvārdi: grāmatnīca, izdevējdarbība, bibliotēka, vārdnīcas, lietuviešu valoda, lasītprasme

PIRET LOTMAN

Publishing Estonian History Books at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries

Summary

At the time of the restoration of independence, Estonians loved to identify themselves as a literary people. This statement is both false and true. It is false because in the European context, Estonians got their first book in their mother tongue exceptionally late – only during the seventeenth century. And it is true because without a book in our mother tongue, we would not have a nation state today.

Defining oneself as a nation is about finding one's place in world history, creating one's own narrative of their national history.¹ Having books in the native language plays an important part here – it both shapes and reflects this process. History books, also providing Estonians with their own history, reached Estonian readers before the beginning of scientific historical research in Estonian. Even before the excitement of the National Revival, Estonians began to search for their roots and to create a historical narrative that perpetuated their identity. A great deal of articles and monographs have been written about the creators of the historical narrative rooted in the national awakening movement. However, less is known about the publishers of books written by them. A comprehensive overview exists only about Heinrich Laakmann's activities.²

The following works seek to answer the question of who were the publishers of the first history books written properly in Estonian. What was their national and educational background and what was their motive for publishing history books in Estonian. Were these books published for ideological or commercial reasons, and how did current political events affect the publishing of history books?

Keywords: Estonian National Revival, history writing, Heinrich Laakmann, identity, Russification

1 Tamm, Marek (2018). Rahvuse tegemine. Humanitaarteaduslik vaade. *Keel ja Kirjandus*, No. 1/2, pp. 15-29.

2 From the: Põldmäe, Rudolf (ed.) (1964). *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale* (3). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, pp. 103-326.

The History Book in Estonian Before the Time of the National Awakening

From the eighteenth century onwards, Estonians began to have a vague idea of historical events through stories in newspapers and calendars. In Pärnu, the story about the conquest of Magdeburg in 1631 was translated from German and published in 1837.³ A booklet on the Russo-French War, also printed in Pärnu ten years later, brought the course of history closer to Estonian readers both temporally and geographically.⁴ The book is a true example of historiography in the spirit of the Russian Empire.⁵ The first historical book by an Estonian author, *Crusaders*, was written by Friedrich Reinhold Kreutzwald, who earned his living as a doctor in the city of Võru and whose best known work is the Estonian National Epic *Kalevipoeg*. A book introducing the history of the Crusaders to Estonians was published in Heinrich Laakmann's publishing house in Tartu.⁶ Previously, at Laakmann's suggestion, he had written his first voluminous popular general education book, *The World and What Can be Found in It* (1848–1849).⁷ In 1852, this book was published in Estonian and translated into Latvian.⁸ In 1854, a book on the biography of Peter the Great was printed in Laakmann's publishing house, which was translated by the choir conductor and enlightenment thinker focused on educating the populace Wilhelm Carl Heinrich Nieländer.⁹ In 1858, the first Estonian language introduction to general history, *The Recounting of Things That Have Come to Pass*, written by a Lutheran pastor, named Johann Georg Schwarz was published in Laakmann's publishing house. In the foreword of the book, the author complains that he has already been working on it for six years, hampered by work commitments and his "lack of talent".¹⁰ The book was part of a series of Estonian language school textbooks edited by Carl Eduard Körber.

-
- 3 Freundlich, Carl Wilhelm (1837). *Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärrarikkumissest: Muhhu-ma hundi jahhist: Jännese õhkamissest ja Rehhepappist lugeda*. Pärnu: J. G. Marquardt.
 - 4 Sommer, Johann Friedrich (1841). *Wenne südda ja wenne hing*. Pärnu: F. W. Borm.
 - 5 Read more: Viires, Ants (2001). Eestlaste ajalooteadvus. In: *Ajalookultuuri ajakiri Tuna*. No. 3. Tallinn: Rahvusrhiiv, pp. 20–36.
 - 6 Kreutzwald, Friedrich Reinhold (1851). *Risti-sõitjad: Üks tössine jut neist pühha aua rändajaist, kes ühhetekümnema aasta saal pärrast Jesuse Kristuse sündimist akkasiwad püüdma Jerusalemma linna Turgi rahwa käest ärrawõita*. Tartu: Laakmann.
 - 7 Kreutzwald, Friedrich Reinhold (1848–1849). *Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tullosaks ja õppetlikuks aeawiteks Ma-rahwale*. And I–V. Tartu: Laakmann.
 - 8 Krecivalds, Friedrich Reinhold (1852). *Pasaule un dauds no ta, kas pasaulē atrohnams: par mahzibu un derrigu laikakawekli, preeksch semneekem*. Dorpat: Laakmann. About twenty books in Latvian were published by Laakmann Publishing House.
 - 9 Nieländer, Wilhelm Carl Heinrich (1854). *Peter I., Wenne-riigi Keiser, kedda temma tö ja teggemise pärrast "suureks" hüiti*. Tartu: Laakmann.
 - 10 Schwartz, Johan Georg (1858). *Koli-ramat. Seitsmes jaggo. Sündinud asjade juttustamine. Esimene pool*. Tartu: Laakmann, pp. 3–4.

Like Schwarz and Körber, the book printer and publisher Heinrich Laakmann was also a local German estophile.

Heinrich Laakmann (1802–1891) was born in Lübeck to a family impoverished by the Napoleonic Wars. He started earning his living in a printing house as a child and continued to improve his knowledge in the art of printing in many places in Germany, as well as in Paris with the well-known printer and publisher Firmin Didot. During the beginning of the 1830s, Laakmann arrived in Estonia, where he founded his own printing house in Tartu in 1841. Laakmann's printing house and publishing house became the most modern and productive in the Baltic States at that time.¹¹

The share of publications written in Estonian in the production of the printing house, which initially published books in the German language, began to increase year by year. In 1867, Laakmann received permission to open the first bookstore in Tartu specifically designed to sell literature in the Estonian language.¹² The reason for publishing books in Estonian may have been Laakmann's good business sense because the growing interest in reading that accompanied the progress of the school network created a demand for books written in the Estonian language. What is more, Heinrich Laakmann also belonged to the scientific society Estonian Learned Society (founded 1838)¹³, whose goal was the scientific study of the Estonian language, culture, and history.¹⁴

Thus, for example, Laakmann delivered a presentation about the Romanovs at the meeting of society in Pärnu although he himself doubted its scientific credibility.¹⁵ A large part of the society members' research was published in Laakmann's publishing house. Most of the books in Estonian published by this publishing house were clerical literature and school textbooks, but there were also a number of history books.

In 1860 the Estonian language history book *Book of the World's Time*, written by Carl Eduard Körber, secretary of the Estonian Learned Society was published by Laakmann's publishing house. The book turned out to be extremely successful, its third and last reprint was published in 1875.¹⁶ In it, history begins with the expulsion of Adam and Eve from the Garden of Eden, the first edition ending with the death of Napoleon, the last reprint with the Russo-Turkish War. Russia is examined here among other European countries, but rather briefly. Estonians are linked to the history of Russia by orthodox clergyman Jakob Lindenberg in his book *The Russian People*

11 Loosme, Ingrid (1964). H. Laakmanni osa rahvusliku liikumise aja raamatu välja andmisel. In: Põldmäe, Rudolf (ed.). *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale* (3). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, pp. 104–108.

12 Ibid., p. 161.

13 Ibid., p. 111.

14 Taal, Kersti (2018). *Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu*. Tallinn: Argo, pp. 23–25.

15 See: The National Archives of Estonia (*Eesti Rahvusarhiiv*, hereafter: RA, EAA), 5269.1.9, pp. 1–9.

16 Körber, Carl (1860). *Mailma aiaramat, kus sees on, mis mailma algmisest. Ma peäl on sündinud: Kuningattest, Madest, söddadest n. t. s. mitme pildidega ärraselletud*. Tartu: Laakmann.

and the Russian State, published by Ernst Plates in 1872 in Riga. The author shows the Russian country and its rulers only from a praiseworthy point of view, Estonians are said to have been friends and sympathizers of the Russians since time immemorial.¹⁷

However, such a view of history remains a curiosity. Estonian national historiography began at a time when Estonians, although subjects of the Russian Tsarist state, lived under the influence of German culture. Inevitably, the Estonian view of history was thus also derived from its Baltic German counterpart, even though they tried to oppose it ideologically. Many of the key themes and features of the Estonian historical narrative emerged at that time, and Estonians are accustomed to regard them as indigenous, but rather transnational and rooted in the Baltic German conception of history.¹⁸

Book Publishing in the Period of National Awakening

In the preface to his history book, Carl Körber writes that among the great multitude of people there are also such souls whose mind and spirit are more or less awakened from their sleep and they would very much like to know how things have been and gone in the world.¹⁹ The publication of the book coincided with the time that is considered the beginning of Estonian National Awakening. The period of National Awakening also introduced the writing of Estonian history to the agenda. Estonians began to discover their history and to create a grand narrative of their history.²⁰ The Estonian national historical narrative is inextricably linked to the concepts of independence and struggle for freedom. Since the first attempts to articulate history, it has always been framed in terms of the winning and losing of freedom.²¹

The myth of the Estonians' golden age of freedom and the slavery that began with the German conquest was first formulated by Carl Robert Jakobson, a schoolteacher in St. Petersburg, who was interested in history, as is evident in his "Three Fatherland Speeches", published in 1870.²² His speeches, acutely hostile to Germans and friendly to Russians, were printed in St. Petersburg.²³

17 Lindenberg, Jakob (1872). *Wenne rahwas ja wenne riik*. Riia: [s.n.]: E. Plates.

18 Kaljundi, Linda; Plath, Ulrike (2017). Eesti ajalookirjutus põimitud perspektiivist. In: *Ajalookultuuri ajakiri Tuna*. No. 1. Tallinn: Rahvusrahiiv, pp. 2–6.

19 Körber, Carl (1860). *Mailma aiaramat, kus sees on, mis mailma algmisest. Ma peäl on sündinud*, p. 1.

20 Kukk, Kristi (2013). *Väikerahvaste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani*. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensia 32. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, pp. 34, 41.

21 Tamm, Marek (2018). *Rahvuse tegemine*, p. 18.

22 Põldmäe, Rudolf (1988). *Noor Jakob Hurt*. Tallinn: Eesti raamat, p. 104.

23 Jakobson, Carl Robert (1870). *Kolm Isamaa kõnet/Tartus "Wanemuise" seltsis pidanud C. R. Jakobson*. Peterburi: E. Pratz.

National–romantic attitudes were also reflected in a supplement written by Jakob Hurt of the newspaper *Eesti Postimees* (*Estonian Postman*) in 1871, called ‘Things that have transpired in the Fatherland.’ In his research, Hurt used the chronicles of Henry of Livonia, Balthasar Russow, and Christian Kelch, as well as legends reaching as far back as 1561.²⁴ Jakob Hurt published his concept of history as a book in Karl Mattiesen’s publishing house in Tartu.²⁵ For several decades, these writings defined the basic views of Estonians towards history.²⁶ In the same decade, Laakmann’s publishing house began to publish the first Estonian language history books with scientific ambitions. The author of the books, Jaan Jung, was an amateur historian and village school teacher, who in 1878 became a correspondent member of the Estonian Learned Society.²⁷

The lifelong schoolteacher Jaan Jung (1835–1900) was autodidactic as a historian, which makes his grasp of historical sources and his systematic approach to them all the more admirable. His correspondence in the field of oral history included hundreds of correspondents and as a researcher of archaeological heritage he was elected a correspondent member of the Finnish Antiquarian Society.²⁸ In addition to his interest in Finland from his childhood,²⁹ he was also fascinated by Latvian language and history. The only difference between Estonians and Latvians, he observed, was language, because worship, religious customs, and books were the same. Jung considered the Latvian language to be more vital than Estonian due to their better school system.³⁰

It is remarkable that Jung was familiar with all the known chronicles about the history of Estonia from Henry of Latvia to Christian Kelch and Thomas Hiärne, as well as with the more recent German historical literature.³¹ In Laakmann’s publishing house, he published a nine-part series *Kodu-maalt* (*From the Homeland*), covering various periods and regions in Estonian history. One of the most important books published by Laakman is Henry of Livonia’s chronicle.³² The translation was based on Eduard Pabst’s German translation of the chronicle published by the Kluge & Ströhm publishing house in Tallinn. In March 1878, Jung offered his manuscript to

24 Pöldmäe, Rudolf (1988). *Noor Jakob Hurt*, pp. 105–109.

25 Hurt, Jakob (1879). *Pildid Isamaa sündinud asjust*. Tartu: K. Mattiesen.

26 Andresen, Andres (2014). Villem Reimani ajalookirjutuse tähendus. In: Reiman, Villem. *Eesti ajalugu*. Tartu: Ilmamaa, pp. 155–164, here p. 159.

27 Reiman, Villem (2015). Jaan Jung. Muinasaja teadus eestlaste maalt III. In: Reiman, Villem. *Kultuuriloolised pildid*. Tartu: Ilmamaa, pp. 290–314, here p. 306.

28 *Ibid.*, pp. 307–308.

29 Jung, Jaan (undated). *Meine Verfolgungsgeschichte*. The Estonian Cultural History Archives (ECHA), f. 50, Jung 8:1, p. 3.

30 Jung, Jaan (6.12.1878). *Veelkord eestlastest ja lätlastest*. ECHA, f. 47 M 64:10, pp. 5–6.

31 Jung, Jaan (undated). *Arvustus*. ECHA, f. 50, Jung 8:4, pp.1–23.

32 Jung, Jaan (1881–1884). *Läti Hendriku Liivi maa kroonika ehk Aja raamat*. 1.–4. vihk / Alguskirja järele välja annud J. Jung. Tartu: H. Laakmann.

Schnakenburg publishing house in Tartu, announcing at the same time that Pabst had agreed to use his German translation. A year and a half later, when the book was ready for printing, it turned out that the publishing rights of Pabst's translation belonged to Kluge & Ströhm who forbade its use.³³ Jung is said to have therefore made a new translation based on the Latin text of the chronicle.³⁴

A third of the Estonian language books published until the end of the century were printed in Laakmann's printing house.³⁵ Was the publication of books in Estonian motivated by purely commercial considerations? Jaan Jung complained: "Recently the Estonian people have become so poor that they can no longer afford to buy books, and the printers don't print them at their own expense, so they are no longer worth writing."³⁶

However, Jung was still paid for his work, for example, for the translation of the Livonian chronicle he received 160 rubles and 20 free copies from Laakmann.³⁷ Laakmann was one of the first publishers in Estonia to start paying royalties to authors.³⁸

It was no coincidence that the most meaningful history books in Estonian in the period of national awakening were published by Laakmann's publishing house. His entrepreneurial and alert spirit was not only expressed in the renewal and modernisation of his business, Laakmann also actively participated in the cultural and social life of Tartu and personally knew the leaders of the Estonian national movement.³⁹ In 1880, Laakmann handed his business over to his son Carl and the printing house began to lose its central position as a publisher of books in Estonia.⁴⁰

In 1870, the Schnakenburg publishing house emerged as a book publisher in Estonian. A characteristic of the period was that Estonians were introduced to their history by clerical enlighteners. Published in 1877, *The History of Est-, Liv- and Kurland* is a translation of Jacob Spalving's book *Leitfaden der vaterländischen Geschichte der Ostseeprovinzen* by Johann Matthias Eisen, then still a grammar school student.⁴¹ Five years later, as a student of the Faculty of Theology, he published a two volume *The Pictures of our Land* in the same publishing house. Fascinated by folklore, he describes the prehistory of Estonians and Finno-Ugric tribes in a completely romantic and idealized way. He begins the history of Estonians with the landing of Noah's

33 Schnakenburg an Jung (11.10.1879). ECHA, f. 50, 7:29.

34 Reiman, Villem (2015). *Jaan Jung*, p. 305.

35 Peeegel, Juhan (ed.) (1978). *Eesti raamat 1525-1975. Ajalooline ülevaade*. Tallinn: Valgus, p. 148.

36 Reiman, Villem (2015). *Jaan Jung*, p. 306.

37 *Verlags Contracte* (07.03.1892). ECHA, f. 50 M 13:2, p. 10.

38 Loosme, Ingrid (1964). H. Laakmanni osa rahvusliku liikumise aja raamatu välja andmisel, p. 124.

39 *Ibid.*, p. 110.

40 *Ibid.*, p. 119.

41 Eisen, Johann Matthias (1870). *Eesti, Liiwi ja Kuura maa ajalugu: Muistsest ajast meie ajani*. Tartu: Schnakenburg.

ark on the mount Ararat.⁴² In this sense, the beginning of Estonian historiography is comparable to the search for national roots in Sweden two centuries earlier. There, too, attempts to link Swedish history with Bible stories preceded the scientific approach to history.⁴³ Eisen's book ends with a laudation of Aleksander I.⁴⁴ The general history textbooks for schools (1879-1880) published by Schnakenburg and written by the clergyman and poet Jaan Bergmann was also intended as a general education book for a wider readership.⁴⁵ The book, planned as a book in three parts, unfortunately remained in two parts, limiting itself to dealing with the Middle Ages. Schnakenburg died in 1894, his heirs have not published any books on Estonian history.

One of the reasons why publishing houses with a long tradition stopped publishing history books in Estonian was the rise of Estonians as owners of printing houses in the early 1880s. The earliest Estonian owner of a printing house was Karl Mattiesen, the son of a forester, who obtained a license to open a printing house as early as in 1848.⁴⁶ One of the last books he published: *The Pictures of Things that Happened to our Fatherland* by Jakob Hurt was the first history book with scientific overtones in the Estonian language.⁴⁷ Karl Mattiesen's printing house was inherited by his son Carl Emil Mattiesen, who had obtained a doctorate in philosophy in Leipzig. He only chose to publish books with scientific content in Estonian.⁴⁸

The first Estonian history books laid the foundation for Estonians' self-image as well as for scholarly historiography. Thus, Hans Kruus, one of the leading historians of the Republic of Estonia before World War II, claimed that his first knowledge of Estonian history was based on Carl Robert Jakobson's *Three Speeches of the Fatherland* and books written by Jakob Hurt.⁴⁹

42 Eisen, Johann Matthias (1882). *Omamaa pildid: Teadused ja jutustused Eesti rahwa wanemast ja uuemast ajast. 1. jagu*. Tartu: Schnakenburg.

43 See: Lindroth, Sten (1975). *Svensk lärdomshistoria*. Stockholm: Norstedts, pp. 235-237.

44 Eisen, Johann Matthias (1883). *Omamaa pildid: Teadused ja jutustused Eesti rahwa wanemast ja uuemast ajast. 2. jagu*. Tartu: Schnakenburg.

45 Bergmann, Jaan (1879-1880). *Üleüldine ajalugu. 1. jagu: Wana aeg; 2. jagu: Keskaeg*. Tartu: Schnakenburg.

46 Miller, Voldemar (1978). XIX sajandi I poole raamat. In: Peegel, Juhan (ed.). *Eesti raamat 1525-1975. Ajalooline ülevaade*. Tallinn: Valgus, pp. 74-104, here pp. 96-97.

47 Andresen, Andres (2014). Villem Reimani ajalookirjutuse tähendus, p. 159.

48 Peegel, Juhan (ed.) (1978). *Eesti raamat 1525-1975*, p. 97.

49 Kivimäe, Jüri (2017). *Rektor Hans Kruus*. Tallinn: Aasta Raamat, p. 66.

The Estonian History Book During the Russification Period

The books that laid the foundations for the romantic narrative of the Estonians' dark slavery following the German conquest were thus published by Baltic German publishers. The idea of an ancient and happy time of freedom for Estonians and Latvians was also first formulated by Baltic German writers.⁵⁰ The idea of the lost golden age, strongly influenced by the philosophy of the German Enlightenment, is a motif that also characterizes the beginning of the historiography of other small nations of Northern Europe.⁵¹

In Russia, the idea of the nation-state, which had taken hold in Europe in the nineteenth century, took an aggressive and extreme form. The concept of the nation state presupposed a population as linguistically and ethnically homogeneous as possible. Since ethnic Russians made up less than half of the population of the empire, the authorities aimed to ensure predominance by Russifying other nations. This was justified by assigning Russians a special value and mission in world history. The intensive Russification of Estonians and Latvians was pushed back by the intellectual and economic influence of local Baltic Germans.⁵² After the unification of Germany in 1871, German nationalists raised the question of reuniting Germany's former provinces with the mother country.⁵³ The Russian authorities saw here a threat to imperial integrity, all the more so as Estonians and Latvians had lived for centuries under the influence of German language and culture. The goal was to change the cultural orientation of the indigenous people of the province. The aim was to replace German cultural influence with that of Russian, to cut off the historical ties between Estonians and Latvians and Germany, as well as Western civilisation in general. The narrative that 700 years of slavery ensued after the German conquest was perfectly suited to the purpose of antagonizing Estonians to Germans. The growth of Estonian national self-awareness was not considered dangerous during the first period of Russification.⁵⁴

In Russian-language historiography, a concept of ancient Estonians belonging to the administrative area of Novgorod was developed, as well as one of Estonian-Russian friendship and the gratitude of the former to the Russian people for liberating them

50 Kivimäe, Jüri (2021). Carl Robert Jakobson ja seitsmesaja aastase orjaöö sünd. In: Tamman, Helina (ed.). *Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile*. Tartu: Rahvusarhiiv, pp. 109–131, here pp. 119–122.

51 Kukk, Kristi (2013). *Väikerahvaste ajalookäsitluste genees ja narratiivid*, p. 35.

52 Karjahärm, Toomas (ed.) (1997). *Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale*. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, pp. 13–15.

53 Kisseljova, Ljubov (2017). *Eesti–vene kultuuriruum*. Tartu: Tartu Ülikool, p. 62.

54 Karjahärm, Toomas (ed.) (1997). *Venestamine Eestis 1880–1917*, p. 15.

in the Great Northern War.⁵⁵ History books of the same tone were also published in Estonian. Joosep Robert Rezold, who worked as a schoolteacher in Palmse and in Tbilisi, wrote a two-volume book, *The General History of Estonians*, which reflects the part of the Germans in Estonian history only in a very negative light, while the Russian rulers from Peter I onwards are portrayed as favorable for Estonians.⁵⁶ Jaan Jung's scathing critique ruined the book's credibility.⁵⁷ Jaan Jõgever, a censor in Tartu, called Rezold a 'market bard'.⁵⁸ Both parts of the book were printed at printing houses in Tartu, but at the author's expense. Jung's scathing review did not prevent Rezold from publishing another book on history. In the *Tower of Babel*, we learn that our kindred people, the Finns, were in fact the first builders of the Tower of Babel.⁵⁹

The tightening of Russifying policies brought the opposite of the desired result – the Estonian national movement became strengthened. The fact that Estonians were most influenced by books written in their mother tongue was already known by the figures of the national awakening period, whose programme foresaw the development of literature in the Estonian language.⁶⁰ The campaign of collecting folklore initiated by Jakob Hurt played a very important role in the formation of an Estonian national self-consciousness. During the process of collecting folklore, people living in different parts of Estonia and belonging to different social classes began to think of themselves as a united nation.⁶¹ At the same time, the targeted collection and publication of folklore also marked a turning point in the writing of Estonian history – a switch from political history to the internal history of the nation.⁶² Jakob Hurt's collection of folklore published by Mattiesen in Tartu is therefore also important from the perspective of historical literature.⁶³

The harshest measures to suppress the national self-determination of Estonians and Latvians were taken by the state authorities after the 1905 revolution. The main emphasis was placed on pro-Russian churches and schools. It was hoped to win the

55 Ibid., pp. 31-35.

56 Rezold, Joosep Robert (1889-1893). Üleüldine eestlaste ajalugu, nende sõjad naabri-rahvastega ja seistme saja aastane orjapäoli: Teatused algawad 3000 aastat enne Kristuse sündimist. 1. vihik. Tallinn: J. R. Rezold; 2. vihik. Tartu: K. Mattisen.

57 „Arvustus eestlaste ajaloo üle, mille J. R. Rezold ütleb end olevat vanadest allikatest kokku seadnud.“ ECHA, f. 50, Jung 8:4.

58 Paatsi, Vello (2014). Tsensor Jaan Jõgeveri päevaraamatud II. *Ajalookultuuri ajakiri Tuna*. No. 4. Taliinn: Rahvusarhiiv, pp. 118-135, here p. 128.

59 Rezold, Joosep Robert (1895). *Babeloni torn. Üks tähtjas leidus, et Soome sugu rahvas, sellega siis ühtlasi ka meie suguvennad, on nimetatud torni esimesed ehitajad olnud*. Tallinn: Hans Mathiesen.

60 Eesti ärkamisaja tegelaste koosoleku protokoll 11. september 1878. In: Karjahärm, Toomas (ed.) (1997). *Venestamine Eestis 1880-1917*, p. 134.

61 Sarv, Mari (2018). Rahvusteadused kui iseenda mõtestamine. *Keel ja Kirjandus*, No. 1/2, pp. 11-14, here p. 13.

62 Undusk, Jaan (1997). Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. *Keel ja kirjandus*, No. 11/12, pp. 721-734; 797-811, here p. 809.

63 Hurt, Jakob (1875-1886). *Vana kannel: Täieline kogu eesti rahvalauluzid = Alte Harfe. vollständige Sammlung alter estnischen Volkslieder*. 1.-2. kogu. Tartu: C. Mattiesen.

support of educated people for Russian culture through music, fine arts and theatre performance. It was decided to prevent by all means the promotion of the idea of seceding from Russia in literature and the press.⁶⁴ Censorship focused on the banning of national writings in the press, books and brochures attracted less attention from the censors.⁶⁵

Since the Russification plan of Estonians focused primarily on fine arts, few books supporting the Russification ideology were published and only in second-rate publishing houses. A typical example is Jaan Vahtra's translation of Andrei Rennikov's book denigrating the Baltic Germans and glorifying Russia published in a publishing house in Võru.⁶⁶ The natives of the Baltic countries are depicted here as loyal subjects of the empire: "Along with other Russian nations the Latvians and Estonians have shown their love to the throne of the Russian Emperor, the throne from which they can rightly hope for a response to their national and educational efforts."⁶⁷

One of the most interesting books by Estonian authors on the history of Russia published in the early twentieth century is a history of relations between Russia and France since the eleventh century, written by Hindrik Prants.⁶⁸ The scientific value of the book is not very great, but it broadens the worldview of Estonians. Hindrik Prants, the most enthusiastic amateur historian of Estonia at the time, describes the events of the Great Northern War in detail in his book *The Fall of Estonians under Russian Rule*, published in 1910 by the publishing house Teadus (Science). Out of obligation, it glorifies and cites as a positive aspect the long period of peace that followed the Russian conquest.⁶⁹

The most important Estonian language history book of the time – *Eesti rahva ajalugu* (*The History of the Estonian People*) – was also written by Hindrik Prants. The book was printed in Tallinn, but published by Karl Eduard Sööt, a poet and publisher in Tartu.⁷⁰ A writer, Karl Eduard Sööt founded a printing house in Tartu in 1895 and published more than a hundred books in Estonian.⁷¹ His publishing house is also related to Heinrich Laakmann because the head of the printing house, Ludvig Sööt, had acquired professional skills as an apprentice of Laakmann.⁷² The patriotic views of Prants, who worked mainly as a journalist, developed in the atmosphere

64 Vene mõjude tugevdamise abinõud Balti krais. In: Karjahärm, Toomas (ed.) (1997). *Venestamine Eestis 1880-1917*. pp. 83-90.

65 Raun, Toivo Ülo (1981). The Estonians. In: Thaden, Esward C. (ed.). *Russification in the Baltic Provinces and Finland*. New Jersey: Princeton University Press, pp. 287-354, here p. 336.

66 Rennikow, A. M. (1915-1917). *Imede maal: Tõde Balti sakslastest*. Võru: Täht.

67 Ibid., p. 108.

68 Prants, Hindrik (1908). *Wene ja Prantsusemaa vahekord: Ajaloolik kirjeldus nende riikide wastastikkuse läbikäimise ja kokkupuutumise kohta, 11-nest aastasajast meie ajani*. Tallinn: Koit.

69 Prants, Hindrik (1910). *Eestimaa Weneriigi alla saamine*. Tallinn: Teadus.

70 Prants, Hindrik (1912-1913). *Eesti Rahva ajalugu 1-2*. Tallinn; Tartu: Tallinna Eesti Kirjastus-ühisus. K. Sööt.

71 Peegel, Juhan (ed.) (1978). *Eesti raamat 1525-1975*, p. 152.

72 Loosme, Ingrid (1964). H. Laakmanni osa rahvusliku liikumise aja raamatu välja andmisel, p. 118.

of the nationalist movement in Tartu; he was particularly affected by Jakob Hurt's writings.⁷³ Only two of the planned three volumes of *The History of Estonian People* were published, ending with the Great Northern War. He reserved nothing but praise for the Swedish reign and he also writes about the destruction of Tartu by Russian troops. As the only positive side of the Russian conquest, he highlights the beginning of the long period of peace. However, he changed his assessment later on, after Estonia gained independence, calling the period of Russian rule the second period of slavery for the Estonian people.⁷⁴

Wilhelm Greiffenhagen's speech *The Siege and Surrender of Tallinn in 1710*, published in 1910, is dedicated to the same topic. Recounting facts based on archival sources, the speech describes the situation of the people of Tallinn during the Great Northern War and details the reasons for the city's surrender to the Russian troops. The speech is ostensibly neutral, but there is a palpable sympathy for the Swedes.⁷⁵ On the occasion of the centenary of the liberation of the Estonian peasantry from serfdom, Jaan Kärner's 100-page study about this topic was published. Having left-wing Kärner, who later became known as a poet, does not agree with the myth of the "good old Swedish time" and is highly critical of the Baltic German nobility and the Lutheran clergy. Alexander I does receive the author's approval, but in his opinion, the liberation of the peasantry has not fulfilled its purpose, and he comes to the conclusion that there is no reason to solemnly celebrate this event as it has not reduced the situation of slavery for Estonian peasants.⁷⁶ Both publications were published in Tallinn.

Most of the books introducing the history of Russia were published in Tallinn. The five-part series *Historical Literature* published by Teadus begins with Catherine the Great's rise to power and ends with a depiction of serfdom, with this being fiction rather than science fiction.⁷⁷ The publishing house *Tulu (Profit)* published a translated book about Decembrists in the series of same name.⁷⁸ The book series *Women Around the Thrones* was probably based on commercial considerations.⁷⁹ The books *Peter the Great and his Wives* and *Ivan the Terrible* were also advertised.⁸⁰ The publisher A. L. Parasmaa stoked gossip by publishing two writings recounting

73 Prants, Hindrik (2016). „Postimehe“ kaastööline. In: Runnel, Hando (ed.). *Eesti asi ja maailma lugu*. Tartu: Ilmamaa, pp. 9–11, here p. 9.

74 Küünal, Milvi (1979). *Hindrik Prants ajaloolasena*. Diplomitöö. Tartu, pp. 42–46.

75 Greiffenhagen, Wilhelm (1910). *Tallinna piiramine ja allaandmine aastal 1710: Tallinna linna ja Eestimaa Wene walitsuse alla saamise 200-aastaseks mälestuspäevaks*. Tallinn: [s. n.].

76 Kärner, Jaan (1916). *Talurahwa wabastamine Eestimaal: Wabastuse saajaastaseks mälestuspäewaks*. Tallinn: Teadus.

77 [Anon.] (1913). *Pildid Wenemaa ajaloo*. No. 1; 2. Tallinn: Teadus.

78 Solovjov, D. (1914). *Dekabristid või detsembrikuu mäss: katse avaliku mässu abil Wene riigikorda muuta*. Tallinn: Tulu.

79 [Anon.] (1914). *Kuningalosside saladused (Proua du Barry)*. Ajalooline kirjavara. Tallinn: Tulu.

80 Solovjov, D. (1914). *Dekabristid või detsembrikuu mäss*, title page verso.

mysterious events taking place in the Russian Imperial Palace.⁸¹ In connection with the grand celebration of the 300th anniversary of the Romanovs' rise to power, several publishing houses in Tallinn published books about the history of Russia.⁸² A book about the Baltic countries under Russian rule, translated from Russian, was published in Riga, depicting Estonia and Livonia as native Russian territories. Russian power is excessively glorified, while the period of Swedish rule is disparaged. The book ends with the slogan "A thousand thanks to the great Russian people."⁸³

Villem Reiman's booklet *How Freedom came to Us*, published by Karl Mattiesen's publishing house introduces the law that freed the peasants from serfdom. In the introductory part of the book, the author describes the great celebrations that took place in Riga on the Epiphany Eve of 1820. At the solemn service in St. Jakobs Church, the General Superintendent Karl Gottlob Sonntag preached a sermon in Estonian and in Latvian. In March, festive services were held all over Livonia. This book also lavishes praise on Emperor Alexander I.⁸⁴ The most important history book, published in Mattiesen's publishing house, was the two-volume *General History* (1903–1906), containing 656 pages.⁸⁵ The book is a translation of a monograph by the renowned historian Karl Olof Lindequist, the first scholarly history book to be published in Estonian. Pastor Villem Reiman's treatment of Estonian history dating to 1905, printed as an appendix to the book, is considered the first critical edition of Estonian history.⁸⁶ Carl Emil Mattiesen remained an exception among publishers with Estonian roots. Both in terms of his educational background and his critical attitude towards the history books he published.

Estonian publishers can broadly be divided into two groups. In one case, there were printing workers with limited education, but with an entrepreneurial spirit, who saw publishing Estonian language books as an attractive source of income. Thus the first owner of a printing house in Tallinn was Gustav Pihlakas, born in 1864 and graduating from a village school in 1876.⁸⁷ An enterprising man, he celebrated his 50th birthday and the 35th birthday of his printing house in 1914.⁸⁸ His enterprise, however, was purely commercial. Pihlakas's publishing house published textbooks of the Estonian language, religious literature, consumer books and a relatively new

81 [Anon.] (1917). *Wenemaa Suure revolutsiooni esimesed päevad*. Viljandi: A. L. Parasmaa; [Anon.] (1917). *Grigori Rasputin, tema patune elu ja tegevus*. Viljandi: A. L. Parasmaa; [Anon.] (1917). *Wene keisrikoja warjuküljed ja Grischa Rasputin*. Viljandi: A. L. Parasmaa.

82 [Anon.] (1913). *Romanovite suguvõsa 1913 mälestuseks*. Tallinn: Teadus; [Anon.] (1913). *Wõitlused Wene trooni pärast 1613. aasta keisriwalmisel: Üks Mihail Feodorovitsch Romanovi wõistleja*. Tallinn: Tulu.

83 Jurjens, Ivan (1910). *Baltimaa Wene walitsuse all 1710-1910*. Riia: Ramisch.

84 Reiman, Willem (1895). *Kuidas priius meile tuli*. Tartu: K. Matiesen.

85 Lindequist, Karl Olof (1903-1906). *Üleüldine ajalugu: Wana-, kesk-, uus- ja kõige uuem aeg. 1.-2. osa*. Jurjew: K. Mattiesen.

86 Andresen, Andres (2014). Villem Reimani ajalookirjutuse tähendus, p. 163.

87 *Gustav Pihlaka elulugu* (7.10.1931). ECHA, f. 193 E, av. teg. 32: 55 1/1.

88 *Gustav Pihlakas to Matthias Johann Eisenile* (01.1914). ECHA. f. 25 M, 11:29, p. 15.

commercial item, children's books.⁸⁹ He did not publish history books, but he did publish several historical novels by Eduard Vilde.⁹⁰

The most commercially successful Estonian publisher Jakob Ploompuu, who started publishing at the turn of the century, has been accused of publishing inferior literature.⁹¹ This assessment is not fair, however, in the case of four history books he published. In 1902, he published Johann Matthias Eisen's *Important Stories of the Homeland from the Bygone Times*. The most extensive story of the book is dedicated to the life of Johann Reinhold von Patkul. The nobleman, who began his career in the service of the Swedish Kingdom and was executed for treason, was in Eisen's view a key figure in both the outbreak of the Great Northern War and the fall of Estonia under Russian rule. But the author of the story does not condemn the nobleman's actions at all. As the story did not sufficiently meet the requirements of the book, Eisen wrote ten more historical stories at the publisher's request. Each story focuses on an ambiguous event from the history of Estonia from the seventeenth to the nineteenth centuries, to which Eisen gives his own assessment. From the point of view of publishing, the most interesting is the conflict surrounding the translation of Theodor Hermann Pantenius' novel *Die von Kelles*. The pastor Jaan Bergmann translated the novel into Estonian and began to publish it as a serial in the newspaper *Olewik (The Present)* without the author's permission. Jaan Nebokat, the editor of the Estonian language newspaper *Kündja (The Plougher)* in Riga asked the author for permission to translate the book and received it. *Olewik* then had to stop the publishing of the novel, but the translation of *Kündja* was never completed. The book was published in Jaan Bergmann's translation and with the author's permission nearly 20 years later and caused a controversy among readers about the location of Kelleste Manor. Based on historical sources, Eisen found an answer to this question.⁹² Another history book to be taken seriously from Ploompuu publishing house is also candidate of history Jaan Sitska's monograph on the reduction of manors during the Swedish time.⁹³ The book *Pildid Wenemaa minewikust (Pictures of the past of Russia)* by the schoolteacher Mihkel Luts, who used the pseudonym M. Kesawana (also Mihkel Orgu) has the characteristics of scientific study too. The book contains two articles on peasant rebellions in the seventeenth and eighteenth centuries and introduces the writer and politician Alexander Radishchev.⁹⁴ Martin Morrison published in 1913, under the pseudonym M. Kivialuse, an overview of the history of Estonia. The book begins with

89 Ibid. 4/4; Peegel, Juhan (ed.) (1978). *Eesti raamat 1525-1975*, p. 119.

90 Peegel, Juhan (ed.) (1978). *Eesti raamat 1525-1975*, p. 151.

91 Ibid.

92 Eisen, Johann Matthias (1902). *Kodumaa tähtsad lod endisest ajast*. Tallinn: J. Ploompuu.

93 Sitska, Jaan (1904). *Rootsiaegne mõisate tagasiwõtmise*. Tallinn: J. Ploompuu.

94 Oorgu, Mihkel (1908). *Pildid Wenemaa minewikust*. Tallinn. J. Ploompuu.

the Livonian War and the atrocities committed by the warriors of Ivan the Terrible and ends with the famine of the late seventeenth century.⁹⁵

In the other case, Estonians, generally first-generation intellectuals, needed printing houses to disseminate their ideas. This occurred primarily through print media, but of course books were also printed. For example in 1882 the politician and educational figure Ado Grenzstein set up a printing house in Tartu precisely because the Schnakenburg publishing house refused to publish his writings.⁹⁶ The history books published by Grenzstein that are in Estonian can be counted on one hand: The history of Halliste and Karksi parishes, compiled by Jaan Jung, a speech by the pastor of Tori on folk schools in Livonia, a booklet about the life and death of the Emperor Aleksander III. To this list can be added the ethno-romantic historical fiction *Wambola* by Andres Saal, a technical worker in Grenzstein's publishing house.⁹⁷ Grenzstein's treatise about the history of the Church in Estonia has been translated into Latvian.⁹⁸ The most voluminous book published by Grenzstein, was the 377-page *History Album*, written by himself.⁹⁹ The book is essentially a chronicle of contemporary journalism in the Estonian language from Grenzstein's point of view, but it emphasises the way they view history. While the history books of previous decades were dedicated to creating a coherent past for Estonians, in other words nation building, Grenzstein connects the interpretation of history with the political future of Estonians. He says frankly: "We have reason to fear that the current that is currently carrying Estonia is a historical error against the future. It comes from the past and shows its nature."¹⁰⁰ In Grenzstein's vision, the Roman people are the people of the past, the Germans are the people of the present and the Slavs are the people of the future, which is why he sees the future of Estonia in the political and cultural space of Russia.¹⁰¹

In 1886 the composer and a literary scholar Karl August Hermann founded the Postimees publishing house in Tartu to counter the ideology of Russification. The appointment of Hermann's half-brother, who had previously worked at the Mattiesen's printing house as the head of the printing house, marked a certain continuity between influential printing houses in Tartu. In addition to reflecting pro-Estonian ideas,

95 Kiwialune, M. [Morrison, Martin] (1913). *Eestimaa 300 aasta eest*. Tallinn: J. Ploompuu.

96 Grenzstein, Ado (2012). Aastakümne lõpp. In: Runnel, Simo (ed.) *Ado Grenzstein. Eesti Haridus*. Tartu: Ilmamaa, pp. 121-131, here p. 127.

97 See: *Online catalogue ESTER*. Available: [www.ester.ee/search*est/X?SEARCH=\(ajalugu\)&searchscope=1&l=est&m=a&p=Grenzstein](http://www.ester.ee/search*est/X?SEARCH=(ajalugu)&searchscope=1&l=est&m=a&p=Grenzstein) [25.07.2025].

98 Grenzstein, Ado (1906). *Kungu basniza waj tautas basniza? Kahda igauņa bals balteeschu kori*. Limbaschos: J. Mellkiss.

99 Grenzstein, Ado (1910). *Ajaloo album*. Tartu: Grenzstein.

100 Ibid., p. 32. See also: Pallas, Anu (2018). Ado Grenzstein Päevalehte püüdmas. Lehekülg XIX sajandi lõpu eesti ajakirjandusest. *Keel ja Kirjandus*, No. 5, pp. 382-396.

101 Grenzstein, Ado (1894). *Eesti küsimus: sada juhtumõtet rahwuse ja poliitika elust*. Jurjev: Olevik, pp. 23-30.

i.e. “managing the Estonian affair” Hermann set the goal of educating people.¹⁰² Postimees also published the contents of popular general education books. The history books published by Hermann have a distinctly nationalist content. The most voluminous of these is *Eesti rahwa ajalugu* (*The History of the Estonian people*) by Otto Grossschmidt, a prolific literary man. Here, too, the history of Estonia is framed as a story of a suffering nation that had lost its ancient independence, the only bright note in it being the time of Swedish rule: “Yet it is probably the time of Swedish rule when the Estonians thought of themselves as human beings – even today they talk about the old good Swedish time”.¹⁰³ The happy Swedish era was followed by “a dark night of slavery” under the Russian Empire. Now, in the era of national awakening, Estonia has a promising future.¹⁰⁴ The opposite approach of Grenzstein’s perception of Estonians past and future expresses not only the author’s but also the publisher’s point of view. By 1896, Hermann had sold his publishing house to Grenzstein’s fiercest opponent Jaan Tõnisson.¹⁰⁵

In Tallinn, the abundance of publishing houses disseminating social democratic ideas and their close links to St. Petersburg/Petrograd is striking.¹⁰⁶ Social democratic ideas are often embedded in a historical context. For example the book by Mihkel Martna *Punased aastad Eestis: Eesti revolutsioonilise liikumise majanduslikud ja ajaloolised põhjused* (*The Red Years in Estonia: Economic and Historical Causes of the Estonian Revolutionary Movement*) was published in Petrograd.¹⁰⁷ The focus of this overview of agrarian history is the injustice done to the actual cultivators of the land over the centuries. The book, which sharply criticized the rulers of Russia, does not spare Estonian historiography either. “Foolish, venal and cheap, writers and poets still wrote and sang about fine-sounding things about the paternalistic government under the shadow of the Russian eagle [...]”¹⁰⁸ Using history as an argument, Viktor Kingissep, who was later executed for his treason, denigrates Estonian independence in his pamphlet *Kellele iseseisvus, kellele ike* (*For whom independence, for whom a yoke*), published in Petrograd.¹⁰⁹ On the eve of Estonia’s independence, the publishing house of Juhan Lilienbach, the most successful of the social democrats, had published two

102 Laar, Mart (2023). *Karl August Hermann. Vanemuise kandle hääl*. Tallinn: Varrak, pp. 85–88.

103 Grossschmidt, Otto (1911). *Eesti rahwa ajalugu*. Tartu: Hermann, p. 79.

104 Ibid., pp. 139–155.

105 Aru, Krista (2019). *Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem*. Tartu: Rahvusarhiiv, pp. 73–91.

106 See: *Online catalogue ESTER*. Available: [www.ester.ee/search*est/X?SEARCH=\(ajalugu\)&searchscope=1&Da=1850&Db=1918&l=est&m=a&p=Peterburi](http://www.ester.ee/search*est/X?SEARCH=(ajalugu)&searchscope=1&Da=1850&Db=1918&l=est&m=a&p=Peterburi) [25.07.2025.].

107 Martna, Mihkel (1907). *Punased aastad Eestis 1905–1906: Eesti rewolutsioonilise liikumise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused*. Peterburi: Tulewik.

108 Ibid., p. 16.

109 Kingissepp, Wiktor (1918). *Kellele iseseisvus, kellele ike?* Peterburi: [s. n.].

thirds of all books in Tallinn.¹¹⁰ In line with the politics of the day, the history of revolutions and class struggle emerges in them.¹¹¹

It is difficult to say how wide a readership and what kind of reception such books have found. More than academic and ideological publications, Estonian historical consciousness was influenced by historical narratives based on the national romantic conception of history of the 19th century; reprints of it are still published today.

Conclusion

History and geography books made up 2.3% of all books published in Estonian during the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century.¹¹² Based on statistical data, a type of book with such a negligible share as historical literature would not deserve any attention. On the other hand, in terms of national identity, it is the most important literary genre at all. Under the influence of German Enlightenment philosophers, especially Herder, Baltic German intellectuals began to take an interest in the culture and history of the indigenous people of Livonia.¹¹³ The idea of nationalism reached Estonians through Baltic German historiography, as several historians have argued. Ea Jansen was the first and most comprehensive to study Baltic German influence on Estonian Society.¹¹⁴ Kristi Kukk has argued that the role of Baltic Germans in the emergence of Estonian national ideology is overestimated, she goes on to say that Baltic German historians were interested in regional, not individual national histories and other factors were decisive in the formation of an Estonian national consciousness.¹¹⁵

A study of the activities of publishers of books in the Estonian language does not support this view. Both the authors and the publishers of the first history books in the Estonian language were Baltic Germans. The latter were not only the publishers of the books, but often also the inspiration for their authors. In cooperation with the members of Estonian Learned Society, which united Baltic German intellectuals, Hermann Laakmann, who published the most Estonian-language books in the nineteenth century, purposefully published general educational books, including

110 Peegel, Juhan (ed.) (1978). *Eesti raamat 1525-1975*, p. 154.

111 Liliembach, Juhan (ed.) (1909). *Mõtted*. Tallinn: Mõte.

112 Robert, Kyra (1978). Raamat kapitalismi- ja imperialismiperioodil (kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini 1917. a.). In: Peegel, Juhan (ed.). *Eesti raamat 1525-1975*, pp. 104-133, here p. 108.

113 Piirimäe, Eva (2023). *Herder and Enlightenment Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 117-133.

114 See: Jansen, Ea (2002). Eestlaste rahvuslik ärkamisaeg. In: Subrenat, Jean-Jaques (ed.). *Eesti identiteet ja iseseisvus*. Tallinn: Avita, pp. 88-108.

115 Kukk, Kristi (2005). *Rahvuse arengu peegeldumine ajalookäsitlustes Eesti näitel*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, pp. 13-14.

history books. Laakmann's publishing house also published the first treatises by Estonian authors of Estonian history with scientific overtones. The foundation of the tradition of publishing Estonian history books in Estonian was laid by Laakmann's publishing house. It can also be assumed that the publishing house's cutting-edge technology was the model for subsequent publishing houses established in Tartu.

The Estonian publishers operating in Tartu were mostly first-generation national-minded intellectuals who needed publishing houses to disseminate their ideas. In their published history books, the history was considered from the point of view of the Estonians' future. Despite the fact that these books were published at a time of aggressive Russification, when the history books in the Estonian language also reflected the ideology of the tsarist Russia, they determined the interpretation of Estonian history for decades to come. Of course, Tartu's status as a university town and its ties with Riga also played a role here. Both ideas and books flowed between the two cities.

This was not the case in Tallinn, which was more influenced by St. Petersburg and where the history books published in its publishing houses reflect the politics of the day. The owners of the Estonian publishing houses in Tallinn were primarily driven by business interests, they did not publish very many history books.

Bibliography

Unpublished sources

1. *Gustav Pihlaka elulugu* (7.10.1931). ECHA, f. 193 E, av. teg. 32: 55 1/1.
2. *Gustav Pihlakas to Matthias Johann Eisenile* (01.1914). ECHA, f. 25 M:11:29, p.15.
3. Jung, Jaan (undated). *Meine Verfolgungsgeschichte*. ECHA, f. 50. Jung 8:1, p. 3.
4. Jaan Jung, Jaan (6.12.1878). *Veelkord eestlastest ja lätlastest*. ECHA, f. 47 M 64:10, pp. 5-6.
5. Jung, Jaan (undated). *Arvustus*. ECHA, f. 50, Jung 8:4.
6. *Schnakenburg an Jung* (11.10.1879). ECHA, f. 50, 7:29.
7. *Verlags Contracte* (07.03.1892). ECHA, f. 50, M 13:2, p.10
8. Kukk, Kristi (2005). *Rahvuse arengu peegeldumine ajalookäsitlustes Eesti näitel*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
9. Küünal, Milvi (1979). *Hindrik Prants ajaloolasena*. Diplomitöö. Tartu.

Published sources

1. [Anon.] (1913). *Romanovite suguvõsa 1913 mälestuseks*. Tallinn: Teadus.
2. [Anon.] (1913). *Wõitlused Wene trooni pärast 1613. aasta keisriwalmisel: Üks Mihail Feodorovitsch Romanovi wõistleja*. Tallinn: Tulu.
3. [Anon.] (1913). *Pildid Wenemaa ajaloost*. No. 1; 2. Tallinn: Teadus.
4. [Anon.] (1914). *Kuningalosside saladused (Proua du Barry). Ajalooline kirjavara*. Tallinn: Tulu.
5. [Anon.] (1917). *Grigori Rasputin, tema patune elu ja tegevus*. Viljandi: A. L. Parasmaa.
6. [Anon.] (1917). *Wene keisrikoja warjuküljed ja Grisca Rasputin*. Viljandi: A. L. Parasmaa.

7. [Anon.] (1917). *Wenemaa Suure revolutsiooni esimesed päevad*. Viljandi: A. L. Parasmaa.
8. Bergmann, Jaan (1879-1880). Üleüldine ajalugu. 1. jagu: Wana aeg; 2. jagu: Keskaeg. Tartu: Schnakenburg.
9. Eisen, Johann Matthias (1870). *Eesti, Liiwi ja Kuura maa ajalugu: Muistsest ajast meie ajani*. Tartu: Schnakenburg.
10. Eisen, Johann Matthias (1882-1883). *Omamaa pildid: Teadused ja jutustused Eesti rahwa wanemast ja uuemast ajast. 1.-2. jagu*. Tartu: Schnakenburg.
11. Eisen, Johann, Matthias (1902). *Kodumaa tähtsad lod endisest ajast*. Tallinn: J. Ploompuu.
12. Hurt, Jakob (1875-1886). *Vana kannel: Täieline kogu eesti rahvalauluzid = Alte Harfe. vollständige Sammlung alter estnischen Volkslieder. 1.-2. kogu*. Tartu: C. Mattiesen.
13. Hurt, Jakob (1879). *Pildid Isamaa sündinud asjust*. Tartu: K. Mattiesen.
14. Freundlich, Carl Wilhelm (1837). *Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärrarikumisest: Muhhu-ma hundi jahhist: Jännese õhkamisest ja Rehhepappist lugeda*. Pärnu: J. G. Marquardt.
15. Greiffenhagen, Wilhelm (1910). *Tallinna piiramine ja allaandmine aastal 1710: Tallinna linna ja Eestimaa Wene walitsuse alla saamise 200-aastaseks mälestuspäevaks*. Tallinn: [s. n.].
16. Grenzstein, Ado (1894). *Eesti küsimus: sada juhtmõtet rahwuse ja poliitika elust*. Jurjev: Olevik.
17. Grenzstein, Ado (1906). *Kungu basniza waj tautas basniza? Kahda igauņa balss balteeschu kori*. Limbaschos: J. Mellkiss.
18. Grenzstein, Ado (1910). *Ajaloo album*. Tartu: Grenzstein.
19. Grenzstein, Ado (2012). Aastakümne lõpp. In: Runnel, Simo (ed.) *Ado Grenzstein. Eesti Haridus*. Tartu: Ilmamaa, pp. 121-131.
20. Grossschmidt, Otto (1911). *Eesti rahwa ajalugu*. Tartu: Hermann.
21. Jakobson, Carl Robert (1870). *Kolm Isamaa kõnet/Tartus "Wanemuise" seltsis pidanud C. R. Jakobson*. Peterburi: E. Pratz.
22. Jurjens, Ivan (1910). *Baltimaa Wene walitsuse all 1710-1910*. Riia: Ramisch.
23. Karjahärm, Toomas (ed.) (1997). *Venestamine Eestis 1880-1917. Dokumente ja materjale*. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus.
24. Kärner, Jaan (1916). *Talurahwa wabastamine Eestimaal: Wabastuse sajaaastaseks mälestuspäevaks*. Tallinn: Teadus.
25. Kingissepp, Wiktor (1918). *Kellele iseseiswus, kellele ike?* Peterburi: [s. n.].
26. Kiwialune, M. [Morrison, Martin] (1913). *Eestimaa 300 aasta eest*. Tallinn: J. Ploompuu.
27. Körber, Carl (1860). *Mailma aiaramat, kus sees on, mis mailma algmisses Ma peäl on sündinud: Kuningatsest, Madest, söddadest n. t. s. mitme pildidega ärraselletud*. Tartu: Laakmann.
28. Kreuzwald, Friedrich Reinhold (1848-1849). *Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tullosaks ja õppetlikuks aeawiteks Ma-rahwale*. And I-V. Tartu: Laakmann.
29. Kreuzwald, Friedrich Reinhold (1851). *Risti-sõitjad: Üks tössine jut neist pühha aua rändajaist, kes ühheteistkümnema aasta saal pärrast Jesuse Kristuse sündimist akkasiwad püüdma Jerusalemma linna Turgi rahwa käest ärrawõita*. Tartu: Laakmann.
30. Kreicvalds, Friedrich Reinhold (1852). *Pasaule un dauds no ta, kas pasaulē atrohnams: par mahzibu un derrigu laikakawekli, preeksch semneekeem*. Dorpat: Laakmann.
31. Lilenbach, Juhan (ed.) (1909). *Mõtted*. Tallinn: Mõte.
32. Lindenberg, Jakob (1872). *Wenne rahwas ja wenne riik*. Riia: E. Plates.
33. Lindequist, Karl Olof (1903-1906). Üleüldine ajalugu: Wana-, kesk-, uus- ja kõige uuem aeg. 1.-2. osa. Jurjev: K. Mattiesen.
34. Martna, Mihkel (1907). *Punased aastad Eestis 1905-1906: Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloolikud ja makanduslikud põhjused*. Peterburi: Tulewik.
35. Nieländer, Wilhelm Carl Heinrich (1854). *Peter I., Wenne-riigi Keiser, kedda temma töö ja teggemise pärrast "suureks" hüiti*. Tartu: Laakmann.
36. Oorgu, Mihkel (1908). *Pildid Wenemaa minewikust*. Tallinn: J. Ploompuu.
37. Prants, Hindrik (1908). *Wene ja Prantsusemaa vahekord: Ajaloolik kirjeldus nende riikide wastastikkuse läbikäimise ja kokkupuutumise kohta, 11-nest aastasajast meie ajani*. Tallinn: Koit.
38. Prants, Hindrik (1910). *Eestimaa Weneriigi alla saamine*. Tallinn: Teadus.
39. Prants, Hindrik (1912-1913). *Eesti Rahwa ajalugu 1-2*. Tallinn; Tartu: Tallinna Eesti Kirjastus-ühisus. K. Sööt.

40. Prants, Hindrik (2016). "Postimehe" kaastööline. In: Runnel, Hando (ed.). *Eesti asi ja maailma lugu*. Tartu: Ilmamaa, pp. 9-11.
41. Rennikow, A. M. (1915-1917). *Imede maal: Tõde Balti sakslastest*. Võru: Täht.
42. Rezold, Joosep Robert (1889-1893). Üleüldine eestlaste ajalugu, nende sõjad naabri-rahvastega ja seistme saja aastane orjapõli: Teatud algawad 3000 aastat enne Kristuse sündimist. 1. vihik. Tallinn: J. R. Rezold; 2. vihik. Tartu: K. Mattisen.
43. Rezold, Joosep Robert (1895). *Babeloni torn. Üks tähtjas leidus, et Soome sugu rahvas, sellega siis ühtlasi ka meie suguvennad, on nimetatud torni esimesed ehitajad olnud*. Tallinn: Hans Mathiesen.
44. Schwartz, Johan Georg (1858). *Koli-ramat. Seitsmes jaggero. Sündinud asjade juttustamine. Esimene pool*. Tartu: Laakmann.
45. Sitska, Jaan (1904). *Rootsiaegne mõisate tagasiwõtmine*. Tallinn: J. Ploompuu.
46. Solovjov, D. (1914). *Dekabristid või detsembrikuu mäss: katse avaliku mässu abil Wene riigikorda muuta*. Tallinn: Tulu.
47. Sommer, Johann Friedrich (1841). *Wenne südda ja wenne hing*. Pärnu: F. W. Borm.
48. Reiman, Willem (1895). *Kuidas priius meile tuli*. Tartu: K. Matiesen.

Literature

1. Andresen, Andres (2014). Villem Reimani ajalookirjutuse tähendus. In: Reiman, Villem. *Eesti ajalugu*. Tartu: Ilmamaa, pp. 155-164.
2. Aru, Krista (2019). *Jaan Tõnisson - rahvajuht ja riigivanem*. Tartu. Rahvusarhiiv.
3. Jansen, Ea (2002). Eestlaste rahvuslik ärkamisaeg. In: Subrenat, Jean-Jaques (ed.). *Eesti identiteet ja iseseisvus*. Tallinn: Avita, pp. 88-108.
4. Kaljundi, Linda; Plath, Ulrike (2017). Eesti ajalookirjutus põimitud perspektiivist. In: *Ajalookultuuri ajakiri Tuna*. No. 1. Tallinn: Rahvusarhiiv, pp. 2-6.
5. Kisseljova, Ljubov (2017). *Eesti-vene kultuuriruum*. Tartu: Tartu Ülikool.
6. Kivimäe, Jüri (2017). *Rektor Hans Kruus*. Tallinn: Aasta Raamat.
7. Kivimäe, Jüri (2021). Carl Robert Jakobson ja seitsmesaja aastase orjaöö sünd. In: Tamman, Helina (ed.). *Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile*. Tartu: Rahvusarhiiv, pp. 109-131.
8. Kukk, Kristi (2013). *Väikerahvaste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani*. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 32. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
9. Laar, Mart (2023). *Karl August Hermann. Vanemuise kandle hääl*. Tallinn: Varrak.
10. Lindroth, Sten (1975). *Svensk lärdomshistoria*. Stockholm: Norstedts.
11. Loosme, Ingrid (1964). H. Laakmanni osa rahvusliku liikumise aja raamatu välja andmisel. In: Põldmäe, Rudolf (ed.). *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale* (3). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, pp. 103-169.
12. Miller, Voldemar (1978). XIX sajandi I poole raamat. In: Peegel, Juhan (ed.). *Eesti raamat 1525-1975. Ajalooline ülevaade*. Tallinn: Valgus, pp. 74-104.
13. *Online catalogue ESTER*. Available: www.ester.ee/search~S1 [25.07.2025].
14. Paatsi, Vello (2014). Tensori Jaan Jõgeveri päevaraamatud II. *Ajalookultuuri ajakiri Tuna*. No. 4. Tallinn: Rahvusarhiiv, pp. 118-135.
15. Pallas, Anu (2018). Ado Grenzstein Päevalehte püüdmas. Lehekülj XIX sajandi lõpu eesti ajakirjandusest. *Keel ja Kirjandus*, No. 5, pp. 382-396.
16. Peegel, Juhan (ed.) (1978). *Eesti raamat 1525-1975. Ajalooline ülevaade*. Tallinn: Valgus.
17. Piirimäe, Eva (2023). *Herder and Enlightenment Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
18. Põldmäe, Rudolf (ed.) (1964). *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale* (3). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
19. Põldmäe, Rudolf (1988). *Noor Jakob Hurt*. Tallinn: Eesti raamat.

20. Raun, Toivo Ülo (1981). The Estonians. In: Thaden, Esward C. (ed.). *Russification in the Baltic Provinces and Finland*. New Jersey: Princeton University Press, pp. 287-354.
21. Reiman, Villem (2015). Jaan Jung. Muinasaja teadus eestlaste maalt III. In: Reiman, Villem. *Kultuuriloolised pildid*. Tartu: Ilmamaa, pp. 290-314.
22. Robert, Kyra (1978). Raamat kapitalismi- ja imperialismiperioodil (kuni Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini 1917. a.). In: Peegel, Juhan (ed.). *Eesti raamat 1525-1975. Ajalooline ülevaade*. Tallinn: Valgus, p. 104-133.
23. Sarv, Mari (2018). Rahvusteadused kui iseenda mõtestamine. *Keel ja Kirjandus*, No. 1/2, pp. 11-14.
24. Taal, Kersti (2018). *Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu*. Tallinn: Argo.
25. Tamm, Marek (2018). Rahvuse tegemine. Humanitaarteaduslik vaade. *Keel ja Kirjandus*, No. 1/2, pp. 15-29.
26. Undusk, Jaan (1997). Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. *Keel ja kirjandus*, No. 11/12, pp. 721-734; 797-811.
27. Viires, Ants (2001). Eestlaste ajalooteadvus. In: *Ajalookultuuri ajakiri Tuna*. No. 3. Tallinn: Rahvusarhiiv, pp. 20-36.

PIRETA LOTMANA

Igauņu vēstures grāmatu izdošana 19. un 20. gadsimta mijā

Kopsavilkums

Valsts neatkarības atjaunošanas laikā igauņi labprāt uzskatīja sevi par nāciju, kas daudz lasa. Šis apgalvojums ir vienlaikus gan patiess, gan aplams. Tas ir aplams, jo Eiropas kontekstā pirmā grāmata igauņu valodā tika izdota ārkārtīgi vēlu – tikai 17. gadsimtā. Tas ir arī patiess apgalvojums, jo tieši tādēļ, ka tika izdotas grāmatas dzimtajā valodā, mums šodien ir sava nacionālā valsts.

Kā raksta Mareks Tamms, definēt sevi kā nāciju nozīmē atrast savu vietu pasaules vēsturē, radīt savu nacionālās vēstures naratīvu. Te būtiska nozīme ir tieši grāmatām, kas izdotas dzimtajā valodā, to esamība gan veido, gan atspoguļo nācijas tapšanas procesu. Vēstures grāmatas, kas deva igauņiem viņu vēstures stāstu, nonāca pie lasītājiem vēl pirms tam, kad igauņu valodā bija uzrakstīti pirmie zinātniskie pētījumi par vēsturi. Vēl pirms aizraušanās ar nacionālo atmodu igauņi sāka meklēt savas saknes un veidot tādu vēstures naratīvu, kas pamatoja viņu identitāti. Par nacionālās atmodas kustībā sakņotā igauņu vēstures naratīva autoriem ir izstrādāti daudzi pētījumi un monogrāfijas, tomēr mazāk ir zināms par šo autoru sarakstīto grāmatu izdevējiem. Plašāks pārskats ir publicēts tikai par Heinriha Lākmans darbību.

Šajā pētījumā mēģināts atbildēt uz jautājumiem: kas bija pirmo igauņu valodā sarakstīto vēstures grāmatu izdevēji; kāda bija viņu nacionālā pieredze un izglītība; kādēļ viņi izdeva grāmatas par vēsturi igauņu valodā; vai šīs grāmatas publicēja ideoloģisku vai komerciālu mērķu sasniegšanai; kādā veidā aktuālie politiskie notikumi ietekmēja vēstures grāmatu izdošanu.

Atslēgvārdi: igauņu nacionālā atmoda, vēstures rakstīšana, Heinrihs Lākmans, identitāte, rusifikācija

PIRET PÄRGMA

A Book for Every Reader. Publishing House *Loodus* and Its Activities in 1920–1940

Summary

Following the Estonian declaration of independence on 24 February 1918, the establishment of Estonian as the state language, together with freedom of speech and press, created favorable conditions for publishing. The adoption of Estonian as the language of instruction at all educational levels led to an urgent need for native-language textbooks. This prompted the founding of the publishing house *Loodus* (“Nature”). Established in 1920 by seven men who were studying or had studied at the University of Tartu and had backgrounds in teaching, the publishing house aimed to produce textbooks on natural sciences, releasing six titles during its first year. In 1923, the company transitioned into a private limited company and subsequently expanded its scope. In 1927, *Loodus* diversified into fiction, later incorporating reference works and applied and popular science literature. By 1940, it had become Estonia’s largest and most successful publishing enterprise, playing an important role in cultivating reading public in Estonia.

Loodus is known for its extensive literary series, integral to its mission of making literature widely accessible, fostering reading habits, encouraging book purchases, and supporting the establishment of home libraries. Their success was supported by prudent management, strategic marketing, high-quality production, and affordable pricing.

Keywords: publishing, Estonia, 1920-1940, publishing house *Loodus*, book series

Introduction and sources

National independence created fertile ground for the development of national culture and the creation of publishing houses as a means of disseminating new ideas. One publishing house, *Loodus*, established just 2 years after independence, in 1920, grew to become Estonia's most successful and largest publisher.

Despite the substantial impact *Loodus* had on Estonian publishing, book and translation history, scholarly examination of its cultural significance has been limited. This may stem from the publisher's association with so-called popular literature; however, this entertainment-oriented literature enabled *Loodus* to attract new readers and book buyers who had not previously cultivated such habits. Concise overviews of *Loodus*,¹ and two other biggest publishers of the time – *Eesti Kirjanduse Selts* (EKS, Estonian Literary Society)², and the *Noor-Eesti (Young Estonia)*³ publishing – can be found on the Tartu City Library literary website. A significant contribution to highlighting *Loodus* role in the Estonian literary landscape has been made by Age Annus⁴, who compiled a comprehensive bibliography of the publishing house as her final thesis.

This article aims to demonstrate the scope and character of *Loodus* publishing program and to identify the key factors that contributed to its success. Unfortunately, one article cannot provide a detailed account of the publisher's entire output; therefore, the primary focus is on book series rather than individual titles, with the exception of a few major works.

To help contextualize *Loodus* activities, a brief general overview of book publishing in interwar Estonia is given. Naturally, also the man whose skillful management *Loodus* owed much of its success – Hans Männik (1893–?), one of the cofounders and the head of the publishing house, is introduced.

The overview of the publisher's contribution to translated fiction is based on the Estonian National Bibliography and the statistical data is calculated by the author of the article. To gain insight into the period, advertising, and publisher's activities, digitalized newspaper articles and publications issued by *Loodus* have been used. Examination of these sources helps clarify how – and through what kind of messaging – the publishing house presented its books in its own promotional materials, as well as how these books were introduced in the press.

1 Tarik, Elle (2010). Kirjastus Loodus 1920–1940. *Tartu City Library's Literature Web*, 2010. Available: www.luts.ee/kirjandusveeb/index.php/teadmiseks/kirjastus-loodus-1920-1940 [04.08.2025.]

2 Tarik, Elle (2007). *Eesti Kirjanduse Selts*. *Tartu City Library's Literature Web*, 2007. Available: <https://kirjandusveeb.luts.ee/index.php/teadmiseks/eesti-kirjanduse-selts> [04.08.2025.].

3 Tarik, Elle; Tarik Tiina (undated). *Noor-Eesti kirjastus*. *Tartu City Library's Literature Web*. Available: <https://kirjandusveeb.luts.ee/index.php/teadmiseks/noor-eesti-kirjastus> [04.08.2025.].

4 Annus, Age (2010). *Kirjastus "Loodus" trükiste bibliograafia*. Dissertation. Supervisor Ilmar Vaaro. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia.

Regrettably, neither the complete archive nor the publisher's protocols have been preserved. The Estonian Cultural History Archives at the Estonian Literary Museum hold some manuscripts related to *Loodus*, while the National Archives of Estonia preserve an incomplete collection titled “Kirjastus-osaühisus Loodus”, containing statutes, statistical overviews, some contracts, and account books. Additional documents are dispersed across various collections.

Book Publishing in Estonia During the Interwar Period

Book publishing in the newly established Republic of Estonia was influenced not only by the declaration of Estonian as the official state language, but also by economic and political factors – the most significant of which were the economic downturns of 1923–1924 and the early 1930s, as well as the establishment of an authoritarian regime in 1934, followed by a period of economic growth.

Due to the small number of Estonian-speaking population (1.1 million inhabitants in the territory of the Estonian Republic in 1922)⁵ print runs were small and prices high; thus, the diversity of book production was fostered by loans on favorable terms from the state and grants and loans from the Cultural Endowment of Estonia. The publishing of translations was also influenced by the accession of Estonia to the Bern Convention on Literary and Artistic Works in 1927, which introduced the requirement to obtain translation rights and pay royalty to authors.⁶

The Constitution adopted in 1920 recognized the freedom of speech and of the press as well, with restrictions aimed at protecting national security, public order, morality, and the good name of citizens. After the coup in 1934, criticism of the authorities and the endangerment of national unity were prohibited. However, the restrictions did not have a significant effect on book publishing. The total number of prohibited publications was 12 titles in 1919–1933 and 55 between 1934 and 1940, mostly because of communist or sectarian propaganda,⁷ although it also includes three literary works by *Loodus* that were confiscated on moral grounds.⁸

5 Tiit, Ene-Margit (2011). *Eesti rahvastik. Viis põlvkonda ja kümme loendust*. Tallinn: Eesti Statistikaamet, p. 34.

6 Möldre, Aile (2012). Publishing and book production in the Republic of Estonia during 1918–1940. In: Ainz, Anne; Tenno, Leili (eds.). *Eestikeelne raamat 1918–1940. I 1-he-Kandla*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, p. 72.

7 Möldre, Aile (2019). Publishing Houses and Book Production in Estonia, 1918–1940. In: Briežkalne, Sanita (ed.). *Proceedings of the National Library of Latvia*. Volume 4 (XXIV): *Books and Society in Latvia up to 1945*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, p. 149.

8 Tarik, Elle (2010). *Kirjastus Loodus 1920–1940*.

Throughout the interwar period, there was an ongoing debate about the appropriate balance between quality literature and light reading in book production. The Estonian Writers' Union accused publishers of flooding the market with worthless translated literature and argued that the state should intervene; in 1933, even the introduction of a translation tax was considered.⁹ Although the proposal was never implemented, it had some effect, as the state began issuing recommended reading lists for public libraries.

Owing to rapidly changing and challenging conditions, publishing companies frequently emerged and disappeared. Between 1923 and 1939, an average of 50 to 65 publishers issued books annually, although the actual number was higher, as many smaller entities – such as societies and booksellers – did not publish every year.¹⁰ Nevertheless, only approximately 20 publishers operated with a long-term continuity.

However, due to the relatively high prices and slow circulation of books, there was a constant risk of overproduction.¹¹ Under these conditions, advertising became essential for survival. To promote reading and book-buying, publishers organized advertising campaigns and promotional events, exhibition and discount sales, offered discounts to subscribers, and issued voluminous works in installments – the most skillful user of these marketing tools being *Loodus*.¹² *Loodus* was also one of the three publishers that weathered the crisis successfully and had the greatest influence on both the book market and literary culture. The other two were the previously mentioned EKS (est. in 1907) and *Noor-Eesti* (formally founded as a private limited company in 1913 but had already been active since 1905).¹³

The Establishment, Development, and Demise of the Publishing House *Loodus*

The publishing house *Loodus* was founded in 1920 as a limited partnership by Jaan Rumma (1887–1926), Hans Männik (1893–?), Aleksander Audova (1892–1932), Artur Bach (1883–1924), Gustav Wilberg (1885–1967), Johannes Piiper (1882–1973), Johannes-Woldemar Weski (1873–1968).¹⁴ The founders had studied or were studying at the University of Tartu and had worked or were working as teachers.

9 Möldre, Aile (2012). *Publishing and book production in the Republic of Estonia during 1918–1940*, p. 71.

10 Ibid., pp. 155–157.

11 Lott, Mare; Möldre, Aili (1993). *A brief history of Estonian book*. Tallinn: National Library of Estonia, pp. 15–16.

12 Möldre, Aile (2019). *Publishing Houses and Book Production in Estonia, 1918–1940*, p. 154.

13 Ibid, p. 153.

14 *Kirjastusühing "Loodus" (09.09.1920–17.05.1923)*. National Archive of Estonia (RA), ERA.14.7.823, p. 1.

First books published by *Loodus* included “Elus loodus: algaste: taimed, inimene ja loomad” (*Living Nature: for beginners: plants, human beings, and animals*) by Liidia Mahlstein and Hans Männik; “Maateaduse õpeviis” (*Method of learning geography*) by Jaan Rumma; “Üldise zooloogia põhiõoned. I jagu” (*Outlines of general zoology. Volume I*) by J. Piiper, “Bioloogia õpiraamat” (*Biology textbook*) by M. Univer and A. Audova, and “Lood loomadest” (*Stories about animals*) by Ella Treffner after Hermann Wagner. The first two printings of “Elus Loodus”, totaling 15 000 copies, sold out within a month, and this initial success laid the foundation for the rapid development of the publishing house.¹⁵

In the early years of *Loodus*, the authors-shareholders were determined to publish only works related to the natural sciences and its subsidiary disciplines¹⁶. In 1923, the legal form of the publishing house was changed to a limited liability company¹⁷. Thereafter, in addition to various textbooks (on natural sciences, mathematics, geography, history, healthcare, religious education, literature, crafts, physical education, etc.), *Loodus* began publishing nature and animal stories for children, maps, travel guides of Estonian resorts, original poetry, as well as some children’s plays and novels.

Between 1922 and 1924, the first Estonian-language nature magazine – also called *Loodus* – was published. However, the venture proved unprofitable, and the magazine was discontinued after three years.¹⁸

Changes in the book market, such as economic crisis and bankruptcies of publishing houses, prompted *Loodus* to gradually expand its publishing focus from the natural sciences to a broad range of academic fields. Its activities expanded annually. Under Männik’s capable leadership, *Loodus* survived the crises, diversified its output, and adopted a series-based publishing strategy. Männik¹⁹ himself refers to the years 1925–1931 as a period of “particularly extensive activity.”²⁰ During this time, *Loodus* began issuing literary translation series, children’s series, popular science publications, and also organizing competitions for original fiction. A key factor in overcoming the economic downturn of the late 1920s was *Loodus* strategic shift toward fiction – particularly the mass production of affordable popular literature published as pre-orderable series. This distribution model allowed the publisher to bypass the typical 30% markup added by bookstores, thereby keeping retail prices low.

15 [Anon.](1934-1935). *Loodus*. In: *Eesti entsüklopeedia. V, Käolised-Mute*. Tartu: Loodus, column 516.

16 Männik, H[ans](1931). Pikk K./Ü. “Looduse” senisele tegevusele. *Raamatute tutvustaja*. Nr. 9. Tartu: Loodus, 1931, p. 238.

17 *Kirjastus O/Ü “Loodus”* (20.12.1922-07.11.1939). RA, ERA.969.1.801, p. 29.

18 Männik, H[ans](1931). Pikk K./Ü. “Looduse senisele tegevusele”, pp. 238-239.

19 Ibid.

20 Hereinafter the translation of quotations is mine – P. P.

As the company expanded, the decision was made to establish its own printing operations to avoid dependency on the schedules of printing houses, strikes, and other disruptions. In 1928, *Loodus* acquired typesetting machines and launched its own printing operations. In addition, Männik purchased the printing houses of C. Mattiesen, Ed. Bergmann, and H. Laakmann.²¹ These strategic decisions laid the foundation for the production of large-scale series and more ambitious publications. In 1933, the joint-stock company *Ilutruk* was established on the basis of the Bergmann and Laakmann printing houses. *Ilutruk* included departments for lithography, offset printing, photolithography, and zincography, as well as a bookbinding workshop.²²

In addition to the quality of printing and paper, *Loodus* placed particular emphasis on language and orthography. Since its inception, *Loodus* involved several linguists, including Dr. Weski, proofreader Helmut Pürkop (1905–1974), and others.²³

Although the publication of fiction is explicitly mentioned in the statute only in 1938,²⁴ also in the context of publishing Estonian works abroad, *Loodus* had already become a significant publisher of translated belles-lettres series by the late 1920s. These series also included titles of light fiction, for which Männik was criticized for allegedly flooding the market with worthless literature. However, his choice to publish recreational literature should be understood in the broader context of promoting reading and book-buying habits.

In 1938, *Loodus* opened a branch in Tallinn;²⁵ however, the flourishing of the publishing house came to an end with the June coup of 1940, after which the publishing house and its printing facilities were nationalized.

According to the bibliography of *Loodus*, the total number of works published during its years of operation was 2080 (1494 books and 586 booklets).²⁶ This in total comprises all publications of five or more pages, including, for example, marketing brochures. Between 1918 and 1940, a total of 24 181 titles²⁷ were published in Estonia, meaning that *Loodus* accounted for approximately 8% of all publications issued during that period. The next largest publisher, *Noor-Eesti*, released over 900 titles, followed by the EKS with more than 600 titles.

Although a commercial publisher, *Loodus* publishing activities were never limited solely to profit-oriented objectives. Regional studies were supported, and prizes

21 *K/Ü "Looduse" trükilaotööstuse asutamine ja arenemine : 1928-1938* (1938). [Tartu]: Loodus, [p. 8].

22 Reimo, Tiiu (2000). *Eesti raamatu kronoloogia*. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, p. 59.

23 *K/Ü "Looduse" trükilaotööstuse asutamine ja arenemine* (1938), [p. 7].

24 *Kirjastus O/Ü "Loodus"*, p. 69.

25 Suurvärav, Avo (1993). Järvamaalt pärit kirjastaja Hans Männik - 100. *Järva Teataja*, 12.10., p. 2.

26 Annus, Age (2010). *Kirjastus "Loodus" trükiste bibliograafia*, p. 445.

27 See: Books in Estonian 1918-1940: numerical data (2012). In: Ainz, Anne; Tenno, Leili (2012). *Eestikeelne raamat 1918-1940*, p. 102.

for work in the natural sciences were awarded through Tartu University.²⁸ Additionally, the publishing house and Männik had a broader mission: to make books affordable and accessible to wider audiences.

Hans Männik (1893–?)

As the first pages of this article have already demonstrated, the story of *Loodus* cannot be told without recognizing the central role of its cofounder and head, Hans Männik. Born on 10 October 1893 into a coachman's family at Preedi Manor in Järva County, Männik graduated from Tartu University in 1924 with a degree in zoology. Between 1918 and 1926, he worked as a teacher in Tartu and Tallinn and took part in the Estonian War of Independence in 1919.²⁹

In addition to being the founder, head, and one of the first authors of *Loodus Publishing*, Hans Männik also played a leading role in several other publishing initiatives. He was the founder and chairman of the board of the publishing house *Nool* (est. in 1929), as well as of the printing houses *OÜ K. Mattiesen* and *Ilutrükk*. From 1926 to 1938, he served as chairman of the Estonian Publishers and Booksellers Association.

Männik was editor-in-chief of *Kirjanduslikke Uudiseid* (*Literary News*, 1926–1931), and *Raamatu teataja* (*Book Gazette*) – the journal of the Estonian Publishers and Booksellers Association.³⁰ He was also active in several social organizations, including the Estonian Naturalists' Society and the Estonian Defense League, and was a founding member of the Tartu Rotary Club (1932) and the student society *Raimla*.³¹

Männik was a talented organizer with a keen understanding of the book market;³² thus in addition to gradually expanding *Loodus* catalogue and reach within Estonia, he founded the international publishing house Boreas in 1939, with branches in Leipzig and London.³³ Various sources also mention other possible locations for Boreas branches³⁴, including Berlin, Paris, Budapest, and Helsinki. An article³⁵ published in 1940 described the purpose of the publishing house as the dissemination of Estonian and Nordic intellectual output. According to the article, Männik is “optimistic and

28 Männik, H[ans] (1931). *Pilk K.Ü.* “Looduse” senisele tegevusele, p. 238.

29 Männik, Hans. In: *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, RA.

30 Ainsoo, Lembit; Ainsoo, Uno (2003). *1000 tartlast läbi aegade*. Tartu: Liivimaa Mälu, p. 238.

31 Ibid.

32 Möldre, Aile (2019). *Publishing Houses and Book Production in Estonia, 1918–1940*, p. 155.

33 Ainsoo, Lembit; Ainsoo, Uno (2003). *1000 tartlast läbi aegade*, p. 238.

34 Tann, Heikki H. (1966). Frakfurdi rahvusvahelisest raamatumessist. *Vaba Eestlane = Free Estonian*, 08.10., p. 7; Vello (1966). Kui Eestis kadus loominguvabadus. *Vaba Eestlane = Free Estonian*, 27.07., p. 8.

35 [Anon.] (1940). “Taeva palge all” saksa keeles. *Päewaleht*, 13.03., p. 4.

Figure 1. Hans Männik in the 1930s. National Archive of Estonia (ERA)

hopes to be able to do a lot for Estonian literature in Germany”. Although the plan for internationalization was ultimately thwarted by the Soviet occupation, the London branch continued to operate as an Estonian exile publishing house.³⁶

In 1940, a total of 71 publishing houses were nationalized in Estonia, including *Loodus*. Hans Männik was arrested the same year.³⁷ Avo Suurvärav³⁸ points to Männik’s active involvement in the Estonian Defense League as a possible reason for his imprisonment and notes that in 1941 Männik was transferred from the Vasalemma prison camp to Russia. No further information about his fate is available, but it is assumed that he died in prison.

36 Möldre, Aile (2019). *Publishing Houses and Book Production in Estonia, 1918-1940*, p. 157.

37 Talvik, Mati; Kangur, Indrek (2015). H. Männik ja “Loodus”. *Ajavaod. Ärimehed: 111*. Estonian Broadcasting.

38 Suurvärav, Avo (1993). *Järvamaalt pärit kirjastaja Hans Männik - 100*, p. 2.

Textbooks for Schools and Language Learning

The successful start of *Loodus* was largely driven by its textbooks, and the success of these textbooks, in turn, relied on the work of a professional editorial team. Manuscripts were reviewed by subject experts, and the terminology used was based on the standards approved by university-affiliated committees; grammatical accuracy was ensured by Estonian linguist and cofounder of the publishing house, Weski.³⁹

Textbook publishing remained a consistent part of *Loodus* output throughout its entire period of operation. While the earliest textbooks focused on natural sciences, the subject range soon broadened. *Loodus* published materials for various levels in history, theology, exact sciences, mathematics, and nature studies. Other topics included physics, chemistry, astronomy, economics, civics, biology, medicine, Estonian language, parenting, pedagogy, folklore, ethnography, law – including a practical guide for drafting court applications – and accounting.

Loodus was the first to issue Estonian-language textbooks for universities. Between and 1924 and 1940, it published 24 text- and handbooks for higher education, most of them belonging to the series *Teaduslikud õppe- ja käsiraamatud* (*Scientific Textbooks and Handbooks*).⁴⁰

For high schools and gymnasiums, native-language textbooks on language and literature were published in the series *Keel ja kirjandus* (*Language and literature*; 1934–1937). The series consisted of 46 volumes, mostly on the lives and works of well-known writers but also including titles on more general topics. Literary works by Estonian authors intended for use in schools were published in the series *Eesti kirjandus koolidele* (*Estonian literature for schools*, 5 books; 1926–1930) and *Kirjanduslik põhivara* (*Main works of literature*, 5 books; 1935–1938). Additionally, *Loodus* published a series of adapted literary texts – often the world’s classics in their original languages – intended for language learning in schools, titled *Looduse kirjandus koolidele* (*Literature for Schools by Loodus*; 1924–1939). A total of 79 books⁴¹ were issued in the series, covering German, English, French, Russian, and Estonian literature, some of them accompanied by glossaries.

Loodus innovativeness and willingness to take risks is well demonstrated by its self-study language textbooks series for adults, titled *Võõrkeelte akadeemia: saksa, inglise, vene, prantsuse, soome, esperanto keel* (*The academy of foreign languages: German, English, Russian, French, Finnish, Esperanto*; 1932–1938). Initially, 24 installments per year were promised for each language. However, no installments were ever published for Esperanto, some language series were short-lived, and there were delays

39 Annus, Age (2010). *Kirjastus "Loodus" trükiste bibliograafia*, p. 10.

40 Möldre, Aile (2012). *Publishing and book production in the Republic of Estonia during 1918–1940*, p. 69.

41 Annus, Age (2010). *Kirjastus "Loodus" trükiste bibliograafia*, p. 142.

in the release schedule – some installments appeared every other month, and in some cases, the gap between issues stretched to six months. Despite these setbacks, the publisher's effort to make language learning accessible to a broad audience is noteworthy, as no comparable publications existed in Estonia at the time. The foreword to the series emphasized the importance of language learning for small nations, arguing that contact with larger cultural nations and access to their intellectual resources contribute to the enrichment of one's own culture. Knowledge-seeking readers were also reassured that *The Academy of Foreign Languages* would be delivered by post even to the most remote corners of the country.

Each installment included exercises to reinforce the material covered, along with answer keys. In addition, more extensive tests were provided. In the German and Russian language series, learners were even encouraged to send their completed tests back to the editorial with the promise that test summaries would be published in subsequent issues. Before the test section, readers were asked to complete a questionnaire about their age, education, and prior language-learning experience. The questionnaire also inquired whether they would be able to follow a short pronunciation course via radio, should the publishing house decide to organize one.

A total of 36 installments were issued for the German and Russian courses, 24 for English and French, and 12 for Finnish. In the first issue of the Finnish course, readers were encouraged to learn the language, despite it not being a major cultural language like English, French, or German, on the grounds that proficiency in Finnish would grant access to a much richer literary heritage at a more affordable price. In addition, mutual language proficiency was described as a means of fostering a sense of unity and facilitating communication during travel.⁴²

Original Literature and Novel Competition

In 1926 *Loodus* published its first books of Estonian prose fiction. That same year, the publisher announced an annual competition for the best original novel. The call for entries and the competition terms were published in both national and regional newspapers. According to the competition announcement published in *Päewaleht*,⁴³ the aim was to enrich Estonian fiction with valuable new original novels, while allowing freedom in both subject matter and narrative style. Manuscripts had to be submitted under a pseudonym, and their length was expected to conform to “what has been established as the limit of a novel in our

42 [Anon.] (1932). *Võõrkeelte akadeemia: saksa, inglise, vene, prantsuse, soome, esperanto keel*. Nr. 401. Tartu: Loodus, p. 2.

43 K.-o.-ü. “Loodus” (1926). Kirjandus. Eesti algupäraste romaanide võistlus. *Päewaleht*, 15.03., p. 3.

tradition". Submissions had to be typewritten or written in legible handwriting. The prize for the first place was 60 000 marks, for the second place 40 000, and for the third place 20 000 marks.

The publishing house did not limit itself to launching the new initiative but also sought immediate feedback from readers. To that end, a nine-question reader survey was appended to the prize-winning novels of the 1927 competition. Some questions were general (e.g., what topics were preferred), while others focused specifically on the competition entries – for example, which book in the series was the favorite, and how the language and physical appearance of the books were perceived.

Among the respondents, ten home libraries were raffled, and the novel deemed most interesting by readers was awarded an additional prize of 20 000 marks by *Loodus*. A questionnaire was also included at the end of the prize-winning books from the 1928 competition, this time containing only two questions: which novel was most liked, and why readers preferred novels over short stories. If at least 300 completed questionnaires were returned, one respondent stood to win a home library valued at 250 000 cents.

For the first competition, 22 manuscripts⁴⁴ were submitted, and the winners were announced in 1927. The winner of the 1927 competition, August Jakobson (1904–1963), received significant attention in the press for his realistic-psychological novel *Vaeste-Patuste alev* (*A Borough of the Poor Sinners*), and generated considerable excitement among readers. Of the 422 completed questionnaires *Loodus* received from readers, Jakobson was the clear favourite, receiving 335 votes, while the third-prize winner received only three.⁴⁵

For the second competition, 51 manuscripts were submitted, with an average length of approximately 200–250 book pages. One particularly noteworthy exception was a manuscript so heavy it could not be sent by post and had to be delivered by train.⁴⁶ It can be assumed that the increase in the number of submissions was largely due to the success of Jakobson's winning novel.

For the third novel competition, 21 works were submitted, four of which had already been entered in the previous year's competition – one of them even under the same title and pseudonym. The decline in submissions has been attributed either to the jury's lukewarm reception of the previous year's entries or to the newly introduced

44 N. N. (1928). Romaanide võistlus. *Kirjanduslikke Uudiseid*, No. 22, p. 3.

45 Anni, Aug. (1928). Mis ütleb lugejaskond "Looduse" võistlusromaanide kohta? *Kirjanduslikke Uudiseid*, No. 17, pp. 6–7.

46 N. N. (1928). *Romaanide võistlus*, p. 3.

requirement that manuscripts be typewritten.⁴⁷ In the fourth competition, 30 works⁴⁸ were submitted, followed by 49 items⁴⁹ in the fifth and 33 items⁵⁰ in the sixth. After a brief hiatus, new winners were announced again in 1938 (59 manuscripts⁵¹ submitted) and in 1939 (52 manuscripts⁵² submitted).

Although the tenth novel competition was announced in 1940, a notice published in September informed the public that “due to nationalization and extensive restructuring of the publishing industry, the novel competition will not proceed.”⁵³

A winner was not always declared at the novel competition. For instance, in the second competition in 1928, no first or second prize was awarded; instead, only three third-place prizes were given. In 1939, the second prize was not given; instead the first and three third-places were announced. In 1931, no prize was awarded at all, as “the jury did not consider it necessary, in the current period characterized by strong competition in literature, to highlight works that do not rise above the average level of our literature”⁵⁴. Nevertheless, three entries were still published,⁵⁵ albeit without any reference to the competition. Similarly, in 1934, no prizes were awarded because “not a single work surpassed the current level of Estonian novel.”⁵⁶ Again, however, some of the submitted works were published, without any mention of the competition.

In 1930, readers were given the opportunity to return the purchased competition novels to the publisher and receive approximately 45% of the purchase price as a refund. Presumably, these returned copies were repurposed for use in the *Loodus* lending library, the establishment of which was announced in *Kirjanduslikke Uudiseid*,⁵⁷ with the aim of provide readers with access to new literature.

As *Loodus* was the first publisher in Estonia to organize such a competition, it attracted considerable attention. Large-scale marketing campaigns were launched to promote the award-winning novels⁵⁸, and many of the discovered talents went on to become recognized authors.

With regard to the publication of Estonian authors, in 1929, after acquiring the assets of the bankrupt publishing house *Varrak*, *Loodus* continued the publication of the *Collected Works* of Eduard Vilde – a project initiated by *Varrak*, which had

47 [Anon.] (1929). Mida töötab K. O/Ü. “Looduse” 1929. a. romaanivõistlus? *Kirjanduslikke Uudiseid*, No. 29/30, p. 9.

48 [Anon.] (1930). “Looduse” romaanivõistlus. *Päewaleht*, 28.09., p. 4.

49 [Anon.] (1931). Ei ole auhinnaväärseid romaane. *Päewaleht*, 04.10, p. 4.

50 [Anon.] (1932). Romaani käsikirju üle 30-ne. *Meie Maa*, 1932, 08.09., p. 2.

51 [Anon.] (1938). Kirjastus otsib autorit. *Hommikune Uus Eesti*, 01.10., p. 2.

52 [Anon.] (1939). Looduse romaanivõistlus. *Oma Maa*, 26.09., p. 5.

53 [Anon.] (1940). K-ü. “Looduse” romaanivõistlus jääb ära. *Talurahva Hääl*, 1940, 20.09., p. 3.

54 [Anon.] (1931). Ei ole auhinnaväärseid romaane, p. 4.

55 Tarik, Elle (2010). *Kirjastus Loodus 1920-1940*.

56 [Anon.] (1934). Miljonilist romaani ei leitud. *Otepää Teataja*, 19.10., p. 4.

57 [Anon.] (1929). Värske kirjandus igapäevale kättesaadavaks. *Kirjanduslikke Uudiseid*, No. 31/32, p. 15.

58 Möldre, Aile (2019). *Publishing Houses and Book Production in Estonia, 1918-1940*, p. 155.

issued 16 volumes between 1923 and 1928. A total of 33 volumes were published by 1935. *Loodus* also released the Collected Works of Ernst Särgava in three volumes between 1938 and 1939.

Translational Fiction

Loodus was the leading publisher of translated fiction in Estonia, issuing nearly 500 titles, followed by EKS with around 140 translated titles.

Loodus accounted for approximately 25% of all fiction translated from English between (EKS 3%, *Noor-Eesti* 1%), highlighting its significant role in counterbalancing the cultural dominance of Russian and German influences. It also published over half of the few Spanish translations of the time – only eight titles in total, including various editions of *Don Quixote* by Cervantes, published in varying degrees of completeness – as well as nearly half of Dutch, over 40% of Polish, about 30% of Italian, and more than a quarter of Norwegian and Swedish fiction. In addition, *Loodus* led in the dissemination of Hungarian literature, publishing around 60% of all translations.

The publication of translated works in series became increasingly popular in Estonia towards the end of the 1920s.⁵⁹ *Loodus* entered the field of translated fiction with the series *Looduse Universaal-Biblioteek* (LUB, *The Universal Library by Loodus*; 1927–1932). Initially, a new issue – approximately 62 to 70 pages in length – was published every Saturday. Beginning in the second quarter of 1930, double issues were released twice a month. A single issue cost 25 cents, while an annual subscription was priced at 12 kroons.

The first work published in the series was a short story by John Galsworthy (1867–1933), *The First and the Last*. Among other works included in the series were the stories of the soldier Švejk by Jaroslav Hašek (1883–1923) and Karel Vanek (1883–1933), published in 19 issues, three of which were double issues. The series also featured two plays: *An Enemy of the People* by Norwegian Henrik Ibsen (1828–1906) and *Heartbreak House* by the Irish dramatist Bernard Shaw (1856–1950).

In addition, four works were translated from Latvian: *Latvijas karalis* by V. J. Gre-Gri (Jānis Grīns and Valdis Grēviņš); *Nāves ēnā* by Rūdolfs Blaumanis; *Bads un mīlestība* by Andrievs Niedra and *Zakristjans un velns* (included *Svētās Sofijas kurpe* and *Antonijas atdzīvināšanas*) by Ādolfs Erss.

What distinguished the series – beyond its format and broad selection of topics and authors – was a reader questionnaire (included up to issue No. 65),

59 Möldre, Aile (2019). *Publishing and book production in the Republic of Estonia during 1918–1940*, p. 71.

which aimed to collect feedback on the published works, translations, readers' preferences, demographic backgrounds, etc. To encourage participation, the publisher offered trips abroad as raffle prizes. The scope and source languages of this and the subsequent series are presented in Tables 1 and 2 on page 146–147.

In 1929, another series was launched, titled *Looduse Kroonine Romaan* (*One-Kroon Novel by Loodus*). The name of the series referred to the price of a single volume – one kroon – while an annual subscription cost ten kroons. The series was marketed⁶⁰ as an affordable “bookazine” that would appeal to a wide audience, yet still provide enjoyable reading for lovers of high-quality literature.

The LUB was replaced by *Tänapäeva Romaan* (*Modern Novel*), a series published from 1932 to 1936. Aimed at a broader readership, the series offered romance and detective fiction, described as “recreational literature in the best sense of the word, portraying exclusively the modern individual and reflecting contemporary ways of thinking and attitudes toward life”.⁶¹ In 1932, when the new series was introduced in the press,⁶² it was also hinted that the previously mentioned *One-Kroon Novel* would be redesigned as a curated series intended for more demanding readers.

In 1935, a series titled *Nobeli laureaadiid* (*Nobel Prize Winners*) was launched, featuring works by recipients of the Nobel Prize in Literature. The series was promoted as “the most comprehensive and lavish publication of the book year”⁶³, with particular emphasis on the fact that all translations were published in unabridged form. The series continued until 1939.

For fans of crime fiction, the series *Kriminaalromaan* (*Crime Novel*) was published between 1937 and 1940. Twelve volumes were issued annually; a single volume cost 75 cents, while an annual subscription was priced at 7.50 kroons. The series promised to feature some of the finest and most well-known detective stories of the modern era primarily by internationally renowned authors. Readers were assured that “a sharp-witted crime novel is known to be the best vacation read for a work-weary mind – posing and solving problems outside of our regular routine – while the suspense of the narrative ensures that following the story remains both easy and enjoyable”.⁶⁴

In 1938–1939, the series *Võluv Romaan* (*Charming Novel*), advertised as “a series of some of the most interesting and joyful romance novels in world literature, in a luxury edition”⁶⁵ was published. Only four books were issued, all

60 K.-Ü. “Loodus” (1930). K. O.-ü. “Looduse” odavahinnalised... *Postimees*, 05.01., p. 5.

61 K.Ü. “LOODUS” (1932). K/Ü. “Looduse” uuest romaamiseeriast Tänapäeva Romaan... *Postimees*, 05.02., p. 3.

62 [Anon.] (1932). Uus tõlkekirjanduse seeria – “Tänapäeva romaan”. *Päewaleht*, 01.02., p. 5.

63 K/ü. “Loodus” (1935). Nobeli laureaate. *Maa Hääl*, 13.08., p. 1.

64 K.-Ü. “Loodus” (1937). Kriminaalromaan. *Postimees*, 03.12., p. 3.

65 Kirjastus O.-ü. Loodus (1939). Võluv romaan. *Uus Eesti*, 21.01., p. 5.

of which had previously appeared in other series (one in LUB, the others in the *One-Kroon Novel* series).

Launched in 1939, the series *Kirjasõna suurmeistrid* (*Masters of the Belles-lettres*) presented high-quality literary works and comprised eight books by seven authors, totaling approximately 2400 pages. Once again, all titles had been previously published: – one in LUB, and the rest in the *One-Kroon Novel* series. The promotional material⁶⁶ promised that the books featuring artistically illustrated colour covers would rank among the most beautiful publications in Estonian literature. An introductory note included in the books characterized the series as “a selection of works in which the manifestation of spirituality, profound understanding of the human soul, and masterful treatment of the diverse phenomena of life give them enduring value. These are some of the most content-rich books in world literature, widely discussed among our readership as well”.

Name of the series	Published numbers	Number of titles	Number of original works by Estonian authors	Number of foreign authors
LUB	180	109	5	67
<i>Looduse Kroonine Romaan</i>	139	132	14	92
<i>Tänapäeva Romaan</i>	48	48	3	36
<i>Nobeli Laureaadid</i>	50	36	1 (book about the Nobel prize)	24
<i>Kriminaalromaan</i>	43	43	3 (2 authors)	30
<i>Võluv Romaan</i>	4	4	-	3
<i>Kirjasõna Suurmeistrid</i>	8	7	-	6

Table 1. Scope of the series and the proportion of foreign and local authors

66 K. O.-ü. “Loodus” (1939). *Kirjasõna suurmeistrid*. *Uudisleht*, 17.02., p. 3.

Source language	Title of the series						
	LUB	Looduse Kroonine Romaan	Tänapäeva Romaan	Nobeli Laureaadid	Kriminaalromaan	Võluv Romaan	Kirjasõna Suurmeis-trid
English	31	23	26	10	37	1	1
French	17	28	6	6	3		2
German	16	10	7	2			
Russian	13	6		1			1
Swedish	5	5	2	2			1
Finnish	5	8				2	
Hungarian	7	12	3			1	
Latvian	4						
Norwegian	2	8		4			2
Czech	2						
Polish	1	5		5			
Spanish		6					
Italian		3		3			
Dutch		2	1				
Danish		2		2			
Unknown	1						

Table 2. Published works in the series by source language

In addition to collections of Estonian classics, *Loodus* published a 15-volume series featuring nine titles from Fyodor Dostoevsky's *Collected Works* between 1939 and 1940. According to Annus,⁶⁷ Dostoevsky was the most translated Russian author by *Loodus*, with 21 publications attributed to him; for instance, "Crime and Punishment" was published three times across different series.

67 Annus, Age (2010). *Kirjastus "Loodus" trükiste bibliograafia*, p. 147.

Children's and Young Adults' Literature

Loodus became the most important publisher of children's and youth literature,⁶⁸ once again issuing the majority of its titles in series format. The first children's books were published by *Loodus* already in the early 1920s, with the earliest series titled ***Laste Kirjandus*** (*Children's Literature*). However, the publisher's reputation as a leading force in the field was solidified through book series in the 1930s.⁶⁹ The most extensive and notable among these was ***Looduse kuldraamat*** (*The Golden Book by Loodus*; 1931–1939), comprising 91 titles – seven of which were original works and another seven non-fiction publications. The first set of 13 books was issued just before Christmas. According to advertisements⁷⁰, the series offered 35 000 pages of text, 200 monochrome illustrations, and 40 tri-color illustrations. A single volume cost 3 kroons, the full set 25 kroons. Translation in the series were made from a wide range of languages: Dutch, English (28 titles), Italian, Latvian (*Ekspedīcija zemes dziļumos* by Jānis Ģirupnieks), Norwegian (2), Polish, French (7), Swedish (2), German (17, including 5 titles by Danish author Karin Michaëlis (1872–1950), Finnish (4), Hungarian (4), and Russian (2). The aim of the series was to address the gap in youth literature by offering “*the best examples of world literature for children and youth*”⁷¹. Indeed, the series was notably diverse, introducing young readers to a wide range of national literatures and authors – most of whom were represented with a single work. However, there were a few exceptions. The most published author in the series was Michaëlis with her Bibi stories. She was followed by the English-born American writer Hugh Lofting, whose Doctor Dolittle series appeared in four volumes, and the German author Karl May (1842–1912), with three titles from his Winnetou adventures.

The *Loodus* novel competition also served as inspiration for launching a **contest in children's and youth literature** in 1935. All three contests attracted a high number of participants, and the prize-winning books were published within children's series. For example, in 1938, the awarded books appeared in a new series titled ***Targad tähed*** (*Smart Letters*).⁷²

The series ***Looduse lasteraamat*** (*The Children's Book by Loodus*), published in 1935–1936, comprised 35 books, 13 of which were translations. The intended audience was children aged 6 to 12. In an advertisement⁷³, the new series was humorously introduced as a task entrusted to *Loodus* by the “Congress of Santas”, and readers

68 Möldre, Aile (2012). *Publishing and book production in the Republic of Estonia during 1918–1940*, p. 73.

69 Ibid., p. 73.

70 K-Ü Loodus - Tartus (1931). Ilusaks ehteks iga kirjandussõbra jõululaul on... *Päewaleht*, 23.12., p. 5.

71 Möldre, Aile (2012). *Publishing and book production in the Republic of Estonia during 1918–1940*, p. 73.

72 Ibid.

73 K.-ü “Looduse” Lasteraamat (1935). Raamatuaasta mudilastele. *Uus Eesti*, 21.10., p. 1.

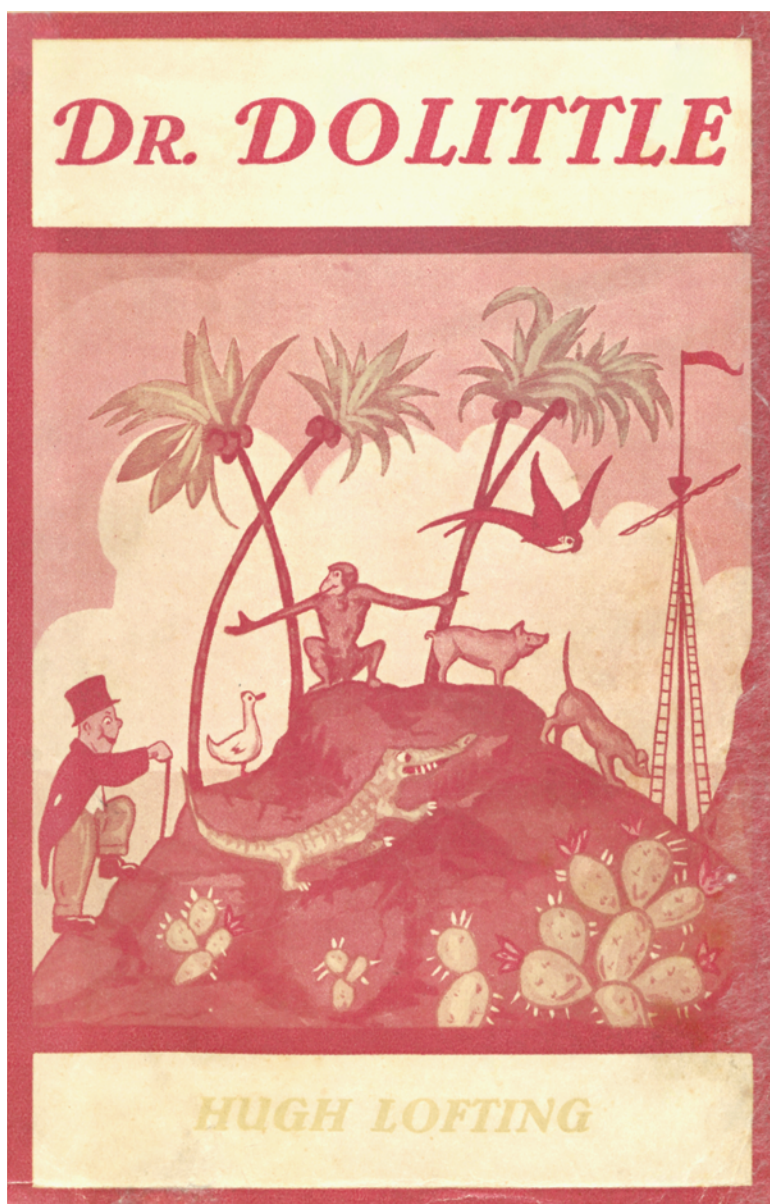

Figure 2. Book cover: *The Story of Dr. Dolittle* by H. Lofting (*The Golden Book* by Loodus No. 35). DIGAR digital archive of the National Library of Estonia

Figure 3. Book advertising by the publishing house Loodus (1931). DIGAR digital archive of the National Library of Estonia

were assured of the quality of the selected translations by noting that some titles had been included in the list of best children's books compiled by the International Bureau of Education in Geneva. Emphasis was also placed on clear typography and plentiful illustrations.

The series *Kuldne kodu* (*Golden Home*; 1937–1940) featured Estonian classics and well-known texts previously published in periodicals. These slim, hardback volumes were printed to a high standard⁷⁴, and contained between 7 and 15 colour pages, each illustrated. Aimed at preschoolers and early elementary school students, the series was advertised with the claim that “there is no more effective tool for teaching and reinforcing reading skills and for developing a child's sense of beauty than the Golden Home book”.⁷⁵ A short news item from 1937 noted that “our children have never seen such colorful and cheerful books before”.⁷⁶ A total of 25 titles were published in the series. Ten of them were also released in Finnish by the Finnish publisher Werner Söderström in 1938–1939, using the original illustrations by Richard Kivit (1888–1981).⁷⁷ A similar target audience (children aged from 6 to 11) was addressed by the series *Targad tähed* (*Smart Letters*), issued in 1938–1939. Of the 15 books published in that series, five were translations.

Loodus also published an educational coloring book series *Värvin ja õpin* (*Colour and learn*) in 1938–1939. A total of 12 books were released, each focusing on a different topic, including behaviour, cleanliness, healthcare, first aid, traffic safety, etc. The illustrations were created by Helmut Valtman (pseudonym HAVE, 1909–1943), and the accompanying texts were written by Ott Kangilaski (1911–1975).

The series *Rõõmus raamat* (*The Merry Book*; 1939–1940) primarily featured original literature, with only 4 of the 20 published titles being translations. Advertised⁷⁸ as methodically selected reading material with age-appropriate content and language for children aged 6 to 10, the series was priced at 10.50 kroons (12 kroons if paid in installments). Special emphasis was placed on their durable bindings and rich single- and multicolour illustrations.

The children's books published by *Loodus* stand out for their high-quality printing and visually appealing design. According to Annus⁷⁹, a total of 201 publications in the field of children's and youth literature were released, with contributions from domestic and foreign authors being almost equally represented.

74 Möldre, Aile (2012). *Publishing and book production in the Republic of Estonia during 1918–1940*, p. 73.

75 [Anon.] (1938). *Kuldne kodu*. In: *Raamatute tutvustaja*. Tartu: Kirjastus O./Ü. “Loodus”, p. 60.

76 [Anon.] (1937). *Raamatud üsna väikesile*. *Uus Eesti*, 05.12., p. 7.

77 Möldre, Aile (2012). *Publishing and book production in the Republic of Estonia during 1918–1940*, p. 73.

78 *Loodus* (1939). *Mida loevad meie lapsed?* *Uus Eesti*, 19.12., p. 3.

79 Annus, Age (2010). *Kirjastus “Loodus” trükiste bibliograafia*, p. 149.

Reference and historical literature

In 1931, the publication of the *Eesti Entsüklopeedia* (*Estonian Encyclopedia*) was launched. The encyclopedia appeared in 56 monthly installments, comprising eight volumes in total. The main volumes were completed in 1937; a supplementary volume, the publication of which began in 1940, remained unfinished, ending at the letter “K”.⁸⁰ Described as “a landmark achievement of national culture, demonstrating its maturity”⁸¹, the encyclopedia contains 75 754 articles by 417 authors and is illustrated with images and maps. To mark the 20th anniversary of Estonian independence, 1000 copies were distributed to schools by order of the head of state.⁸² From 1937 to 1939, *Väike entsüklopeedia* (*Small Encyclopedia*), an eight-part reference work intended for youth, was also published.

The first comprehensive biographical reference work on historical and cultural figures in Estonia was also published by *Loodus*. Titled *Eesti biograafiline leksikon* (*Biographical lexicon of Estonia*), the more than 600-page work was released in four installments between 1926 and 1929, with a supplementary volume published in 1940. The aim of the lexicon was to present short biographies of individuals who had, in one way or another, left their mark on Estonian history – whether in literature, the arts, politics, or other fields. The compilers also included “the most important contemporaries of the time, recalling their short biographies and the work they had done, in a scope corresponding to their significance and accomplishments”.⁸³ A review published in *Eesti Kirjandus* (*Estonian Literature*) stated: “In a nutshell, the “Bibliographical lexicon of Estonia” is one of those books that should be in every scholar’s library.”⁸⁴

Additionally, *Loodus* published a comprehensive work on Estonian history titled *Eesti rahva ajalugu* (*History of the Estonian People*). Issued in 14 installments between 1932 and 1937, the publication spanned over 1600 pages. It was apparently⁸⁵ more popular than the academically oriented “History of Estonia” (1935–1940, in three volumes) published by EKS.

Another noteworthy achievement by *Loodus* was the publication of *Üldine kunstiajalugu* (*General Art History*) in 1937–1938. This extensive volume appeared in ten installments, comprising over 800 pages and 101 pages of illustrations. The compilation was entrusted to Voldemar Vaga (1899–1999), a lecturer at the Pallas Art School, after the publisher determined that comparable foreign works

80 Reimo, Tiiu (2000). *Eesti raamatu kronoloogia*, p. 57.

81 Lott, Mare; Möldre, Aile (1993). *A brief history of Estonian book*, p. 14.

82 [Anon.] (1937). “Eesti entsüklopeedia” koolidele. *Järva Teataja*, 12.04., p. 4.

83 A. T. (1928). *Eesti Biograafiline Leksikon* III. *Postimees*, 11.08., p. 7.

84 Eisen, M. J. (1928). *Eesti Biograafiline Leksikon* III. *Eesti Kirjandus*, No. 9, p. 507.

85 Lott, Mare; Möldre, Aile (1993). *A brief history of Estonian book*, p. 14.

were unsuitable for the local readership due to their biased content and excessive academic complexity.⁸⁶ The book was advertised as a publication that would grace every well-educated home.⁸⁷ Vaga also authored a work on local art, *Eesti kunst* (*Estonian Art*), the publication of which was interrupted halfway due to the nationalization of the publishing house in 1940. In addition, *Loodus* issued six slim, large-format, richly illustrated albums as part of the series *Ilu kunstis ja looduses* (*Beauty in art and nature*; 1938): three focused on art and three on nature.

A remarkable undertaking by *Loodus* was the publication of *Suur Piibel* (*The Great Bible*) from 1938 to 1940, marking the 200th anniversary of the Estonian-language Bible. The luxurious edition appeared in 14 large-format installments, totaling 1298 pages, and included the full text of the Bible with the apocryphal books. It featured 288 engravings by the French illustrator Gustave Doré, 24 color reproductions of works by renowned international artists, and facsimile prints of the title and portrait pages of the first Estonian Bible. The translation was revised to reflect contemporary orthography under the supervision of Weski. Upon completion, the edition could be bound in decorative cloth or leather covers, or in specially produced antique-style bindings with wooden boards and brass clasps.

In 1939, *Loodus* began publishing *Spordi suurraamat* (*The Grand Book of Sports*). The advertisement promised 30 richly illustrated books compiled into five large volumes, totaling over 3000 pages. The public was informed:

“The editors, authors, and contributors of the book’s special sections include over 300 well-known figures among Estonian sports leaders, specialists in physical culture, sports journalists, and outstanding athletes. Presented in a lively, comprehensive, and easily understandable manner, “The Grand Book of Sports” offers a historical overview of major developments in the sports movement, along with expert guidance on training, technique, tactics, and healthcare across all sporting disciplines.”⁸⁸

In total, seven installments were published before the project was halted in 1940 due to the Soviet occupation. For the same reason, a planned **encyclopedia of music**, announced as a six-part publication comprising over 1000 columns,⁸⁹ never came to fruition.

86 Vaga, Voldemar (1937-1938). *Üldine kunstiajalugu*. Tartu: Loodus, p. 5.

87 K/ü. “Loodus” (1937). *Üldine kunstiajalugu*. *Uudisleht*, 17. 04., p. 1.

88 Kirjastus O-ü. “Loodus” (1939). *Spordi Suurraamatu*. *Uus Eesti*, 01.03., p. 3.

89 Annus, Age (2010). *Kirjastus “Loodus” trükiste bibliograafia*. p. 131.

Popular Science, Psychology, and Home Economics

In 1930–1932, *Maailma maad ja rahvad: tänapäeva maailm sõnas ja pildis* (*Countries and Peoples of the World: The Contemporary World in Word and Image*) was published in 18 installments, forming three volumes and comprising more than 2300 pages and 1000 illustrations. Marketed as “the jewel of every home library” and “the ultimate reading and pastime for individuals of all ages”⁹⁰, the series was promoted as essential reading for teachers, students, self-learners, and households in general. Subscriptions were incentivised with the chance to win a car trip to France, Hungary, or northern Finland. A competing publication bearing the same title was issued for the Estonian market by the Latvian publisher *Grāmatu Draugs* (operating in Estonia under the translated name “Raamatu Sõber”, in English “Friend of a Book”), leading to disputes both in the press and in court.

In early 1931, a newspaper announcement⁹¹ stated that the owner of the Riga-based publishing house had been obligated to cease publication of the work, and that those who subscribed to *Loodus* series – edited by Prof. August Tammekann (1894–1959) and MA Edgar Kant (1902–1978) – and returned the first (seventh) installment of *Countries and Peoples of the World* published by the *Raamatu Sõber*, would receive the first installment of *Loodus* edition free of charge. Although judicial proceedings continued until 1940, *Raamatu Sõber* ceased its activities on the Estonian book market in 1933, having issued only nine titles.⁹²

The series *Marseljeesist internationaalini* (*From La Marseillaise to the Internationale*), published from 1937 to 1940, comprised 20 volumes, each accompanied by a preface written by a prominent public figure – politicians, jurists, historians, journalist, and others. The series focused on contemporary memoirs that addressed political, social, and cultural aspects of life. Among the titles published were the memoirs of Mahatma Gandhi and Henry Ford. The publisher introduced the series with the following statement:

“The memoir series offers only quality reading material – informative and eye-opening, yet highly engaging and captivating. Memoirs reflect real life and genuinely occurred events. The characters in memoirs are not fictional figures but real individuals.”⁹³

90 K. O.-Ü. “Loodus” (1930). *Maailma maad ja rahvad. Postimees*, 26.10., p. 3.

91 [Anon.] (1931). *Teadaanne. Nool*, 03.01., p. 8.

92 Möldre, Aile (2019). *Publishing Houses and Book Production in Estonia, 1918–1940*, p. 158.

93 [Anon.] (1938). “Looduse” suur memuaariseeria. *Raamatute tutvustaja*. Tartu: Kirjastus O./Ü. “Loodus”, p. 48.

Another series, *Mehed, maad ja mered* (*Men, countries, and seas*; published 1938–1940), was presented⁹⁴ to readers as thrilling yet educational reading about the most heroic chapters of human struggle against nature, featuring works by famous explorers and naturalists, and accounts of great journeys and discoveries. A total of 14 books were published.

In 1940, five volumes on discoveries and science were released as part of the series *Maailm vaekausil* (*The World on the Balance*).

In 1939, *Loodus* once again expanded its publishing activities, and in line with global trends, released the Estonian translation of Dale Carnegie's (1888–1955) highly acclaimed **popular psychology** book *How to Win Friends and Influence People*, followed by a reprint the following year. In 1940, translations of psychologist Donald A. Laird's (1897–1969) *Why We Don't Like People* and educator James Mursell's (1893–1963) *Steamline your Mind* were also published.

Household needs were not neglected either. In 1935, six books were published in the series *Kodukolle* (*Hearth and home*), advertised⁹⁵ as an essential addition to every household. The series covered topics like home maintenance, repair work, skin health, etc. In 1938, *Toit on tervis* (*Food is Health*), a seven-part publication, focused on cooking. Each installment addressed a specific topic – for example, salads or preserves – and placed particular emphasis on healthy eating. A special storage box for the installments could also be ordered.

Encouraging Book Buying: Marketing and Promotional Practices

Loodus devoted considerable attention to book promotion and marketing, and it has been described as the first Estonian publishing house to employ modern methods in book sales and advertising.⁹⁶ One such innovation was the introduction of pre-ordering systems for book series, which by 1930 had become a widely used practice. Prepaid subscriptions provided necessary capital for printing, while the number of subscribers helped determine the appropriate print run.⁹⁷ To encourage pre-orders, *Loodus* – like many other publishers – offered various incentives, such as discounted prices or complimentary bonus books.⁹⁸

94 Kirjastus O.-ü. "Loodus" (1938). Suur uudissari. *Päewaleht*, 17.05., p. 5.

95 K.-Ü "Loodus", Tartu (1935). Raamatuaasta uudised. *Uus Sõna*, 19.04., p. 1.

96 Lott, Mare; Möldre, Aile (1993). *A brief history of Estonian book*, p. 16.

97 Juhkam, Kaili (1996). *Raamatureklaam Eesti Vabariigis 1918–1940 ja tänapäeval*. Dissertation. Supervisor Mari Kalvik. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, p. 78.

98 *Ibid.*, p. 81.

Loodus was also a pioneer in publishing promotional introductory booklets. The self-published catalogue *Raamatute tutvustaja* (*Introducer to books*), issued between 1921 and 1938, included some particularly voluminous editions that were regarded as top achievements in advertising within the publishing sector⁹⁹. The catalogue was distributed free of charge to interested parties.¹⁰⁰ Its promotional publications stood out in both content and presentation, remaining unrivaled in the Estonian publishing scene, and setting a benchmark for others.¹⁰¹

Additionally, various other promotional materials were distributed. Press reviews were frequently and skillfully incorporated into these materials or printed on the inside covers of other *Loodus* publications. Thanks to complimentary copies sent to newspapers, new titles from *Loodus* often received attention in the literary sections of the press, in addition to appearing in paid advertisements.

From 1926 to 1931, *Loodus* published the magazine *Kirjanduslikke Uudiseid* (*Literary News*), with Männik serving as editor-in-chief. The magazine promoted books and reading, while also introducing *Loodus* current and forthcoming publications. In the first issue, the need for such a publication was justified as an effort to “contribute as much as possible to the introduction of books, reviewing, and explaining the issues related to the book world”.¹⁰²

In terms of publicity, *Loodus* literary competitions proved to be an ideal means of attracting public attention and engaging audiences. To gauge the public’s interests the publisher employed questionnaires (LUB, *Maailma maad ja rahvad*) with incentives such as the chance to win trips abroad. *Loodus* also organized literary evenings and reader meetings, not only in Tartu and Tallinn but also in smaller towns. Equally important was the publisher’s extensive sales network, particularly its traveling book and subscription agents. As Estonia lacked a well-developed network of booksellers¹⁰³ – high-quality bookstores were found only in major cities – these agents played a crucial role. According to Männik’s 1940¹⁰⁴ claim, over 50% of all book sales were made by agents, while direct orders to the publisher accounted for 30% of the print run.

Other factors contributing to the publisher’s success included flexible payment options – such as the possibility to pay annual subscriptions in installments – and attractive incentives, including free books equivalent to the subscription value and prize draws. In 1932, subscribers to *Tänapäeva Roman* could select books of their own

99 Juhkam, Kaili (1996). *Raamatureklaam Eesti Vabariigis 1918–1940 ja tänapäeval*, p. 89.

100 K-ü. “Loodus” (1931). *Looduse Kuldaraamat*. *Uudisleht*, 23.12., p. 3.

101 Juhkam, Kaili (1996). *Raamatureklaam Eesti Vabariigis 1918–1940 ja tänapäeval*, p. 92.

102 Toimetus (1936). *Tänapäeva kirjanduslikke muresid*. *Kirjanduslikke Uudiseid*, No. 1, p.1.

103 Ambur, P. (1938). *Raamatute levitamise probleeme*. *ERK*, No 5, p. 222.

104 [Anon.] (1940). *Rahva vaimsed huvid tõusevad*. *Uus Eesti*, 14.03., p. 4.

choosing from a list of over 100 titles, up to the value of the subscription.¹⁰⁵ In 1938, an advertisement¹⁰⁶ offered readers the opportunity to assemble a 250-kroon library by selecting titles from a catalog. Those who made an initial payment of 10 kroons and committed to monthly installment payments of 20 kroons over 12 months, received, in addition, a modern bookshelf-cabinet equipped with a fold-out writing desk.

Many titles were also made available in different bindings – ranging from modest paperbacks to decorative cloth or leather covers – which allowed readers to choose editions according to their financial means and aesthetic preferences. This reinforced the perception of books as both practical tools and valued cultural artifacts.

The timing of a series' release likely also contributed to success. For example, children's series were often issued before Christmas, making them suitable as gifts. Additionally, books were advertised as a means of bringing joy during the spring holidays.¹⁰⁷

The publishing house also gained visibility and public recognition through its active engagement in cultural life. In 1931, *Loodus* donated 418 000 copies of books – both textbooks and works of fiction – to schools.¹⁰⁸ In 1935, *Loodus*, alongside other publishers, actively participated in the celebrations of the Book Year, marking the 400th anniversary of the first Estonian-language book.

Conclusion

Loodus, a small specialized publishing house grown into a general publisher, emerged as the largest, most successful and influential publishing house in interwar Estonia, issuing over 2,000 publications during its years of operation.

What makes *Loodus* particularly distinctive is that, despite being a commercial publishing house, it was driven by a clear cultural mission alongside its financial success: to make books genuinely accessible to everyone. Its extensive repertoire – including educational materials, fiction, children's literature, and major reference works – significantly expanded the range of choices available to Estonian readers during the interwar period and enriched the Estonian culture in general. *Loodus* was unmatched in both scale and diversity compared to other publishers of the period, ensuring that everyone could find something of interest and thereby fostering a deeper habit of reading and book buying. Books were promoted not only for their function but also for their importance, beauty, and as items enhancing and enriching every home.

105 K. Ü. "Loodus" (1932). *K/Ü. "Looduse" uuest romaamiseeriast Tänapäeva Romaan*, p. 3.

106 [Anon.] (1938). *Raamatute tutvustaja*. Tartu: Kirjastus O./Ü. "Loodus", p. 64.

107 K.-ü. "Loodus" (1939). *Kevadpühad on eeskätt laste pühad! Päewaleht*, 30.03., p. 5.

108 [Anon.] (1931). "Loodus" töötab edukalt. *Tallinna Teataja*, 29.08., p. 6.

Loodus also set the standard in book promotion, production, design, and distribution. Thanks to adaptive strategies, a sound business model, pioneering marketing techniques, quick responses to market demands, a differentiated approach through targeted book series, and an emphasis on both affordability and quality, *Loodus* played a key role in embedding literature into everyday Estonian life. All of this aligned with the publisher's broader mission – to make books an integral part of every Estonian household by laying the foundation for the development of home libraries.

Loodus rise was not accidental but the result of deliberate decisions rooted in ambition, cultural vision, and market-savvy operations.

Several factors contributed to *Loodus* success. The connection founders of publishing house had to the University of Tartu and the high standard of its early textbooks likely shaped readers' perception of *Loodus* as a reputable and professional publisher. A key factor was the leadership of Hans Männik – a man with ambition, vision and mission – who combined exceptional market sense with ongoing ideas for expanding operations.

The expansion into fiction brought literature to new readerships and stabilized the publisher's finances. *Loodus* was also the first publisher in Estonia to organize original novel competitions, actively encouraging new literary production and broadening the local author base. Another contributing factor was the emphasis on high-quality book production, especially in children's literature, which made books visually appealing.

Loodus was also a pioneer in marketing: its catalogues, reader questionnaires, promotional campaigns, and installment-based sales strategies were remarkably modern and reader-focused. The use of pre-ordering systems and subscription agents allowed books to reach readers even in remote areas. The publisher also offered flexible payment options and bundled incentives such as free books or custom-built bookshelves for subscribers.

As boldly asserted in an article published about *Loodus* head Hans Männik, referred to as the “king of nature” in 1938: “What is *Loodus* [...] that is something that every citizen who has ever bought a book knows.”¹⁰⁹

109 Lillendal, Oskar (1938). Kõneldakse rahvasulatest...Loodusekuningas Hans Männik. *Esmaspäev: piltidega nädalleht*, 28.03., p. 7.

Bibliography

Unpublished sources

1. Annus, Age (2010). *Kirjastus "Loodus" trükiste bibliograafia*. Dissertation. Supervisor Ilmar Vaaro. Viljandi: Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia.
2. Juhkam, Kaili (1996). *Raamatureklaam Eesti Vabariigis 1918-1940 ja tänapäeval*. Dissertation. Supervisor Mari Kalvik. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
3. *Kirjastusühing "Loodus" (09.09.1920-17.05.1923)*. National Archive of Estonia (RA), ERA.14.7.823.
4. *Kirjastus O/Ü "Loodus" (20.12.1922-07.11.1939)*. RA, ERA.969.1.801.

Published sources

1. [Anon.] (1929). Mida töötab K. O/Ü. "Looduse" 1929. a. romaanivõistlus? *Kirjanduslikke Uudiseid*, No. 29/30, p. 9.
2. [Anon.] (1929). Värske kirjandus igaühele kättesaadavaks. *Kirjanduslikke Uudiseid*, No. 31/32, p. 15.
3. [Anon.] (1930). "Looduse" romaanivõistlus. *Päewaleht*, 28.09., p. 4.
4. [Anon.] (1931). Ei ole auhinnaväärseid romaane. *Päewaleht*, 04.10., p. 4.
5. [Anon.] (1931). "Loodus" töötab edukalt. *Tallinna Teataja*, 29.08., p. 6.
6. [Anon.] (1931). Teadaanne. *Nool*, 03.01., p. 8.
7. [Anon.] (1932). *Võõrkeelte akadeemia: saksa, inglise, vene, prantsuse, soome, esperanto keel*. Nr. 401. Tartu: Loodus, 1932.
8. [Anon.] (1932). Romaani käsikirju üle 30-ne. *Meie Maa*, 08.09., p. 2.
9. [Anon.] (1932). Uus tõlkekirjanduse seeria - "Tänapäeva romaan". *Päewaleht*, 01.02., p. 5.
10. [Anon.] (1934). Miljonilist romaani ei leitud. *Otepää Teataja*, 19.10., p. 4.
11. [Anon.] (1934-1935). Loodus. In: *Eesti entsüklopeedia. V. Käolised-Mute*. Tartu: Loodus, column 516.
12. [Anon.] (1937). "Eesti entsüklopeedia" koolidele. *Järva Teataja*, 12.04., p. 4.
13. [Anon.] (1937). Raamatud üsna väikesile. *Uus Eesti*, 05.12., p. 7.
14. [Anon.] (1938). Kirjastus otsib autorit. *Hommikune Uus Eesti*, 1938, 01.10., p. 2.
15. [Anon.] (1938). Kuldne kodu. In: *Raamatute tutvustaja*. Tartu: Kirjastus O./Ü. "Loodus", p. 60.
16. [Anon.] (1938). "Looduse" suur memuaariseeria. *Raamatute tutvustaja*. Tartu: Kirjastus O./Ü. „Loodus“, p. 48.
17. [Anon.] (1938). *Raamatute tutvustaja*. Tartu: Kirjastus O./Ü. "Loodus".
18. [Anon.] (1938). *K/Ü "Looduse" trükilaotööstuse asutamine ja arenemine: 1928-1938*. [Tartu]: Loodus.
19. [Anon.] (1939). Looduse romaanivõistlus. *Oma Maa*, 26.09., p. 5.
20. [Anon.] (1940). K-ü. "Looduse" romaanivõistlus jääb ära. *Talurahva Hääl*, 1940, 20.09., p. 3.
21. [Anon.] (1940). Rahva vaimsed huvid tõusevad. *Uus Eesti*, 14.03., p. 4.
22. [Anon.] (1940). "Taeva palge all" saksa keeles. *Päewaleht*, 13.03., p. 4.
23. Ambur, P. (1938). Raamatute levitamise probleeme. *ERK*, No. 5, p. 222.
24. Anni, Aug. (1928). Mis ütleb lugejaskond "Looduse" võistlusromaanide kohta? *Kirjanduslikke Uudiseid*, No. 17, pp. 6-7.
25. A.T. (1928). Eesti Biograafiline Leksikon III. *Postimees*, 11.08., p. 7.
26. Eisen, M. J. (1928). Eesti Biograafiline Leksikon III. *Eesti Kirjandus*, No. 9, p. 507.
27. Kirjastus O.-ü. "Loodus" (1938). Suur uudissari. *Päewaleht*, 17.05., p. 5.
28. Kirjastus O.-ü. "Loodus" (1939). Spordi Suurraamatu. *Uus Eesti*, 01.03., p. 3.
29. Kirjastus O.-ü. Loodus (1939). Võluv romaan. *Uus Eesti*, 21.01., p. 5.

30. K. O.-ü. "Loodus" (1926). Kirjandus. Eesti algupäraste romaani võistlus. *Päewaleht*, 15.03., p. 3.
31. K. O.-ü. "Loodus" (1930). Maailma maad ja rahvad. *Postimees*, 26.10., p. 3.
32. K. O.-ü. "Loodus" (1939). Kirjasõna suurmeistrid. *Uudisleht*, 17.02., p. 3.
33. K.-Ü. "Loodus" (1930). K. O.-Ü. "Looduse" odavahinnalised... *Postimees*, 05.01., p. 5.
34. K.-ü. "Loodus" (1931). Looduse Kuldraamat. *Uudisleht*, 23.12., p. 3.
35. K.-Ü. "Loodus" (1932). K/Ü. "Looduse" uuest romaaniseeriast Tänapäeva Romaan... *Postimees*, 05.02., p. 3.
36. K/ü. "Loodus" (1935). Nobeli laureaate. *Maa Hääl*, 13.08., p. 1.
37. K.-Ü. "Loodus" (1937). Kriminaalromaan. *Postimees*, 03.12., p. 3.
38. K/ü. "Loodus" (1937). Üldine kunstiajalugu. *Uudisleht*, 17.04., p. 1.
39. K.-ü. "Loodus" (1939). Kevadpühad on eeskätt laste pühad! *Päewaleht*, 30.03., p. 5.
40. K.-ü. "Looduse" Lasteraamat (1935). Raamatu aasta mudilastele. *Uus Eesti*, 21.10., p. 1.
41. K.-Ü "Loodus", Tartu (1935). Raamatu aasta uudised. *Uus Sõna*, 19.04., p. 1.
42. K.-Ü Loodus - Tartu (1931). Ilusaks ehteks iga kirjandussõbra jõululaul on... *Päewaleht*, 23.12., p. 5.
43. Lillendal, Oskar (1938). Köneldakse rahvasulatest... Looduse kuningas Hans Männik. *Esmaspäev: piltidega nädalleht*, 28.03., p. 7.
44. Loodus (1939). Mida loevad meie lapsed? *Uus Eesti*, 19. detsember, p. 3.
45. Männik, Hans. From: *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918-1944*, RA. Available: www.ra.ee/apps/andmed/index.php/site/aaat [06.08.2025.].
46. Männik, H[ans] (1931). Pilk K./Ü. "Looduse senisele tegevusele". *Raamatute tutvustaja. Nr. 9*. Tartu: Loodus, pp. 238-239.
47. N. N. (1928). Romaani võistlus. *Kirjanduslikke uudiseid*, No. 22, p. 3.
48. Toimetus (1936). Tänapäeva kirjanduslikke muresid. *Kirjanduslikke Uudiseid*, no. 1, p. 1.
49. Vaga, Voldemar (1937-1938). Üldine kunstiajalugu. Tartu: Loodus, p. 5.

Literature

1. Ainsoo, Lembit; Ainsoo, Uno (2003). *1000 tartlast läbi aegade*. Tartu: Liivimaa Mälu.
2. Ainz, Anne; Tenno, Leili (2012). *Eestikeelne raamat 1918-1940. I. 1-he-Kandla*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
3. Lott, Mare; Möldre, Aile (1993). *A brief history of Estonian book*. Tallinn: National Library of Estonia.
4. Möldre, Aile (2012). Publishing and book production in the Republic of Estonia during 1918-1940. In: Anne Ainz, Leili Tenno (eds.). *Eestikeelne raamat 1918-1940. I 1-he-Kandla*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, pp. 62-78.
5. Möldre, Aile (2019). Publishing Houses and Book Production in Estonia, 1918-1940. In: Briežkalne, Sanita (ed.). *Proceedings of the National Library of Latvia*. Volume 4 (XXIV): *Books and Society in Latvia up to 1945*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, pp. 144-163.
6. Reimo, Tiiu (2000). *Eesti raamatu kronoloogia*. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
7. Suurvärav, Avo (1993). Järvamaalt pärit kirjastaja Hans Männik - 100. *Järva Teataja*, 12.10., p. 2.
8. Talvik, Mati; Kangur, Indrek (2015). H. Männik ja "Loodus". *Ajavaod. Arimehed: 111*, video recording by Estonian Broadcasting. Available: <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/ajavaod-arimehed-h-mannik-ja-loodus> [06.08.2025.].
9. Tann, Heikki H. (1992) Frakfurdi rahvusvahelisest raamatumessist. *Vaba Eestlane = Free Estonian*, 08.10., p.7.
10. Tarik, Elle (2007). Eesti Kirjanduse Selts. *Tartu City Library's Literature Web*. Available: <https://kirjandusveeb.luts.ee/index.php/teadmiseks/eesti-kirjanduse-selts> [04.08.2025.].
11. Tarik, Elle (2010). Kirjastus Loodus 1920-1940. *Tartu City Library's Literature Web*. Available: www.luts.ee/kirjandusveeb/index.php/teadmiseks/kirjastus-loodus-1920-1940 [04.08.2025.].

12. Tarik, Elle; Tarik Tiina (undated). Noor-Eesti kirjastus. *Tartu City Library's Literature Web*. Available: <https://kirjandusveeb.luts.ee/index.php/teadmiseks/noor-eesti-kirjastus> [04.08.2025.].
13. Tiit, Ene-Margit (2011). *Eesti rahvastik. Viis põlvkonda ja kümme loendust*. Tallinn: Eesti Statistikaamet.
14. Vello (1996). *Kui Eestis kadus loominguvabadus*. *Vaba Eestlane = Free Estonian*, 27.07., p. 8.

PIRETA PERGMĀ

Grāmata ikvienam. Izdevniecība *Loodus* un tās darbība (1920–1940)

Kopsavilkums

1918. gada 24. februārī tika nodibināta neatkarīga Igaunijas Republika. Pieņemtie likumi par igauņu valodu kā valsts valodu, par preses un izteiksmes brīvību radīja labvēlīgus apstākļus arī izdevējdarbības jomā. Igauņu valodas kā mācību valodas nostiprināšana visos izglītības līmeņos radīja steidzamu nepieciešamību izdot mācību grāmatas dzimtajā valodā. Atbilstošu mācību grāmatu trūkums sekmēja arī izdevniecības *Loodus* ("Daba") izveidošanu. 1920. gadā to nodibināja septiņi cilvēki, kuri tolaik studēja vai jau bija ieguvuši izglītību Tartu Universitātē un bija strādājuši vai strādāja skolās: izdevniecības mērķis bija publicēt dabaszinātņu apguvei nepieciešamās mācību grāmatas. Jau pirmajā izdevniecības darbības gadā tika publicētas sešas mācību grāmatas. 1923. gadā mainījās izdevniecības juridiskais statuss un tā kļuva par privātu uzņēmumu, vienlaikus pieauga izdoto publikāciju skaits. Kopš 1927. gada *Loodus* paplašināja publikāciju tematiku, ietverot arī daiļliteratūras darbus; vēlāk tiem pievienojās uzzīņu literatūras, zinātniski populāras un lietišķas ievirzes izdevumi. 1940. gadā *Loodus* bija kļuvusi par visveiksmīgāko un lielāko izdevniecību Igaunijā.

Loodus izcilības pamatā bija ne vien iespaidīgais publicēto izdevumu nosaukumu skaits vai tās darbība uzzīņu literatūras izdošanā (igauņu enciklopēdija un biogrāfiskā vārdnīca, grāmatas par Igaunijas vēsturi un pasaules mākslas vēsturi u. c.), bet arī tas, ka izdevniecība piedāvāja tematiski dažādas grāmatas ikvienam lasītājam neatkarīgi no tā vecuma, interesēm un estētiskajām prasībām. Gudra uzņēmuma vadība, prasmīga tirgzinība, augstas kvalitātes produkcija un zemas cenas veicināja izdevniecības publicēto grāmatu lasīšanu, iegādi un uzkrāšanu mājas bibliotēkās.

Atslēgvārdi: izdevējdarbība, Igaunija, starpkaru periods (1920–1940), izdevniecība *Loodus*, grāmatu sērijas

ANDREAS HEDBERG

Re-inventing the Nation: Patriotism and Book design in Sweden at the Turn of the Century 1900

Summary

This article these with folio and quarto editions of patriotic Swedish poetry, published around the turn of the century 1900. These editions are related to three societal changes influencing cultural life in Sweden in the 19th and early 20th century: the rise of nationalism, the advent of modernity and the loss of Finland in the Swedish-Russian war of 1808–1809. The volumes are understood as tools for the fostering of patriotic sentiments among Swedish readers, emphasizing stability and tradition in a time where society went through important changes in the wake of processes like industrialization, urbanization, and democratization. The physical characteristics of the editions are discussed, as well as the reception in the daily newspapers, often presenting the volumes as “national” works.

Keywords. Book history, nationalism, modernity, publishing, book-binding

Introduction: Discoveries

In the underground stacks of the National Library of Sweden in Stockholm, there is an abundance of editions of Swedish poetry. Every era has its own type of poetry, and different ideas about how poetry should be written, how it should be read and how it should aim to influence the world. These ideas are of course evident from the content of the poems, but also from how poetry has been published – in what format, on what type of paper and in what bindings. Poetry editions from our time differ quite a lot from earlier ones. Most of the poetry collections of today are written and published for individual, silent reading. The poems primarily concern what is private and individual. This content also characterizes the design of poetry editions.

The volumes are often small, printed on simple paper, easy to carry, and with soft bindings.

But if you move among the shelves at the National Library, you quickly discover that previous generations perceived poetry in completely different ways. Particularly noteworthy today are poetry editions printed in such a large format that they do not fit on the regular shelves, but have to be placed separately, among the books called folios. Folio books are typically around 38 centimeters tall. (Large books can also be so called quartos, around 30 centimeters tall.) A present-day reader might find himself surprised when looking at these large volumes. They reflect notions of literature that will feel completely alien. Many of these books were published about the same time, during the decades around the turn of the century 1900.

This article will present a background to these editions. As a corpus for the study, seven editions have been singled out. They were all published between 1888 and 1905 (and are here listed in chronological order):

Esaias Tegnér, *Frithiofs saga*, illustrated by August Malmström
(Stockholm: Norstedts, 1888);

Vårt folk. Verklighetsbilder ur svenskt folklif. Sådant det ter sig hos storfolk och småfolk, i stad och på land, i fjäll och på slättbygd, i skogar och bland skär, på logar och gillen, i smedja och studerkammare, i lust och nöd (Stockholm: Fritzes: 1893–1894) – folio edition;

Carl Snoilsky, *Svenska bilder*, illustrated by Albert Edelfelt
(Stockholm: Gebers, 1894) – folio edition;

Oscar Fredrik (Oscar II), *Dikter*, illustrated by NN (Stockholm: P. B. Eklunds, 1897) – folio edition;

Johan Ludvig Runeberg, *Fänrik Ståls sägner*,
illustrated by Albert Edelfelt (Stockholm: Iduna 1904) – folio edition;

Viktor Rydberg, *Singoalla*, illustrated by Carl Larsson
(Stockholm: Bonnier, 1904) – quarto edition;

August Strindberg, *Svenska öden och äventyr*, illustrated by Garibaldi Lindberg (Stockholm: Ljus, 1904–1905) – quarto edition.

First, one of these editions, Carl Snoilsky's *Svenska bilder*, will be more thoroughly introduced and discussed. Then, three factors on the large-scale societal

level that might help to explain the design of these editions will be presented: the rise of nationalism, the advent of modernity, and the loss of Finland in the Swedish-Russian war of 1808–1809. The paper will end with a discussion of the common characteristics of the seven editions.

Carl Snoilsky's *Svenska bilder*

A typical example from the corpus of this study is Carl Snoilsky's collection *Svenska bilder* (which translates as "Swedish Pictures" or "Images of Sweden") in a folio edition from 1894. The book is 38 centimeters tall and has a cover full of gold ornamentations. On the front and inside of the cover are the three crowns from the Swedish coat of arms. The three crowns also appear on the back of the book. The pages of the book are richly illustrated.

Carl Snoilsky (1841–1903) himself was a nobleman, and a central figure in Swedish cultural life at the end of the 19th century. In 1876, he became a member of the Swedish Academy. And in 1890, he became chief librarian at the National Library of Sweden. In obituaries after Snoilsky's death in 1904, *Svenska bilder* was highlighted as his most important work. The daily *Aftonbladet* stated that "the Swedish people now have to mourn the loss of a poet, whose poetry touched their minds more deeply than most, and who above all in his *Svenska bilder* showed a better understanding of its history than most" ("svenska folket har nu att beklaga förlusten av en skald, hvars diktning gripit djupare in i dess sinnen än de flestas, och som framför allt i sina Svenska Bilder visat sig bättre än de flesta förstå dess historia" [*Aftonbladet* 23 May 1903]). Together with two other poetry collections – Esaias Tegnér's "Viking epic" *Frithiofs saga* and Johan Ludvig Runeberg's *Fänrik Ståls sägner* – *Svenska bilder* became a kind of "trinity of national school classics", and remained so until the 1960s (*teenighet av nationella skolklassiker*).¹ This is particularly interesting given that Snoilsky and his work are largely forgotten today.

The historical poems in Snoilsky's *Svenska bilder* deal with events that took place mostly between the years 1500 and 1800. Between the publication of the poems and the events they describe lies the breakthrough of nationalism, and of the concept of the nation. Snoilsky writes as a convinced patriot. His interpretation of the historical events is very much based on the idea of a nation-state, an idea that was actually quite new in his time, and did not exist when the historical events described in his poetry occurred. Snoilsky's vision of Swedish history is therefore anachronistic.

Nevertheless, the poems were received as historical teachings. One newspaper claimed that they were "the best reading about the history of the motherland" (*den*

1 Hägg, Göran (1996). *Den svenska litteraturhistorien*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, p. 306.

bästa läsningen om fosterlandets historia). But today, it is easy to see that they were composed with contemporary political purposes.

Rather than to write the nation's history, the aim was to create a national gathering, based on a 19th century idea of the nation of Sweden. The opening poem about the 16th century king Gustav I, known as Gustav Vasa, is typical in this way. The king's deeds are described as crucial for the nation-state – mainly because he took Sweden out of a union with Denmark, marking the beginning of an independent Sweden. According to the poet, the king did not receive the appreciation he deserved in his lifetime from his “liberated people”:

“In sorrow we must remember
 How the song remained unsung
 For him, who among the free
 Gave us room
 And alive, to our eyes
 His image stands before us
 A father, who much too early
 From his children was separated
 Who passed, before the love of the youth
 Had expressed the words
 That now through the ages
 Are heard in the song from the North”
 (“Med vemod vi måste minnas,
 Hur sången var stum
 För honom, som bland de fria
 Beredde oss rum.
 Och levande för vårt öga
 Då träder hans bild,
 En fader, som allt för tidigt
 Från barnen vart skild,
 som gick, för'n de ungas kärlek
 fått säga de ord,
 som nu genom åldrar ljuda
 från sången i nord.”²)

But in fact, the concept of “the Swedish people” or “the Swedish nation” did not exist in King Gustav's time, at least not in the same way as for Snoilsky and his contemporaries. The poem is part of an “anachronistic historiography”.

2 Snoilsky, Carl (1894). *Svenska bilder*. Illustrated by Albert Edelfelt. Stockholm: Gebers, pp. 2-5.

So why does Snoilsky insist on fitting these historical events into the history of the “nation” or the “nation-state”, such as they were understood in his time? It can of course be understood as a personal choice, as part of an individual poetic vision. But it is also easy to see why the Swedes of the 19th century saw reasons to strengthen a “national feeling”. Here, three such reasons will be presented, of which two are universal and one endemic to Sweden.

The Rise of Nationalism (I)

The modern concept of a “nation” to describe the whole of a particular society was famously introduced in Europe by the German philosopher and scholar Johann Gottfried Herder (1744–1803). Today, the consensus is that nationalism as a concept wasn't firmly established until the beginning of the 19th century. The French Revolution (1789) is seen as an important starting point. The concept of the nation was created in opposition to the older dynastic powers. Herder saw the power and the borders of the dynastic states as artificial. But in his time, dynastic states ruled by aristocratic regimes were still accepted as being in the nature of things. For Herder, the idea of the nation, of the so called *Volksgeist*, was a possible source of resistance.

It's important to stress here that Herder saw the character of the nation to be peaceful. The *Volksgeist* of all nations would determine their specific character and they would no longer be forced to compete. Herder was also the one to posit the equivalence of language and nation. The language of the people was seen as an instrument for emancipation and the means for defining a distinctive national character. The collections of popular poetry edited by Herder came to serve as a model across Europe. This is what the French scholar Pascale Casanova, in her book *The World Republic of Letters* (2004) has termed “the Herder effect”: the vernacular turn towards national literatures that encouraged all peoples who sought recognition on equal terms to stake their claim to literary and political existence. In contrast to Herder, Casanova saw this development as part of the creation of the world republic of letters, which is very much defined by its power struggles and not by peaceful coexistence.³

As should be clear, the idea of the nation is tied to language and to literature. It was produced by writers and scholars. Historian Benedict Anderson, author of the seminal book *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (1983), has described nationality and nationalism as “cultural artifacts of

3 Casanova, Pascale (2004). *The World Republic of Letters*. Cambridge & London: Harvard University Press, pp. 78-79.

a particular kind". The nation is "an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign".⁴

Anderson's presentation of nationalism can seem counterintuitive to us, because we are used to think of the nation as something ancient. Anderson in fact claims that this paradox – "the objective modernity of nations to the historian's eye vs. their subjective antiquity in the eyes of nationalists" – is at the core of the definition of the nation. Nationalism is not a traditional, ancient view of society. Both the nation and nationalism are as new as the railway or the factories. Nationalism, Anderson claims – quoting the Scottish scholar Tom Nairn – is "the pathology of modern development [...], rooted in the dilemmas of helplessness thrust upon most of the world".⁵

This – the rise of nationalism – is a first important factor that can help us understand the Swedish author Carl Snoilsky, his poetry collection *Svenska bilder* and also the large-scale format for this poetry chosen by his publisher. As demonstrated by Anderson, nation and nationalism were important ideas at the time. But the quote from Nairn can also work as a bridge to another universal factor that lies behind the folio editions which are the subject of this article.

The Advent of Modernity (II)

The rise of nationalism or of "nationalisms" can be described as a positive factor in this context. To insist on the importance of the nation meant putting forth new ideals that could replace old ones, spreading across the European continent. In the 19th century, national values could still be associated with forward thinking and a belief in progress (very much in contrast with today's situation, when nationalism is clearly associated with conservatism). But a little later, Europeans began to notice another development – the economic, technical and social modernization of society. This development can also help explain why the Swedes around the turn of the century 1900 came to insist on national values and virtues.

The key factor here is not, like in the case of nationalism, forward-thinking or ambitions to change the world for the better. Rather, it is fear. An uneasiness spread through society as a result of industrialization, urbanization and emigration. A critique of modernization arose, warning about "a social organism in disintegration"; "[f]ixed, given relationships that guaranteed stability and predictability seemed to no longer exist" (*[f]asta, givna relationer som garanterade en stabilitet och förutsägbarhet finns*

4 Anderson, Benedict (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. New York: Verso, p. 6.

5 *Ibid.*, p. 5.

inte längre).⁶ At the same time, demands were raised for democratic reforms and universal suffrage in Sweden. This raised even more concerns. What would happen, in a country and a society that seemed to be in disarray, if power was handed over to the people? Democratization could not be prevented, but it was seen as necessary to mitigate its consequences by creating “a sense of belonging on a national basis, a new Swedishness” (*en känsla av samhörighet på nationell bas, en ny svenskhet*). But how would that happen? How would one create among the masses “a sense of belonging to Swedish culture and to each other?” (*en känsla av samhörighet med svensk kultur och därmed inbördes*).⁷

Great hopes were attached to literature. When the Swedish public library system emerged around the turn of the century 1900, inspiration was drawn from the United States, where public libraries’ “socially stabilizing function” (*socialt stabiliserande syfte*) was emphasized. There was an assumption that the public libraries could promote national cohesion. Of course, only with the right selection of books, and under the supervision of the right staff.⁸ Most likely, the patriotic poetry published in large editions around the turn of the century was precisely the type of literature that was expected to promote stability and a sense of belonging. Carl Snoilsky’s *Svenska bilder* was perhaps the chief example. A review of the 1894 edition states:

”In these times, our people need to [...] ignite their patriotic feelings, to grow closer to the fatherland. Snoilsky’s poems from Sweden’s history seem to us to be one of the best tools for this.”

(“Vårt folk behöfver i dessa tider [...] elda sina fosterländska känslor, att växa samman med fäderneslandet; Snoilskys dikter ur Sverges historia synes oss vara ett af de bästa hjälpmidlen härtill.”) (*Fyris* August 29th 1894)

The Loss of Finland (III)

The two factors influencing Swedish 19th century publishing that have been presented so far are both universal. The rise of nationalism and the turmoil of modernity both affected all European countries. But the final factor that needs to be mentioned is endemic to Sweden: the loss of Finland to Russia in 1809.

Before this, Finland had been a part of Sweden for 600 years and was considered as the “eastern half” of the kingdom. The loss of Finland can also be viewed as the

6 Hansson, Joacim (1998). *Om folkbibliotekens ideologiska identitet. En diskursstudie*. Göteborgs universitet, p. 119.

7 *Ibid.*, p. 120.

8 *Ibid.*, pp. 82-83.

definite end of "a Swedish empire" that had once also included parts of present day Estonia and Latvia. Partly as a result of the Russian victory, there was also a *coup d'état*, which resulted in the deposition of the Swedish king. The news spread in Europe and gave Sweden the worst reputation in years. As historian Dag Sebastian Ahlander has put it, Sweden was "at the brink of the abyss" (*vid avgrunden*).⁹ The rest of the 19th century meant a slow reconstruction of Sweden's reputation. And this reconstruction occurred at the same time as the ideas of nationalism swept through Europe. The idea of Sweden as a nation, then, was created against a backdrop of loss and humiliation.

How difficult this was can be illustrated by the different versions of a famous patriotic poem, "Svea" (Svea is a national personification of the Kingdom of Sweden, much like Marianne is the personification of the French republic), by the Swedish romantic poet Esaias Tegnér, who was also the author of the Viking epic *Frithiofs saga* (together with Johan Ludvig Runeberg's *Fänrik Ståls sägner* and Carl Snoilsky's *Svenska bilder* a "trinity of national school classics"). The first version of "Svea", from 1811, two years after the loss of Finland, contained a call to arms against Russia in order to regain the lost territories. But the Swedish Academy, presumably afraid of the reactions, asked Tegnér to rewrite the poem. In a second version, he still called on his compatriots to reconquer Finland, but to do this metaphorically, "within the borders of Sweden". Thus, the poem's subject became less war-mongering and more self-confidence and self-image.

"O! if we love our country, indeed we have a country to protect.
Svea, let the treasures of your mountains double in value
Let the harvest be plentiful in the nights of your forests,
Lead the waters of the rivers like domesticated subjects,
And within the borders of Sweden reconquer Finland"

("O! älska vi vårt land, nog ha vi land att skydda.
Låt, Svea, dina berg fördubblad ge sin skatt,
Låt skörden blomstra opp i dina skogars natt.
Led flodens böljor kring som tamda undersåter,
Och inom Sverges gräns eröfra Finland åter.")

Interestingly, Tegnér, when writing this poem, seems to have been aware of how the idea of the nation was changing Europe at the time. He writes:

9 Ahlander, Dag Sebastian (2019). *Sverige vid avgrunden 1808-1814*, p. 121.

“Conquerors advance, like earthquakes, through the world.
Europe’s old form no longer holds.
The new creation with the sword is roughly shaped.
What thrones are overturned! What kingdoms are torn to pieces!”

(“Eröfrare gå fram, som jordskalf, genom världen.
Europas gamla form ej längre hålla vill.
Den nya skapelsen med svärdet yxas till.
Hvad throner störtas om! Hvad riken sönderstyckas!”)¹⁰

These lines can tell us something of what it felt like to experience the rise of nationalism and the European wars of the early 1800s. The form did not hold, everything had to be reinvented.

This of course, was especially true of Sweden. The re-invention, or simply the invention, of the Swedish nation proved difficult. Still at the end of the 19th century, the feeling of belonging to a nation was still weak among large groups of the population. For most people, the local community or the region was way more important than the abstract concept of “Sweden”. It seemed like a pressing matter to form a “national identity”, so that all those living within the borders of Sweden, regardless of their social status, first and foremost would consider themselves Swedes.¹¹ This meant creating a sense of belonging on a national basis, a “new Swedishness”.

Common Characteristics

This brings us back to the corpus of this article, the seven editions of Swedish poetry published between 1888 and 1905. What are the common characteristics of these books?

What strikes you the most, of course, is their size. They are all 30 to 40 centimeters tall. Consequently, they are also very heavy. The heaviest weighs almost two kilograms. This means that these are not books that you carry around. To a present-day reader, this way of presenting literature might seem odd. What does it tell us about how literature of this kind was regarded at the time? And what does it tell us of the aims and visions of the publishers?

Some clues can be found in the contemporary marketing. When editions of this kind were published, this was made known to the public through adds in the

10 Tegnér, Esaias (1897). *Svea. Skaldestycke*. Available: <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/Tegn%C3%A9rE/titlar/Svea1811/sida/169/etext> [15.04.2024.].

11 Rydbeck, Kerstin (1995). *Nyktet läsning. Den svenska godtemplarrörelsen och litteraturen 1896-1925*. Uppsala universitet, pp. 29-30.

daily newspapers. When Esaias Tegnér's *Frithiofs saga* was published in 1888, in a folio edition illustrated by the well-known Swedish artist August Malmström, it was described as "a national masterpiece of great interest" (*ett nationellt praktverk af stort intresse*). When the book *Vårt folk* – an anthology of art and poetry – was published in 1894, it was described as a "a national work" (*ett nationalverk*), as "a true Swedish national work" (*ett äkta svenskt nationalverk*) and as "a national work of great value" (*ett nationellt praktverk af stort värde*). When Carl Snoilsky's *Svenska bilder*, illustrated by the well-known artist Albert Edelfelt, was published, it was described as "a flawless work of monumental value" (*[e]tt helgjutet praktverk af monumentalt värde*), "a national work, a patriotic masterpiece" (*ett nationalverk, ett fosterländskt praktverk*) and "a national work that should not be missing in any home" (*ett nationalverk, som ej borde fattas i något hem*). As should be clear, a recurring term is *nationalverk*, which translates as "a national work", "a literary work of the nation".

Another thing that is clear from the marketing of these volumes is that they were not intended for first time readers. The implied buyer and reader seems to have been someone who was already familiar with the contents, someone who wanted to honor the author, and perhaps also someone who wanted to be a patriotic consumer. An add for *Svenska bilder* for example, describes the collection as "too famous" (*för väl känd*) to merit any more description or praise. The new thing here is not the content. On the contrary, the content is valued *because* it is already familiar. And when it comes to the poetry itself, quality is not an issue. What makes these books "national" and "patriotic" are the material characteristics – the binding, the artwork, the sheer size. Publishing familiar and popular poetry in this way means consecrating it as nationally important.

The texts are thus well-known, and in addition, they largely deal with well-known events in Swedish history – the age of the Vikings, the "Swedish empire" of the 17th century, the Finnish war of 1808–1809. It means that they stay away from a contemporary society marked by the upheavals of modernization and democratization. Returning in this way to the doubly well-known – to history, to the familiar poem – shows a longing for solidity.

It should also be noted that this patriotic poetry was written after Sweden's – hopefully – last war, but that its main subject is precisely this, the past wars. Swedish nationalist poetry, and perhaps Swedish nationalism in general, is thus directed towards the past. This is of course also the case for other countries. But in Sweden, this is perhaps even more apparent than elsewhere. It also makes it extra difficult for Swedes to accept that nationalism – as Benedict Anderson has shown – is a modern idea; to a Swedish audience, the idea of the nation is very strongly associated with past events.

Concluding Remarks

Finally, it is time once more to return to the format of the seven editions. Flipping through the pages and trying to read, one thing is clear to the reader: these volumes were probably not intended for reading at all, at least not in the first place. The constant focus is on the artwork. With a few exceptions, the printing of the text is nothing special. And considering the size and weight of the volumes, it is very difficult to find a comfortable reading position. Consequently, the significance of the books as artifacts surpassed their practical function, as they became parts of a complex whole – a system of signs if you will.¹² Signs that would indicate stability, tradition, wealth and nationalism. These volumes are not just books, they are also pieces of furniture.

In literary criticism of the time, it is common to find statements about the binding making a book particularly suitable for lying on show on a drawing room table. Such drawing room volumes was a predecessor of today's coffee table books. They were valued because they meant a connection between private life and society and its culture.¹³

The prizes of these books were rather high, and there was a wide range of different versions of each book. For the richest in society, there were very expensive editions. Carl Snoilsky's *Svenska bilder*, for example, was available in a limited edition for the prize of 100 Swedish kronor, corresponding to almost 8 000 kronor or 700 euros today.

It is clear then, that these were not objects for the everyman. These were objects for the urban bourgeoisie, those who had positions in society to uphold and to defend. They were also the ones to be worried about considerable changes that were affecting society at the turn of the century 1900. For them, it was probably important to somehow express their often quite conservative opinions about society. Buying a drawing room table edition of patriotic poetry might have been one way to do that.

And perhaps those books were also something to hold on to, literally. In the newspaper ads there are several mentions of the books as "monuments" or as "monumental". Perhaps their weight – both their symbolic weight and their very real weight – was something that for the bourgeois reader indicated stability and security – and this in an age where everything seemed to melt into air and where Sweden still had to be re-invented.

12 Lundblad, Kristina (2015). *Bound to be Modern: Publishers' Cloth Bindings and the Material Culture of the Book 1840-1914*. Newcastle: Oak Knoll Press, p. 236.

13 Ibid., p. 247.

Bibliography

1. Ahlander, Dag Sebastian (2019). *Sverige vid avgrunden 1808-1814*. Lund: Historiska media.
2. Anderson, Benedict (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. New York: Verso.
3. Casanova, Pascale (2004). *The World Republic of Letters*. Cambridge & London: Harvard University Press.
4. Hansson, Joachim (1998). *Om folkbibliotekens ideologiska identitet. En diskursstudie*. Göteborgs universitet.
5. Hägg, Göran (1996). *Den svenska litteraturhistorien*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
6. Holmgren, Frithiof (ed.) (1893-194). *Vårt folk. Verklighetsbilder ur svenskt folklied. Sådant det ter sig hos storfolk och småfolk, i stad och på land, i fjäll och på slättbygd, i skogar och bland skär, på logar och gillen, i smedja och studerkammare, i lust och nöd*. Stockholm: Fritzes.
7. Lundblad, Kristina (2015). *Bound to be Modern: Publishers' Cloth Bindings and the Material Culture of the Book 1840-1914*. Newcastle: Oak Knoll Press.
8. Oscar Fredrik/Oscar II. (1897) *Dikter*. Illustrated by NN. Stockholm: P. B. Eklunds.
9. Runeberg, Johan Ludvig (1904). *Fänrik Ståls sägner*. Illustrated by Albert Edelfelt. Stockholm: Iduna.
10. Rydbeck, Kerstin (1995). *Nykter läsning. Den svenska godtemplarrörelsen och litteraturen 1896-1925*. Uppsala universitet.
11. Rydberg, Viktor (1904). *Singoalla*. Illustrated by Carl Larsson. Stockholm: Bonnier.
12. Snoilsky, Carl (1894). *Svenska bilder*. Illustrated by Albert Edelfelt. Stockholm: Gebers.
13. Strindberg, August (1904-1905). *Svenska öden och äventyr*. Illustrated by Garibaldi Lindberg. Stockholm: Ljus.
14. Tegnér, Esaias (1897). *Svea. Skaldestycke*. Available: <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/Tegn%C3%A9rE/titlar/Svea1811/sida/169/etext> [15.04.2024.].
15. Tegnér, Esaias (1888). *Frithiofs saga*. Illustrated by August Malmström. Stockholm: Norstedts.

ANDREASS HEDBERGS

Atklājot nāciju: patriotisms un grāmatu dizains Zviedrijā 20. gadsimta sākumā

Kopsavilkums

Rakstā aplūkoti vairāku nozīmīgu zviedru autoru patriotiskās dzejas izdevumi, kas tika laisti klajā ap 1900. gadu oktāvas un ceturtdaļoktāvas formā un atspoguļoja procesu, ko var dēvēt par zviedru nācijas atklāšanu no jauna šajā laika posmā. Minētie izdevumi bija saistīti ar trim sociāli nozīmīgām pārvērtībām zviedru kultūras dzīvē 19. un 20. gadsimtā: nacionālisma uzplaukumu, sabiedrības modernizāciju un Somijas sakāvi karā ar Krievijas Impēriju 1808.–1809. gadā. Rakstā analizēto literāro darbu izdevumu mērķis bija izraisīt patriotisku noskaņojumu zviedru lasītājos, kā arī atgādināt par stabilitātes un tradīciju nozīmi laikā, kad zviedru sabiedrība pārdzīvoja nopietnas pārmaiņas un satricinājumus, kas bija saistīti ar industrializācijas, urbanizācijas un demokratizācijas procesiem. Tuvāk aplūkotas minēto izdevumu fiziskās īpatnības (grāmatu lielais formāts, teksta salikums, ilustrācijas u. c.), kā arī presē publicētās atsauksmes un recenzijas par tiem, kurās šie izdevumi bieži uztverti kā “nacionālas” nozīmes publikācijas.

Atslēgvārdi: grāmtu vēsture, nacionālisms, modernitāte, izdevējdarbība, grāmatu iesiešana

SILVIJA GROSA

Izdevējs Jānis Aleksandrs Freijs un viņa loma Rīgas 20. gadsimta pirmās puses arhitektūrā

Kopsavilkums

Jānis Aleksandrs Freijs bija baptistu mācītājs, dažādu reliģisko publikāciju autors un izdevējs. Viņa sekmes teoloģijas apgūvē un panākumi reliģiskajā praksē ļāva Freijam 1923. gadā kļūt par goda doktoru teoloģijā Redlendas Universitātē Kalifornijā (ASV). Laikā no 1885. līdz 1915. gadam Freija izdevniecība laida klajā ne mazāk kā 850 tematiskās publikācijas. Lielāko eksemplāru skaitu (35 000) sasniedza Freija ceļojumu aprakstu izdevums “Zeme, kur Jēzus staigāja” (1895) par Palestīnu, Ēģipti, Mazāziju, Grieķiju un Itāliju, kas tika izdots arī igauņu, lietuviešu, krievu un vācu valodā. Freijs rediģēja un izdeva žurnālu “Avots” un tā pielikumu “Jaunības Draugs”. Izdevējdarbība nodrošināja Freijam labus ienākumus un ļāva viņam aktīvi darboties sabiedriskajā dzīvē.

20. gadsimta sākumā vairāki latviešu grāmatizdevēji Rīgā uzbūvēja respektablus īres namus, kas bija projektēti atbilstoši jaubākajām arhitektūras, dizaina un tehniskajām prasībām. Freijam piederošā ēka Brīvības ielā 37 (arhitekts Eižens Laube, 1910) ir viens no mākslinieciski izteiksmīgākajiem ziemeļu nacionālā romantisma jeb “ziemeļu stila” paraugiem Rīgas arhitektūrā šajā laikā. Pēc Freija iniciatīvas un ar viņa finansiālo atbalstu celtas vairākas baptistu konfesijai nozīmīgas ēkas Rīgā: Āgenskalna baptistu baznīca Mārupes ielā 14 (arhitekts Aleksandrs Vanags, 1913–1916) un Latvijas Baptistu draudžu savienības nams Lāčplēša ielā 37 (inženieris-arhitekts Kosmo Glāzenaps, 1931–1934).

Atslēgvārdi: izdevējdarbības vēsture, latviešu grāmatizdevēji, Rīgas arhitektūra, baptistu konfesija, teoloģija

Ievads

19. gadsimta otrajā pusē latviešu nacionālā kustība un emancipācija bija procesi, kas radīja priekšnoteikumus latviešu nacionālās grāmatniecības attīstībai un latviešu valodā izdoto grāmatu skaita ievērojamam pieaugumam, par spīti tam, ka šķēršļus latviešu apgādu darbībai veidoja cariskā cenzūra, vēršoties pret patriotiska rakstura literatūras izdošanu.¹ Parādījās jauni, latviešu grāmatniecībā līdz tam nebijuši izdevumu veidi. Kopš 19. gadsimta beigām arvien nozīmīgāku vietu sāka ieņemt zinātniskie izdevumi un daiļliteratūra. Vienlaikus pieauga arī triviālliteratūras (burtnīcu romānu, ziņģu lapu u. tml.) izdevumu daudzums, kas to izdevējiem nodrošināja stabilu peļņu.²

Noturīgu vietu kristīgās ievirzes populārās literatūras laukā bija ieguvis Jānis Aleksandrs Freijs (1863–1950) – pazīstams baptistu sludinātājs un personība, kura nopelni un sasniegumi teoloģijas zinātnē 1923. gadā Kalifornijā, Redlandes Universitātē (*University of Redlands*), atzīmēti ar teoloģijas goda doktora nosaukuma piešķiršanu. 1932. gadā par nopelniem sabiedrības labā Freijs apbalvots ar Triju Zvaigžņu ordeņa 3. šķīru. Vienā no publikācijām Amerikas latviešu laikrakstā “Laiks” tās autors norāda, ka, ja “Latvijas baptistu vēsturi būtu jāizsaka vienā vārdā, šis vārds būtu Jānis Aleksandrs Freijs”³. Freija apgāds ir bijis cieši saistīts ar viņa kā sludinātāja darbību, tomēr bez reliģiska rakstura tekstiem un to tulkojumiem⁴ tika izdoti arī citi, tostarp arī Rīgas kartes un ceļveži.⁵ Jāizceļ arī Freija apgādā iznākušie bērniem paredzētie izdevumi: 19. gadsimta beigās viņa apgāds bija viens no nedaudziem, kas pievērsa uzmanību bērnu literatūrai.⁶

Meklējot Jāņa Aleksandra Freija vārdu Latvijas grāmatniecības vēsturei veltītajos izdevumos, mākslas vēsturnieka Alberta Prandes (1893–1957) sastādītajā izdevumā “Latvju rakstniecība portrejās” (1926) lasāms, ka “Freijs ir kulturēlākais un spējīgākais latvju baptistu literāriskais darbinieks”⁷. Šajā izdevumā pieminēta viņa plašu popularitāti ieguvusī grāmata “Zeme, kur Jēzus staigāja” (1895)⁸, kā arī Freija

1 Zanders, Viesturs (2025). Grāmatniecība Latvijā. No: Ščerbinskis, Valters (galv. red.). *Nacionālā enciklopēdija*, 07.04. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/22533-gr%C4%81matniec%C4%ABba-Latvij%C4%81> [08.08.2025.].

2 Turpat.

3 Ukstiņš, Uldis (1988). Amerikas un Brazīlijas latviešu baptisti Kurzemes un Rīgas baptistu draudzēs. *Laiks*, 28.12., 1., 5. lpp.

4 Nozīmīgāko izdevumu uzskaitījums pieejams: Egle, Kārlis (1931). Freijs, Jānis Aleksandrs. No: Švābe, Arveds; Dišlers, Kārlis; Būmanis, Aleksandrs (galv. red.). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 5. sēj. Rīga: A. Gulbis, 9295.–9297. sleja.

5 [Anon.] (1901). *Vadons pa Rīgu ar izstādes un pilsētas plāniem, iestāžu, veikalu, personu adresēm, grāmatu galdu, dzelzceļa sarakstu u. t. t.* Rīga: J. A. Freijs.

6 [Anon.] (1899). Grāmatu galds. *Balss*. 28.04./10.05., 4. lpp.

7 Prande, Alberts (sast.) (1926). *Latvju rakstniecība portrejās*. Rīga: Leta, 228. lpp.

8 Freijs, Jānis Aleksandrs (1895). *Zeme, kur Jēzus staigāja līdz ar kaimiņu zemēm: ceļojuma apraksts pa Ēģipti, Kanaānu, Sīriju, Mazāziju, Grieķiju un Itāliju*. Rīga: autora izdevums.

izdotie “Latviešu ģimēņu kalendārs” (1892–1914) un kristīgais ģimēņu laikraksts “Avots” (1905–1915) ar tā pielikumu “Jaunības Draugs”, kas savā jomā uzskatāms par “solidāko, glītāko un vērtīgāko izdevumu”. Vērtējot šā periodiskā izdevumu saturu, Alberts Prande secinājis: “Viņā bij dažs it krietns raksts, un viņā no visiem mūsu baptistu izdevumiem vismazāk varēja manīt baptisma piedauzīgo, nepatīkamo sektantismu.”¹⁰

Taču dažus gadus vēlāk publicētajā Teodora Zeiferta (1865–1929) “Latviešu rakstniecības vēsturē” (1934) Freija vārds minēts tikai garāmejojot saistībā ar iepriekš minētā žurnāla “Jaunības Draugs” pārtapšanu par “Avota” pielikumu,¹¹ bet Alekseja Apīņa (1926–2004) publicētajos latviešu grāmatniecības vēstures pētījumos tas neparādās vispār. Tikai 20. gadsimta otrajā pusē izveidotajās latviešu grāmatniecības datubāzēs, kā arī trimdā izdotajā literatūrā no jauna parādās informācija par Jāņa Aleksandra Freija darbību.

Tomēr šā raksta autores uzmanības lokā Jāņa Aleksandra Freija vārds nonāca ne tik daudz izdevējdarbības, cik Rīgas jūgendstila perioda arhitektūras kontekstā: būdams vairāku namu pasūtītājs, celtniecības iniciators un finansētājs, viņš ir atstājis pēdas Rīgas arhitektūras kopainā.

Ieskats biogrāfijā un izdevējdarbībā

Jānis Aleksandrs Frejs (sk. 1. attēlu) dzimis 1863. gada 17. (29.) decembrī Sudiniču ciemā Šauļu apriņķī, toreizējā Kauņas guberņā, kurp viņa vecāki bija devušies no Latvijas teritorijas labākas dzīves meklējumos un ieguvuši saimniecību.¹² Tomēr saimniecība tika pārdota un 1870. gadā Freiji pārcēlās vispirms uz Jelgavu, tad Rīgu, kur 1873. gadā Jānis Aleksandrs uzsāka skolas gaitas Rīgas Mārtaņa baznīcas skolā, pēc tam Rīgas pilsētas zēnu skolā Āgenskalnā, tomēr viņa personību veidoja galvenokārt pašmācības ceļā apgūtās zināšanas. 1880. gadā 17 gadu vecumā viņš pievērsās baptismam. Pašmācības ceļā sagatavojoties skolotāja darbam, Jānis Aleksandrs Freijs 1893. gadā no Āgenskalna pārcēlās uz Daugavgrīvu, kur divus gadus vadīja Daugavgrīvas baptistu draudzes pamatskolu. Iecerētajai skolotāja karjerai punktu pielika Baltijas guberņās ieviestais skolotājiem obligātais krievu valodas eksāmens, kuru Freijam, kuram bija teicamas zināšanas vācu un angļu valodā, neizdevās nokārtot. Daugavgrīvā viņš uzsāka pildīt vietējās baptistu draudzes sludinātāja pienākumus un

9 Prande, Alberts (1926). *Latvju rakstniecība portretēs*, 229. lpp.

10 Turpat.

11 Zeiferts, Teodors (1934). *Latviešu rakstniecības vēsture*. 3. sēj. Rīga: A. Gulbis, 351. lpp.

12 Šeit un turpmāk bez atsevišķām norādēm informācija par Jāņa Aleksandra Freija dzīves faktiem ņemta no: Kronlins, Jānis (1964). *Gaišā ceļā. Dr. theol. h. c. Jāņa Aleksandra Freija dzīve un darbi, 1863–1950*. Kveikertauna: Amerikas latviešu baptistu apvienība, 277.–281. lpp.

1. attēls. Jānis Aleksandrs Freijs. No: Alberts Prande.
Latvju rakstniecība portretās. Rīga: Leta, 1926. 228. lpp.

pievērsās garīgai rakstniecībai. Jau dažus gadus vēlāk pēc Freija iniciatīvas un ar viņa aktīvu līdzdalību tika uzcelts Daugavgrīvas Baptistu lūgšanu nams (nav saglabājies, sagrauts Otrā pasaules kara laikā).¹³ Būdam apveltīts ar izcilām oratora dotībām, Freijs turpmākajos gados ar lieliem panākumiem turpināja baptistu mācītāja darbu Rīgas Āgenskalna, Ciānas un Semināra draudzē. Neskaitāmos atmiņu stāstos viņš raksturots kā personība, kas apveltīta ar enciklopēdiskām zināšanām un izcilu stāstnieka prasmi. 1893. gadā Freijs tika ievēlēts par Latviešu baptistu draudžu savienības priekšsēdētāju un vēlāk šo amatu ieņēma arī atkārtoti.

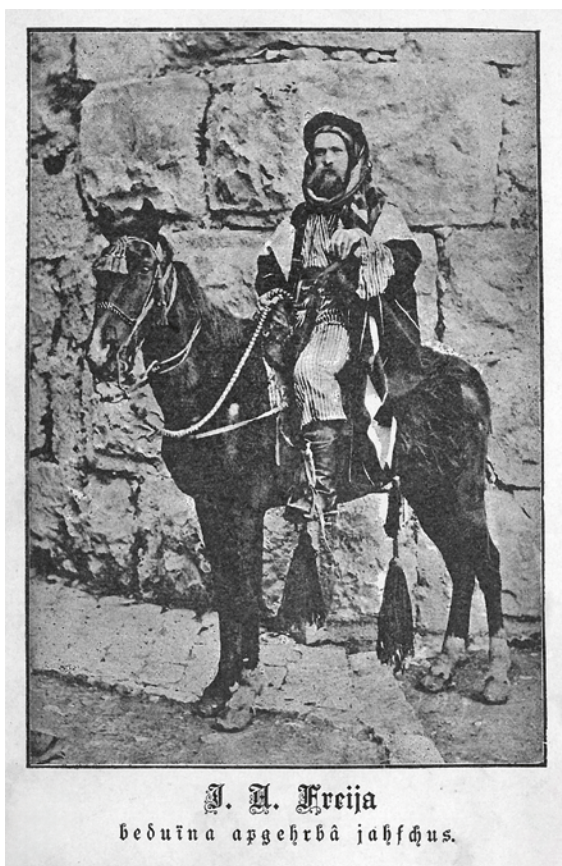
Izdevējdarbību Jānis Aleksandrs Freijs uzsāka 1885. gadā Daugavgrīvā. Nepieciešamais sākotnējais finansiālais atbalsts, visticamāk,¹⁴ tika saņemts no Vācijā akadēmiski izglītotā un daudzās pasaules valstīs labi zināmā misionāra Frīdriha Vilhelma Bedekera (*Friedrich Wilhelm Baedeker*, 1823–1906), kā arī no vācbaltiešu aristokrātu fon Līvenu (*von Lieven*) dzimtas, jo Līveni uzturēja ciešus kontaktus ar Sanktpēterburgas augstāko aprindu lokā labi ieredzēto sludinātāju.¹⁵ Frīdrihs Vilhelms Bedekers 1885. gadā

13 Kronlins, Jānis (1964). *Gaišā ceļā*, 30. lpp.

14 Turpat, 47. lpp.

15 Sk.: [Anon.] (1908). Ķēniņa vēstnesis. Dr. F. W. Bedekera dzīve un darbība, R. S. Latimera aprakstīta. *Avots*, 27.02., 100.-102. lpp.

Publikācija ir Ludmilas Freijas tulkojums no izdevuma: Latimer, Robert Sloan (1907). *Dr. Baedeker and his Apostolic Work in Russia*. London: Morgan and Scott.

2. attēls. Jānis Aleksandrs Freijs ceļojuma laikā Palestīnā. No: Jānis Aleksandrs Freijs. *Zeme, kur Jēzus staigāja*. Rīga: Autora apgādībā, 1895

bija ieradies Rīgā savas vairākus gadus ilgās Krievijas misijas laikā. Jānis Aleksandrs Freijs, kurš labi zināja vācu valodu, bija tulks Rīgas Latviešu biedrības namā noturētajos un labi apmeklētajos Bedekera priekšlasījumos. Jau 1885. gadā Freija apgādībā klajā nāca pirmā viņa paša sagatavotā grāmata “Spalvas bultām”¹⁶ – īsu tēlojumu, aprakstu un aforismu krājums, balstīts pazīstamā angļu baptistu sludinātāja Čārlza Hadona Sperdžena (*Charles Haddon Spurgeon*, 1834–1892) tekstos.

Arī turpmāk Freijs turpināja garīga rakstura darbu sacerēšanu un to tulkošanu un viņa apgāda izdevumiem bija labs noiets. Šajā ziņā izcēlās Freija izdotā un iepriekš jau pieminētā grāmata “Zeme, kur Jēzus staigāja”, kas atspoguļoja tās autora trīs

16 Freijs, Jānis Aleksandrs (1885). *Spalvas bultām, jeb arī Garīgas mācības dabīgās bildēs priekš sludinātājiem, reliģijas skolotājiem un ģimilijas tēviem*. 1. krāj. Dinaminde: autora apgādībā.

3. attēls. Kārlis Ruševičs un Jānis Aleksandrs Freijs pirms ceļojuma uz Parīzi 1900. gadā.
No: *Latviešu ģimnijas kalendārs 1901. gadam*. Rīga: J. A. Freijs, 1900

mēnešu ceļojuma iespaidus Palestīnā, Ēģiptē, Mazāzijā, Grieķijā un Itālijā 1884. gadā, paralēli stāstot evaņģēlija notikumus. Izdevumam bija pārdomāti veidots dizains: nodaļu sākumā izmantotas ornamentālas vinjetes un iniciāļi, bet tās saturu bagātina divu veidu ilustrācijas: evaņģēlija notikumus ilustrē kokgriezumā darinātas ainas (visticamāk, tām, tāpat kā vinjetēm, izmantotas gatavas iepirktas klišejas), bet autora piedzīvojumi atainoti fotogrāfijās, kas uzņemtas ceļojuma laikā, tādējādi lasītājam radot klātbūtnes iespaidu (sk. 2. attēlu).

Pirmais grāmatas izdevums nāca klajā 1885. gadā, bet 1910. gadā grāmata izdota atkārtoti.¹⁷ 1910. gada izdevums ir izmēros lielāks, tam ir labāka drukas kvalitāte, bet vinješu dizains ieguvis jūgendstilam atbilstošu veidolu. Izdoti arī grāmatas

17 Freijs, Jānis Aleksandrs (1910). *Zeme, kur Jēzus staigāja*. Rīga: J. A. Freijs un biedri.

tulkojumi vācu, krievu, igauņu un lietuviešu valodā, un tās kopējais metiens bija 35 000 eksemplāru, kas tiek vērtēts kā nozīmīgs latviešu grāmatniecības sasniegums.¹⁸ Izdevuma adaptētā versija tika sagatavota arī bērnu auditorijai,¹⁹ jo, kā jau minēts, Freija apgāds rūpējās par bērniem paredzētiem un izglītojoša rakstura izdevumiem.

Ļoti veiksmīga bija arī “Latviešu ģimēņu kalendārs” izdošana no 1892. līdz 1914. gadam, kad apgāds pārtrauca savu darbību. Šis kalendārs, līdzīgi kā citi šāda tipa izdevumi, bija gan padomdevējs praktiskās lietās, gan izglītojošs enciklopēdisks izdevums. Atbilstoši izdevēja interesēm tajā bija lielāks reliģiskas ievirzes tekstu īpatsvars. Tomēr iespējams, ka viena no galvenajām “Latviešu ģimēņu kalendārs” panākumu atslēgām bija tajā publicētie ļoti dzīvie un tēlainā valodā veidotie ceļojumu apraksti par dažādām valstīm. Pats būdams aizrautīgs ceļotājs, Jānis Aleksandrs Freijs 1898. gadā kopā ar vecākajiem dēliem ar divriteņiem apceļoja Vidzemi, Kurzemi un Lietuvu, bet 1900. gadā ar divriteņiem bija devies braucienā no Rīgas uz Parīzi un atpakaļ, lai apmeklētu Pasaules izstādi.²⁰ (3. attēls) Par šo un daudzu citu ceļojumu iespaidiem “Latviešu ģimēņu kalendārs” numuros vēsta gan plaši apraksti, gan attēli.

Aplūkojot Freija apgādā izdotā laikraksta “Avots” un tā “bilžotā” pielikuma “Jaunības Draugs” dizainu, jāatzīst, ka tas neizcēlās ar novācijām un bija orientēts uz tradicionālu gaumi. Laikraksta numuri tika organizēti pēc vienota principa un katrā no tiem bieži tika atvēlēta vieta kādas ievērojamas personas fotoportretam, neiztika arī bez didaktiska un sentimentāla rakstura ilustrāciju lapām. “Avots” titullapa, tāpat kā “Jaunības Drauga” titullapas centrālais motīvs, palika nemainīga (vēlāk gan mainot proporcijas un samazinot izmēru), un tikai retos gadījumos teksta vai fotoattēla noformējumu papildina kāda jūgendstila vinjete vai lapas ierāmējums.

Jāatzīmē arī, ka attēlu skaits “Jaunības Draugam” ar katru gadu arvien saruka un sākotnēji titullapā minētais “bilžotā” izdevuma apzīmējums dažus gadus vēlāk vairs neatbilda sākotnējam pieteikumam un tādēļ netika vairs izmantots. Bija arī gadījumi, kad viens un tas pats motīvs ilustrācijai tika atkārtots, mainot tikai tās nosaukumu. Ilustrāciju autori Freija izdevumos netiek norādīti, visticamāk, tika izmantotas Vācijā iepirkta klišejas. Apgāda pirmo gadu izdevumos, tostarp arī “Latviešu ģimēņu kalendārā”, redzama arī tā ilustrāciju produkcija, kuru Rīgā piedāvāja igauņu ksilogrāfs un baptistu misionārs²¹ Eduards Magnuss Jakobsons (*Eduard Magnus Jakobson*, 1847–1903), kura reklāmā lasāms:

18 [LU LFMI] (b. g.). Jānis Aleksandrs Freijs. No: *Literatura.lv*. Pieejams: www.literatura.lv/personas/janis-aleksandrs-freijs [08.05.2024.].

19 Freijs, Jānis Aleksandrs (1895). *Bērna ceļojums pa Svēto zemi*. Rīga: autora izdevums.

20 [Freijs, Jānis Aleksandrs] (1900). Ar divriteņiem no Rīgas un Parīzi. Pielikums pie Latviešu Ģimēņu kalendāra 1901. gadam. No: *Latviešu ģimēņu kalendārs 1901. gadam*. Rīga: J. A. Freija apgādība.

21 Hain, Jūri (1997). 150 aastat Eduard Magnus Jakobsoni sünnist. *Eesti Päevaleht*, 05.02. Saadaval: <https://epl.delfi.ee/artikkel/50735733/150-aastat-eduard-magnus-jakobsoni-sunnist> [14.05.2024.].

Cienītiem ilustrētu grāmatu vai laikrakstu izdevējiem laipni ziņoju, ka pie manis dabūjami kādi 800 gabali gravēti bilžu kokgriezumi, kurus pa daļai pārdodu un pa daļai par lētu maksu aizdodu nodrukāšanai; pieņemu arī pastellējumus visādiem gravējumiem (griezumiem) kokā.²²

“Latviešu ģimēņu kalendāra” vāka noformējums ar tajā ietverto dažādu motīvu kolāžu palika nemainīgs visā kalendāra iznākšanas laikā.

1888. gadā apgāds no Daugavgrīvas tika pārcelts uz Āgenskalnu, kur tas sākotnēji atradās Lielajā Lēģeru (tagad Nometņu) ielā 13, bet vēlāk Freijam piederošajā jaunuzceltajā namā Lielajā Lēģeru ielā 20. Līdz ar apgādu Freijs bija izveidojis ļoti veiksmīgu grāmatu kolportāžas tīklu, bet vēlāk atvēra arī grāmatnīcu.

1903. gadā Freijs iegādājās namu Vecrīgā, Lielajā Ķēniņa ielā 28, kurā tika iekārtota grāmatu spiestuve un sietuve, kā arī grāmatnīca. 1906. gadā apgāds tika reorganizēts un nodots Latvijas Baptistu draudžu savienības īpašumā, kļūstot par uzņēmumu “J. A. Freijs un biedri”, kurā tā dibinātājs saglabāja vadītāja vietu. 1910. gadā apgāds un grāmatnīca pārcēlās uz telpām Freijam piederošā jaunuzceltajā ires un veikalu namā Aleksandra ielā 13 (tagad Brīvības ielā 37).

Līdz 1914. gadam, kad apgāds beidza pastāvēt, tajā izdots ap 850 grāmatu.²³ Grāmatām bija lieli metieni, daudzas no tām tika iespiestas atkārtoti. Izdevumu koptirāža sasniedza trīs miljonus eksemplāru.²⁴ Jāņa Aleksandra Freija apgāds bija pirmais Krievijas Impērijā, kur sāka izmantot linotipa burtu rindu saliekamās un lejamās mašīnas. Šis 1885. gadā vācu pulksteņmeistara Otomāra Mergentālera (*Ottmar Mergenthaler*, 1854–1899) Baltimorā (ASV) patentētais izgudrojums²⁵ bija nozīmīgs pavērsiens poligrāfijā. Linotipa mašīnas Freijs bija iegādājies Vācijā, kur apguva arī to apkalpi un vēlāk pats apmācīja burtličus.²⁶

20. gadsimta sākumā Freijs aktīvi iesaistījās arī daudzās sabiedriskās aktivitātēs gan Rīgas Latviešu biedrībā, gan citās organizācijās. No 1909. līdz 1912. gadam viņš bija Rīgas domnieks.

Pirmā pasaules kara laikā 1915. gadā Jānis Aleksandrs Freijs tika izsūtīts uz Sibīriju un tika nometināts Irkutskā pie Baikāla ezera. Par to liecina Filadelfijā iznākošajā Amerikas latviešu mēnešrakstā “Jaunā Tēvija” publicētais viņas vēstules fragments:

22 [Anon.] (1885). Sludinājums. *Rota*, 04.06., 276. lpp.

23 [LU LFM] (b. g.). Jānis Aleksandrs Freijs.

24 Klekere, Ināra; Limane, Lilija; Zanders, Viesturs (2000–2017). Jānis Aleksandrs Freijs. No: Klekere, Ināra; Limane, Lilija; Zanders, Viesturs. *Latvijas grāmatniecības darbinieki līdz 1918. gadam*. Datubāze. Pieejams: <http://lgdb.lnb.lv> [10.05.2024.].

25 Auziņš, Ansis (1935). Linotips. No: Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (galv. red.). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 12. sēj. Rīga: A. Gulbis, 23638.–23639. sleja.

26 Klekere, Ināra; Limane, Lilija; Zanders, Viesturs (2000–2017). Jānis Aleksandrs Freijs.

Atrodos jau no oktobra mēneša šē aukstajā Sibīrijā, ap 6000 verstis šķirts no ģimenes un mājām. Būs te jāpaliek līdz kara beigām. Šē, saprotams, vēl daudz tādu kā es. Daudziem ir viss, ko tiem vajaga, bet daudzi cieš visādu trūkumu un ilgojas, un lūdz Dievu pēc kara beigām, lai varētu drīzāk atgriezties Dzimtenē.²⁷

Divus gadus vēlāk izsūtījums tika nomainīts ar piespiedu dzīvesvietu Krievijā, un tikai 1917. gada augustā viņš varēja atgriezties Latvijā. Arī lielinieku režīma laikā 1919. gada sākumā Freijs tika apcietināts un vairākus mēnešus pavadīja cietumā.

Arī pēc Latvijas Republikas nodibināšanas Freijs turpināja savu misionāra darbību. Laikā no 1920. līdz 1921. gadam viņš ceļoja pa ASV kā lektors un Latvijas neatkarības popularizētājs un meklēja finansiālu atbalstu Garīgā semināra organizēšanai Rīgā.²⁸ 1920. gadā Freijs tika ievēlēts par Pasaules Baptistu savienības viceprezidentu, bet pēc tam, no 1923. līdz 1928. gadam, viņš bija šīs savienības izpildkomitejas loceklis. 1922. gadā Freija vadībā viņa lolotais latviešu baptistu garīgais seminārs uzsāka darbu Rīgā, tika uzsākta arī semināra ēkas būvniecība.

Jānis Aleksandrs Freijs jau agri, 1884. gadā, bija nodibinājis ģimeni. Viņa un dzīvesbiedres Jūlijas Kaldovskas (1862–1902) ģimenē piedzima seši dēli un divas meitas, diemžēl trīs bērni nomira jau agrā bērnībā. Pēc pirmās sievas nāves Freijs 1903. gadā apprecējās vēlreiz. Laulībā ar Ludmilu Dinsbergu (1883–1974) dzimusi meita. Ludmila kļuva ne tikai par atbalstu jaunāko bērnu audzināšanā, bet arī aktīvi piedalījās apgāda darbā un daudz strādāja kā tulkotāja.

1930. gadā veselības stāvokļa dēļ Freijs atteicās no Garīgā semināra vadītāja pienākumiem. Turpmāk viņa veselības stāvoklis tikai pasliktinājās, un gandrīz 20 pēdējos mūža gadus viņš bija piesaistīts gultai. Arī īres nama Brīvības ielā uzturēšana prasīja rūpes; tas tik pārdots, lai 1936. gadā uzceltu vienas ģimenes namu Mežaparkā, Hamburgas ielā 6a.

1944. gadā, ienākot Padomju Savienības okupācijas armijai, Freiji bija spiesti pamest Rīgu. Izmantojot Piltenes baptistu draudzes uzaicinājumu, Jānis Aleksandrs Freijs kopā dzīvesbiedri Ludmilu pārcēlās uz Pilteni, kur par viņu mājvietu turpmākajos gados kļuva neliels un pieticīgs nams Lielā ielā 11. Jānis Aleksandrs Freijs miris 1950. gada 24. martā, apbedīts Ventspils Meža kapos.

27 Freijs, Jānis Aleksandrs (1916). [Vēstules fragments]. *Jaunā Tēvija*, Nr. 5, 148. lpp.

28 [LU LFMI] (b. g.). Jānis Aleksandrs Freijs.

Jānis Aleksandrs Freijs un Rīgas arhitektūra

Jānim Aleksandram Freijam kā vairāku namu pasūtītājam, finansētājam un celtniecības iniciatoram ir sava loma arī Rīgas arhitektūrā.

Pirmā ar Freija līdzdalību celtā ēka bija Baptistu lūgšanu nams Daugavgrīvā, kuram sekoja jau viņam piederošā īres nama būvniecība Pārdaugavā, Nometņu ielā 20. Šī celtnie ir Rīgas priekšpilsētām raksturīga, vienkārša divu stāvu koka dzīvojamā ēka, kas iekļaujas ielas apbūvē. Savukārt Freija īres un veikalu nams Brīvības (toreiz Aleksandra) ielā 13, uz kuru 1910. gadā pārcēlās viņa grāmatu apgāds un grāmatnīca, jau bija cita vēriena celtnie, kas pieder 20. gadsimta sākuma Rīgas nozīmīgākajiem namiem. Tomēr, pirms pievērsties tā detalizētākai aplūkošanai, jāatgādina, ka jau kopš 19. gadsimta otrās puses Rīga saimnieciskā uzplaukuma rezultātā bija kļuvusi par laikmetam tipisku lielpilsētu, kurā industrializācijas procesu pavadīja gan plaša daudzstāvu mūra ēku celtniecība un pilsētas reprezentablās zonas paplašināšanās, gan pilsētas nomaļu urbanizācija un strādnieku rajonu veidošanās priekšpilsētās. Jaunuzcelto daudzstāvu īres un veikalu namu fasādēs jūgendstila, kā arī simbolisma caurstrāvotu ideju ietekmē liela vēriba tika piešķirta dekora semantikai, dekoratīvie elementi namu fasādēs bieži tika izmantoti kā simboli un specifiska vēstījuma nesēji, namīpašnieka sociālā prestiža un profesijas apliecinātāji. Šādus namus Rīgā uzcēla vairāki grāmatniecības darbinieki.²⁹ Būdami finansiāli neatkarīgi un savas darbības jomas dēļ bieži labi informēti par procesiem un tendencēm citur pasaulē, vairāki grāmatizdevēji, uzsākot savu namu būvniecību, kļuva par novatorisku stilistisko tendenču atspoguļotājiem 20. gadsimta sākuma Rīgas arhitektūrā.

Zīmīgi, ka pirmā jūgendstila celtnie Rīgā bija 1899. gadā celtais īres un veikalu nams Audēju ielā 7. Tā projekta autori bija arhitekti Alfreds Ašenkampfs (*Alfred Aschenkampff*, 1858–1914) un Makss Šervinskis (*Max Scherwinsky*, 1859–1909), bet ēkas īpašnieks – tipogrāfs, litogrāfijas darbnīcas īpašnieks un grāmatizdevējs Aleksandrs Grosets (*Alexander Grosset*, 1858–1919). Groseta izdevniecība bija arī viena no pirmajām Rīgā, kas savus lasītājus iepazīstināja ar jūgendstilu. Groseta nama arhitektoniskā dekora florālo motīvu idejas liecina par ļoti opertīvu sava laika inovāciju apguvi un, domājams, meklējamās Parīzē dzīvojošā slavenā šveiciešu izcelsmes franču vitrāžista Ežēna Grasē (*Eugene Grasset*, 1845–1917) izdevuma *La plante et ses applications ornamentales* (“Augi un to izmantojums dekorā”) lappusēs. Izdevums nāca klajā 1896. gadā un kļuva par ļoti ietekmīgu jūgendstila dekoratīvo motīvu avotu. Tomēr jauno stilu popularizēja arī neskaitāmi citi ārzemju izdevumi, kas bija pieejami arī Rīgā.

29 Grosa, Silvija (2016). Grāmatizdevēju nami 20. gs. sākuma Rīgas arhitektūrā. No: *Starptautiska zinātniska konference “Grāmata un sabiedrība Latvijā līdz 1945. gadam”*. Tēzes. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 8. lpp.

Vecrīgas teritorijā šajā laikā koncentrējās liela daļa poligrāfijas uzņēmumu un grāmatu tirdzniecības vietu. Viens no ambiciozākajiem 20. gadsimta sākumā uzceltajiem īres un veiklu namiem ir uzņēmēja un grāmatizdevēja Kārļa Jēkaba Zihmaņa (1847–1915) nams Teātra ielā 9, kas celts 1903. gadā pēc arhitektu Heinriha Karla Šēla (*Heinrich Karl Scheel*, 1829–1909) un Fridriha Šefela (*Friedrich Scheffel*, 1865–1913) projekta; ēkas dekoratīvo apdari veidoja pazīstamais Rīgas tēlniecības uzņēmums *Wasil & Co*. Nama saimnieks Kārlis Jēkabs Zihmanis savu darbību Rīgā uzsāka ar grāmatu veikala un bibliotēkas atvēršanu kādā Vaļņu ielas pagrabīnā, 1881. gadā sāka darboties viņa apgāds, vēlāk arī grāmatu tirgotava Liepājā. Zihmanis pazīstams kā ievērojamākais mācību grāmatu izdevējs, kurš laida klajā mācību grāmatas ne tikai latviešu, bet arī krievu un vācu valodā. Nams Teātra ielā 9 ir pirmais Rīgā, kurā jau tā celtniecības laikā tika izveidotas speciāli grāmatnīcai paredzētas telpas.

Celtnes stūra daļu vainago izliekts frontons, kura centrā ar plastiska dekora un neliela mozaīkas elementa palīdzību apaļajam logam piešķirta modernā atslēgas cauruma forma. Abās pusēs logam gleznieciskā, plastiski modelētā cilnī attēloti antīkās mitoloģijas tēli: Atēna un Hermejs. Atēnai pie kājām ir pūce, bet Hermejs (jeb Merkurij) rokā saudzīgi satvēris grāmatu, un grāmatu sainis ir arī noenkurotajā laivā viņam līdzās. Monumentālās ēkas stūri vainago tēlnieka Augusta Folca (*August Volz*, 1851–1926) darbnīcā darināts akrotērijs – trīs atlanti, kas balsta globusu. 1912. gadā Zihmanis savu veikalu, bet dažus gadus vēlāk, 1919. gadā, arī grāmatu apgādu pārdeva firmai “A. Valters, J. Rapa un biedri”. Divas metālā darinātās pūces, kas kļuvušas par šīs izdevniecības simbolu, savulaik rotājušas Zihmaņa grāmatnīcas ieeju.

Ar grāmatniecību saistītiem darbiniekiem 20. gadsimta sākuma Rīgā uzcelti arhitektoniski nozīmīgi nami pilsētas centrā ārpus Vecrīgas teritorijas. To vidū ir arī pirmais ziemeļu nacionālā romantisma paraugs Rīgas arhitektūrā – 1905. gadā celtā Ķeņiņu skolu ēka Tērbatas ielā 15/17; tās projekta autori bija arhitekti Konstantīns Pēkšēns (1859–1928) un Eižens Laube (1880–1967). Nams bija paredzēts Annas Rūmanes-Ķeņiņas (1877–1950) vadītajai meiteņu ģimnāzijai un Ata Ķeņiņa (1874–1961) reālskolai, kas šeit darbojās līdz 1912. gadam, tomēr šī celtnie bija arī apgāda “Zalktis” un Pētera Sauliņa (?–1908) grāmatu un mākslas tirgotavas, kas pazīstama kā t. s. Sauliņa–Meldera salons, atrašanās vieta. Ap 1910. gadu nama augststāvā darbojās komponista Emila Dārziņa (1875–1910) mātei Marijai piederoša pansija, bet plašajā aulā bija paredzēts rīkot koncertus, muzikāli literārus vakarus un noturēt publiskas lekcijas.

Atis Ķeņiņš bija viens no grāmatu apgāda “Zalktis” dibinātājiem, rīcības komitejas loceklis, almanaha “Zalktis” (1906–1910) redakcijas loceklis. Apgāds “Zalktis” bija pirmā izdevniecība Rīgā, kas strādāja ar mērķi izdot poligrāfiski un mākslinieciski augstvērtīgas grāmatas. Šo centienu realizēšanai apgāds sadarbojās ar nozīmīgiem latviešu māksliniekiem. Mākslas zinātnieks Valdis Villerušs savulaik

norādījis, ka “Zalkša” izdevumos realizējās jauna izpratne par grāmatas estētiku.³⁰ Jauna izpratne par estētiku atklājas arī Ķeņiņu skolas ēkas arhitektoniskajā veidolā.

Ziemeļu nacionālā romantisma stilistikai pieder arī grāmatizdevēja un tirgotāja, maksas bibliotēkas īpašnieka, teātra darbinieka un finansista Jāņa Brigadera (1836–1956) īres un veikalu nams Brīvības ielā 58. Viņa sešstāvu nams projektēts 1906. gadā un ir pirmais patstāvīgais jaunā arhitekta Aleksandra Vanaga (1873–1919) darbs. Ēkas monumentālais, masīvais būvķermenis lakoniski dekorēts, imitējot atsevišķus romānikas laika fortifikācijas celtnēm raksturīgus paņēmienus un kombinējot tos ar ģeometrizēti etnogrāfiskiem ornamenta motīviem. Asociācijas ar cietoksni pastiprina arī celtnes atrašanās vieta tieši līdzās neogotiskajam namam Lāčplēša ielā 17. Brigadera nams ir viens no nepārprotamiem arhitektūras paraugiem Rīgā, kura apjomos un dekoratīvajos paņēmienos, pievēršoties arhetipiska viduslaiku cietokšņa tēmai, saskatāmas simboliskas norādes uz latvisko identitāti.

Jau minētais Jāņa Aleksandra Freija īres un veikalu nams Brīvības ielā 37, kas celts 1909. gadā pēc arhitekta Eižena Laubes izstrādātā projekta,³¹ savukārt ir izcils vēl jūgendstila un ziemeļu nacionālā romantisma paraugs Rīgas arhitektūrā (4., 5. attēls).

Ekspresīvā, asimetriski organizētā, tumši pelēkā krāsā ieturētajā fasādē stilizētie ornamentālie motīvi ir tonāli saplūdināti ar fasādes plakni, to formas akcentē fasādes ģeometrizēti lauzto apjomu kārtojumu. Vērigāk ieskatoties, pamanāms, ka dekoratīvo motīvu loks ir semantiski saistīts ar ēkas īpašnieka nodarbošanos. Ja cilni ar stilizētām pūcēm – gudrības simbolu – var saistīt ar Freija grāmatizdevēja darbību, tad zivs un pelikāni kā seni kristietības simboli norāda uz Freija kristīgo pārliecību. Vienlaikus motīvus var uzlūkot arī kā asprātīgi interpretētus un periodam tipiskus organiskās dzīves elementus. Izsmalcināti elegants ir arī nama interjers: vestibila sienas rotā koka paneļi, izmantota arī vitrāža. Vitrāžas bijušas arī kāpņu telpas logos. Dažādu materiālu saspēle, dekoratīvo elementu ritmika celtni kopumā padara par pārliecinošu jūgendstila mākslu sintēzes piemēru Rīgas arhitektūrā.

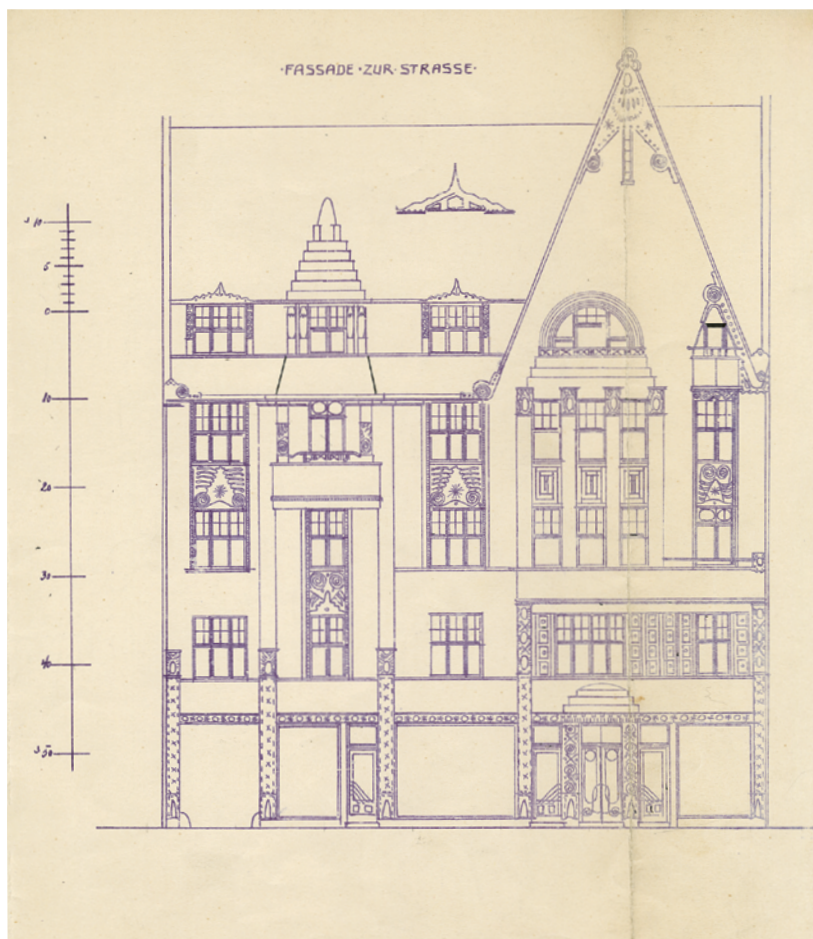
Vēl viens Freijam piederošs nams tika uzcelts 1936. gadā Hamburgas ielā 6a (arhitekti: Nikolajs Aleksejevs (1894–?), Arturs Mēdlingers (*Artur Moedlinger*, 1880–1961)).³² Savrupnams atbilst Mežaparka apbūves raksturam un starpkaru perioda neoklasicisma stilistikajām tendencēm.

Jānis Aleksandrs Freijs, bez jau minētā Daugavgrīvas lūgšanu nama, ir vēl divu citu Rīgas dievnamu celtniecības iniciators un nozīmīgs finansētājs. Rīgas Āgenskalna

30 Villerušs, Valdis (2014). Grāmatu dizains. No: Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture IV. Neoromantiskā modernisma periods, 1890-1914*. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 591. lpp.

31 *Projekts īres un veikalu namam Aleksandra ielā. 1909. g.* Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LNA LVVA), 2761. f., 3. apr., 2197. l. Ēkas projekts apstiprināts 1909. gada 3. jūnijā.

32 Krastiņš, Jānis (1997). *Mežaparks*. Rīga: Zinātne, 162. lpp.

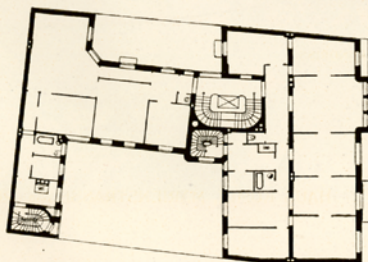
4. attēls. Arhitekta Eižena Laubes projektētais Freija nams Rīgā, tagadējā Brīvības ielā 37. Fasādes skice. 1910. gads. LNA LVVA, 7261. f., 3. apr., 2197. l., 31. lp.

baptistu baznīcas (1913–1916, arhitekts Aleksandrs Vanags)³³ celtniecība bija Freija nopelns un varēja realizēties, pateicoties tam, ka 1910. gadā, būdams Rīgas pilsētas domnieks, Freijs panāca, ka pilsēta uzdāvina Āgenskalna baptistu draudzei zemes gabalu Kurzemes (tagad Mārupes) ielā 14³⁴, kur 1914. gada 23. jūnijā tika likts pamatakmens tā būvei. Dievnams ir ieturēts neoromānikas stilistikā.

33 Par dievnamu sk.: Tipāne, Agrita (2007). Āgenskalna baptistu draudzes dievnams. No: Levina, Marina (atb. red.). *Rīgas dievnami. Arhitektūra un māksla*. Rīga: Zinātne, 628.–635. lpp.

34 *Nekustamā īpašuma dāvinājuma dokumentācija*. 1910. g. LNA LVVA, 2761. f., 3. apr., 7083. l., 1.–2. lp.

E. LAUBE, ARCHITEKT, RĪGA.

GRUNDRISS.

HAUS FREY, ALEXANDERSTRASSE 13,
RĪGA.

5. attēls. Freija nams Rīgā 20. gadsimta sākumā. No: *Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostseeprovinzen*. IV Jahrgang. Riga: Architektenverein zu Riga, 1910. S. 93

Latvijas Baptistu draudžu savienības (LBDS) nams Lāčplēša ielā 37, celts no 1931. līdz 1934. gadam pēc inženiera-arhitekta Kosmosa Glazenapa (*Kosmos Glazenapp*, 1879–pēc 1939?) projekta³⁵, uzbūvēts ne tikai pēc Freija iniciatīvas, bet lielā mērā pateicoties viņa savāktajiem un arī personīgi ziedotajiem līdzekļiem. LBDS nams ir *Art Deco* stilistikā balstīta celtnē, kuras fasādē un interjeros interpretēti atsevišķi vēsturisko stilu motīvi. Celtnes vienīgais rotājums ir trīstūra frontonā iedziļinātā krusta zīme. LBDS nama projektu sagatavoja Berlīnes tehniskajā būvskolā diplomu ieguvušais ēkas projekta autors, kura būvtiesības apstiprinātas 1926. gadā.³⁶ Kaut arī nav datu par Freija lomu celtnes veidola izvēlē, jāatzīmē, ka, līdzīgi kā Freija Mežaparka savrupnams, arī LBDS nams labi parāda arhitektūras aktuālās tendences.

Noslēdzot ieskatu Jāņa Aleksandra Freija kā izdevēja un arī kā ēku pasūtītāja devumā, atliek cerēt, ka šāda veida tuvplāni un kultūrvēsturisks diskurss ļauj papildināt pētījumu loku, parādot pasūtītāja lomu arhitektūras procesos. Savukārt, skatot Jāņa Aleksandra Freija īres namu grāmatizdevējiem celto namu kontekstā, redzams, ka tie ne tikai spilgti iemieso jūgendstila un neoromantiskā modernisma laikmeta garu, bet arī parāda latviešu nacionālās pašapziņas izaugsmi.

Raksts sagatavots, piedaloties valsts pētījumu programmas "Latvijas kultūra – resurss valsts attīstībai" (2023–2026) projekta "Latvijas kultūras ekosistēma kā resurss valsts izturētspējai un ilgtspējai" / CERS (Nr. VPP-MM-LKRVA-2023/1-0001) īstenošanā.

Avoti un literatūra

Nepublicētie avoti

1. *Nekustamā īpašuma dāvinājuma dokumentācija*. 1910. g. LNA LVVA, 2761. f., 3. apr., 7083. l., 1.–2. lp.
2. *Projekts īres un veikalu namam Aleksandra ielā*. 1909. g. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LNA LVVA), 2761. f., 3. apr., 2197. l.

Publicētie avoti

1. [Anon.] (1885). Sludinājums. *Rota*, 04.06., 276. lpp.
2. [Anon.] (1899). Grāmatu galds. *Balss*. 28.04./10.05., 4. lpp.
3. [Anon.] (1901). *Vadons pa Rīgu ar izstādes un pilsētas plāniem, iestāžu, veikalu, personu adresēm, grāmatu galdu, dzelzceļa sarakstu u. t. t.* Rīga: J. A. Freijs.

35 Par dievnamu sk.: Tipāne, Agrita (2007). Latvijas Baptistu draudžu savienības nams. No: Levina, Marina (atb. red.). *Rīgas dievnami. Arhitektūra un māksla*. Rīga: Zinātne, 643.–647. lpp.

36 Līdzšinējās publikācijās arhitekts minēts kā R. Glazenaps. Sk.: [Anon.] (1926). Valdības darbība. Ministru kabineta sēde 6. maijā. *Latvijas Kareivis*, 08.05., 2. lpp.

4. [Anon.] (1908). Ķēniņa vēstnesis. Dr. F. W. Bedekera dzīve un darbība, R. S. Latimera aprakstīta. Avots, Nr. 9, 100.–102. lpp.
5. [Anon.] (1926). Valdības darbība. Ministru kabineta sēde 6. maijā. *Latvijas Kareivis*, 08.05., 2. lpp.
6. Freijs, Jānis Aleksandrs (1885). *Spalvas bultām, jeb arī Garīgas mācības dabīgās bildēs priekš sludinātājiem, reliģijas skolotājiem un ģimējiem tēviem*. 1. krāj. Dinaminde: autora apgādībā.
7. Freijs, Jānis Aleksandrs (1895). *Bērna ceļojums pa Svēto zemi*. Rīga: autora izdevums.
8. Freijs, Jānis Aleksandrs (1895). *Zeme, kur Jēzus staigāja līdz ar kaimiņu zemēm: ceļojuma apraksts pa Ēģipti, Kanaānu, Sīriju, Mazāziju, Grieķiju un Itāliju*. Rīga: autora izdevums.
9. [Freijs, Jānis Aleksandrs] (1900). Ar divriteni no Rīgas un Parīzi. Pielikums pie *Latviešu Ģimēņu kalendāra 1901. gadam*. No: *Latviešu ģimēņu kalendārs 1901. gadam*. Rīga: J. A. Freija apgādība.
10. Freijs, Jānis Aleksandrs (1910). *Zeme, kur Jēzus staigāja*. Rīga: J. A. Freijs un biedri.
11. Freijs, Jānis Aleksandrs (1916). [Vēstules fragments]. *Jaunā Tēvija*, Nr. 5, 148. lpp.

Literatūra

1. Auziņš, Ansis (1935). Linotips. No: Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (galv. red.). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 12. sēj. Rīga: A. Gulbis, 23638.–23639. sleja.
2. Egle, Kārlis (1931). Freijs, Jānis Aleksandrs. No: Švābe, Arveds; Dišlers, Kārlis; Būmanis, Aleksandrs (galv. red.). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 5. sēj. Rīga: A. Gulbis, 9295.–9297. sleja.
3. Grosa, Silvija (2016). Grāmatizdevēju nami 20. gs. sākuma Rīgas arhitektūrā. No: *Starptautiska zinātniska konference "Grāmata un sabiedrība Latvijā līdz 1945. gadam"*. Tēzes. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 8. lpp.
4. Hain, Jūri (1997). 150 aastat Eduard Magnus Jakobsoni sünnist. *Eesti Päevaleht*, 05.02. Saadaval: <https://epl.delfi.ee/artikkel/50735733/150-aastat-eduard-magnus-jakobsoni-sunnist> [14.05.2024.].
5. Klekere, Ināra; Limane, Lilija; Zanders, Viesturs (2000–2017). Jānis Aleksandrs Freijs. No: Klekere, Ināra; Limane, Lilija; Zanders, Viesturs. *Latvijas grāmatniecības darbinieki līdz 1918. gadam*. Datubāze. Pieejams: <http://l gdb.inb.lv> [10.05.2024.].
6. Krastiņš, Jānis (1997). *Mežaparks*. Rīga: Zinātne.
7. Kronlins, Jānis (1964). *Gaišā ceļā. Dr. theol. h. c. Jāņa Aleksandra Freija dzīve un darbi, 1863–1950*. Kveikertauna: Amerikas latviešu baptistu apvienība.
8. Latimer, Robert Sloan (1907). *Dr. Baedeker and his Apostolic Work in Russia*. London: Morgan and Scott.
9. [LU LFMI] (b. g.). Jānis Aleksandrs Freijs. No: *Literatura.lv*. Pieejams: <https://www.literatura.lv/personas/janis-aleksandrs-freijs> [08.05.2024.].
10. Prande, Alberts (sast.) (1926). *Latvju rakstniecība portretēs*. Rīga: Leta.
11. Tipāne, Agrita (2007). Āgenskalna baptistu draudzes dievnams. No: Levina, Marina (atb. red.). *Rīgas dievnami. Arhitektūra un māksla*. Rīga: Zinātne, 628.–635. lpp.
12. Tipāne, Agrita (2007). Latvijas Baptistu draudžu savienības nams. No: Levina, Marina (atb. red.). *Rīgas dievnami. Arhitektūra un māksla*. Rīga: Zinātne, 643.–647. lpp.
13. Ukstiņš, Uldis (1988). Amerikas un Brazīlijas latviešu baptisti Kurzemes un Rīgas baptistu draudzēs. *Laiks*, 28.12., 1., 5. lpp.
14. Villerušs, Valdis (2014). Grāmatu dizains. No: Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture IV. Neoromantiskā modernisma periods, 1890–1914*. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 587.–593. lpp.
15. Zanders, Viesturs (2025). Grāmatniecība Latvijā. No: Ščerbinskis, Valters (galv. red.). *Nacionālā enciklopēdija*, 07.04. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/22533-gr%C4%81matniec%C4%ABba-Latvij%C4%81> [08.08.2025.].
16. Zeiferts, Teodors (1934). *Latviešu rakstniecības vēsture*. 3. sēj. Rīga: A. Gulbis.

SILVIJA GROSA

Publisher Jānis Aleksandrs Freijs and His Role in the Architecture of Riga During the First Half of the 20th Century

Summary

Jānis Aleksandrs Freijs (1863–1950) was a Baptist preacher as well as the author and publisher of religious articles and books. For his achievements in theology and outstanding merits, he received the honorary doctorate in theology from the University of Redlands in California, 1923. At least 850 publications were issued by J. A. Freijs' publishing house from 1885 to 1915. His book titled *Zeme, kur Jēzus staigāja* (*The Land Where Jesus Walked*, 1895), written in 1894 when he travelled to Palestine, Egypt, Asia Minor, Greece and Italy, was translated in Estonian, Lithuanian, Russian and German. It had the print run of 35 000 copies that was a great success in Latvian publishing of the time.

Freijs also published and edited the newspaper *Avots* (*The Source*, 1905–1915) and the magazine *Jaunības Draugs* (*The Friend of Youth*, supplement of *Avots*). Publishing was Freijs' source of income that generated considerable wealth, allowing to become a generous patron. Freijs was an active figure in socio-political life. He was Riga's town councillor for several years and received the third-rank Order of the Three Stars.

Several Latvian publishers built their houses in Riga during the early 20th century, and these buildings belong to Riga's architectural highlights. Freijs' house at 37 Brīvības Street (1910, architect Eižens Laube) is one of the most artistically expressive examples of Nordic National Romanticism in the architecture of Riga. Freijs is also the initiator and main financier of Āgenskalns Baptist Church at 14 Mārupes Street (1913–1916, architect Aleksandrs Vanags) and Latvian Congregations Union House at 37 Lāčplēša Street (1931–1934, engineer-architect Kosmos Glazenap).

Keywords: history of publishing, Latvian publishers, the architecture of Riga, the Baptists, theology

INESE SIRICA

Mēnešraksta “Austrums” rubrika “Māksla un amats” (1904–1905). Riharda Zariņa interpretācijas par latviešu tautas mākslu

Kopsavilkums

Mēnešrakstā “Austrums” no 1904. gada pirmā līdz 1905. gada devītajam numuram publicētas sešpadsmit Riharda Zariņa veidotās rubrikas “Māksla un amats”. Padziļināti lasot rakstīto un analizējot rubrikas bagātīgo vizuālo papildinājumu, var iepazīt podniecības, kokamatniecības, tekstilamatniecības, dzelzs apstrādes, juveliermākslas, arhitektūras un kultūrainavas, arī rūpnieciskās mākslas piemērus un to ornamentu, pamanot saistību ar 20. gadsimta 20.–30. gadu “Latvju rakstiem”. Rubrikas “Māksla un amats” nozīmi 20. gadsimta sākuma nacionālajā emancipācijā ar zināšanu izplatību t. s. drukas kapitālisma (*print capitalism* – angļu val.) posmā ir aizēnojusi Jūlija Madernieka, Riharda Zariņa un citu latviešu inteliģences pārstāvju asā polemika par Dziesmu svētku tēriem jeb “mūsu tautas uzvalku”, kas sākās 1904. gadā mēnešrakstā “Austrums”,¹ veidojot priekšstatu, ka Zariņš ir seno formu neradošs atdarinātājs, bet Madernieks – jaunradē progresīvs mākslinieks. Raksta mērķis ir izgaismot Zariņa idejas par latviešu tautas mākslu kā iedvesmas avotu sava laika amatniekiem un māksliniekiem latviskām oriģinālkompozīcijām. Skaidrojot Zariņa idejas, var atklāt, kādi 19. un 20. gadsimta mijas izdevumi, muzeji un notikumi ir ietekmējuši no jauna atklāt latviešu tautas mākslu, salīdzināt to ar citu tautu mākslu piemēriem un publikācijās par to informēt latviski lasošo sabiedrību. Rakstā definēts rubrikā atrodamais par: tautas mākslas tipoloģiskajām grupām un to topogrāfiju, ar tām saistīto cilvēku vārdi, publikācijas, muzeji, arhīvi un kultūras; cilvēki kā personības, tie,

1 Jāuzsver, ka abi vēstījumi – kā Zariņa rubrika, tā Madernieka Dziesmu svētku tērpa piedāvājums – publicēti vienlaikus. Rezultātā jau trešajā “Māksla un amats” rubrikā Zariņš atkāpās no sākotnējā uzstādījuma rakstīt par latvisku mājas mākslu un pievērsās “mūsu tautas uzvalkam”, un līdz pēdējai šai tēmai veltītajai rubrikai 1904. gadā rakstīja tikai par 19. gadsimta “tautas uzvalka” daļām.

kuru darbs veicināja tautas mākslas definēšanu Zariņa darbībā. Teorētiski uzlūkojot avottekstus, iespējams atklāt latviešu vizuālās tautas mākslas konstruēšanas sākumu, kas mūsdienu Latvijā nereti tiek uztverti par pašsaprotamiem nacionālās identitātes simboliem. Izpētes pieeja apvieno teorētisko skatījumu par iedomātajām kopienām un drukas kapitālisma ietekmi, nacionālo identitāti, kultūras atmiņu konstruēšanas vēsturi un nostalgiju.

Atslēgvārdi: latviešu etnogrāfijas vēsture, tautas māksla, mākslas amatniecība, latviskums vizuālajā mākslā, nacionālā identitāte, ornamenti

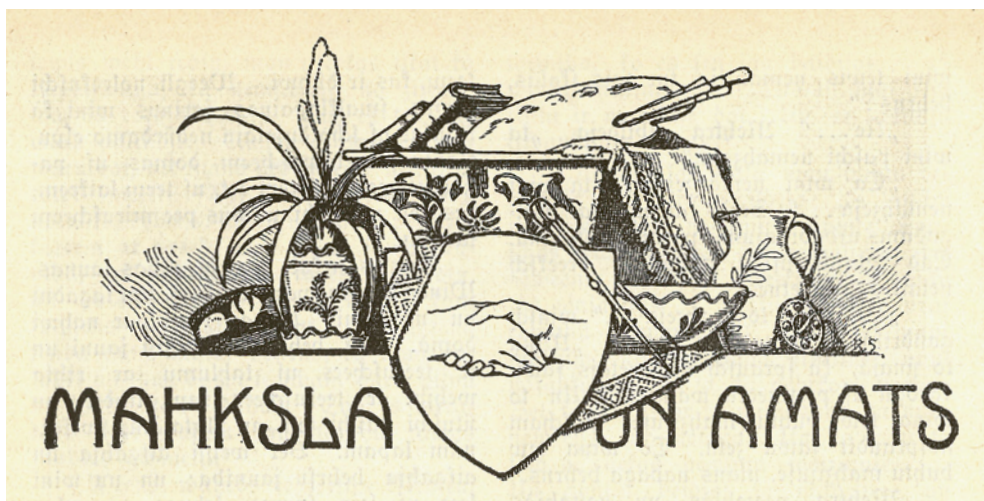
Rubrikas “Māksla un amats” pieminējumi līdzšinējos pētījumos

Rubrika kopš 20. gadsimta 80. gadiem, bet jo īpaši 21. gadsimtā ir bijusi mākslas vēsturnieku un zinātnieku, vēsturnieku un arī citu ar latviešu etnisko vizualitāti saistīto jomu pētnieku redzeslaukā. 1982. gadā mākslas zinātniece Ināra Novadniece grāmatā par Jūliju Madernieku (1870–1955) pieminēja 20. gadsimta sākuma latviešu mākslinieku interesi par etnisko kultūras mantojumu, raksturojot tās ietekmē veidotās jaunrades problemātiku. Ināra Novadniece izcēla Jūlija Madernieka veikumu (jaunradi), pretstatot to Riharda Zariņa (1869–1939) idejām (rekonstrukcijai), par pamatu ņemot latviešu inteliģences pārstāvju polemiku par Dziesmu svētku tērpu.² Arī 21. gadsimtā rubrika lielākoties pieminēta saistībā ar 1904. gada žurnālā “Austrums” publicētajiem Dziesmu svētku tērpu attēliem un to interpretācijām. 2009. gadā vēsturniece Aija Jansone pieminējusi 20. gadsimta sākuma latviešu lietišķās mākslas virzību, atkārtojot informāciju par polemiku un to, ka Zariņš esot iestājies par latviešu tautas mākslu tērpu “atdarināšanu”.³ Rubrikā izvērsto sēriju kā atbildes reakciju par V Dziesmu svētku tērpu priekšlikumiem ar nosaukumu “Mūsu tautas uzvalks” pieminējusi vēsturniece Anete Karlsonē 2013. gadā izdotajā grāmatā, kas veltīta Dziesmu svētku un tautisko

2 Ināra Novadniece īsi pieminējusi 1904. gada “Austruma” 2. numura 152. lappusē publicēto Riharda Zariņa oriģinālkompozīciju (uz autorību norāda iniciāļi R. S.) metāla kroņlukturim, lai arī šajā numurā ir vēl viens Zariņa veidots cits kroņluktura mets, kā arī metālapkalumu attēli, kas pamanīti uz klēšu, lāžu un skapju durvīm, tomēr Novadniece nekomentē rubrikā rakstīto vēstījumu, metālkaluma zīmējumu un kroņluktura oriģinālkompozīciju. Sk.: Novadniece, Ināra (1982). *Jūlijs Madernieks*. Rīga: Zinātne, 36.–38. lpp.

Mākslas zinātniece Dace Lamberga publikācijā 1998. gadā, runājot par t. s. Zariņa un Madernieka virzienu lietišķajās mākslās, pārsteidzīgi Riharda Zariņa pieeju raksturo kā radošumu mazinošu. Sk.: Lamberga, Dace (1998). *Latvijas tekstilmākslas pirmsākumi*. No: Konstants, Zigurds (sast.). *Doma-3*. Rīga: Latvijas Mākslas muzeju apvienība “Doma”, 25. lpp.

3 Jansone, Aija (2009). Rihards Zariņš un “Latvju raksti”. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 3, 93.–118. lpp.

1. attēls. Rihards Zariņš. Vinjete rubrikai "Māksla un amats" žurnālā "Austrums" (1904)

tērpu vēsturei 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā⁴ (publicētas abu mākslinieku veidotās tērpu ilustrācijas). Rakstu krājumā "Rihards Zariņš. 1869–1939. Ko Latvijas meži šalc" (2021) grafiķa un Latvijas grafikas pētnieka Valda Villeruša apkopojumā par Zariņa grāmatu un preses grafiku arī ir pieminēta rubrika "Māksla un amats".⁵ Šajā pētījumā minēts, ka Zariņš kā ilustrators mēnešrakstā "Austrums" darbojies jau kopš 1891. gada, kad vēl mācījās barona Aleksandra Štiglica Centrālajā tehniskās zīmēšanas skolā Sanktpēterburgā.

Atsauces uz rubrikā rakstīto par podniecību un kokamatniecību "Latvijas mākslas vēstures" 4. sējumā ir veidojusi mākslas zinātniece Silvija Grosa, raksturojot 19. un 20. gadsimta mijas lietišķo mākslu un dizainu Latvijā⁶ – pārpublicēts žurnāla "Austrums" 1905. gada otrajā numurā esošais Zariņa mets modernai podiņu krāsnij ar stilizētiem latviskiem ornamentiem, demonstrējot Zariņa jaunrades piemēru. Mākslas vēsturniece Kristiāna Ābele tajā pašā sējumā, raksturojot mākslas dzīvi 19. un 20. gadsimta mijā Latvijas teritorijā, apskatījusi mākslai veltītos izdevumus un

4 Karlsonē, Anete (2013). *Dziesmu svētki un tautiskā tērpa attīstība Latvijā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā*. Rīga: Zinātne, 56.–61. lpp.

5 Villerušs, Valdis (2021). Riharda Zariņa grāmatu un preses grafika. No: Kalnača, Ieva; Lāce, Māra (sast.). *Rihards Zariņš. 1869–1939. Ko Latvijas meži šalc*. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 293.–340. lpp.

6 Grosa, Silvija (2014). Lietišķā māksla un dizains. No: Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 4. sēj. Neoromantiskā modernisma periods 1890–1915. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 551.–593. lpp.

publikācijas⁷, tostarp arī rubriku “Māksla un amats” – tās vinjeti un jo sevišķi “tautas uzvalku lietas” polemiku.⁸ Pārpublicēti arī divi attēli – Madernieka ilustrācijas – astoņi paraugtērpi kā ieteikumi Dziesmu svētku dalībniecēm.

2024. gada publikācijā par latvju rakstu jeb ģeometrisko ornamentu koncepta izcelsmi rubrikas pirmo numuru pieminējis kultūras teorētiķis Otto Ķenga, akcentējot Dziesmu svētku tērpus un meklējot grafisko zīmju skaidrojumus.⁹ Rakstā publicēti Madernieka un Zariņa izstrādātie tērpu piedāvājumi. Madernieka un Zariņa polemiku par Dziesmu svētku tērpu (ornamentu) 20. gadsimta sākuma nacionālās vizuālās mākslas veidošanas posmā un pirmos divus 1904. gada “Austruma” numurus 2015. gada rakstā ir pieminējis arī pētnieks Toms Ķencis, pamanot, ka Zariņa mākslas darbi tomēr nav bijuši tieša etnogrāfisko paraugu kopēšana.¹⁰

Latviešu amatniecības un ornamenta izpētē raksta autore ir vairākkārt atsaukusies uz rubriku: tajā pirmo reizi latviešu lasītājiem vizuāli reprezentēti un rakstiski pieminēti otētie motīvi un 19. gadsimta pūra lāžu apkalumi.¹¹ Raksturojot 20. gadsimta pirmās puses moderno un latvisko tekstilmetu kompozīcijas, nav iespējams nepieminēt Jūlija Madernieka un Riharda Zariņa domapmaiņu par Dziesmu svētku tērpiem, plašāk – par to, kādai būtu jābūt latviskai tekstilmākslai un tekstilamatniecībai.¹² Skaidrojot 19. gadsimta latviešu zemnieku krēslu atzveltnu mākslinieciskās formas, mākslas stilu formu klātbūtni, noderīgi ir bijuši rubrikā publicētie zemnieku sētu krēslu zīmējumi un jo sevišķi Augusta Jullas (1872–1958) publikācija par Vidzemes virpotajiem krēsliem.¹³ Rubrikā publicētie materiāli atklāj t. s. mākslas un amatu kustības (*Arts and Crafts Movement* – angļu val.) ietekmi uz 19. un 20. gadsimta mijas autoru interesi par latviešu tautas mākslu, saskatot tajā mākslas potenciālu un to pretnostatot rūpnieciski radītajiem darinājumiem.¹⁴ Raksturojot rokas stellēs austās segas Latvijas kultūrā, nozīmīgas ir rubrikā publicētās atziņas, piešķirot mākslas darbu

- 7 Ābele, Kristiāna (2014). Mākslas dzīve. No: Eduards Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 4. sēj. Neoromantiskā modernisma periods 1890-1915. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 31.-173. lpp.
- 8 Turpat, 98. lpp.
- 9 Ķenga, Otto (2024). Latvju rakstu tradīcijas ģenēze (1869-1924). No: Lake, Anda (atb. red.). *Krustpunkti: kultūras un mākslas pētījumi*, Nr. 2, Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija, 24.-27. lpp. Pieejams: <https://doi.org/10.55877/kkmp.2024.2.379> [08.08.2025.].
- 10 Ķencis, Toms (2015). The role of folklore in the formation of Latvian visual art. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, No. 62, pp. 70-71.
- 11 Sirica, Inese (2020). *Otētie motīvi uz Latvijas pūralādēm un pūra skapjiem, 18. gadsimta beigās - 20. gadsimta sākums*. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts.
- 12 Sirica, Inese (2021). “Pēc Madernieka” jeb Jūlija Madernieka radītie tekstilmeti. No: Rinka, Rūta; Baranovska, Inese (sast.). *Madernieka stils*. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 222.-256. lpp.
- 13 Sirica, Inese (2023). Mākslas stilu formu meklējumi 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma latviešu zemnieku koka krēslu atzveltnēs. No: Kalna, Sanita; Šabanovs, Jānis (sast.). *Koks un cilvēks Ziemeļeiropā no senvēstures līdz mūsdienām*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 192.-209. lpp.
- 14 Sirica, Inese (2018). Tautas amatniecības un daijamatniecības izstādes, 1918-1940. No: Sirica, Inese (sast.). *Tautas lietīškās mākslas izstāde “Radītprīeks” 29.06.2018.-26.08.2018*. Rīga: Latvijas Nacionālais kultūras centrs, 34.-43. lpp.

vērtību mājas apstākļos austajiem audumiem un to kompozīcijām, krāsu salikumam un ornamentam.¹⁵ 2023. gada latviešu tautas lietišķās mākslas izstādi “Mēs” papildināja rakstu krājums un katalogs “Amats. Māksla. Mēs” – tā nosaukums un koncepts sniedza retrospekciju uz 1904.–1905. gada rubriku kā sākotni tautas mākslas un amatniecības izziņā.¹⁶ Raksta autorei, ņemot vērā minētās rubrikas nozīmi, radās pārliecība to padziļināti izlasīt un izvērtēt. Rubrika ietver bagātu ilustratīvo materiālu: 59 attēlus (zīmējumus un fotogrāfijas). Raksta izstrādes gaitā tapusi datu kopa: minētajos 59 zīmējumos identificējami 387 latviešu tautas mākslas un oriģinālkompozīciju piemēri, kā arī citu tautu (vācu, turkmēņu, zviedru) amatniecības piemēri.

Etnogrāfiskā mantojuma rekonstrukcija: nacionālā identitāte, kultūras atmiņa, nostalgija un rubrikas mērķis

Rubrikas “Māksla un amats” nosaukums veido atsauci uz 19. gadsimta otrās puses angļu mākslas un amatu kustību. Arī teksts un vizuālais materiāls tapis, pretstatot rūpnieciski fabrikās veidotās lietas lokāli tapušajai zemnieku roku darba mākslai. Rihards Zariņš rakstīja, ka masveida ražošana jeb lietu vienādošana ir “allaž nobendējušas mākslu”¹⁷. Tātad ar mākslu saprasts vienreizējais, unikālais, neatkārtojams formās un ornamentos. Zariņš 19. gadsimta beigās studiju gados pamanīja, ka Eiropas mākslinieki iedvesmojas no tautas mākslas – kā pretreakciju lietu unifikācijai un izceļot etnisko un nacionālo unikalitāti. Kultūras vēsturnieks Jūps Lērsens (*Joep Leerssen*) norāda, ka šajā posmā tika konstruēti tautu nacionālie simboli un ikonogrāfija, proti, nacionālās identitātes apliecināšanā radās nozīme vizuālajam.¹⁸ Tēlotājā mākslā 19. gadsimtā bija pastiprināta interese par nacionālās vēstures tēmām, veidojās daudzas privātas kolekcijas un muzeji veltīti nacionālajam kultūras mantojumam.¹⁹ 19. gadsimta beigās Eiropā tika atklāti pirmie tautas mākslas muzeji.²⁰ Latviešu kultūras apziņas evolūcijā nozīme ir 1868. gadā izveidotajai Rīgas Latviešu biedrībai (RLB), tās telpās 19. gadsimta beigās tapa latviešu etnogrāfiskais muzejs. Zemnieku

15 Sirica, Inese (2018). Austās segas Latvijas kultūrā. No: Mīlgrāve, Inguna (red.). *Latvijas segas Latvijas tūkstošgadei*. Rīga: Sana Solaris, 19.–61. lpp.

16 Sirica, Inese (2023). Ievads. Amats, Māksla un Mēs. No: Rubena, Linda; Sirica, Inese (sast.). *Amats. Māksla. Mēs. Latvijas Mākslas akadēmijas pētījumi projektā “Etniskais mākslā. Amatniecība lietišķajā un tēlotājā mākslā, dizainā un arhitektūrā” 2020.–2022. gads. Tautas Lietišķās mākslas izstāde “Mēs” 2023. gada 1.–30. jūlijs*. Rīga: Latvijas Nacionālais kultūras centrs; Latvijas Mākslas akadēmija, 11.–19. lpp.

17 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 1, 62. lpp.

18 Leerssen, Joep (2006). *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 198.

19 Turpat, pp. 198–200.

20 Turpat, p. 206.

tautas māksla daudzviet Eiropā 19. gadsimtā tika nosaukta par nacionālās identitātes pamatu, sākās tās kanonizēšana.²¹ 19. gadsimtā, veicinot tautasdziesmu, deju, rituālu, arhitektūras jeb celtniecības izpēti, atsevišķi to motīvi ienāca profesionālajās mākslās. Latviešu nacionālās identitātes konstruēšanā, gluži kā citās Eiropas zemēs, jau sākotnēji piemēri rasti zemnieku tautas mākslā. Uzskatot, ka zemnieku tautas māksla jeb t. s. tradicionālā kultūra ir senāka un tīrāka, salīdzinot ar sociāli augstāko slāņu internacionālo mākslu. Lērsens šo pieeju nosauc par nostalgisku, kas straujas nacionālo valstu tapšanas un modernizācijas procesā iezīmējās kā atskatīšanās uz to, kas zūd, to romantizējot un veidojot uzskatu, ka līdz 19. gadsimtam izdzīvojuši laiku pārmaiņu neskarta homogēna kultūra.²² Kultūras teorētiķe Svetlana Boima (*Svetlana Boym*) grāmatā par nostalgiju raksturoja 19. gadsimta Eiropas procesus, kad modernizācijas ietekmē veidojās tautu nacionālā apziņa, radot pamatu nostalgijai pēc bijušā un reizē selektīvi atlasot zemnieku kultūras elementus, tādā veidā izdomājot un formalizējot tradicionālo kultūru.²³ Boima secinājusi: jo spēcīgāka ir retorika par vēsturiskās pagātnes ilgstamību un saistību ar tradicionālo vērtību, jo selektīvāk pagātne tiek atspoguļota.

1904. gada žurnāla "Austrums" otrajā numurā Rihards Zariņš rakstīja, ka jāsāk pievērsties latviskām formām. Reizē kritizējot reālo situāciju, ka vēl nav izveidota amatniecības skola un muzejs, kur gribētājiem mācīties latviskā formas.²⁴ Vēlme pēc amatniecības skolas un muzeja sakņojas Rietumeiropas tautu etniskās identitātes atdzimšanas vilnī, kas spēji pieauga 19. gadsimta otrās puses laikā. Tautas meklēja savu etnisko identitāti tautas jeb zemnieku mākslā, piemēram, horvātu tautas māksla tika muzealizēta jau 19. gadsimta pēdējā ceturksnī – ar domu veicināt etniskajos piemēros balstītu mājas amatniecību, reizē konstruējot kultūras identitāti un veicinot ekonomisko ieguvumu.²⁵ Tā kā RLB vēl tikai veidojās muzejs, Zariņš rubrikā vēlējās apvienot materiālus ne tikai no RLB muzeja, bet arī no privātkolekcionāru krājumiem, kā arī veicināt latviešu zemnieku mākslas ieraudzīšanu lokālās inteligences aprindās. Zariņš šo domu paskaidro rubrikas virsmērķi:

Amatniecības skola un muzejs noderētu nevien amatniekiem, bet arī mums visiem citiem tāpat, jo tur būtu izdevība iepazīties ar to, kas mums jākopj, ar latvisku mājas mākslu. Mēs nu gribam mūsu nodaļā pēc iespējas iepazīstināt Latvijas vienas malas apdzīvotājus ar otras malas

21 Leerssen, Joep (2006). *National Thought in Europe*, p. 205.

22 Turpat, p. 203.

23 Boym, Svetlana (2001). *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, p. 42.

24 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 2, 147. lpp.

25 Ritting Šiško, Tea (2019). Musealisation of Folk Art - on the Occasion of the 100th Anniversary of the Ethnographic Museum. *Etnološka istraživanja [Ethnological research]*, No. 24, pp. 17-42. Available: <https://doi.org/10.32458/ei.24.9> [08.08.2025.].

mājas mākslu, un, **apzinīgi sakausējot dažādas formas un iztēlojot viņas pie jaunu priekšmetu radīšanas, gribam strādāt mūsu pašu mākslas izkopšanā, ievērodami tagadējā laika vairāk attīstīto gaumi un prasījumus** [mans izcēlums – I. S.].²⁶

Zariņa koncepcija bija piedāvāt alternatīvas jeb latviskas mākslas formas plaši pieejamajiem iepriekšējo mākslas stilu formu, piemēram, renesanses stila, risinājumiem, kā arī t. s. modernā stila jeb jūgendstila formveidei, kas bija pieejama žurnālos vācu un franču valodā. Demonstrējot latviešu tautas mākslas formas, Zariņš apzinājās, ka “daudz kas jau būs jārada no jauna, jo mūsu dzīves apstākļi ir daudz citādāki, nekā mūsu tēvu tēvu dzīvē. Bet, lai iedzīvotos atkal latviešu gaumē un garā, tad mums papriekš jāiepazīstas ar vecām formām”²⁷. Tādējādi Zariņš nav uzsvēris, ka senās formas ir jākopē, bet gan jābūt informētiem par senajiem piemēriem, kad tiek radīta jaunā savam laikam nepieciešamā māksla. Rubrikā lasāms ierosinājums RLB Rūpniecības nodaļai vairāk rūpēties par latviešu amatniecības dokumentēšanu, ar mērķi veicināt tās pasūtījumu pieaugumu. Būtiski, ka rubrikā ir uzsaukums būt līdzdalīgiem ar zīmējumu, fotogrāfiju un aprakstu sūtīšanu Zariņam, lai viņš tās varētu apkopot un analizēt, identificējot latviskā stila formas – nosaucot tās vārdā – veidojot tēmas terminoloģiju.

Rubrikas uzstādījums bija parādīt latviskas mājas mākslas iespējas interjera iekārtojumā.

Viņu mēs vēlamies izkopt, un dosim mūsu amatniekiem latvisku formu materiālu un paraugus, pēc kuriem viņi varēs strādāt un kuri viņus lai pamudinātu arī uz pašdarbību. Un latviešu publika, sev dzīvokļus ierīkojot pēc latviskām lietām prasīdama, pate veicinās jaunas latviskas mākslas izcelšanos.²⁸

Publikācijā ar tekstu un attēliem demonstrējot formu un ornamenta paraugus. Zariņam, kā liecina kopš 2015. gada grāmatas formā pieejamās mākslinieka atmiņas, ierosmi aktīvai domai par latviešu tautas mākslu ierosināja tieši Stokholmas un jaunatvērtā brīvdabas muzeja Skansena apciemojums 1899. gadā.²⁹ Sprotot, ka zviedri izceļ savu vernakulāro arhitektūru un interjera iekārtu kā vērtību, Zariņš apjauta, ka arī latvieši varētu rīkoties līdzīgi. Zariņš rakstīja:

26 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 2, 147. lpp.

27 Turpat, 148. lpp.

28 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 1, 67. lpp.

29 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*. Rīga: Vesta-LK, 118.–120. lpp.

Te nu man atvērās acis, ka tautas māksla nav renesanses formu rupja kopēšana, bet kas pavisam patstāvīgs, un tas izsakās visvienkāršākos priekšmetos un komplikētos audumos. Nu es arī atcerējos vienu otru redzētu latviešu priekšmetu, kuŗam biju gaŗām gājis, to, kā jau ik dienas redzētu priekšmetu, pavisam vairs neievērodams.³⁰

Zariņš arī studiju gados Štiglica Centrālajā tehniskās zīmēšanas skolā redzējis izdevumus no Vācijas un Austrijas, kur bija izcelta viņu tautas māksla; tāpat studiju ceļojumā Zariņš bija redzējis muzealizēto tautas mākslu Berlīnes un Miņhenes mākslas amatniecības muzejos. Tomēr Skansens un tā izveidotāja Artura Hazeliusa (*Artur Hazelius*, 1833–1901) piemērs bija spēcīgs grūdiens pašam dokumentēt un iepazīstināt latviešus ar pirmsindustriālajām savas tautas jeb zemnieku mākslas formām un ornamentu. Šādu atmiņas rekonstruēšanu, pēc Meikes Vulfas (*Meike Wulf*) formulējuma, var nodēvēt par atcerēšanos, kas tomēr tās rekonstruētājam ir selektīvi atlasīta, balstoties uz sava laika nepieciešamību.³¹ Vēl varētu lietot kultūras atmiņas (*cultural memory* – angļu val.) jēdzienu – tas ietver dažādus kodus, kas parādās daudzveidīgās mākslas formās: literatūrā, lietās u. tml., radot nepārtrauktības iespaidu. Kultūras atmiņai, kas reizē ir kolektīvā atmiņa, raksturīga drukas kapitālisma, muzealizācijas un nacionālisma uzplaukuma posmam 19. gadsimtā. Drukātais teksts un attēls kalpoja par latviešu tautas kultūras atmiņu fiksēšanas un konstruēšanas platformu. Tomēr jāpatur prātā, ka Zariņa gadījumā tā ir viņa veidota vizuālās tautas mākslas piemēru atlase, pēc kuras definētā kultūra – tā tapa, ja seko Benedikta Andersona (*Benedict Anderson*) teorētiskajam uzstādījumam, – iedomāta.³²

Rubrikas teksts un 20. gadsimta sākumam neierasti apjomīgi vizuāli reprezentētās sešpadsmit rubrikas ar 59 attēliem, kuros redzami latviešu (arī vācu, zviedru, krievu, japāņu un turkestāņu) tautas mākslas un Riharda Zariņa oriģinālkompozīciju 387 piemēri, palīdzēja izplatīt vēstījumu par latviešu tautas mākslas vizuālo estētiku. Publikāciju sērijas sākumā sniegts aicinājums latviešu lasītājiem būt līdzdalīgiem rubrikas papildināšanā ar vizuālajiem materiāliem, jo “mums jau ir diezgan fotogrāfu mīļotāju un arī zīmēšanas spējīgu atrodas diezgan”³³. Zariņš norādījis savu adresi Sanktpēterburgā (Fontanka 183, 11. dzīvoklis), uz kuriem latviešu tautas mākslas fotogrāfijas un zīmējumi, sevišķi ornamentu zīmējumi, būtu sūtāmi.³⁴ Atmiņās Rihards Zariņš rakstījis, ka Vecpiebalgas pusē zīmējis un fotografējis pats: “No zīmēšanas un fotografēšanas biju daždien tā noguris, ka, pārnācis mājās, nevarēju nemaz sagaidīt, kā ietikt gultā, un aiz noguruma resp. pārstrādāšanās bija dažas

30 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*, 119. lpp.

31 Wulf, Meike (2016). *Shadowlands. Memory and History in Post-Soviet Estonia*. New York: Berghahn Books, p. 8.

32 Andersons, Benedikts (2022). *Iedomātās kopienas. Pārdomas par nacionālisma izcelsmi*. Rīga: Jānis Roze.

33 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 2, 149. lpp.

34 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 3, 225. lpp.

dienas darbs jāpārtrauc.”³⁵ Septiņu fotogrāfiju autori mēnešrakstā nav nosaukti, bet visdrīzāk to autors ir Rihards Zariņš pats. Četrās fotogrāfijās redzamas pārdomātās kompozīcijās saliktas RLB esošās 19. gadsimta villaines, vairākās fotogrāfijās arī villaines ar ripveida un pakaru saktām. Vienā attēlā reprezentēti Turkestānas podnieku darbi no Nikolaja Burdukova (*Nikolai Burdukov*) Austrumu mākslas privātkolekcijas Sanktpēterburgā.³⁶ Citā fotoattēlā, kura autors visdrīzāk ir arī tās īpašnieks Rihards Zariņš, redzami Latvijas teritorijas, Turkestānas, Zviedrijas un Bavārijas 19. gadsimta podnieku darbi. Latviešu kultūras emancipācijā 20. gadsimta sākumā fotogrāfijas medijam ir bijusi liela nozīme. Tautas māksla jeb etnogrāfiskais mantojums bija svarīgs viensoms fotogrāfam Mārtiņam Bucleram, viņš bija fotogrāfijai veltītā žurnāla “Stari” “Etnogrāfiskā pielikuma” izdevējs un arī žurnāla idejas autors.³⁷ Lai arī žurnāls “Stari” iznāca no 1906. līdz 1914. gadam, etnogrāfiskās fotogrāfijas tika uzņemtas jau 1904. un 1905. gadā – rubrikas “Māksla un amats” pastāvēšanas posmā.

Rubrikā aprakstītajiem un vizuāli reprezentētajiem latviešu tautas mākslas piemēriem ir nosakāma konkrēta ģeogrāfiskā piederība. Zariņš dienasgrāmatā raksta, ka, “ierosināts no Stokholmas Skansena, sākās mans tautas mākslas materiālu krājums, papriekš pa Vecpiebalgu”³⁸. Atmiņās Zariņš apraksta materiālu vākšanas veidu: zīmēšana un fotografēšana. Tāpēc pieļaujams, ka fotogrāfiju autors rubrikā publicētajiem fotoattēliem ir Rihards Zariņš pats. Vecpiebalgas pusē vācot materiālus par materiālajām latviešu tautas mākslas liecībām, Zariņš bija saziņā ar brāļiem Reini un Matisu Kaudzītēm un luterāņu mācītājiem Kārli Kundziņu, Andrievu Niedru, Kārli Irbi, Ādolfu Kundziņu, rakstnieku Rūdolfu Blaumani u. c.³⁹ No Vecpiebalgas Zariņš devies apzināt materiālus Vestienā un Jaunpiebalgā. Rubrikā publicēto attēlu ģeogrāfija ir jau nosauktā Vecpiebalga, arī Vestiena, Grīva, Sigulda, Cēsu apkārtnē, Tirza, Jasmuiža, Ilūkste, Smiltene, Kuldīga, Sēlpils, Madliena, Briežu un Strīķu ciemi, Ustavnieku, Pērkones un Dvinskas kapsēta. Piemēri uzieti lauka pētījumos vai no iesūtītajiem privātpersonu materiāliem. Daļa piemēru ir no RLB krājuma, no privātkolekcijām: Dünther jaunkundze (līdz šim nav izdevies noskaidrot par viņu ko vairāk), Visendorfs, Zariņš, Šarlote Kundziņa. Citu kultūru piemēri gūti no Nikolaja Burdukova privātkolekcijas, Sanktpēterburgas Ķeizariskās zīmēšanas skolas muzeja un Ziemeļu muzeja (*Nordiska museet*, Zviedrija) jeb t. s. Skansena.

35 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*, 158. lpp.

36 1905. gadā Sanktpēterburgā Finanšu ministrijas izdevniecībā publicēti Nikolaja Burdukova ekspedīciju materiāli, kur krāsu attēlos redzamas Turkestānas keramikas formas. Sk.: Burdukov, Nikolai F. (1905). *Goncharnye izdelija Srednei Azii*. Sankt-Peterburg: Ministerstvo finansov.

37 Hermanovska, Stella (2021). Etnogrāfiskās fotogrāfijas krājums: Latviešu fotogrāfiskās biedrības iniciatīva un tās rezultāti. No: Dreimane, Jana (atb. red.). *Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*. 7. (XXVII) sēj. Vēstures avoti Latvijas atmiņas institūcijās. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 174. lpp.

38 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*, 157. lpp.

39 Turpat, 157.-158. lpp.

Tekstilamatniecība: latviešu tautas tērps un ornamenti, moderns interjera teksts

Žurnāla "Austrums" 1904. gada pirmajā numurā uzreiz aiz jaunās rubrikas "Māksla un amats" pieteikuma sekoja V Vispārējo latviešu dziedāšanas svētku apģērbu komisijas Rīgā izstrādāts skaidrojums par t. s. tautas apģērbu.⁴⁰ Tekstā un 15 papildinošos grafiskos zīmējumos īpaši izcelti ornamenti uz tad zināmajām 19. gadsimta sieviešu godu tērpu daļām no RLB kolekcijas; kā arī veidotas ornamentu stilizācijas. Teksts lasāms kopā ar uzreiz aiz satura rādītāja publicētajiem krāsainajiem Jūlija Madernieka veidotajiem Dziesmu svētku dalībnieču astoņu iespējamo tērpu atveidiem. Madernieks strādāja RLB izveidotās V Vispārējo dziedāšanas svētku komisijas uzdevumā. Ornamenti izcelti, apgalvojot, ka tieši tajos saskatāma lokāla oriģinalitāte, jo tērpu piegriezumi esot universāli. Sniegti priekšlikumi sieviešu galvas rotām, jakām jeb ņieburī, krekliem, villainēm un priekšautiem. Galvas rotas – vainagus – ieteica saskaņot ar koptēlu un veidot izšūtus, lietot zelta un sudraba brokāta audumus, gaismu atstarojošus materiālus, tostarp spoguļus. Arī 20. gadsimta sākumā modernā aplikācijas tehnika nosaukta kā iespēja veidot līdz tam ar izšuvumu radītās formas.⁴¹ Aplikācija piedāvāta brunču ornamentēšanai. Iedvesmas avots ir bijis kāds zīļu jeb smeldžotais vainags no muzeja krājuma.⁴² Aprakstā uzsvērts, ka senie vainagi bijuši dažāda platuma. Pie jakām un ņieburīem aprakstīti pamatpiemēri no Kurzemes un Vidzemes. Par villainēm teikts: "Kā vienu no vistipiskākajiem latviešu sieviešu apģērba piederumu var uzskatīt vilnaini, kuru nēsāja virs apģērba."⁴³ Uz 19. gadsimta piemēru bāzes Madernieks izstrādājis savas mākslinieciskās variācijas par 20. gadsimta sākumā veidotiem latviešu villaines ornamentiem. Šajā pašā žurnāla "Austrums" numurā ir publicēta reklāma: "Jaunie tautas apģērbi priekš V Vispārīgiem dziedāšanas svētkiem pēc mākslinieka Jul. Madernieka zīmētiem paraugiem tiek pagatavoti Helenes Frey jkdz. Mākslas rūpniecības darbnīcā Vaļņu ielā 27, dz. 11." Šādi atklājas Madernieka zīmētā koncepta iespēja to realizēt dzīvē. Vērts atzīmēt, ka sākotnējā izpratne par latviešu ornamentu tika veidota, balstoties uz izšūtajiem motīviem, kas saskatīti uz sieviešu tautas tērpa daļām. Kā krāšņākie ornamenta izziņas vienumi nosauktas 19. gadsimta goda tērpa daļas: villaines un vainagi jeb vaiņagi.⁴⁴ Pēcāk un jo sevišķi 20. gadsimta 20. un 30. gadu modernā latviskā lietīšķajā mākslā, interjeros un

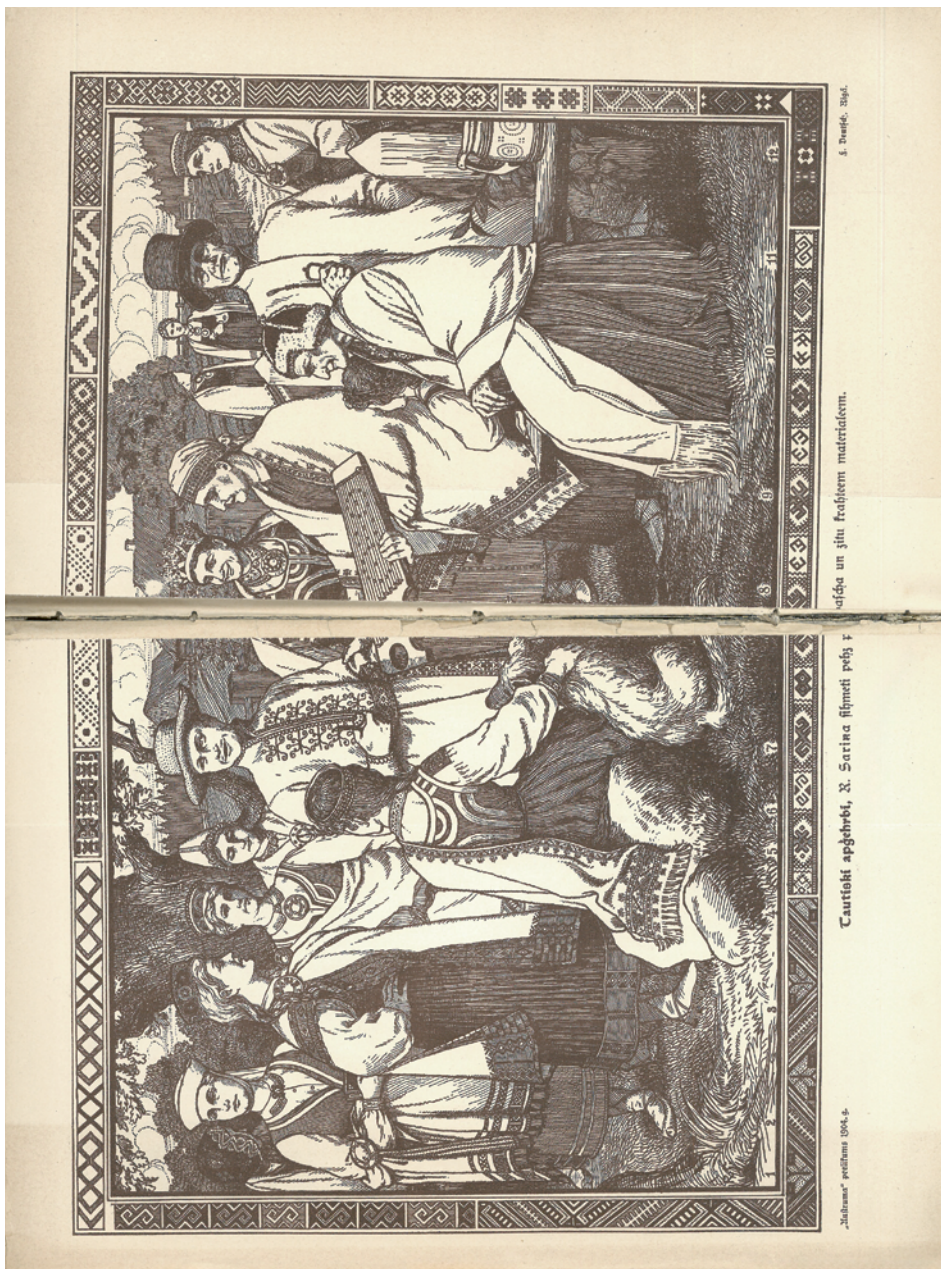
40 [Anon.] (1904). V visp. Dzied. Svētku apģērbu komisija Rīgā. Tautas apģērba apraksts. *Austrums*, Nr. 1, 67.-70. lpp.

41 "Pie vaiņaga izrakstīšanas pielaidzama arī aplikācija, tas ir, pēc zīmējuma izgrieztā drēbes gabaliņa uzšūšana." Sk.: turpat, 68. lpp.

42 [Anon.] (1904). V visp. Dzied. Svētku apģērbu komisija Rīgā, 67. lpp.

43 Turpat, 69. lpp.

44 Turpat, 67. lpp.

2. attēls. Rihards Zariņš. Tautiski apģērbi. Pēc paša un citu krātiem materiāliem. Austrums, 1904, Nr. 4, 239. lpp.

arhitektūrā izšūtie motīvi bija bieži sastopami. Tomēr 1904. gadā tekstā un ilustrācijās šie ir pirmie izcēlumi konceptam, ka latviski īpatnējais jāmeklē tautas mākslas ornamentālajās izpausmēs. Eiropā (tostarp arī Latvijā) 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā ar tautas mākslas piemēriem tika konstruēts jauns, idealizēts nācijas paštēls,⁴⁵ kā norāda Lērsēns. Arī Zariņa veidotajā rubrikā “Māksla un amats” demonstrēti priekšmeti, kas ir bijuši ornamentēti vai bijuši formāli mākslinieciski.

1904. gada trešajā rubrikā Rihards Zariņš atkāpās no iepriekšējā numurā paustā, ka tiks skaidroti senie mājas amatniecības piemēri, veltot visas turpmākās 1904. gada rubrikas latviešu tauta tērpam jeb uzvalkam. Visdrīzāk Madernieka Dziesmu svētku tēru piemērs un RLB rakstītais par latviešu tautiskajiem tērpiem pirmajā numurā izraisīja šādu Zariņa koncepcijas pavērsienu – viņš ķērās pie tekstuālas un vizuālas skaidrošanas par latviešu tautas tērpiem, balstoties uz RLB, savu un domubiedru privātkolekciju materiāliem. 1904. gada žurnālā Zariņš aicināja arī lasītājus iesūtīt tautas tēru – to pārzīmētos rakstus – paraugus, lai viņš varētu uzkrāt liecības un veidot skaidrojumu, pēcāk apkopoto materiālu nodotu RLB muzejam. Zariņš apzinājās, ka vēl tikai notiek latviešu tautas tēra izpēte.⁴⁶ Tomēr, arī ņemot to vērā, mūsdienu tautisko tēru pētnieki Zariņam pārmet tēru komplektācijas nepareizības atbilstoši Latvijas pagastiem, bet te jāņem vērā, ka viņam nebija pieejami tie muzealizētie materiāli, kas ir mūsdienu pētniekiem. Zariņš apzinājās, ka viņš nezina daudz no tā, kas vēl 20. gadsimta sākumā glabājās “vecu māmiņu tīņos [tīnēs]” vai jau tika iznīcināts.⁴⁷ 20. gadsimta sākumā, dodoties ekspedīcijās pa Vidzemi, iespējams, arī Dienvidkurzemi, Zariņš panāca, ka pūra tīņu vai lāžu satura īpašnieces iegērbās senajos tēros:

Dažreiz pa klētiņām un vecu māmuliņu tīņiem rakņājoties, izdevās ar veco mantu īpašniecēm sadraudzēties, tā ka viņas apgērbās visā vecā godībā un ļāvās fotografēt. Toreiz jaunie ļaudis prata tikai smieties un zoboties par vecmāmiņu brūtes godību.⁴⁸

Jau pirmajā 1904. gada žurnāla “Austruma” trešā numura teikumā paskaidrots, kāpēc tik liela vērība tiek pievērsta tautas tērpam: “Pie tautas uzvalka un viņa izgreznošanas it sevišķi parādās tautas īpatnība un tautas skaistuma sajūta.”⁴⁹ Iestājoties pret modes žurnālos publicētajiem interjera dekoru paraugiem, Zariņš aicināja “Austruma” lasītājus paraugus sava laika interjeru dekorēšanai smelties tautas mākslas paraugos:

45 Leerssen, Joep (2006). *National Thought in Europe*, p. 20 ff.

46 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 3, 147., 234. lpp.

47 Turpat.

48 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*, 160. lpp.

49 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 3, 147., 233. lpp.

“Visu veselīgākais avots izgreznojumu studēšanai ir vienumēr tautas māksla.”⁵⁰ Zariņš norādīja – 19. un 20. gadsimta mijā viņš esot novērojis, ka gultas un grīdas segās mājas apstākļos tiekot ieauti māju un koku atveidi, kas, viņaprāt, nav pieņemami.⁵¹ Aušanas māksla jeb vēverniecība spēji sekojusi līdzī modei.⁵² “Aušanas māksla mūsu mājrupniecībā ir cēla nozare, kas visvairāk sekojuse progresam jeb jaunu laiku prasījumiem. Un kādi panākumi!”⁵³ Norādīts, ka Nīcā vēl 20. gadsimta sākumā tiekot austi audumi ar rakstiem.⁵⁴

19. gadsimtā Eiropas tautas pastiprināti pievērsa uzmanību savu tautu tērpiem ar to pašu mērķi, kuru 20. gadsimta sākumā apraksta Rihards Zariņš. Etniskā autentiskuma meklējumi pirmsmodernās liecībās, meklējot “etnisko pagātņi”, “etnisko oriģinalitāti”.⁵⁵ Tas arī izskaidro, kāpēc pakāpeniski 20. gadsimta gaitā izpratne par tautas tērpos saskatīto ornamentos jeb rakstos, to elementos tapa par tautas īpatnības un estētikas raksturlielumu. 1904. gada žurnāla “Austrums” desmitajā numurā noslēdzas latviešu tautas uzvalku skaidrošana, norādot, ka citreiz tiks aprakstīti vīriešu tērpi, arī adīto cimdu un zeķu raksti.⁵⁶ Zariņš pievērsis uzmanību tautas tērpa krāsu salikumiem – konstatēts, ka tautas tērpos visbiežāk sastopama dzeltena, zaļa, tumši zila, sarkana un brūna krāsa.⁵⁷ Tekstila krāsas iegūtas no dabas materiāliem, un Zariņš uzsvēra, ka būtu svarīgi iegūt informāciju, kā to paveikt. Visdrīzāk šāda interese Zariņam radās no piemēra, ko viņš bija ievērojis Zviedrijā, – tur darbojās biedrība “Rokdarbu draugi” (*Handarbetets vänner*)⁵⁸. Mūsdienās Zviedrijā joprojām darbojas 1874. gadā sieviešu tiesību aizstāves Sofijas Aldlerspares (*Sophie Adlersparre*) izveidotā biedrība.⁵⁹

“Rokdarbu draugi” pētīja sieviešu rokdarbu jeb amatniecību ar nolūku uzlabot to kvalitāti, lai sievietes spētu ar tiem gūt sev pietiekamu finansiālu ieguvumu. Tāpat biedrībā tapa sava laika nepieciešamībām radīti tekstildarbi – interjeriem. Zariņš salīdzina Zviedrijas un Somijas piemēru ar mājas aušanu – tur noaustos audumus lietojuši sēdmēbeļu atzveltņu vai sēdekļu apvilkšanai.⁶⁰ Tāda pieeja varētu būt alternatīva ievesto audumu vai pēc parauggrāmatām tapušo audumu lietojumam. Zariņš raksta: “Šādas ziņas, ar audumu rakstu nobildējumiem, derētu iespiest mēnešrakstos, lai tiem, kas vēlētos izlietot mūsu produktus un ar viņiem iepazīties, būtu kāda vieta, kur viss

50 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 5, 381. lpp.

51 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 3, 147., 234. lpp.

52 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 5, 383. lpp.

53 Turpat.

54 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 7, 512. lpp.

55 Smits, Entonijs D. (1997). *Nacionālā identitāte*. Rīga: AGB, 76.-77. lpp.

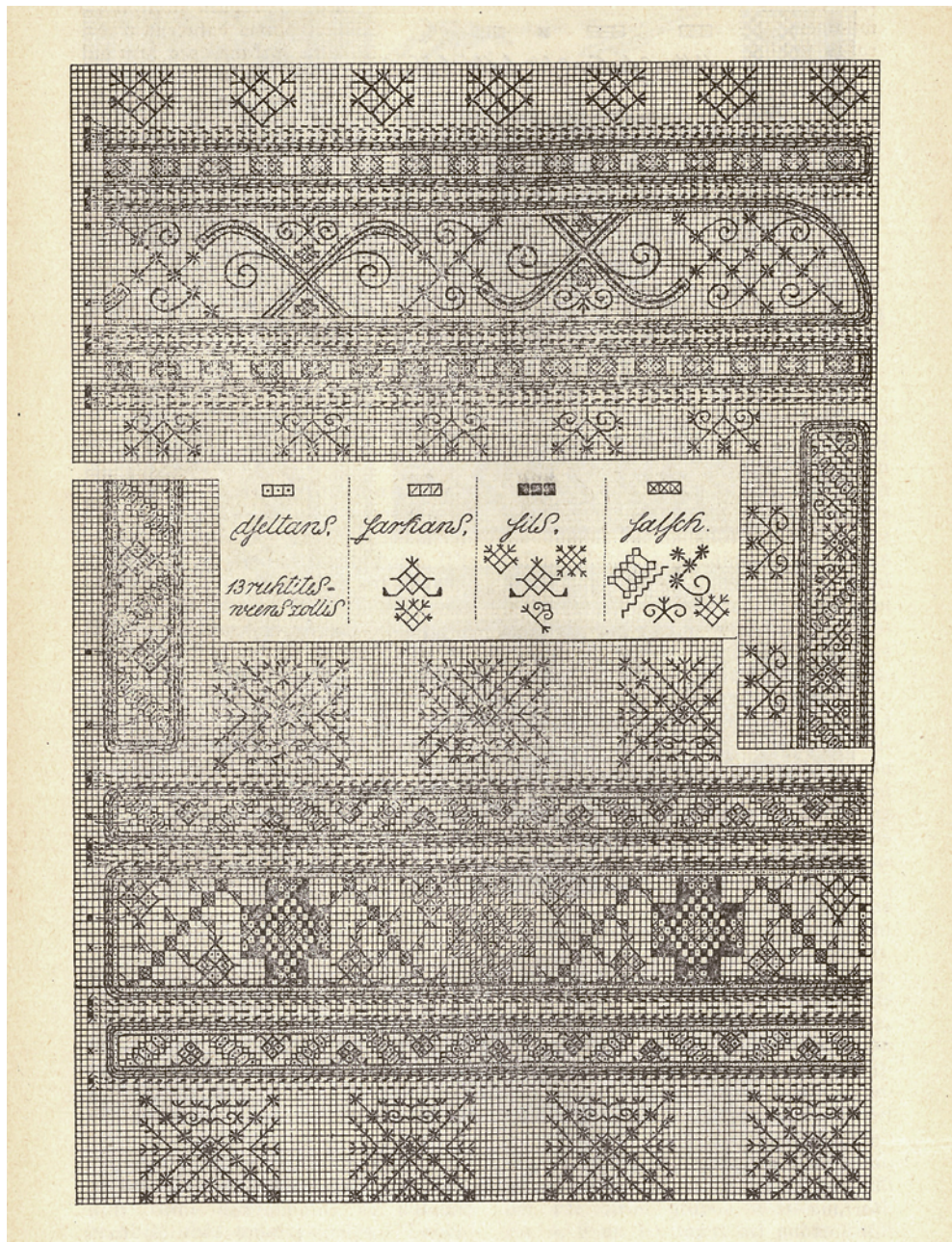
56 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 10, 791. lpp.

57 Turpat.

58 Turpat.

59 Vairāk sk. vietnē: *Handarbetets vänner*. Tillgänglig: <https://handarbetetsvanner.se/> [06.04.2025.].

60 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 7, 512. lpp.

3. attēls. Rihards Zariņš. Villaines grafisks zīmējums. *Austrums*, 1904, Nr. 4, 312. lpp.

tas izzināms, un lai šitādas ziņas un paraugi izplatītos atkal tautā.”⁶¹ Laikā, kad Zariņš iepazīna Zviedrijas mākslas un kultūras mantojuma vidi, biedrības māksliniecisko vadību veica tekstilmāksliniece Karīna Helēna Vastberga (*Carin Helena Wästberg*). 20. gadsimta sākumā viņa pētīja zviedru tautas tekstilmantojumu un atbilstoši mākslas un amatu kustības idejām pārveidoja vietējo mantojumu moderniem interjeriem.

Kādas latviešu sieviešu tautas tērpu daļas Rihards Zariņš aprakstīja un vizualizēja? Villaines, vainagus, sievu mices, brunčus, vestes, jostas un kreklus. Visus apģērba priekšmetus, kuros bija ornamenti.

Villaines. Zariņš rubrikā “Māksla un amats” tiecās rakstos un ilustrācijās atklāt 19. gadsimta viņam zināmo villaiņu estētiku⁶². Identificēti galvenie villaiņu tipi, nosauktas krāsas, raksturota kompozīcija. Zariņa atmiņas atklāj, ka Vecgulbenē viņš kādā lauksaimniecības izstādē esot iegādājies “vecu, ļoti bagātīgi un interesantu rakstu izrakstītu Krustpils villaini”⁶³. 20. gadsimta sākumā Rihards Zariņš lietoja jēdzienu “egļītes dekorācija”⁶⁴ un visdrīzāk ar to domāja uz Krustpils tipa villainēm plaši lietoto izšūto Austras koka motīvu. Ar “egļītes dekorāciju”, kas būtu latvisks ornamenti, Zariņš aicināja dekorēt piparkūku sirdis, kas tapušas Ziemassvētku laikā, un dāvat ciemiņiem, tādā veidā reprezentējot savu etnisko kultūru. 1904. gada trešajā numurā publicēti tolaik par diviem galvenajiem villaiņu tipiem pēc rakstiem un kompozīcijas uzskatītie villaiņu zīmējumi.⁶⁵ Viena ir Krustpils tipa villaine, bet otra – Dienvidkurzemes. Viena savienojama ar saktu uz krūtīm, bet otra – uz pleca. Divos fotoattēlos redzamas astoņas villaines un josta no RLB muzeja krājuma.⁶⁶ Citā fotoattēlā mākslinieciskā kompozīcijā uz villainēm saliktas RLB muzeja kolekcijā esošās saktas.⁶⁷ 1904. gada ceturtajā žurnāla “Austrums” numurā divu lappušu atvērumā uz rūtiņu papīra pārzīmēti fotoattēlos redzamo piecu villaiņu raksti.⁶⁸ Zīmējums ļauj tuvplānā izpētīt izšūto motīvu daudzveidību, ko 20. gadsimta sākumā vēl nevar parādīt fotoattēlos; šo villaiņu motīvi 20. gadsimta 20.–30. gados tika bieži lietoti. Žurnāla 311. lappusē uz rūtiņu papīra attēlotas trīs villaiņu greznākās daļas: villaines no Kuldīgas apkārtnes, no Sakas un no Sakalejas;⁶⁹ bet 312. lappuses apakšā redzams stūris no Līvānu apkārtnē valkātās villaines izšuvuma.

61 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē.

62 Latviešu villainēm veltīts Riharda Zariņa raksts 1929. gadā publicēts Roberta Klaustiņa sakārtotajā “Latvju tautas daiņas” trešajā sējumā.

63 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*, 160. lpp.

64 Turpat, 161. lpp.

65 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 3, 147., 234. lpp.

66 Turpat, 147., 235. lpp.

67 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 4, 313. lpp.

68 Turpat, 311.–312. lpp.

69 Villaines atrodas Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājumā. Paldies LNVM Etnogrāfijas nodaļas galvenajai krājuma glabātājai Inītai Heinolai par precizējumiem un vietu atšifrējumiem.

Zariņš, aprakstot motīvus, balstījies analogijās – formāla līdzība ar puķēm vai ziediem, spirālēm, vītņēm, kvadrātiem, trijstūriem, krustiem, zvaigznēm.⁷⁰ Nosauktas izšuvuma krāsas: dzeltens, sarkans, zils un zaļš. “Viscaur redzam lielu formu dažādību, varētu teikt – izšķērdīgu rīkošanos. Katrai rakstu daļai ir arī savs speciāls nosaukums bijis, bet tos te ieviest neatļāun telpas.”⁷¹ Šāds apgalvojums liecina, ka Zariņš ir zinājis rakstu nosaukumus, bet publikācijā tos neatklāj. No šo 19. gadsimta villaiņu izšuvumiem iedvesmojās mākslinieki latviskās vizualitātes konstruēšanā, kas jo sevišķi uzplauka 20. gadsimta 20.–30. gados visu vizuālo mākslu atzaros. Zariņš ieteica villaiņu izšūtos rakstus lietot interjera tekstiliju izdaiļošanai: “Mūsu tautas vecie raksti tikpat labi noderēs arī citu audumu izgreznošanai, kā galdautu malām, dvieļu galiem, grīdsegām un deķu malām.”⁷² Raksturojot villaines, Zariņš licis klāt 12 tautasdziesmas no “Latvju dainām” (šim izdevumam viņš veidojis pirmā vāka ilustrāciju).⁷³ Tautasdziesmas plaši lietotas arī pārējo aprakstīto tērpu daļu raksturošanai. Latviešu tautasdziesmu izmantojums vēstures – latviešu etnogrāfijas – skaidrošanā bija iespējams vairāku faktoru dēļ. Pirmkārt, 1894. gadā Jelgavā tika izdota pirmā Krišjāņa Barona un Henrija Visendorfa sakārtotā tautasdziesmu burtnīca ar nosaukumu “Latvju dainas”⁷⁴. Pirmā vāka ilustrācijas autors bija toreiz vēl students Rihards Zariņš, kas apliecina, ka grafiķis bija lasījis un novērtējis tautasdziesmas. Ilustrējot pirmo vāku, Zariņa tušas mazgājumā redzamas divas jaunas sievietes tautiskā apģērbā (pēc 19. gadsimta beigu izpratnes). Otrkārt, 19. un 20. gadsimta mijā latviešu inteliģences vidū bija pieņēmums, ka tautasdziesmas var noderēt par latviešu kultūras vēstures izziņas avotu, Pēteris Šmits bija izstrādājis to atbilstošu metodoloģiju.⁷⁵

Zariņš rakstīja, ka 20. gadsimta sākumā izšūtās villaines vēl nēsāja Dienvidkurzemē (Nīcā, Bārtā un Rucavā), kā arī Latgalē. Par skaistākajām izšūto rakstu ziņā nosauktas villaines no Nīcas un Rucavas.⁷⁶ Villaines veidotas no pašauta balta vilnas vai kokvilnas auduma. Villaiņu izmēri bija atbilstoši nēsātājas augumam. Kā villaiņu rotājums nosauktas arī bārkstis, tās izvietotas gar malām. Kā senāks villaiņu malu rotājums – bronzas spirāles, ķēdītes un lapiņas. Te Zariņš kā piemēru nosaucis analogus, ko redzējis vēsturisko tērpu pētnieka, to ilustratora un litogrāfa Frīdriha Hotenroha (*Friedrich Hottenroth*) izdevumā par seno un jauno laiku tautu

70 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 4, 313.–314. lpp.

71 Turpat, 314. lpp.

72 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 3, 147., 239. lpp.

73 Turpat, 147., 235. lpp.

74 Barons, Krišjānis; Visendorfs, Henrijs (sast.) (1894). *Latvju dainas*. 1. sēj. Jelgava: H. I. Draviņ-Dravnieka ģenerālkomisija.

75 Laime, Sandis; Ozoliņš, Gatis (2014). Vēsturiski etnogrāfiskie pētījumi. No: Bula, Dace (sast.). *Latviešu folkloristika starpkaru periodā*. Rīga: Zinātne, 239. lpp.

76 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 3, 147., 238. lpp.

tērpiem.⁷⁷ Ietērpi zīmējumā rekonstruēti pēc Kuldīgas apkārtnē uzietiem piemēriem, Hotenrohs tos dēvējis par “vakara slāviem”, proti, rietumslāviem raksturīgiem tērpiem. Zariņa pārzīmējumā ģimene – vīrietis, sieviete un apmēram piecus gadus vecs bērns – atveidota tērpos, kas datējami periodā no 700. līdz 1200. gadam p. Kr.⁷⁸ Zariņš Dienvidkurzemē redzēto villaini, kas saspraustu uz pleca, salīdzinājis ar Senās Grieķijas hitonu.⁷⁹ Izšuvumu kompozīcijas izcelsmi Zariņš skaidrojis ar sākotnēji austo piemēru atvasinājumu. Izvērstāks villaiņu, sagšu un seģeņu apraksts lasāms žurnāla “Austrums” 1904. gada ceturtajā numurā;⁸⁰ villaiņu piemēri no Dienvidkurzemes, Latgales un Vidzemes (Piebalgas baltās villaines).

Vainagi un sievu mices pamanītas rotājumu dēļ. 20. gadsimta pirmajā pusē zināmo vainagu apraksts lasāms žurnāla “Austrums” 1904. gada devītajā numurā, aprakstu papildina 31 tautasdziesma un 11 RLB krājumā esošo vainagu zīmējumi. Skaidrojums smelts no tautasdziesmu vēstījuma par jaunas sievietes godu, minēta vainaga pīšana no ziediem, kā arī parakstītas vainagu atšķirības un unikalitāte (nav vienādu vainagu). Aprakstīti tekstila, stikla pērlēm jeb zilēm, stikla cilindriņiem jeb smeldzēm izšūtie jeb dzīpariem izrakstītie, no metāliem, audumiem, stikliem un citiem materiāliem darinātie vainagi. Rihards Zariņš aprakstu veidojis pēc formālās analīzes, norādot uz atšķirīgajiem vainagu platumiem, krāsām, izejmateriāliem un vizuālajiem motīviem. Nosauktie motīvi: puķes (rozēs), skujas, krusti, strīpas; netiek lietoti cita veida nosaukumi. Kā dominējošā tekstila pamatkrāsa nosaukta sarkanā. Zariņš neizceļ reģionālās atšķirības, tomēr piemin vainagus no Piebalgas, Vestienas, vispārīgi no Kurzemes un Latgales jeb Inflantijas. Uzsvērts, ka vainagu darināja pati tā nēsātāja vai “sevišķas vainagu šuvējas”⁸¹. Aprakstīta tradīcija kāzās vainagus papildus izpušķot.

Žurnāla “Austrums” 1904. gada desmitajā numurā īsi aprakstītas precēto sieviešu galvas rotas. Nosaukti lakati un aubes. Norādīts uz to, ka latviešu apdzīvotajās zemēs tās valkātas atšķirīgi. Nosaukta Inflantija, Kurzeme, Cēsis un Valmiera, Vestiena, Piebalga. Izšķirti vairāki tipi: baltās, melnās aubes, garais auts. Pieminēta ziemā valkāta cepure, tās audums bija pirktas, tās darinātas no samta, arī no vadmalas.⁸² Dekors veidots ar uzšūtu košu lenti.

Jostas. Būdam grafiskis, Zariņš novērtēja krāsu kombinācijas, kopējās motīvu kompozīcijas austajās jostās. Žurnāla “Austrums” 1904. gada ceturta numura pielikumā pa visu atvērumu publicēts Zariņa zīmējums – 12 figūras latviešu tautas

77 Hottenroth, Friedrich (1884-1891). *Trachten, Haus-, Feld- und Kriegsgeräthschaften der Völker alter und neuer Zeit*. Band 1-2. Stuttgart: Gustav Weise.

78 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 3, 147., 236. lpp.

79 Turpat, 147., 238. lpp.

80 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 4, 310.-315. lpp.

81 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 9, 712. lpp.

82 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 10, 790. lpp.

tērpos; kompozīcijas ierāmējumu veido dažādu austu jostu fragmenti.⁸³ Salīdzinot ar citām latviešu tekstilijām, kur vienā vienumā pamanāmi daudzi motīvi, “jostu rakstu dažādums pārspēj visu citu”⁸⁴. Kā piemērs tekstā raksturota josta no RLB muzeja – “uz jostiņas kāda gotiska pamata forma parādās 40 dažādos variantos”⁸⁵. Norādot, ka senās (lielākoties 19. gadsimta) jostas būs kā vizuālās latviskās formveides – ornamentu un kompozīcija – skola. 1904. gada trešajā numurā publicētajā fotogrāfijā starp villainēm un saktām redzamas divas sleņģenes.⁸⁶ Jostas aprakstītas žurnāla “Austrums” 1904. gada desmitajā numurā, raksts veidots, apvienojot ar skaidrojumiem no četrām tautasdziesmām, vizuālo materiālu veido 11 jostu grafiskie zīmējumi. Tie pārzīmēti pēc RLB materiāliem, kā arī privātajiem Visendorfa un Zariņa kolekcijas piemēriem.⁸⁷ Pie melnbaltā zīmējuma norādītas krāsas: zaļš, dzeltens, zils, sarkans un pelēks. Nosauktas vairākas jostu izmantojuma iespējas: pie tērpa, zīdaiņu ietīšanai, virsdrēbju sastiprināšanai, savukārt prievītes kalpoja par nostiprinājuma elementu zeķēm un priekšautiem.⁸⁸ Pieminētas arī piešūtās jostas pie villaiņu malām. Jostas tika austas un pītas (veidotas celos).

Vestes un ņieburī. Žurnāla “Austrums” 1904. gada piektajā numurā pievērsta uzmanība ņieburīem un vestēm, publicēti divi grafiski zīmējumi no sāna.⁸⁹ Abi apģērba gabali valkāti ar brunčiem dalītā uzvalka veidā, saskaņā ar Zariņa rakstīto tie izcelsmes un piederības ziņā latviešu stilam bijuši senāki par viendaļīgajiem sieviešu tērpiem. Pievienota norāde, ka tie veidoti pēc pilsētas modes. Fiksēti dažādie vestes nosaukumi un norādīta to izcelsmes valoda: ņieburs, “libkens” (*Liebchen* – vācu val.), kamzolis (*Kamesol*), lamzis, vamzis (*Wams* – vācu val.), spendzelis (*Spens* – zviedru val.).⁹⁰ Raksturotas krāsas – sarkans, zils vai tumši pelēks; dekorēts ar uzšūtām brokāta vai zelta, vai zīda joslām. Vestes aizpogājamas ar metāla vai kaula pogām vai aiztaisāmas ar āķiem. Uzsvērts, ka tādu vestu kā trešajiem Dziesmu svētkiem jaunradītās vestes no samta ar divām vertikālām pogu rindām, kas šķērsu savienojamas ar šņorēm, latviešiem vēsturiski nav bijis.⁹¹ Pieminēti arī šūtie vai adītie kamzoli, kas dekorēti ar uzšūtu audumu vai izšuvumiem.

Brunči, lindraki. Kuldīgā ievēroti brunči ar metāla platītēm gar apakšmalu, šis tips saistīts ar arhaisku izcelsmi.⁹² Lietoti apzīmējumi: brunči, lindraki. Lai atainotu brunču kultūrvēsturisko nozīmi, izmantotas 12 tautasdziesmas. Pašausts

83 [Zariņš, Rihards] (1904). Tautiski apģērbi pēc paša un citu krātiem materiāliem. *Austrums*, Nr. 4, [s. p.].

84 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 10, 791. lpp.

85 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 3, 147., 234. lpp.

86 Turpat, 147., 238. lpp.

87 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 10, 792. lpp.

88 Turpat, 790. lpp.

89 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 5, 378. lpp.

90 Turpat.

91 Turpat.

92 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 2, 150. lpp.

audums – vienkrāsains vai strīpains. Par greznākajiem uzskatīti kuplie brunči. Zariņš kā mākslinieks sajūsminājās par strīpaino brunču krāsziedu: “Viņi rāda ļoti skaistas krāsu kombinācijas, īpašie tie, pie kuriem pārsvarā platas dzeltenas, gaiši zaļas, sarkanas un oranžu krāsas strīpas, ar šaurām tumši zaļām un zilām. Ejot šādu brunču strīpas sajūk kopīgā iespaidā un izskatā kā kūstošs zelts. Strīpu platums un krāsu izdalīšana ir ļoti dažāda.”⁹³ Grafiskajā zīmējumā Zariņš atveidojis divus brunčus no RLB muzeja (Nīcas pagasts), katra brunča ornamenti uzzīmēti palielinājumā. Ieraugāmi slīpie krusti un rombveida joslas.⁹⁴

Cimdi. Rihards Zariņš mēdzis pārzīmēt cimdu rakstus, tāpat jostu rakstus. Cimdu izpētē 1905. gada vasarā esot palīdzējis mācītājs Ādolfs Kundziņš, viņš bērniem, kurus gatavojis iesvētīšanai, esot stāstījis par Zariņa pētniecisko interesi. Bērni esot sagādājuši mājās adītos cimodus, kurus tad varēja pārzīmēt. Atmiņu pieraksts apliecina, kā tika radītas iestrādes, – Zariņš raksta: “To vasaru es savācu ļoti daudz cimdu rakstu.”⁹⁵ Pieļaujams, ka Rihardam Zariņam bija iegūti materiāli par adītajiem cimdiem un to ornamentiem, tomēr rubrikā tas neparādās kā atsevišķs apraksts vai ilustrācijas.⁹⁶ Kopā 76 cimdu rakstu fragmentu ilustrācijas no Riharda Zariņa krājuma ir publicētas 20. gadsimta 20.–30. gadu “Latvju rakstos”.⁹⁷ Raksti pārzīmēti no Vecgulbenes un Tīrzas pagastu paraugiem. Pie rakstiem lasāmi arī to nosaukumi: zvaigžņu un spēļu raksts, galdaiņi, rubeņactiņas, zobaiņi, biķeriši, rakstaiņi, mūsaiņi, blusaiņi, cilpaiņi, strīpaiņi, spieķaiņi, puķaiņi, ziedaiņi, lieli krustaiņi, kaķupēdaiņi, salaidņi, mazie galdiņi, cūkactiņas, lapaiņi. Iespējams, ka tie ir Zariņa dienasgrāmatā pieminētie cimdu raksti.

Krekli. Žurnāla “Austrums” 1904. gada sestajā numurā aprakstīti krekli un vizuāli reprezentēti astoņi uz kreklēm izšūtie ornamenti. Pievērstā vērība greznajām kreklu apkaklēm, aprocēm un piedurknes augšdaļai; piemēri no Duntera kundzes, Vissendorfa, Zariņa kolekcijas, kā arī RLB muzeja. Apkakļu izšuvumi varēja būt papildināti ar stikla smeldzēm. Citētas divas tautasdziesmas par kreklēm.

93 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 5, 379. lpp.

94 Turpat, 380. lpp.

95 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*, 160. lpp.

96 Noslēdzot rubrikas sadaļu “Mūsu tautas uzvalks”, Zariņš raksta: “Ar šo šimbrīžam pārtrauksim tautas uzvalku aprakstu, uztaupīdami vīriešu uzvalkus, cimdu un zeķu interesantus rakstus citai reizei.” Sk.: [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 10, 791. lpp.

97 Ilustrācijas nr. XLVIII, sk.: Zariņš, Rihards (sast.) (1924–1939). *Latvju raksti: tautas māksla uzvalkos, audumos, būvēs, podniecībā u. t. t. Pēc materiāliem valsts un privātos krājumos*. 3. sēj. Lauku celtniecība, istablietas, trauki u. c. Rīga: Latvijas Valstspapīru spiestuve, 475.–480. lpp.

Fig. II. Latviešu podneeku darbi. 1. blodinas eekšpuse bruņna, isgresnojums dšeltens; 5. blodina dšeltana, isgresnojums melns; 8. blodina dšeltana, isgresnojums sašš; 10. blodinas eekšpuse bruņna, isgresnojums dšeltans; wišas no Ļuķites apgabala. — 2. puķu pods dšeltans, isgresnojums balts; 3. puķu pods bruņns, punkti weend rindā dšeltenti, otrā šaki; 6, 7, 18, 22, 24, 26. puķu podi bruņni, isgresnojumi balti; wiš puķu podi no Smiltenes. — 9. blodina dšeltana, isgresnojums uš ņenas melns, uš malas balts; 16. blodina dšeltana, isgresnojumi balti; abas ij Īnstantijas. — 11, 12. puķu wahšes dšeltanas, isgresnojumi šaki; no Ģešhu apgabala. — 13. kruhše bruņna, isgresnojumi šaki; 15. kruhšite bruņna, isgresnojumi šaki; 17. blodina bruņna, isgresnojumi dšeltenti; no Ćiršas, šihm. J. Kundšin šde. — 14. kruhše bruņna, isgresnojums dšeltens; 19. blodina balta, isgresnojums sašš; 23. blodina dšeltana, isgresnojums sašš; 27. blodina balta, isgresnojums sašš; 21. kraššnes podinš ar isšpeestu isgresnojumu, wišs bruņns; šdee preeššmeti no Weš-Peebalgas. — 20. blodina dšeltana, puķes wišus bruņni-šarkans, lapinas wioletas; no Kuldišas apgabala, šihm. J. Seberin šas. — 25. eewahrijumu pods balts, apašššā redš šarkanu malu, isgresnojumi šaki; no Īnstantijas.

Podniecība un priekšmeti no māla – Zariņa piedāvājums modernas keramikas ornamentam

Aprakstot braucienus ar pasta transportu no Pēterburgas uz Cēsīm un Vecpiebalgu, Zariņš pieminējis: “Pie tam gažāmbraucot vēroju, vai nevarēšu kaut kur māju vai krogu logos saskatīt kādu interesantu puķu podu, kuŗš tad uz vietas tapa noandelēts.”⁹⁸ Rihards Zariņš veidoja savu kolekciju, kuras piemēri atveidoti rubrikā “Māksla un amats”. Latviskās podniecības piemēri meklēti vietējos tirgos, kur pamanīti ornamentētie podniecības piemēri: “Lauku tirgos meklēju pie podniekiem viņu primitīvos ornamentus bļodu dibenos vai bļodu un krūžu malās.”⁹⁹ Tie ir 20. gadsimta sākumā lauku un pilsētas podniecībā tapušie darbi, tātad laikmetīgie piemēri. Te parādās arī kritiskais moments – Zariņš apzināti pievērsa uzmanību ornamentētajiem piemēriem, izslēdzot podnieku darbus bez tiem. Rubrikā rakstīts, ka par latviešu podnieku darinājumiem var izdarīt secinājumus tikai pēc jaunlaiku (20. gadsimta sākuma) darinājumiem,¹⁰⁰ jo senākas liecības tolaik vēl nebija apzinātas.

Zariņa atmiņu pierakstos var precizēt gadu, kad viņš iepazinās ar Smiltenes podnieku Jēkabu Drandu, – tas notika 1905. gada vasarā. Zariņš raksta: “Sāku ar viņu sarakstīties un mudināt viņu uz šķīvju, bļodiņu un krūžu izgreznošanu. [...] Viņš toreiz bija laikam kādus 50 gadus vecs un viens no mūsu daudzajiem iedzīmtajiem talantiem, kas darbojās klusumā neievēroti un nemācīti.”¹⁰¹ Tātad tikai kopš 1905. gada vasaras Dranda savos darinājumos iekļāva dekoratīvus risinājumus. Nosauktās tipoloģiskās grupas arī pēcāk tika asociētas ar Drandu kā mākslas amatnieku, keramiķi. Mūsdienās Drandas šķīvji glabājas Latvijas muzeju krātuvēs: Latvijas Nacionālajā vēstures muzejā, Dekoratīvās mākslas un dizaina muzejā. Mazāk zināmi ir viņa iepriekšējā podnieka darbā tapušie darinājumi. Tiem nav ornamentālu rotājumu, un tie līdz ar to nav tikuši muzealizēti, lai arī, skatot tieši šos darbus, Zariņš apjauta, ka Dranda ir ļoti talantīgs podnieks. Zariņš darbojās arī kā Drandas ornamentēto šķīvju izplatītājs starp Sanktpēterburgā dzīvojošajiem latviešiem un citiem interesentiem. Zariņš esot izplatījis apmēram 400 šķīvju.¹⁰² Riharda Zariņa Sanktpēterburgas dzīvoklī – ēdamzālē gar sienām – bija izlikti ap 40 Jēkaba Drandas darināti šķīvji, Zariņš Drandam bija pasūtījis arī puķu podus ar izdekorētu augšmalu.¹⁰³ Rakstot par Drandu, Rihards Zariņš piemin izdevumu *Dekorative Vorbilder* (1890–1915, pēc pārtraukuma 1925–1928), kura paraugi, pēc Zariņa domām, esot sabojājuši Drandas

98 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*, 159. lpp.

99 Turpat.

100 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 1, 62. lpp.

101 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*, 160. lpp.

102 Turpat.

103 Turpat, 161. lpp.

uz šķīvjiem izvietoto ornamentu stilu. Šo žurnālu Drandam esot atvedusi “kāda Tērbatas vāciete”¹⁰⁴, un te jāuzsver, ka rubrikā “Māksla un amats” Zariņš izteikti kritizēja vācu ietekmi lietišķajā mākslā un tā laika estētiskajā kopumā. Pieminētais žurnāls tika izdots no 1890. līdz 1928. gadam Štutgartē, un tajā bija publicēta lietišķā māksla un ornamentu no dažādām kultūrām un vēsturiskajiem periodiem.

1905. gadā žurnālā “Austrums”, sākot no pirmā numura līdz trešajam, rubrikā aprakstīti un vizuāli demonstrēti podnieku darbi. Publicēti 30 Riharda Zariņa zīmējumi pēc oriģināliem, kas atradās dažādu privātpersonu īpašumā. Pārzīmētie piemēri datējami ar 19. un 20. gadsimta miju. Zariņš pievērsis uzmanību tikai ornamentētajiem piemēriem: šķīvji, bļodas, podi, krūkas, krūzes, vāzes, krāsns podiņi un puķu podi. Zariņš uzsvēris: “Mūsu podnieki ar apbrīnojamu izturību vēl vienādi izgrezno savus darbus, lai gan to neviens no viņiem neprasa.”¹⁰⁵ Viņš novērtē podiņu krāšņu mākslinieciskos risinājumus.¹⁰⁶ Pieminētas no māla veidotās bērnu rotaļlietas – “māla pīlītes un tamlīdzīgi tēlošanas darbi”¹⁰⁷. Zariņš aicināja lasītājus krāt māla rotaļlietas, jo tajās saskatīja sīkplastikas māksliniecisko oriģinalitāti: “Viņās parādās ļoti oriģināli tēlojumi, un šāds krājums varētu noderēt pie bērnu rotaļu lietu izstrādāšanas citā materiālā, piemēram, kokā.”¹⁰⁸ Analogo pieeju Zariņš bija novērojis Vācijā.

Rubrikā ir piemēri no Cēsu un Tirzas apkārtnes, Jasmuižas, Ilūkstes, Smiltenes, Latgales, Vecpiebalgas un Kuldīgas. Starp podnieku darbu pārzīmētajiem parādās Augusta Jullas vārds. Pirms studijām Štiglica Centrālajā tehniskās zīmēšanas skolā Julla, dodoties ekspedīcijās pa Vidzemi, bija iesaistījies latviešu amatniecības izziņāšanā. Domājams, Jullas zīmējumi atspoguļo ekspedīcijas rezultātus. Podnieku darbu piemērus pārzīmējusi arī Šarlote Kundziņa (1855–1932) un Indriķis Zeberīns (1882–1969).

Zariņš vēlējās parādīt latviešu lasītājiem, ka vietējo podnieku darbi varētu tikt izmantoti ne tikai “kukņas un pagraba vajadzībām”¹⁰⁹, bet arī estētiskiem un etniskās vizuālās mākslas izpausmes apliecinājumiem interjerā. Rubrikā izskan aicinājums latviešu inteliģencei – žurnāla lasītājiem – veidot pieprasījumu pie vietējiem podniekiem: prasīt pēc ornamentētiem darbiem.¹¹⁰ Lasāms aicinājums latviešu podniekus uz keramikas darinājumiem, sevišķi uz alus kausiem, atveidot latviešu tautasdziesmās pieminētos augus. Te Zariņš iedvesmojies no dažādos novados redzētā, kur konstatējis, ka keramikā esot iecienīti augu motīvi. Zariņš raksta, ka alus kausu dekorēšanā varētu parādīties tautasdziesmās pieminētā zaļā brūklene ar sarkanajām ogām, violeti dzeltenā

104 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*.

105 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 1, 63. lpp.

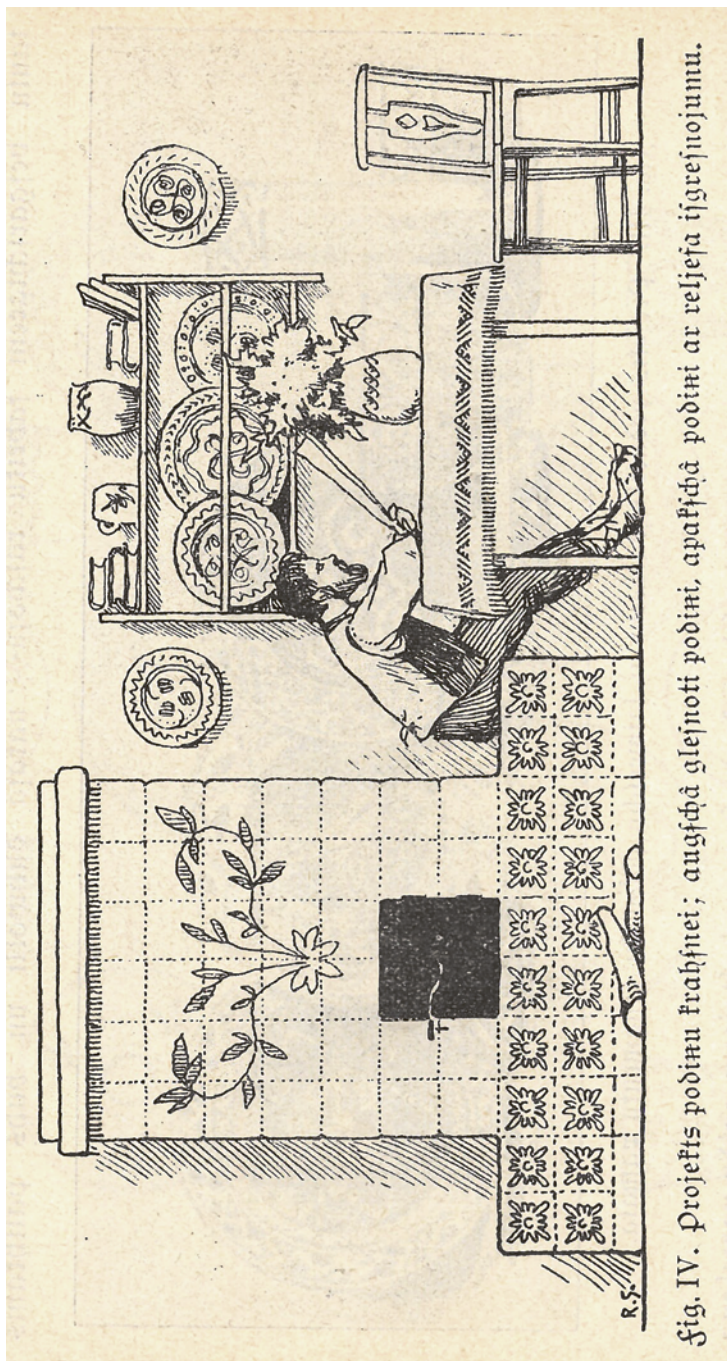
106 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 2, 149. lpp.

107 Turpat, 150. lpp.

108 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 1, 62. lpp.

109 Turpat, 64. lpp.

110 Turpat, 65. lpp.

5. attēls. Rihards Zariņš. Projekts podiņu krāšņi. Latviska interjera iekārtas piedāvājums. Austrums, 1905, Nr. 1, 66. lpp.

Jāņu zāle.¹¹¹ Norādot, ka podnieks pats varētu iedvesmoties no dabā sastopamajiem augiem, tos stilizējot, kā jau ir konstatēts 20. gadsimta sākuma piemēros.

Rubrikā lasāma apņemšanās publicēt “Austrumā” latviešu keramikas darbu attēlus, kā arī podnieku adreses – acīmredzot, lai veicinātu pasūtījumus.¹¹² Tomēr turpmāk rubrikā latviešu podnieku darbu atspoguļojums vairs nenotika. Rihards Zariņš uzzīmējis paraugus moderniem latviskiem ornamentiem, ar ko rotāt podniecības darbus. Piedāvājums tapis, iedvesmojoties no 19. un 20. gadsimta mijas latviešu podnieku veikuma, redzēta tirgos un podnieku darbnīcās. Jaunradītajos keramikas ornamentos uzsvars likts uz otējumiem, uzgleznotiem ar brīvu roku uz keramikas darbiem: šķīvjiem, vāzēm, krūzēm u. c.¹¹³ Zariņš norāda, ka varētu dekorēt puķu podus, vāzes, kausus, lukturus jeb svečturus, kannas, bļodas, pelnu traukus, krāsns podiņus u. c. Būtiska ir Zariņa piezīme, ka “visus šos priekšmetus spēj pagatavot un ļoti skaisti izgreznot mūsu podnieki ar viņiem pazīstamiem līdzekļiem un krāsām”¹¹⁴.

Zariņa piedāvājumā ornamenti ir krietni bagātīgāks, salīdzinot ar 20. gadsimta sākuma podnieku veikumu, kas izstrādāts ar mērķi, lai traukus varētu lietot latviskā interjerā.¹¹⁵ Zariņš raksta, ka latviešu podnieku veidoti un ornamentēti varētu būt: vāzes un krūzes, kā arī otētie šķīvji, kas ar greznāko pusi liekami sienas plauktā, kur ir arī grāmatas. Greznie šķīvji būtu pieliekami arī pie sienas. Tajos atveidotais ornamenti ir līdzīgs tam, kuru materiālā izpildīja podnieks Jēkabs Dranda. Šādā interjerā iederas krāsns, kurai podnieki darinātu krāsns podiņus. Zariņš piedāvā podiņus apgleznot ar stilizētu augu ornamentu, kā arī veidot veidnē, panākot reljefu dekoru. Zariņš ilustrācijā demonstrē, ka krāsns ir izmantojama sēdēšanai un modernais latvietis uz tās malas var sēdēt un lasīt avīzē publicētās jaunākās ziņas. Zariņa zīmētais vīrietis lasa avīzi, atspiedis elkoņus uz galda, kura virsma ir aplākta ar 19. gadsimta villainei līdzīgu galda segu. Tā dekorēta ar līdzīgiem paņēmieniem: ritmiska josla pa perimetru un bārkstis. Uz galda ir ornamentēta vāze ar ziediem. Pie galda novietots Vidzemē pamanīts atzveltnes krēsls ar bīdermeiera stilistikai raksturīgu kokgriezumā ornamentētu atzveltni.¹¹⁶ Citā Zariņa zīmējumā attēlots viņa redzējums par ornamentētu latvisku podiņu krāsni interjerā. Motīvos Zariņš piedāvā ugunskrustus un stilizētu augu motīvu. Zīmējumā redzams uz podiņu krāsns malas/mūrīša sēdošs vīrietis, viņam tuvojas ar villaini segusies sieviete, uz šķīvja vai paplātes nesot ēdienu. Zariņa rakstītājā noprotams, ka viņš iebilst vienkrāsainajām, gludajām balto podiņu krāsniem, kas bija ierastas 19. un 20. gadsimta mijas mājokļos.

111 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 2, 144. lpp.

112 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 3, 225. lpp.

113 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 1, 65. lpp.

114 Turpat.

115 Turpat, 66. lpp.

116 Sirica, Inese (2023). Mākslas stilu formu meklējumi 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma latviešu zemnieku koka krēslu atzveltnēs, 192.-209. lpp.

Visnotaļ skaidri nojaušams Zariņa skatījums uz latviešu podniecības darbiem, kas veidojies, pirmkārt, pateicoties mākslas izglītības procesā notikušajām ornamenta studijām, otrkārt, stipendijas finansēto ārzemju ceļojumu laikā apmeklēto muzeju sniegtajiem iespaidi, piemēram, Marienburgas pili Prūsijā¹¹⁷ redzētā 18. vai 19. gadsimta prūšu keramika, kurā bija saskatāma radniecība ar latviešu podnieku darbiem – cilvēka sejas attēlojums māla traukos. Pieminēts Hesenē lielhercogs – viņš veicināja Hesenē apkārtnes tautas podniecības apzināšanu un atjaunošanu.¹¹⁸ Krievijas Impērijas ķeizariene atbalstīja tautu podniecības izpēti¹¹⁹ ar mērķi veicināt ekonomiskus ieguvumus. Zariņš piemin Turkestānas podniecību, 1905. gada žurnāla “Austrums” otrajā numurā pie rubrikas publicēti septiņu Turkestānas podnieku darbu fotoattēli un akvareļi no Burdukova privātkolekcijas Sanktpēterburgā¹²⁰ – seši šķīvji un viena krūze. Gleznainie dekori – zig-zagi, krusti, likloči, stilizētie augi – Zariņam, visdrīzāk, ir atgādinājuši piemērus no latviešu tautas mākslas.

Iespējams, Turkenstānas piemēri ietekmēja Zariņa domu par to, kādus piemērus censties ieraudzīt pie latviešu podniekiem. Sevišķi bagātīgo krāsu salikumu un otēto ornamentu ziņā. Zariņš augstu novērtē Turkestānas podnieku tradīciju noturību – pārmantotās trauku formas un stilizētos ornamentus –, norādot, ka tur nav strauja sekošana visam jaunajam mākslas formās un ornamentā.¹²¹ Zariņš nosaucis Turkestānas keramikas tehniskos paņēmienus: iekasīšana mālā un uzgleznošana. Turkestānas podnieku veidotie šķīvji bijuši iecienīti privātās kolekcijās un tikuši novietoti pie sienām. Citā fotoattēlā redzami Riharda Zariņa īpašumā esošās keramikas piemēri, tie nofotografēti pārdomāti izkārtotā kompozīcijā uz villaines. Redzams latviešu podnieka darināts pods, Turkestānas šķīvji, zviedru puķu pods un ūdens krūze no Bavārijas.¹²² Visi keramikas darbi ir otēti. Zariņš akvarelī attēlojis trīs dekoratīvās keramikas piemērus: divi – pudele un pods – no Turkestānas (Burdukova un Zariņa kolekcijas piemēri), kā arī bļoda no “Pēterburgas ķeizarkās zīmēšanas skolas muzeja”¹²³.

Divu 18. gadsimta šķīvju zīmējumi tapuši pēc Ziemeļu muzeja piemēriem.¹²⁴ Šķīvju centrā redzams otēts putns uz lapota zara un gadskaitlis, bet šķīvju malas klāj ritmiski punkti, viļņojumi vai līnija. Sešu otējumiem klātu keramikas piemēru vienotas kompozīcijas akvarelī Rihards Zariņš attēlojis Japānas bļodiņu, krūzi un šķīvi no Silēzijas, divas krūzes no Reinas upes reģiona Vācijā, vienu krūzi no Poltavas.¹²⁵ Zariņš pievērš uzmanību japāņu keramikas piemērā pamanītajam krustam, uzsverot,

117 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 1, 62. lpp.

118 Turpat, 63. lpp.

119 Turpat.

120 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 2, 146. lpp.

121 Turpat, 145. lpp.

122 Turpat.

123 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 3, 222. lpp.

124 Turpat, 223. lpp.

125 Turpat, 224. lpp.

ka latviešiem tas esot ticības simbols. Dekori tehniski ir uzgleznoti, uzlikti vai iekasīti. Stilizēti augu – tie uzsvērti – motīvu ritmiski atkārtojumi. Minēto kultūru podnieku darbos pamanītas līdzības ar latviešu podnieku darbiem. Tās ir iekasītās līnijas. Noslēdzot sadaļu par podnieku darbiem, akcentēti senās Grieķijas podnieku darbi. Zīmējumā redzama hidrija – puse ar ornamentiem, otra šķērsgriezumā, lai atklātu trauka formas aprises.¹²⁶ Studējot Štiglica skolā Zariņš, domājams, līdzīga veida zīmējumus keramikas traukiem bija redzējis 1883. gadā izdotajā Franca Seila Meiera (*Franz Sales Meyer*) grāmatā *Handbuch der Ornamentik* (“Ornamenta rokasgrāmata”). Izdevums tika plaši izmantots arhitektūras un mākslas izglītībā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā. Ļoti iespējams, ka arī Štiglica skolas bibliotēkā un mācību programmā izdevuma studijas bija obligātas.

Kokamatniecība: mēbeles un to ornamenti, dreijātie kroņlukturi, Zariņa mets kroņlukturim

1904. gadā šajā rubrikā pirmo reizi pievērsta uzmanība otētajiem motīviem kā savdabīgam ornamenta veidam uz lādēm Vidzemē un uz skapjiem Kurzemē.¹²⁷ Zariņš rakstīja:

Komponēti šie izgrieznojumi ar labu dabīgu garšu tai ziņā, ka viņi izaug no kādas fantastiski izgreznotas rozes, poda vai arī, kā daži citi, no zvaigznveidīga zieda, un nelidojas, kā teikt, bez pamata pa gaisu. Naivi zīmētie putni un puķes varbūt arī pamudinās mūsu jaunos zīmētājus uz grāmatu ornamentu izstrādāšanu.¹²⁸

Ieteikts šos motīvus izvēlēties jauniem izšuvumiem interjera tekstilā, kā arī durvju pildīnos iegrieztā veidā. Pūra lāžu ornamenti vizuāli parādīti 1904. gada otrajā žurnāla “Austrums” numurā. Izcelts Vecpiebalgā redzēts 1864. gada¹²⁹ un 1856. gada otējums. Abi ir papildinājuši pūra lāžu priekšējās plaknes. Redzama stilizēta vāzes ar ziediem, to noslēgumos – divu putnu silueti un gadskaitlis.

Vecpiebalgā Rihards Zariņš ievērojis koka kroņlukturus. 1904. gada otrajā žurnāla “Austrums” numurā redzami divi četru sveču dedzināšanai paredzēti koka kroņlukturi no Vecpiebalgas un Vestienas.¹³⁰ Lukturi veidoti, koka daļas virpojot jeb

126 [Zariņš, Rihards] (1905). Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 3, 225. lpp.

127 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 2, 150. lpp.

128 Turpat, 152. lpp.

129 Turpat, 147. lpp.

130 Turpat, 150. lpp.

dreijājot. Pie griestu sijas piestiprināmo koka kroņlukturu forma iedvesmoja Zariņu izveidot oriģinālkompozīcijas, kas balstītas uz tautas mākslas piemēriem – “uz vecā pamata”¹³¹. Tās publicētas tajā pašā numurā, un pie tām klāt ir Riharda Zariņa iniciāļi “R. S.”, kas norāda, ka autors ir tieši viņš. Ja zemnieku istabā koka kroņlukturis bija paredzēts vaska sveču dedzināšanai, tad Zariņa kompozīcija iecerēta petrolejas lampām vai elektrībai. Dreijātās daļas zīmētas ar vijumiem un citiem amatnieciski komplicētiem paņēmieniem, kas rada greznu iespaidu, salīdzinot ar Vecpiebalgas vai Vestienas pamatparaugu. Vēl 20. gadsimta sākumā virpotie kroņlukturi esot bijuši ierasti lauku ēkās, tāpēc Zariņš kā latvisko formu apliecinājumus ieteicis dreijātos kroņlukturus izvēlēties gan sabiedriskajiem interjeriem – biedrību namos un baznīcās –, gan privātiem interjeriem.¹³²

Atrasti piemēri ar iededzinātiem ornamentiem uz koka kausiem, pūra tīnēm un cibiņām.¹³³ Žurnāla “Austrums” 1905. gada piektajā numurā publicētajā grafiskajā ilustrācijā pievērsta uzmanību četriem latviešu tautas koka lietu un to ornamentu piemēriem: kokle no Latgales, tīne no Vecpiebalgas un divi koka kausi (RLB kolekcija un Madlienā redzēts piemērs).¹³⁴ Ornamenti uzzīmēti pietuvinājumā, parādos, kā ieurbuma, iededzinājuma un iegriezuma tehnikā ritmiski attēloti dažādi elementi.

1905. gadā no piektā līdz astotajam žurnāla “Austrums” numuram rubrika “Māksla un amats” veltīta virpoto krēslu amatniekiem jeb krēslniekiem Vidzemē. Rubrikas apakšnosaukums ir “Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē” (Briežu un Strīķu ciemos); teksta un vairāku zīmējumu autors ir Augusts Julla. Pārkāpjot nosaukumā minētās robežas, vizuālais materiāls atklāj plašāku latviešu tautas mākslas diapazonu. Vecpiebalgas Bērziņu mājās konstatēts un fotogrāfijā iemūžināts solu krēsls, saukts arī par zemnieku krēslu pāri.¹³⁵ Atzveltne veidota siluētgriezumā, caurgriezta sirds un apakšdaļā reljefs pusloks. Fotogrāfs izvēlējies iemūžināt atzveltnes krēslu pāri kompozīcijā, lai skatītājs varētu novērtēt krēsla priekšpusi un aizmuguri. Piecus atšķirīgus atzveltnes krēslus no Vecpiebalgas un Vestienas pārzīmējis Rihards Zariņš.¹³⁶ Citā zīmējumā redzamas grafiski atainotas sešas mēbeles – beņķis, divi skapji, divi atzveltnes krēsli un sols no Vecpiebalgas un viens skapis no Madlienas.¹³⁷ Madlienā atrastais viendurvju skapis, domājams, otētā motīva dēļ: gadskaitlis 1845 uz durvīm, podā vai vāzē ievietots plaukstošs zieds.

131 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 2, 150. lpp.

132 Turpat, 150.-151. lpp.

133 Turpat, 150. lpp.

134 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 5, 385. lpp.

135 Turpat, 386. lpp.

136 Turpat, 387. lpp.

137 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 6, 440. lpp.

Virpoto krēslu 19. un 20. gadsimta mijā darināja mājas apstākļos, un tas bija plaši lietots – “pazīstams katram latvietim”¹³⁸ – gan nabagmājās, gan skolās, pagastnamos, biedrībās, baznīcās, proti, lauku un pilsētu interjeros. Šos krēslus raksturo konstruktīvs vienkāršums – virpotas koka daļas un pītas sēdvirsmas. Šā tipa krēsli tika pārdoti tirgos Tukumā, Igaunijas teritorijā Vijlandē un Pērnavā: “Raksturīga glezna jeb tirgus skats Latvijā nav iedomājams bez stiebru krēslu vezumiem kādā nomalē.”¹³⁹ Virpoto krēslu vēsture un amata tehniskā informācija ir bagātīgi aprakstīta, detalizēti izklāstot krēsla izskatu, darināšanai nepieciešamos izejmateriālus un darbarīkus.¹⁴⁰ Pievērsta uzmanība virpoto daļu tehniskajam un mākslinieciskajam risinājumam. Jullas zīmējumā redzami četri krēslu kāju stabiņi un dažādie virpojumi; atzveltnes māksliniecisko virpojumu paraugs.¹⁴¹ Tomēr Julla arī uzsvēris: “Senāk izdzejājumi jeb izrotājumi pie krēsla dažādām daļām bija lielā cieņā un modē.”¹⁴² Tas mudina domāt, ka 20. gadsimta sākumā grezni virpotās daļas atzveltnes krēsliem jau bija retāk sastopamas. Augusta Jullas zīmējumā (paraksts pie zīmējuma “A. J.”) attēlots arī krēsla sēdvirsmas pinuma veids.¹⁴³

19. un 20. gadsimta mijā ar koka krēslu virpošanu nodarbojās vairākās Cēsu apriņķa Briežu un Strīķu pagastu sētās. Novērots, ka 20. gadsimta sākuma tirgos Vidzemē bijis liels piedāvājums un tāpēc krēslineki izpārdevuši savu preci pa zemām cenām.¹⁴⁴ Publikācijā pieminēta 1903. gada Valmieras lauksaimniecības izstāde, kur, izstādīti mājrupniecības sadaļā, bija skatāmi Kauguru pagasta sētās tapušie virpotie krēsli ar pītajām sēdvirsmām.¹⁴⁵ Zariņš norāda arī uz šā tipa krēslu trūkumiem: vienveidība, amata pratēju skaita samazināšanās, vienkāršās formas bez ornamentiem. Senākās – 19. gadsimta 60.–70. gadu – krēslineku darinātās formas atzītas par krāšņākām, dekoratīvākām, bet 20. gadsimta sākuma par pārlieku vienkāršām.

Rihards Zariņš publicējis piecu oriģinālu paraugformu atzveltnes krēsliem.¹⁴⁶ Piemērs jaunu krēslu formu paraugu zīmēšanai Zariņam bijis no Anglijas. Mākslas un amatu kustības pārstāvis arhitekts Filips Vebs (*Philip Webb*) 19. gadsimta 60. gados izstrādāja kompozīciju “Saseksa krēsls”. Vebs iedvesmojās no Saseksas tautas mākslas piemēra un izstrādāja savu oriģinālformu, kas vēlāk tika rūpnieciski ražota un bija ļoti populāra. Zariņš, domājams, ir zinājis šo pieeju un sekojis tās paraugam, pamatot Vidzemē virpotos krēslus ar pītajām sēdvirmām un izdomājot jaunas formālas

138 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 5, 384. lpp.

139 Turpat.

140 Darbarīki Augusta Jullas zīmējumā: [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 6, 441., 443. lpp.

141 Turpat, 442. lpp.

142 Turpat, 443. lpp.

143 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 7, 509. lpp.

144 Turpat, 510. lpp.

145 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 5, 387. lpp.

146 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 7, 511. lpp.

variācijas, kuras varētu izpildīt latviešu krēslinieki. Kokamatniecības darbi – kamanas, kokgriezumiem un/vai krāsojumiem klātās zirglietas – rubrikā “Māksla un amats” tikai īsi pieminēti.¹⁴⁷

Metāla apstrādes amatniecība: kalumi, mājas apstākļos tapusī metāla māksla un saktas

Kalēju darināto durvju kliņķu, klēšu un lāžu atslēgas caurumu vairodziņu attēli publicēti žurnāla “Austrums” 1904. gada otrajā numurā. 21 durvju kliņķu piemērs no Vecpiebalgas un Vestienas, astoņi – no Grīvas Zemgalē; 20 atslēgas caurumu apkalumu vairodziņi no Vecpiebalgas un Vestienas klētīm un pūra lādēm. Kliņķos redzami vītā dzelzs risinājumi, divgalvu zoomorfas formas, taisnstūri, rombi, trijstūri u. tml. Vītie dzelzs elementi piedāvāti arī Zariņa oriģinālkompozīcijā – no dzelzs veidotajā kroņlukturī.¹⁴⁸ Žurnāla “Austrums” 1905. gada piektajā numurā publicētas 19 lāžu, skapju un durvju atslēgas cauruma vairodziņu apkalumu formas no Smiltenes, Sēlpils un Madlienas.¹⁴⁹

Etnogrāfisko piemēru iespaidā Zariņš uzzīmējis oriģinālu piecu durvju kliņķu risinājumus, pēc kuru parauga latviešu kalēji varētu veidot modernus kliņķus. Redzami stilizēti putni, ķirzaka un rūķim līdzīgs siluets.¹⁵⁰

Zariņš apraksta lielās villaiņu saktas. Ik pa laikam “vietējie arāji pie zemes darbiem uziet senās metāla lietas”, piemēram, saktas, – rubrikā lasāms aicinājums nebūt vienaldzīgiem un par nejauši uzietajām lietām informēt RLB muzeju, jo “interesanti šādi atradumi ir pie mūsu dzimtenes pagātnes izpētīšanas”.¹⁵¹ Fotografijās redzamas septiņas saktas no RLB muzeja, kā arī RLB krājumā esošo villaiņu un saktu kompozīcija (attēls rubrikā publicēts divas reizes). Izvērst Zariņa apraksts par saktām lasāms 1904. gada žurnāla “Austrums” piektajā numurā. Aprakstītas villaiņu sasprašanas saktas, tās veidoja prasmīgi amatnieki pēc pasūtījuma. Nosaukti saktu materiāli: bronza, misiņš, varš, sudrabs, jaunsudrabs un dzintars.¹⁵² Pēc funkcijas nosauktas divu veidu saktas: villaiņu saspražamās lielās, greznās saktas un mazās kreklu saktas. Norādīti formās un rotājumā līdzīgie piemēri, kas redzēti Ziemeļu muzejā un Ģermāņu muzejā (*Germanische Nationalmuseum*, Nirnberga), – tas apliecina, ka saktas pieder plašākam Eiropas kontekstam. Villaiņu lielās saktas vairāk

147 [Zariņš, Rihards] (1905). Kapu zīmes un krusti. *Austrums*, Nr. 9, 691. lpp.

148 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 2, 152. lpp.

149 [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 5, 384. lpp.

150 [Zariņš, Rihards] (1905). Kapu zīmes un krusti. *Austrums*, Nr. 9, 693. lpp.

151 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 3, 147., 237. lpp.

152 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 5, 376. lpp.

aprašķtītas, norādot, ka to aizmugurē mēdz būt iegravēti to autoru un īpašnieku vārdi. Saktas dekorētas ar “pumpām”, uz tām iekaltiem ziedu atveidiem; slīpētiem stikliem jeb “acīm”. Nosauktas formas: apaļa, sirdsveida, saktas ar piekārtām metāla daļām. Sudraba kā izejmateriāla klātbūtne sievietes ietērpā pamanīta trijās tautasdziesmās – sudrabs bijis jostā.¹⁵³

Kultūrainava: Vidzemes un Latgales apbedījumu zīmes

Dzimtenes kultūrainavas tēma mākslās kļuva aktuāla līdz ar 18. gadsimta otro pusi – t. s. romantiskā nacionālisma posmā.¹⁵⁴ Latviešu gleznotāji dzimtenes ainavas tēlojumiem mērķtiecīgi pievērsās 19. un 20. gadsimta mijā un jo sevišķi 20. gadsimta sākumā. Rihards Zariņš sekoja kopējai latviešu mākslinieku vēlmei attēlot savu dzimteni, etnisko latviešu veidoto kultūrainavu un tās ornamentālos elementus. Rubrikā pieminēti 20. gadsimta sākumā Kurzemē redzētie, bet jau izzūdošie ēku ārējo sienu mozaīkas darbi: “Tur, mājas ceļot, senāk iespieda sienā mīkstajos kaļķos izgreznojumus, saliekot puķes un putnus, un dažādas līnijas no sameklētiem maziem visādu krāsu akmentiņiem.”¹⁵⁵ Novērtētas zemnieku sētas, Vidzemei raksturīgās dzīvojamās rījas, tomēr pēdējās divas rubrikas “Māksla un amats” veltītas apbedījumu vietām un zīmēm. Savās atmiņās par 20. gadsimta sākuma etnogrāfiskajām ekspedīcijām Vecpiebalgas pusē Zariņš rakstīja, ka fotografējis ceļmalās pamanītās klētis un rījas, kapsētu vārtus un kapu zīmes.¹⁵⁶ Kapu krustu ilustrācija, kam par pamatu bija novērojums 19. gadsimta beigās Siguldā, publicēta 1904. gada otrajā žurnāla “Austrums” numurā.¹⁵⁷ Priekšplānā redzams koka kapu krusts, bet fonā – industriāli ražotais veidnē lietais krusts. Mākslinieciski augstvērtīgāks, Zariņa vērtējumā, bijis koka kapu krusts.¹⁵⁸ Redzams kultūrainavas fragments, krusti zīmēti vasarīgā koku ieskaudā vidē.

Zariņu vairāk interesēja viņa ieskaudos interesantas un dekoratīvas detaļas: ēku apkalumi, logailas, durvju apšuvumi, stenderes; tomēr rubrikā viņš rakstījis arī par motīviem, nesniedzot vispārēju kultūrainavas novērtējumu.

Zariņš aprakstījis Bavārijā, Somijā, Zviedrijā, Parīzē un Itālijā redzētās kapsētas, uzsverot katras kultūras savdabību un apliecinot, ka apbedījumu zīmes ir mākslas darbi. Latviešu kultūras kontekstā minēti “vecie kapu kalni”, sevišķi akcentējot

153 [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 5, 377. lpp.

154 Boym, Svetlana (2001). *The Future of Nostalgia*, p. 12.

155 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 2, 149. lpp.

156 Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*, 159. lpp.

157 [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 2, 152. lpp.

158 Turpat, 150. lpp.

Latgales piemērus,¹⁵⁹ – tā ir daļa no kultūrainavas. Ovālveida zīmējumā atveidota kapsēta Vecpiebalgas kultūrainavā – priekšplānā rudzu stati, kapsētu apjož mūra žogs, tā ir kokiem aizaugusi.¹⁶⁰ Lasāmi arī apbedījumu apraksti, izceļot aizgājējam līdzī dotās rotaslietas un tekstilu, keramiku; raksturoti apbedīšanas veidi. Kristīgās apbedījuma kultūras iezīme – kapu krusts vai zīme. Grafiskajā zīmējumā mežainā ainavā attēlotas kuršu koka kapu zīmes.¹⁶¹ Siguldas puses kapu zīmes redzamas Zariņa grafiskajā zīmējumā: priekšplānā koka krusts, bet fonā ēnā pamanāms rūpnieciski ražotais čuguna krusts.¹⁶² Formās atšķirīgi desmit kapu krusti un zīmes pārzīmēti un redzami divos attēlos no piemēriem Madlienā.¹⁶³ Zariņš uzsver, ka latviešiem izsenis bijušas koka kapu zīmes, ar laiku tās veidotas stilistiski oriģinālākas. Tiek akcentēts, ka latviešu koka krustu zīmju formas ir senākas par krusta formu. Viens žurnāla atvērums veltīts 23 kapu zīmju un krustu formu daudzveidības demonstrēšanai; pārzīmēts pēc skolotāja Pētersona sarūpētiem Kurzemes piemēriem.¹⁶⁴ Tautas māksla sevišķi cildināta Pērkones kapsētā redzētajā – tur nav bijis iespējams atrast vienādas kapu zīmes, un Zariņš uzsvēris, ka, tāpat kā katrs cilvēks ir atšķirīgs, arī kapa zīmēm tādām būtu jābūt. Rubrikā publicēts deviņu Pērkones kapsētā redzēto krustu formu zīmējums.¹⁶⁵ “Dažas kapa zīmes rāda augšā, mazā krustiņa vietā, putnu figūru. Varbūt, ka tur izsakās vecā, pasakās sastopamā ideja par dvēseles pārvēršanos putna veidā, izdzisušās miesas atstājot.”¹⁶⁶ Zariņš atzīmē, ka vizuāli putnu tēli sastopami dažādos risinājumos: Kurzemē no koka veidoti putni interjera papildināšanai, arī ēku ārsienās no krāsainiem akmeņiem mozaikai līdzīgā pieejā darināti putnu tēli, otēti – uz pūra lādēm.¹⁶⁷ Savukārt Latgalē pie kapu zīmēm un ceļu malās pamanīt kokā grieztie Jēzus atveidi. Zariņš kritizē 19. un 20. gadsimta mijas tendenci lietajiem čuguna krustiņiem imitēt koka vai citus materiālus, piemēram, no čuguna lietais krusts, kas imitē bērza koksni, uzsverot, ka ikkatram materiālam ir sava specifika, kuru būtu jāizceļ, nevis jāimitē cita: “Kamdēļ tad lietot melus vēl pie kapa, ar kuru taču beidzas visa izlikšanās un liekulība.”¹⁶⁸

Zariņš publicējis savas oriģinālās kapu zīmju kompozīcijas, kuras kā paraugus varētu izmantot kalēji. Zariņš norādīja – kalēju 20. gadsimta sākumā ir daudz, nepieciešami tikai pasūtījumi, tāpēc Zariņš ne tikai piedāvā oriģinālus zīmējumu paraugus, bet arī apraksta, cik dārgs ir industriāli ražots kapu krusts un ka roku darbs, kas būtu

159 [Zariņš, Rihards] (1905). Kapu zīmes un krusti. *Austrums*, Nr. 8, 632. lpp.

160 [Zariņš, Rihards] (1905). Kapu zīmes un krusti. *Austrums*, Nr. 9, 692. lpp.

161 [Zariņš, Rihards] (1905). Kapu zīmes un krusti. *Austrums*, Nr. 8, 633. lpp.

162 Turpat, 634. lpp.

163 Turpat, 635. lpp.

164 Turpat, 636. lpp.

165 [Zariņš, Rihards] (1905). Kapu zīmes un krusti. *Austrums*, Nr. 9, 690. lpp.

166 [Zariņš, Rihards] (1905). Kapu zīmes un krusti. *Austrums*, Nr. 8, 634. lpp.

167 Turpat, 635. lpp.

168 Turpat, 638. lpp.

mākslinieciski unikāls, maksātu tikpat. Publikācijā uzsvērts, ka žurnāla “Austrums” redakcija varētu publicēt kalēju adreses, lai lasītāji zinātu, kur veikt pasūtījumus. Tiek izteikts aicinājums, lai pasūtītāji ir radoši un oriģinālu risinājumu izstrādē sadarbības ar amatniekiem vai māksliniekiem.¹⁶⁹ Zariņš kapu krustu kompozīciju zīmējumos iedvesmojies no kāda latvieša apbedījuma Dvinskā, kur esot redzējis kalēja kalnu krustu – tā fotogrāfija redzama žurnālā.¹⁷⁰ Zariņš koka kapu zīmēs atradis dažādas formas un ornamentus; piedāvātie dekori: ozollapu vainagi, stilizēti vijumi, putni.

Nobeigums

Padziļināti lasot un skatot rubriku “Māksla un amats”, iespējams tuvināties Riharda Zariņa idejai par to, ko viņš tajā bija iecerējis demonstrēt latviešu lasītājiem. Uztādījums bija, sekojot 19. gadsimta interesei par Eiropas pirmsindustriālo mākslu etniskajās mākslās, vēlme radīt etnisko – latvisko – mākslas amatniecību, lai atklātu etnisko identitāti un veicinātu lokālo ekonomiku. Rubrika “Māksla un amats” ir no grafikas mākslinieka perspektīvas veidots dokumentārs apskats par latviešu etnogrāfisko materiālo un vizuālo kultūras mantojumu. T. s. tautisko tērpu lietas dēļ rubrikas virsmērķis maz pamanīts. Tāpat kā Riharda Zariņa rakstītais par etnogrāfiskā mantojuma un tā ornamentu lietojumu jaunajā latviešu lietišķajā mākslā un jo sevišķi – latviešu inteliģences mājokļu interjeros.

Vizuāli piemēri gūti RLB muzeja krājumā, privātkolekcijās, dažādās citu autoru publikācijās, kā arī no iespaidiem Vācijas, Zviedrijas, Somijas un Krievijas muzejos. No mūsdienu perspektīvas raugoties, kritiski vērtējama Riharda Zariņa tieksme izcelt formās īpatnējos, ornamentētākos etnogrāfiskā mantojuma piemērus, lai uz šās bāzes radītu oriģinālkompozīcijas, galvenokārt moderni latviskiem ornamentiem, lietu formām. Rubrikā publicēti deviņi Riharda Zariņa oriģinālkompozīciju piedāvājumi: Dziesmu svētku tērpu siluetam, apgaismes ķermeņiem, atzveltnes krēsliem, durvju klišķiem, apbedījuma zīmēm, podiņu krāsnīm un traukiem. Rubrika kopumā ir pirmais mēģinājums meklēt atbildes uz jautājumu, kas ir latvisks vizuālā izteiksmē. Pieminēts, ka ornamentiem ir bijuši skaidrojumi, bet tie rubrikā netiek izvērtēti, izņemot putna motīvu, kam meklētas formālās ornamentu analogijas vairākos lietišķās mākslas piemēros un skaidrota tā nozīme. Sieviešu 19. gadsimta tautas tērpu daļas bagātīgi aprakstītas un vizuāli parādītas, pievēršot vērību atsevišķiem tērpā atveidotajiem motīviem. Tērpu kultūrvēsturiskais skaidrojums rasts tautasdziesmās, bet pārējām materialitātēm tautasdziesmas nav izmantotas. 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā Eiropā tika uzskatīts, ka etniski savdabīgais meklējams tieši vizuālajā ornamentā,

169 [Zariņš, Rihards] (1905). Kapu zīmes un krusti. *Austrums*, Nr. 9, 691. lpp.

170 Turpat.

tērpos. Kā krāšņākie tērpa vienumi izcelta villaine, austās jostas un vainagi. Vizuālajā mākslā pirmo reizi parādās pieeja figurālu kompozīciju ierāmēt ar motīviem no etniskajām jostām. Zariņš uzsver arī Skandināvijā novēroto pieeju – vernakulāros austos audumus pielāgot interjera tekstila nepieciešamībām.

Rubrika ir ar bagātīgu ilustratīvo materiālu – gan grafiski zīmējumi, atsevišķu dekoratīvu motīvu izcēlumi, gan fotogrāfijas. Nav nosaukts fotogrāfiju autors, bet Zariņa atmiņu pieraksti ļauj izteikt pieņēmumu, ka autors ir viņš pats. Vizuālo materiālu var uztvert kā etnogrāfiskā mantojuma dokumentāciju. Rubrikā aplūkotās tēmas: par tekstilamatniecību, kokamatniecību, Vidzemes krēsliniekiem, latviešu juveliermākslu, dzelzs kalšanu, arī kultūrainavu (kapsētas), podniecību. Zariņš kā tekstu un ilustrāciju autoru par Briežu un Strīķu ciemu krēsliniekiem iesaistījis Augustu Jullu vēl pirms viņa keramikas studijām. Tipoloģisko grupu izvēli caurvij to dekoratīvie un mākslinieciskie risinājumi. 20. gadsimta 20.–30. gados publicētajos “Latvju rakstos” tipoloģiskās grupas vizuāli reprezentētas vēl bagātīgāk, papildinot Riharda Zariņa un viņa domubiedru privātkolekciju attēlus (rubrikā jau publicētos un nepublicētos) ar Latvijas Republikā izveidotās Pieminekļu valdes etnogrāfisko ekspedīciju materiāliem. Lasot rubriku, var precizēt etnogrāfiskā mantojuma apzināšanas topogrāfiju, kā arī ieraudzīt salīdzinājumus un ierosmes no Vācijas, Zviedrijas, Somijas un Krievijas muzealizācijas, mākslas amatniecības un izdevējdarbības procesiem.

Raksts izstrādāts projektā “Latvijas kultūras ekosistēma kā resurss valsts izturētspējai un ilgtspējai”/CERS (Nr. VPP-MM-LKRVA-2023/1-0001), kuru finansē Latvijas Republikas Kultūras ministrija valsts pētījumu programmā “Latvijas kultūra – resurss valsts attīstībai (2023–2026)”. Valsts pētījumu programmu administrē Latvijas Zinātnes padome.

Avoti un literatūra

Avoti

- [Anon.] (1904). Mūsu mākslinieki un tautiskais uzvalks. *Mājas Viesis*, Nr. 6, 3.–4. lpp.; Nr. 7, 3.–4. lpp.; Nr. 8, 3. lpp.
- [Anon.] (1904). V. visp. Dzied. Svētku apģērbu komisija Rīgā. Tautas apģērba apraksts. *Austrums*, Nr. 1, 67.–70. lpp.
- [Zariņš, Rihards; Julla, Augusts] (1905). Stiebru krēslu mājrupniecība Vidzemē. *Austrums*, Nr. 5, 383.–388. lpp.; Nr. 6, 439.–444. lpp.; Nr. 7, 508.–512. lpp.
- [Zariņš, Rihards] (1904). Māksla un amats. *Austrums*, Nr. 1, 65.–67. lpp.; Nr. 2, 147.–153. lpp.
- [Zariņš, Rihards] (1904). Mūsu tautas uzvalks. *Austrums*, Nr. 3, 147., 233.–239. lpp.; Nr. 4, 310.–315. lpp.; Nr. 5, 376.–381. lpp.; Nr. 6, 474.–476. lpp.; Nr. 9, 711.–714. lpp.; Nr. 10, 790.–793. lpp.
- [Zariņš, Rihards] (1904). Tautiski apģērbi pēc paša un citu krātiem materiāliem. *Austrums*, Nr. 4, zīmējums, [s. p.].

7. [Zariņš, Rihards] (1905) Podnieku darbi. *Austrums*, Nr. 1, 62.-67. lpp.; Nr. 2, 143.-147. lpp.; Nr. 3, 222.-225. lpp.
8. [Zariņš, Rihards] (1905). Kapu zīmes un krusti. *Austrums*, Nr. 8, 632.-638. lpp.; Nr. 9, 690.-693. lpp.
9. Zariņš, Rihards (2015). *Richarda Zariņa atmiņas*. Rīga: Vesta-LK.

Literatūra

1. Ābele, Kristiāna (2014). Mākslas dzīve. No: Kļaviņš, Eduards (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 4. sēj. Neoromantiskā modernisma periods 1890-1915. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 31.-173. lpp.
2. Andersons, Benedikts (2022). *Iedomātās kopienas. Pārdomas par nacionālisma izcelsmi*. Rīga: Jānis Roze.
3. Barons, Krišjānis; Visendorfs, Henrijs (sast.) (1894). *Latvju dainas*. 1. sēj. Jelgava: H. I. Draviņ-Dravnieka ģenerālkomisija.
4. Boym, Svetlana (2001). *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
5. Burdukov, Nikolai F. (1905). *Goncharyne izdelija Srednei Azii*. Sankt-Peterburg: Ministerstvo finansov.
6. Grosa, Silvija (2014). Lietišķā māksla un dizains. No: Eduards Kļaviņš (sast.). *Latvijas mākslas vēsture*. 4. sēj. Neoromantiskā modernisma periods 1890-1915. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts, 551.-593. lpp.
7. Hermanovska, Stella (2021). Etnogrāfiskās fotogrāfijas krājums: Latviešu fotogrāfiskās biedrības iniciatīva un tās rezultāti. No: Dreimane, Jana (atb. red.). *Latvijas Nacionālās bibliotēkas Zinātniskie raksti*. 7. (XXVII) sēj. Vēstures avoti Latvijas atmiņas institūcijās. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 172.-195. lpp.
8. Hottenroth, Friedrich (1884-1891). *Trachten, Haus-, Feld- und Kriegsgeräthschaften der Völker alter und neuer Zeit*. Band 1-2. Stuttgart: Gustav Weise.
9. Jansone, Aija (2009). Rihards Zariņš un "Latvju raksti". *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 3, 93.-118. lpp.
10. Karlsona, Anete (2013). *Dziesmu svētki un tautiskā tērpa attīstība Latvijā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā*. Rīga: Zinātne.
11. Ķencis, Toms (2015). The role of folklore in the formation of Latvian visual art. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, No. 62, pp. 55-80.
12. Ķenga, Otto (2024). Latvju rakstu tradīcijas ģenēze (1869-1924). No: Laķe, Anda (atb. red.). *Krustpunkti: kultūras un mākslas pētījumi*, Nr. 2. Rīga: Latvijas Kultūras akadēmija, 20.-38. lpp. Pieejams: <https://doi.org/10.55877/kkmp.2024.2.379> [09.08.2025.].
13. Laime, Sandis; Ozoliņš, Gatis (2014). Vēsturiski etnogrāfiskie pētījumi. No: Bula, Dace (sast.). *Latviešu folkloristika starpkaru periodā*. Rīga: Zinātne, 238.-263. lpp.
14. Lamberga, Dace (1998). Latvijas tekstilmākslas pirmsākumi. No: Konstants, Zīgurds (sast.). *Doma-3*. Rīga: Latvijas Mākslas muzeju apvienība "Doma", 23.-36. lpp.
15. Leerssen, Joep (2006). *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
16. Novadniece, Ināra (1982). *Jūlijs Madernieks*. Rīga: Zinātne.
17. Ritting Šiško, Tea (2019). Musealisation of Folk Art - on the Occasion of the 100th Anniversary of the Ethnographic Museum. *Etnoloģiska izstrāžu izpētījumi [Ethnological research]*, No. 24, pp. 17-42. Available: <https://doi.org/10.32458/ei.24.9> [08.08.2025.].
18. Sirica, Inese (2018). Austās segas Latvijas kultūrā. No: Milgrāve, Inguna (red.). *Latvijas segas Latvijas tūkstošgadi*. Rīga: Sana Solaris, 19.-61. lpp.
19. Sirica, Inese (2018). Tautas amatniecības un daiļamatniecības izstādes, 1918-1940. No: Sirica, Inese (sast.). *Tautas lietišķās mākslas izstāde "Radīprieks" 29.06.2018.-26.08.2018*. Rīga: Latvijas Nacionālais kultūras centrs, 34.-43. lpp.
20. Sirica, Inese (2020). *Otētie motīvi uz Latvijas pūralādēm un pūra skapjiem, 18. gadsimta beigās - 20. gadsimta sākums*. Rīga: Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts.
21. Sirica, Inese (2021). "Pēc Madernieka" jeb Jūlija Madernieka radītie tekstilmeti. No: Rinka, Rūta; Baranovska, Inese (sast.). *Madernieka stils*. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 222.-256. lpp.

22. Sirica, Inese (2023). Ievads. Amats, Māksla un Mēs. No: Rubena, Linda; Sirica, Inese (sast.). *Amats. Māksla. Mēs. Latvijas Mākslas akadēmijas pētījumi projektā "Etniskais mākslā. Amatniecība lietišķajā un tēlotājā mākslā, dizainā un arhitektūrā" 2020.–2022. gads. Tautas Lietišķās mākslas izstāde "Mēs" 2023. gada 1.–30. jūlijs*. Rīga: Latvijas Nacionālais kultūras centrs; Latvijas Mākslas akadēmija, 11.–19. lpp.
23. Sirica, Inese (2023). Mākslas stilu formu meklējumi 19. gadsimta un 20. gadsimta sākuma latviešu zemnieku koka krēslu atzveltnēs. No: Kalna, Sanita; Šabanovs, Jānis (sast.). *Koks un cilvēks Ziemeļeiropā no senvēstures līdz mūsdienām*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 192.–209. lpp.
24. Smits, Entonijs D. (1997). *Nacionālā identitāte*. Rīga: AGB.
25. Villerušs, Valdis (2021). Riharda Zariņa grāmatu un preses grafika. No: Kalnača, Ieva; Lāce, Māra (sast.). *Rihards Zariņš. 1869–1939. Ko Latvijas meži šalc*. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 293.–340. lpp.
26. Wulf, Meike (2016). *Shadowlands. Memory and History in Post-Soviet Estonia*. New York: Berghahn Books.

The Section “Art and Craft” of the Monthly Magazine “*Austrums*” in 1904–1905. Rihards Zariņš’ Interpretations of Latvian Folk Art

Summary

From the early 1904 to late 1905, the monthly *Austrums* featured sixteen instalments of *Māksla un amats* (“Art and Craft”) by artist and folklore enthusiast Rihards Zariņš (1869–1939). These texts and their rich illustrations reveal examples of pottery, woodworking, textiles, ironwork, jewellery, architecture, cultural landscapes, and early industrial art, alongside traditional ornaments. Many of these relate closely to the motifs later seen in the 1920s–1930s publication *Latvju raksti* (*Latvian Ornaments*). Although the column played a role in early 20th-century national awakening during the so-called print capitalism era, its significance was partly eclipsed by a 1904–1905 debate – published in the magazine *Austrums* – between Zariņš, Jūlijs Madernieks (1870–1955), and others regarding appropriate the Latvian Song Festival costumes. The controversy shaped Zariņš’s reputation as an imitator of historical forms, while Madernieks gained recognition as an innovator. This article revisits Zariņš’s contribution, highlighting how he saw Latvian folk art as a source for contemporary creative work. It explores the period’s key publications, museums, and events that encouraged the rediscovery of folk heritage and made it accessible to Latvian readers. The column offers insights into folk art types and geography, cultural figures, and institutional memory. Analysing these texts also sheds light on how visual folk traditions were framed as national symbols – an issue still relevant today. The study draws on theories of imagined communities, identity, print capitalism, and cultural memory.

Keywords: Rihards Zariņš, history of Latvian ethnography, folk art, applied arts, Latvian visual identity, national identity, ornamentation

IEVA PĪGOZNE

Latviešu apģērba vēstures 20. gadsimta pirmās puses literatūra un tās izvērtējums

Kopsavilkums

Rakstā sniegts ieskats nozīmīgākajās latviešu apģērba vēstures pētnieku un interesentu publikācijās 20. gadsimta pirmajā pusē un to nozīmes izvērtējums. Raksta mērķis ir raksturot 20. gadsimta pirmajā pusē, īpaši starpkaru periodā, tapušo latviešu apģērba vēsturei veltīto literatūru un skaidrot tās rašanās apstākļus, nozīmi un ietekmi uz sava un vēlāka laika pētījumiem. Pateicoties nacionālās identitātes meklējumiem, starpkaru perioda pētnieki izveidoja apģērba vēstures nozari Latvijā, kā pētniecības objektu izvirzot latviešu zemnieku apģērbu vēlajā dzelzs laikmetā un 19. gadsimtā. Pētījumi bija veltīti dažādām apģērba daļām, to rotājumam, novadu atšķirībām. Pētījumos netika iekļauts citu etnisko grupu un sabiedrības slāņu apģērbs un plašāka reģiona konteksts. Liela ietekme uz sava laika un vēlāku periodu pētniekiem bija apģērba komplektu rekonstrukcijām, kuras attēloja estētizētus un hronoloģiski ne vienmēr atbilstošus apģērba daļu savienojumus vienā tērpā. 20. gadsimta 30. gadu otrajā pusē iznāca nozīmīgākie apģērba vēstures pētījumi un nozare sasniedza zināmu briedumu, taču tās turpmāku pozitīvu attīstību pārtrauca padomju okupācija un Otrais pasaules karš.

Atslēgvārdi: apģērba vēsture, pētniecības vēsture, literatūra, 20. gadsimts, starpkaru periods, tautastērps

Ievads

Raksts veltīts nozīmīgākajiem latviešu apģērba vēstures pētnieku un interesentu publicētajiem darbiem 20. gadsimta pirmajā pusē, sniedzot ieskatu to historiogrāfijā un nozīmes izvērtējumā. Raksta mērķis ir raksturot 20. gadsimta pirmajā pusē, īpaši starpkaru periodā, tapušo latviešu apģērba vēsturei veltīto literatūru un skaidrot tās

rašanās apstākļus, nozīmi un ietekmi uz sava un vēlāka laika pētījumiem. Tas darīts, sniedzot pārskatu par nozīmīgākajām publikācijām starpkaru periodā, raksturojot to galvenās iezīmes, no kurām daudzas ir tik pierastas, ka var šķist pašsaprotamas, kā arī analizējot nozīmīgāko publikāciju ietekmi uz nozares attīstību līdz pat mūsdienām.

Latviešu apģērba vēstures izvērtējums ir lēns un darbietilpīgs process, kas sācies relatīvi nesen. Ar apģērba vēsturi saistītu izdevumu izvērtējuma jomā līdz šim publicēti Aijas Jansones raksti par Rihardu Zariņu un “Latvju rakstiem”¹ un Anetes Karlsones monogrāfija par tautiskā tērpa izveidi Dziesmu svētku kontekstā, analizējot publicētās instrukcijas un pamācības tautastērpu darināšanā Dziesmu svētku kustības dalībniekiem.² Citādi iespējams apgalvot, ka pagaidām latviešu apģērba vēstures līdzšinējo pētījumu izvērtējums ir tikai sākumposmā, arī šis raksts nepretendē uz pilnīgu analīzi. Tāpat jāuzsver, ka arī pats apģērba vēstures izpētes darbs Latvijā – sistemātiska, fundamentāla avotu apzināšana un analīze – pagaidām vēl ir tikai sākumposmā. Daudz tālāk ir tikuši folkloras pētnieki – folkloristikas starpkaru perioda vēstures izvērtējums jau paveikts atsevišķā pētniecības projektā, un tā rezultāti ir palīdzīgi arī šā raksta tapšanā.³ Tas uzrāda daudz līdzību un saskares punktu ar attīstību apģērba vēsturē, īpaši tādēļ, ka vairāku iesaistīto personību devums ir nozīmīgs abām nozarēm. Vēl jānorāda, ka ar terminu “tradicionālais apģērbs” rakstā apzīmēts oriģinālais 19. gadsimtā valkātais apģērbs ar lokālām kultūras iezīmēm, bet ar terminu “taustastērps” jau 20. gadsimtā darinātie tērpi skatuves vajadzībām un citiem svinīgiem pasākumiem.

Interese par apģērba vēsturi radās Rietumeiropā kā aristokrātijas interese pašai par savu vēsturi, tāpēc sākotnēji pastāvēja uzskats, ka mode radusies karaliskajā galmā 14. gadsimtā un attiecināma tikai uz Rietumeiropu. Tādējādi ārpus šīs apģērba vēstures koncepcijas palika kontinenti, valstis, tautas un sabiedrības grupas “bez vēstures”, tostarp bez apģērba vēstures.⁴ Arī Latvijas teritorijas iedzīvotāju apģērbs lielā mērā neiekļāvās šajā apģērba vēstures sākotnējā stāstā.

1 Jansone, Aija (2009). Rihards Zariņš un “Latvju raksti”. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 3, 93.–118. lpp.; Jansone, Aija (2021). Rihards Zariņš un izdevums “Latvju raksti”. No: Kalnača, Ieva; Lāce, Māra (sast.) *Rihards Zariņš. 1869–1939. Ko Latvijas meži šalc*. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 475.–494. lpp.

2 Karlsona, Anete (2013). *Dziesmu svētki un tautiskā tērpa attīstība Latvijā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā*. Rīga: Zinātne.

3 Bula, Dace (sast.) (2014). *Latviešu folkloristika starpkaru periodā*. Rīga: Zinātne.

4 Welters, Linda; Lillethun, Abby (2018). *Fashion History. A Global View*. London, New York: Bloomsbury Academic, pp. 1–7.

Nozīmīgākās apģērba vēsturei veltītās publikācijas līdz 20. gadsimta vidum

Lai arī, sākot ar 16. gadsimtu, vietējo iedzīvotāju apģērpu savos aprakstos un zīmējumos dažkārt atspoguļoja dažādu tautību ceļotāji un vēlāk arī mācītāji un muižnieki, šis ziņas klasificējamas kā rakstītie un vizuālie avoti, nevis apģērba vēstures literatūra. Pirmais izdevums, kurā tika pievērsta uzmanība apģērba vēsturei Latvijas teritorijā, bija Tērbatas Universitātes profesora Fridriha Kruzes (*Friedrich Kruse*, 1790–1866) monogrāfija par arheoloģiskajiem atradumiem Aizkrauklē, noslēgumā papildinot izdevumu arī ar 19. gadsimta vietējo iedzīvotāju apģērba zīmējumiem.⁵ Arī šie zīmējumi uzskatāmi par avotiem, un gandrīz visu 19. gadsimtu šādu avotu veidošanās turpinājās, dokumentējot apģērpu, kāds tiek valkāts, nevis cenšoties izzināt tā vēsturi, proti, apģērpu, kāds tika valkāts senāk. Tomēr, tuvojoties 19. gadsimta beigām, daži mēģinājumi apģērba vēstures literatūrā parādījās. Viens no pirmajiem ir poļu etnogrāfes Stefānijas Uļanovskas (*Stefania Ulanowska*, 1830–ap 1912) apraksts par latviešiem Viļānu apkaimē, kas publicēts 1891. gadā Varšavā un ietver ne tikai sava laika vietējo iedzīvotāju apģērba raksturojumu, bet arī konstatējumu par izmaiņām laika gaitā un sīku aprakstu par sieviešu apģērpu agrāk, proti, 19. gadsimta pirmajā pusē.⁶ Pie literatūras pieskaitāms Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas locekļa Mikus Skrūzīša (1861–1905) publicētais raksts,⁷ tāpat nozares izaugsmē nozīmīgs bija arī viņa ieguldījums Latviešu etnogrāfiskās izstādes (1896) sagatavošanā un iekārtošanā.

Pirmais zinātniskais izdevums par dažādu etnisko grupu zemnieku un zvejnieku apģērpu mūsu reģionā, tostarp Kurzemē, iznāca Somijā 1909. gadā, tā autors bija somu etnogrāfs Aksels Olai Heikels (*Axel Olai Heikel*, 1851–1924), kurš pats bija devies ekspedīcijās uz Ziemeļkurzemi.⁸ Diemžēl šķiet, ka šis izdevums daudziem vietējiem apģērba vēstures entuziastiem palika nepamanīts.

Apģērba vēsturei veltītā literatūra tapa uz vietas, pateicoties mākslinieku, pedagogu, izdevēju, amatnieku un sabiedrisku darbinieku, arī Valsts Vēsturiskā muzeja darbinieku ieguldījumam. Līdz 1940. gadam publikācijas, kuras pilnībā vai daļēji bija veltītas latviešu apģērbam, var iedalīt šādās tematiskajās grupās:

-
- 5 Kruse, Friedrich (1842). *Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in dem Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements*. Dorpat-Leipzig: Heinrich Laakmann.
 - 6 Ulanowska, Stefania (1891). *Łotysze Inflant Polskich*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego. Skatīts tulkojums latviešu valodā: Uļanovska, Stefānija (2017). *Poļu Inflantijas latvieši. Etnogrāfisks tēlojums*. Rēzekne: RTA.
 - 7 Skrūzītis, Mikus (1895). Latviešu tautas apģērbs savā vēsturiskā attīstībā un nozīmē. *Austrums*, Nr. 1, 10.–13. lpp.
 - 8 Heikel, Axel Olai (1909). *Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien*. Helsingfors: Suomalais-Ugrilainen Seura, S. 93–114.

- ornamenta, raksta un zīmju izpēte;
- apģērba daļu un aksesuāru kā tautas mākslas pieminekļu izpēte;
- rokdarbu mācību literatūra un padomi tautastērpu (skatuves tērpu) izgatavošanā un komplektēšanā;
- pētījumi apģērba vēsturē.

Šeit jāatzīmē, ka šie paši virzieni turpināja pastāvēt arī padomju okupācijas laikā, un tie turpina būt aktuāli arī mūsdienās. Pirmie trīs bija plašāki un ieguva lielāku rezonansi sabiedrībā nekā ceturtais. Par apģērba vēsturi starpkaru periodā zinātnisku publikāciju mūsdienu izpratnē nebija daudz. Taču dažādu, visbiežāk praktisku, mācību literatūras un populārzinātnisku publikāciju, kuras būtu saistītas ar vēlā dzelzs laikmeta apģērba (īpaši rotu) vai 19. gadsimta tradicionālā apģērba un tautastērpa tēmu, bija ļoti daudz, tādēļ šajā rakstā iekļautas tikai nozīmīgākās. To autori bija galvenokārt sabiedrībā pazīstami cilvēki, piemēram, valodnieks Pēteris Šmits (1869–1938), folklorists Kārlis Straubergs (1890–1962), arheologi Francis Balodis (1882–1947) un Valdemārs Ģinters (1899–1979), daudzpusīgais, harizmātiskais Ernests Brastiņš (1892–1942), bet jo īpaši mākslinieki, tautas mākslas pētnieki entuziasti un kolekcionāri: Rihards Zariņš (1869–1939), Arvīds Dzērvītis (1897–1942), Edvards (Eduards) Paegle (1876–1960), rokdarbu speciālistes un pedagoģes Alma Birģele-Paegle (1877–1949) un Aleksandra Dzērvīte (1904–1996), Valsts Vēsturiskā muzeja darbinieki Ādolfs Karnups (1904–1973) un Jānis Niedre (1909–1987), kā arī daudzi citi.

Kā jau iepriekš norādīts, iezīmējās galvenie savstarpēji saistītie virzieni, kādos tika izstrādāti pētījumi, apkopojumi un publikācijas. Lielākā daļa publikāciju nebija veltītas tikai apģērba vēsturei, bet gan plašākam tēmu lokam, iekļaujot etnogrāfijas, folkloristikas un citus etniskās kultūras vēstures jautājumus. Ornamenta, raksta un zīmju izpētē nozīmīgāko ieguldījumu sniedza Ernests Brastiņš⁹, Edvards Paegle¹⁰ un Arvīds Dzērvītis¹¹. Savukārt apģērba daļu un aksesuāru kā tautas mākslas pieminekļu izpētes, pievēršot uzmanību formai, krāsai, ornamentam, amatnieciskajiem darināšanas paņēmieniem, pamanāmākie pārstāvji bija Rihards Zariņš ar daudzskaitlīgo tekstiliju, sadzīves priekšmetu, mēbeļu un būvelementu zīmējumu publicēšanu “Latviju rakstos”¹² un Edvards Paegle¹³, kurš savā darbībā pievērsās ne tikai apģērba, bet arī citu vizuāli pievilcīgu un bagātīgi rotātu sadzīves priekšmetu aplūkojumam, cenšoties “raksturot redzamākās latviešu dekoratīvo priekšmetu īpatnības un savdabības”¹⁴.

9 Brastiņš, Ernests (1925). *Latvju raksta kompozīcija*. Rīga: Neatkarīgo mākslinieku vienība.

10 Paegle, Edvards (1939). *Latvju rakstu ābecīte*. Rīga: Latvijas Bērnu draugu biedrība.

11 Dzērvītis, Arvīds (1939). *Latvju rakstu un krāsu kompozīcija*. No: Dzērvīte, Aleksandra (red.). *Mājīgs dzīvoklis: kā ērtāk, lietderīgāk un daiļāk iekārtot telpas lauku un pilsētas mājās*. Rīga: Valters un Rapa.

12 Zariņš, Rihards (sast.) (1924–1931). *Latvju raksti = Ornament letton: Tautas māksla uzvalkos, audumos, būvēs, podniecībā utt. Pēc materiāliem valsts un privātos krājumos*. Rīga: Valstspapīru spiestuve.

13 Paegle, Edvards (1935). *Latviešu tautasmāksla: iss vēsturisks pārskats*. Rīga: Pagalms. Faksimils ar nosaukumu “Latviešu tautas māksla” (2018).

14 Paegle, Edvards (1935). *Latviešu tautasmāksla*, 3. lpp.

Abu šo virzienu attīstīšanā un popularizēšanā liela nozīme sabiedrības uzmanības pievēršanai ar arheoloģiju, etnogrāfiju un tautastērpu saistītiem jautājumiem bija vizuāli bagāti ilustrētajam mēnešrakstam "Latvijas Saule", kuru Edvards Paegle izdeva no 1923. līdz 1931. gadam. Žurnālā tika publicēti nelieli populārzinātniski raksti un daudzu oriģinālu priekšmetu zīmējumi, fotogrāfijas un ornamenta tehniskie zīmējumi. Tās, pēc redaktoru un rakstu autoru domām, bija interesantākās un ievēribas cienīgākās atsevišķās lietas, lielākoties izvēlētas pēc antikvāru principa, atlasot skaistākās vai neparastākās. Tā teju katrā numurā bija publicēts kāda oriģināla priekšmeta attēls vai kādas autoritātes viedoklis par apģērba vēsturei atbilstošu tēmu, tomēr nereti bez konteksta. Žurnālu "Latvijas Saule" var salīdzināt ar mūsdienīgu blogu vai sociālajiem tīkliem atbilstošu komunikāciju ar lasītāju, kad interešu grupām tiek piedāvāti dažādi nelieli ieraksti, lai rosinātu plašāku interesi par tiem, veicinātu sabiedrības iesaisti un saņemtu atgriezenisko saiti.

Paralēli "Latvijas Saulei" no 1924. līdz 1931. gadam burtnīcās tika izdoti arī "Latvju raksti". To izdevējs bija mākslinieks, tautas mākslas pētnieks entuziasts un Valstspapīru spiestuves vadītājs Rihards Zariņš, kurš ar izdevuma palīdzību ne tikai popularizēja sev tuvo tradicionālo kultūru, bet arī apmācīja savas tipogrāfijas darbiniekus precīzi salikt un iespiest kvalitatīvus daudzkrāsu attēlus. Vizuāli pievilcīgajās "Latvju rakstu" burtnīcās Zariņš piedāvāja kvalitatīvas avotu publikācijas, iekļaujot, viņaprāt, skaistāko un interesantāko oriģinālu: dažādu sadzīves priekšmetu – arī daudzu tradicionālā apģērba daļu – attēlus, veicinot sabiedrības interesi un patiku un rosinot daudzas rokdarbnieces pievērsties to atdarināšanai. Tāpat tika publicēti vairāku novadu etnogrāfiski apraksti un Zariņa piedāvātā ideja par latviskuma centru. Izdevums bija populārs un vairoja interesi, tā ietekme sabiedrībā bija liela. Būdams mākslinieks, Zariņš spēja aizpildīt arī esošo dažādu novadu tērpu komplektu trūkumu. Balstoties uz Valsts Vēsturiskā muzeja krājumā un savā privātkolekcijā glabātajiem oriģinālajiem priekšmetiem, Zariņš veidoja lielu skaitu tērpu komplektu rekonstrukciju, attēlojot tās krāsainos zīmējumos. Daļa šo komplektu (no Kurzemes) bija vēsturiski pamatotāki, citi – mazāk pamatoti. Kā lielāko šo salikto tērpu trūkumu jāmin komplektāciju, kura tika veidota no apģērba gabaliem, kuri pārstāvēja dažādus apģērba attīstības periodus 18.–19. gadsimtā. Šiem Riharda Zariņa zīmējumiem ar viņa veidotajiem tērpu komplektiem izrādījās milzīga ietekme uz turpmāko apģērba vēsturei veltīto literatūru. Tos kā ilustrācijas izmantoja daudzās vēlāk tapušajās citu autoru publikācijās pat tad, ja teksti ne vienmēr saskanēja ar tērpu zīmējumiem. Riharda Zariņa zīmēto tērpu komplektu bija daudz, un tie bija vizuāli spēcīgi, atstājot lielu iespaidu uz apģērba vēstures izpētes virzību.

Laikā no 1928. līdz 1932. gadam Roberta Klaustiņa (1875–1962) redakcijā un Jāņa Endzelīna (1873–1961) sakārtojumā iznāca "Latvju tautas daiņas" 12 sējumos, kur pa tēmām grupēti tautasdziesmu teksti bija papildināti ar šīm tēmām veltītiem rakstiem. Nereti dziesmu teksti un raksti bija saistīti ar apģērba vai tā darināšanu.

Autoru vidū bija gan jomas autoritātes – Arvīds Dzērvītis¹⁵, Pēteris Šmits¹⁶, Rihards Zariņš¹⁷, mākslinieks un pētnieks Ernests Veilands (1885–1963)¹⁸, folkloriste un etnogrāfe Elza Jende (1877–1967)¹⁹, tolaik vēl jaunais Jānis Niedre²⁰ –, gan mazāk zināmi speciālisti. Krājumā iekļautajiem rakstiem raksturīga vairāk gadījuma, ne sistemātiska tēmas izpēte, taču tajos sniegti vēsturisku priekšmetu, tautasdziesmu un ar priekšmetu darināšanu vai valkāšanu saistītu tradīciju piemēri, tāpat dažkārt iekļauti arī praktiski padomi darināšanā un valkāšanā. Jūtama autoru vēlme pēc estetizācijas un vēlēšanās stiprināt nacionālo pašapziņu, kas vietām papildināta ar tikumisku moralizēšanu. Tomēr šis ir nozīmīgs mēģinājums, balstoties uz lietiskajiem avotiem, piedāvāt ieskatu visai Latvijas teritorijai raksturīgu dažādu apģērba daļu iezīmēs, sniedzot to aprakstus un skices. Īpaši vērtīgi izrādījušies tādu priekšmetu apraksti un zīmējumi, kuru muzejos vairs nav (zuduši) vai nekad nav bijis (tie atradās nu jau zudušās privātkolekcijās, piemēram, Latvijas Mākslas akadēmijas rektora Jāņa Kugas (1878–1969) kolekcijā).

Gatavojoties VII Vispārējiem latviešu Dziesmu svētkiem, 1931. gadā 12 burtnīcās iznāca Arvīda Dzērvīša veidotais izdevums “Latviešu tautas uzvalki”²¹, kurā tika piedāvāti dažādiem novadiem atbilstoši tautastērpu komplektu salikumi, papildināti ar detaļu tehniskajiem zīmējumiem. Šis izdevums ietilpst Dziesmu svētku dalībniekiem paredzēto tautastērpu darināšanas, komplektēšanas un valkāšanas instrukciju klāstā. Zīmējumu veidā tādi bija iznākuši jau iepriekš, šis bija pirmais izdevums, kas apvienoja uz muzeja krātuvē esošo apģērba daļu pamata tapušu tērpu komplektu zīmējumus ar instrukcijām, katram novadam piedāvājot vienu tērpa variantu.

Starpkaru periodā dažādu publikāciju ar praktisku pieeju, kurās tika sniegti rakstu paraugi un tehniskie risinājumi rokdarbiem, dažkārt arī pamācības atsevišķu

- 15 Dzērvītis, Arvīds (1929). Jostas un prievītes. No: Klaustiņš, Roberts. (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 3. sēj. Rīga: Literatūra, 153.–181. lpp.; Dzērvītis, Arvīds (1930). Kā latvju zeltene darinājusi un valkājusi vaiņagu. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 6. sēj. Rīga: Literatūra, 207.–224. lpp.; Dzērvītis, Arvīds (1931). Sievu cepures. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 8. sēj. Rīga: Literatūra, 327.–344. lpp.; Dzērvītis, Arvīds (1931). Pūra veltes, ziedi un knipeles. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 9. sēj. Rīga: Literatūra, 11.–35. lpp.
- 16 Šmits, Pēteris (1929). Vērpšana un aušana tautas dziesmās. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 3. sēj. Rīga: Literatūra, 1.–24. lpp.; Šmits, Pēteris (1929). Kā senāk jaunieši kājas āvuši. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 4. sēj. Rīga: Literatūra, 409.–424. lpp.
- 17 Zariņš, Rihards (1929). Villaine. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 3. sēj. Rīga: Literatūra, 107.–116. lpp.
- 18 Veilands, Ernests (1930). Senais vīriešu apģērbs. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 5. sēj. Rīga: Literatūra, 237.–307. lpp.
- 19 Jende, Elza (1929). Kā senāk šūdinājuši un rakstījuši kreklus. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 4. sēj. Rīga: Literatūra, 451.–472. lpp.
- 20 Niedre, Jānis (1929). Brunči. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 4. sēj. Rīga: Literatūra, 439.–450. lpp.
- 21 Dzērvītis, Arvīds (1931). *Latviešu tautas uzvalki*. I–XII. Rīga: Latviešu dziesmu svētku biedrība.

tautastērpa daļu darināšanā, bija daudz.²² To popularitāte rokdarbnieču vidū bija liela, taču īpaši neietekmēja apģērba vēstures literatūru, tāpēc to analīzei šeit netiek pievērsts vairāk uzmanības.

Pirmais ievērojamākais zinātniskais raksts, kas veltīts latviešu apģērba vēsturei no dzelzs laikmeta līdz 19. gadsimtam, bija Kārļa Strauberga publicētais hronoloģiskais pārskats,²³ kas lielā mērā balstījās uz citu autoru līdzšinējo publikāciju pārstāstu, papildinot to ar teorētiskiem pārspriedumiem. Straubergs analizēja Franča Baloža arheoloģisko tērpu rekonstrukcijas, vairākus Johana Kristofa Broces (*Johann Christoph Brotze*, 1742–1823) zīmējumus, kā arī plaši izmantoja Riharda Zariņa zīmētos tērpu komplektus. Rakstā autors vairāk uzmanības pievērta apģērba gabalu attīstībai laikā, kā arī ornamentam un apģērba krāsām. Ornamenti un krāsas bija tēmas, kas starpkaru periodā interesēja daudzus. Tā kā krāsu izpētei latviešu apģērbā šajā rakstā netiek sniegta sīkāka analīze, šeit blakus jau pieminētajam Edvardam Paeglem jāpiemin arī citi apģērba vēsturei nozīmīgāko rakstu autori: Pēteris Šmits²⁴, Jānis Niedre²⁵ un ķīmiķis Jūlijs Auškāps (1884–1942)²⁶.

Sabiedrībā maz ievērots, taču zinātniski ļoti nozīmīgs bija 1934. gadā iznākušais profesora un vēsturnieka Arnolda Spekkes (1887–1972) pētījums, kas bija veltīts 16. un 17. gadsimtā tapušajiem ikonogrāfiskajiem latviešu apģērba vēstures avotiem.²⁷ Šis izdevums uzrāda augstu zinātnisko kvalitāti, tā autors bezkaislīgi izvērtē avotus un sniedz to hronoloģisku pārskatu. Šo Spekkes ieguldījumu papildina neliela apakšnodaļa latviešu un Livonijas 16. gadsimta vēsturei veltītajā monogrāfijā, kurā iekļautas rakstīto avotu ziņas par vietējo latviešu tautības iedzīvotāju apģērbu.²⁸

Spilgtākais un daudzējādā ziņā arī vienīgais starpkaru perioda izdevums grāmatas formātā, kas bija veltīts tieši un tikai pētījumiem apģērba vēsturē, aptverot laiku no dzelzs laikmeta līdz 19. gadsimtam, bija Arvīda Dzērvīša un Valdemāra Ģintera redakcijā no sākuma četrās burtnīcās ar nosaukumu “Latviešu tautas tērpi”, bet vēlāk vienā grāmatā izdots “Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē”²⁹, kas bija nopietnākais pieteikums sistemātiskai un zinātniskai avotu pētniecībai. Izdevums apvienoja vairākas nodaļas, no kurām apģērba vēstures zinātniskai attīstībai Latvijā

22 Rūķītis, Harijs (1936). *Latvju raksti izšuvumiem*. Rīga: Daiņa; Dzērvīte, Aleksandra (1937). *Rokdarbu metodika*. Rīga: Valters un Rapa u. c.

23 Straubergs, Kārlis (1930). Latviešu tērps un viņa raksta ornamentika. No: Balodis, Francis; Šmits, Pēteris (red.). *Latvieši*. Rīga: Valters un Rapa, 322.–356. lpp.

24 Šmits, Pēteris (1927). Par seno latviešu apģērba krāsu. No: *Filologu biedrības raksti*. 3. sēj. Rīga: Filologu biedrība, 7.–35. lpp.

25 Niedre, Jānis (1931). Sievietes apģērbs Latvijas atsevišķos novados. *Zeltene*, Nr. 16.–19. lpp.

26 Auškāps, Jūlijs (1929). Balināšana un krāsošana latvju dainās. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas dainas*. 3. sēj. Rīga: Literatūra, 25.–40. lpp.

27 Spekke, Arnolds (1934). *Vecākie latvju tautas apģērba zīmējumi*. Rīga: A. Gulbis.

28 Spekke, Arnolds (1935). *Latvieši un Livonija 16. gs.* Rīga: A. Gulbis, 187.–190. lpp.

29 Dzērvītis, Arvīds; Ģinters, Valdemārs (red.) (1936). *Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē*. Rīga: J. Grinbergs.

nozīmīgākās bija Valdemāra Ģintera pētījums par dzelzs laikmeta apģērbu³⁰ un Ādolfa Karnupa izstrādātais hronoloģiskais pārskats par rakstītajiem un ikonogrāfiskajiem avotiem kontekstā ar atsevišķiem lietisko avotu piemēriem.³¹ Šajās nodaļās skaidri iezīmējās tas, ka dažādu laiku apģērba vēstures avoti ir atšķirīgi pēc formas un satura, kā arī tie sniedz atšķirīgas ziņas, netieši uzsverot apģērba attīstību laikā.

Nozīmīgākais zinātniskais žurnāls, kas bija veltīts Latvijas arheoloģijas, etnogrāfijas un arhitektūras kultūras mantojumam, kā arī vizuālās mākslas jautājumiem, bija Pieminēkļu valdes, Valsts Vēsturiskā muzeja, Folkloras krātuves, Mākslas muzeja un Valstspapīru spiestuves izdots žurnāls “Senatne un Māksla”. Tā redaktors bija Pieminēkļu valdes priekšsēdētājs arheologs Francis Balodis, un žurnāls iznāca no 1936. gada janvāra līdz 1940. gada aprīlim (18 numuri). Pirmo divu gadu laikā žurnālā tika publicēti 12 raksti, kas veltīti apģērba un aksesuāru vēstures tematikai. Arheoloģiju pārstāvēja Valdemārs Ģinters un Elvīra Šnore (1905–1996), bet etnogrāfiju Ādolfs Karnups un Kārlis Straubergs. Nereti raksti bija veltīti kādai vienai avotu grupai vai tikai konkrētam avotam, taču vairāki autori meklēja arī pētāmo objektu plašāku hronoloģisku vai ģeogrāfisku kontekstu. Akadēmiskas diskusijas veicināšanai apģērba vēsturē nozīmīgs varētu būt bijis Arvīda Dzērvīša raksts, kas veltīts tam, lai meklētu lietisko avotu kontekstu kādai viņa personīgajā krājumā nonākušai celu apaudai. Salīdzinādams to ar dažādās krātuvēs dažādu laiku un vietu pārstāvošiem audumiem, apģērba gabaliem un to rotājumiem, Dzērvītis meklējis atbildes arī uz jautājumiem par to, kā rotājošais raksts pārgājis no ieusta uz izšūtu un kāda loma šajā procesā bijusi rokdarbu tehnikām.

Gadu vēlāk pēc “Senatnes un Mākslas” sāka iznākt arī “Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls” (1937–1940), taču tajā neviena raksta, kas būtu veltīts apģērba vēsturei, nebija. Savā ziņā tas iezīmēja situāciju diezgan skaidri – ne tolaik, ne tagad apģērba vēstures un etnogrāfijas jautājumi īsti neiekļāvās “nopietnajā” vēstures zinātnē, kura pētīja galvenokārt politisku, kā arī militāru un ekonomisku problēmu loku.

Gatavojoties 9. Vispārējiem latviešu Dziesmu svētkiem 1938. gadā, 15 burtnīcās iznāca Ādolfa Karnupa sastādītās instrukcijas tautastērpu darinātājiem un valkātājiem “Novadu tērpi”. Pateicoties to popularitātei, 1939. gadā “Novadu tērpus” izdeva atsevišķā grāmatā.³² Izdevumā bija ieteikumi tautastērpu komplektēšanā Dziesmu svētku dalībniekiem un praktiski padomi tērpa daļu izgatavošanā pēc Valsts Vēsturiskā muzeja krājumā esošajiem priekšmetiem. Jau atkal katram lielākam novadam tika piedāvāts viens tautastērpa komplekts, dažkārt uzrādot kādas apģērba daļas vairākus variantus, piemēram, divas dažādas villaines, brunčus vai prievītes.

30 Ģinters, Valdemārs (1936). *Latviešu tautas tērpa aizvēsture*. No: Dzērvītis Arvīds; Ģinters Voldemārs (red.). *Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē*. Rīga: J. Grīnbergs, 7.-92. lpp.

31 Karnups, Ādolfs (1936). *Latviešu tērps pēdējos 350 gados*. No: Dzērvītis, Arvīds; Ģinters, Valdemārs (red.). *Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē*. Rīga: J. Grīnbergs, 98.-192. lpp.

32 Karnups, Ādolfs; Kivicka, Elga (1939). *Novadu tērpi*. I–XV. Jelgava: Latvijas Lauksaimniecības kamera.

Padomju Savienībai okupējot Latviju 1940. gada 17. jūnijā, žurnālu iznākšana tika pārtraukta, arī jaunas monogrāfijas netika publicētas. Pēc Otrā pasaules kara padomju varas pirmajos gados iznāca savdabīgs jauno un iepriekšējo laiku sintēzes izdevums – propadomiskā Jāņa Niedres “Latvju raksti” trīs nelielos sējumos.³³ Tajos tekstuālā daļa bija radīta no jauna, pamatā balstoties uz Niedres paša iepriekš publicētiem rakstiem par brunčiem,³⁴ kā arī Rakstu un mākslas kameras 1940. gada sākumā uzsākto “Latvju kultūras atlanta” projektu un Pieminekļu valdes kara laikā vākto informāciju, savukārt ilustratīvā daļa – tehnisko zīmējumu un apģērba daļu attēlu pārpublicējums no Riharda Zariņa “Latvju rakstiem”. Pēc šī izdevuma apģērba vēsturei veltītu publikāciju nebija vēl 20 gadus, tādējādi iezīmējot hronoloģisku nošķirumu starp 20. gadsimta pirmās un otrās puses izdevumiem.

Starpkaru perioda izdevumu nozīme un ietekme

Jebkurā nozarē nozīmīgi ir tās tapšanas brīdī spertie pirmie soļi, iezīmējot pētniecības ceļa turpmāko tematisko virzību, nospraužot mērķus un izvēloties pieejas to sasniegšanai. Tāpat nozares celmlaužu viedokļi nereti kļūst par aksiomām, lai arī tie var būt balstīti uz pieņēmumiem vai pat tikai vēlmēm, nevis uz avotu izpēti. Šajā ziņā apģērba vēstures nozare Latvijā nav izņēmums. Iepriekš uzskaitīto apģērba vēsturei veltīto publikāciju raksturojumā var saskatīt daudz vienojošu elementu, saturisku un stilistisku kopību, tāpēc turpmāk sniegts apģērba vēstures izveidošanās procesa kopīgs raksturojums un nozīmes izvērtējums ar tam sekojošu dažu atsevišķu un no pārējiem atšķirīgu izdevumu novērtējumu.

Vispirms jāuzsver, ka, lai arī tieši apģērba vēsturei veltītu atsevišķu izdevumu līdz 20. gadsimta vidum nav daudz, publikāciju skaits, kurās daļēji vai kaut nedaudz skarti ar apģērba vēsturi saistīti jautājumi, ir ļoti liels. Arī iesaistīto cilvēku, kuri domāja un rakstīja par šiem jautājumiem, skaits bija milzīgs, ja salīdzinām to ar 19. gadsimtu, 20. gadsimta otro pusi vai pat 21. gadsimtu. Tādēļ 20. gadsimta 20.–30. gadus iespējams atzīt par ražīgiem un patiesi nozīmīgiem nozares izveidē un apģērba vēsturei veltītās literatūras tapšanā.

Visiem pieminētajiem procesā iesaistītajiem cilvēkiem un visām šā perioda publikācijām raksturīga viena kopīga iezīme, proti, pētījumu un publikāciju fokusā ir latvieši un viņu apģērbs, turklāt tieši latviešu zemnieku tradicionālais apģērbs. Tādā veidā ārpus pētījumu loka atstātas pārējās Latvijas teritorijā dzīvojošās etniskās grupas, kā arī sabiedrības slāņi (muižnieki, ierēdņi, garīdznieki, strādnieki, amatnieki, armija u. c.). Šāda ierobežota pētāmā objekta izvēle skaidrojama ar to, ka Latvijā

33 Niedre, Jānis (sast.) (1946). *Latvju raksti*. 3 sējumos. Rīga: VAPP grāmatu apgāds.

34 Niedre, Jānis (1929). Brunči; Niedre, Jānis (1931). Sievietes apģērbs Latvijas atsevišķos novados.

apgērba vēsture veidojās kā daļa no latviešu intereses par savu vēsturi, konstruējot nacionālo identitāti. Tā arī ir atslēga tam, lai saprastu, kas vispār notika latviešu apgērba vēstures sākumos.

Nācijas veidošanās procesā 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā Latvijā, tāpat kā citās no jauna izveidotajās nācijvalstīs, identitāte tika veidota, balstot to kopējā valodā, vēsturē un kultūrā.³⁵ Tā lielā mērā bija tieši zemnieku kultūra, kuras izpausmes tika meklētas folklorā un etnogrāfijā. Vācijā un citviet Eiropā vietējo zemnieku kultūru vizuāli visspēcīgāk pārstāvēja tieši zemnieku apgērbs.³⁶ Līdzīga nozīme un simbola loma zemnieku apgērbam tika piešķirta arī Latvijā, taču ar nelielu nobīdi laikā. Pirmā ievērojamākā latviešu zemnieku tradicionālā apgērba parāde notika Latviešu etnogrāfiskajā izstādē 1896. gadā, taču sabiedrībā gan tajā brīdī, gan jebkurā citā laikā līdz pat mūsdienām interese un lielāks pieprasījums bija pēc valkājamiem tautastērpiem – koristu un citu nacionāli noskaņotu sieviešu tērpiem, kuru dizainā vienmēr bijusi tikai daļēja līdzība tradicionālā apgērba oriģināliem.³⁷

Ja 19. gadsimtā literatūrā un mākslā esošā latviešu vēstures un mitoloģijas attēlojuma mērķis bija galvenokārt simboliskas, ne objektīvas realitātes atainošana,³⁸ tad apgērba vēsturē tāds tas saglabājās vēl ilgāk, un centieni pakārtot avotu liecības idejiskiem apsvērumiem vērojami žurnālā “Latvijas Saule”, izdevumos “Latvju raksti”, “Latvju tautas daiņas”, kā arī visās publikācijās, kas veltītas tautastērpa komplektešanas un darināšanas jautājumiem līdz pat Otrajam pasaules karam. Zinātniska pieeja ņēma virsroku, tikai sākot ar 1935. gadu, kad iznāca Arnolda Spekkes pētījums. To centās turpināt Ģinters un Karnups “Ievadā latviešu tautas tērpu vēsturē”, kā arī rakstu autori žurnālā “Senatne un Māksla”. Tomēr, tā kā šie izdevumi iznāca jau Kārļa Ulmaņa režīma apstākļos, ideoloģiskie uzstādījumi pilnībā atmeti netika. Tāpat katram no izdevumiem ievadā jūtams patoss, iekļauti ideoloģiskie mērķi un nacionālpatriotiski saukļi, piemēram, grāmatas “Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē” izdevēja priekšvārdā norādīts:

Latviešu kultūras dzīvē tagad ir sācies jauns laikmets. Atkal ceļ godā mūsu senču tikumus, mostas tautas pašapziņa un vāc kopā visas uzglabājušās vērtības, kas apslēptas gan Latvijas zemē no aizvēstures, gan krātuvēs no vēsturiskā laika, lai par jaunu celtu gaismā mūsu senās kultūras lieciniekus. No šiem avotiem gūtās atziņas pamatos liekot, varēsim droši

35 Ķikuts, Toms (2016). 1896. gada Latviešu etnogrāfiskā izstāde - laikmeta lieciniece. No: Stinkule, Sanita (sast.). *1896. Latviešu etnogrāfiskā izstāde*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, Neputns, 40., 46. lpp.

36 Worth, Rachel (2018). *Clothing and Landscape in Victorian England. Working-Class Dress and Rural Life*. London, New York: Bloomsbury Visual Arts, pp. 71-72.

37 Karlson, Anete (2013). *Dziesmu svētki un tautiskā tērpa attīstība Latvijā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā*.

38 Zelče, Vita (2019). Latviešu nācijas izgudrošana un iztēlošana: jaunlatviešu laiks. No: Straube, Gvido (sast.). *Valsts valsti. Latvija - Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 109.-110. lpp.

veidot jaunu, īpatnēju latvisku kultūru. Blakus citām kultūras vērtībām izcilus vieta ir latviešu tautas tērpam. Latviešu tautas tērpu attīstībā ir izsekojama stingra saistība ar latviešu tautas mākslas attīstības gaitu. Tas ir nepieciešams loceklis vēstures novērtējumā par latviešu gara bagātību un daiļuma sajūtu.³⁹

Izdevumu ideoloģiskie mērķi atklājas arī tautastērpu darinātājiem un valkātājiem paredzētajās publikācijās, piemēram, izdevuma “Novadu tērpi” ievadā, norādīts:

[..] kad latviešu tauta, savu atmodas darbinieku pamudināta, atkal godā cēla senos tērpus, par to krāšņumu un skaistumu visi priecājās. [..] Tautas tērpu valkājot, mēs jūtamies lepnāki, jo zinām, ka tie ir krāšņi un mūsu pašu darināti, mūsu latviskā gara paudēji. Arī svešautiešiem, kam sava kultūra un savi tautas tērpi, redzot mūs mūsu tautas tērpus, rodas cieņa pret mūsu kultūru.⁴⁰

Arī daudzviet citur, tāpat kā šajā spilgtajā citātā, sajūtams, ka latvieši mudināti valkāt tautastērpus, lai justos lepmi un citas tautas novērtētu mūs un mūsu kultūru. Lai tas notiktu, kā jau šeit norādīts, tērpiem bija jābūt latviskiem un krāšņiem, un šī it kā nevainīgā prasība iezīmē problēmu loku, kas raksturīgs ne tikai publikācijām, bet arī materiālu vākšanas darbam.

Lai arī apģērba vēstures liecību vākšana Rīgas Latviešu biedrības un jo īpaši Pieminēkļu valdes ekspedīcijās notika gana plaši un sistemātiski, tomēr ekspedīcijām bija savas prioritātes un vēlmes par to, ko meklēt, ko vākt, bet ko neņemt.⁴¹ Pieminēkļu valdes dokumentācija liecina, ka ekspedīcijas vispirms meklēja greznas, savdabīgas un latviskas lietas. Apģērba daļas, kuras neatbilda sava laika priekšstatiem par latviskumu, muzejos nereti tā arī nenonāca. Pie tādām pieskaitāmi, piemēram, mākslīgo ziedu vainagi, tāpat arī lakati un priekšauti no apdrukāta (visbiežāk ar ziedu rakstu) kokvilnas auduma, par kuru esamību latviešu zemnieku garderobē iespējams pārlicināties tikai no laikabiedru atstātajām, bet tobrīd maz ievērotajām rakstītājām un ikonogrāfiskajām liecībām.

Latviešu tradicionālā apģērba tēlu sabiedrības un lielā mērā arī pētnieku apziņā veidoja no atsevišķām apģērba daļām un atbilstoši sava laika gaumei un zināšanām sakomplektētais tautastērps. Tas tika estetizēts, kanonizēts un veidots, izvairoties no

39 Grīnbergs, Jēkabs (1936). [Priekšvārds]. No: Dzērvītis, Arvīds; Ģinters, Valdemārs (red.). *Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē*. Rīga: J. Grīnbergs, 3. lpp.

40 Karnups, Ādolfs; Kivicka Elga (1939). *Novadu tērpi*, 1. burtn., 1. lpp.

41 Stinkule, Sanita (2013). Pieminēkļu valdes etnogrāfisko ekspedīciju vākumi. No: *Pieminēkļu valdei - 90. Pieminēkļu valdes mantojums Latvijas Nacionālā vēstures muzeja krājumā*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 104., 106.-107., 110. lpp.

visa, kas nebija grezns un gana glaimojošs (atmetot pastalas, vīzes, lina auduma jakas u. c.). Tostarp ar laiku tika pazaudēti arī tādi tradicionālā apģērba elementi, kurus sākotnēji komplektēja pie visiem no jauna radītajiem tautastērpiem, piemēram, rotāts priekšauts.⁴² Priekšautu valkāšanas prakse turpinājās līdz 1923. gadam, kad tie tika “izskauti no augšas” ar Dziesmu svētku dalībniekiem paredzētajiem tautastērpu komplektēšanas un valkāšanas ieteikumiem. Lietišķās mākslas eksperte Alma Birģele-Paegle žurnālā “Latvijas Saule” rakstīja, ka pie tautastērpa “svešs un atmetams ir priekšauts, ko latvieši lietojuši darbā, ne godos”⁴³. Nākamajās desmitgadēs, gan rekonstruējot tradicionālo apģērbu, piemēram, Riharda Zariņa “Latvju rakstos”, gan veidojot jaunus tautastērpu komplektus, priekšautus vairs pie goda tērpa neiekļāva. Pie izveidotajiem tērpiem cilvēki drīz vien pierada, un to estētika kļuva aksiomātiska, veidojot sava veida “brilles”, caur kurām uz 19. gadsimta apģērba vēsturi turpmāk skatījās ne viena vien paaudze, tostarp arī pētnieki.

Sakomplektētie tērpi, kuru uzdevums sākotnēji bija radīt priekšstatu par to, kā ģērbās 19. gadsimta latvieši, vai sniegt piemērus koristu skatuves tērpu darinātājiem, sevī apvienoja apģērba elementus, kuri bija saglabājušies no kāda apvidus, taču nepievērsa uzmanību apģērba izmaiņām laikā. Tādā veidā tērpu komplektos, īpaši tajos, kas pārstāvēja Latvijas austrumu puses apģērbu, tika apvienotas apģērba daļas, kuras iepriekš nekad nebija valkātas vienlaikus, jo tās savā starpā varēja šķirt 50–100 gadi. Šāda pieceja gan nebija raksturīga tikai Latvijai, jo apģērba vēstures veidošanās sākumposmā Eiropā jau bija izplatījies aplamais priekšstats, ka zemnieku apģērbs ir lokāli unikāls, statisks un laikā nemainīgs.⁴⁴

Starpkaru periodā divi galvenie pētnieciskie jautājumi, kas saistīja pētniekus, bija apģērba izskats (kāds bija apģērbs?) un novadu atšķirības. Ja ar apģērba izskatu saistītie jautājumi šķiet pamatoti un neizbēgami laikā, kamēr priekšstats par vēsturisko apģērbu tikai veidojās, tad novadu atšķirību meklēšana un atrašana kļuva par latviešu apģērba vēstures pētnieku pamata nodarbi līdz pat 20. gadsimta beigām un saistībā ar Vēsturisko zemju likumu uzjundīta no jauna vēl 21. gadsimtā. Arī pie šīm novadu atšķirību meklēšanas “brillēm” pētnieki visvairāk pierada tieši starpkaru periodā.

Latviešu zemnieku apģērba vēsturē, īpaši tajā, kas veltīta 18.–19. gadsimta apģērbam, nav bijusi pievērsta pastiprināta pētnieku uzmanība tiem apģērba elementiem, kuri uzrāda gadsimtiem ilgas pastāvēšanas tradīcijas (apģērba gabali, to forma, lina un vilnas audumu izmantošana, šuves, valkāšanas tradīcijas un ar tām saistītie morāles jautājumi u. c.) vai līdzības starp lielākiem ģeogrāfiskiem apgabaliem. Tā vietā pētnieki ir centušies veidot novadu atšķirību kartes, vadoties katrs pēc atsevišķiem sevis izvēlētiem sieviešu goda apģērba elementiem, kuri pārstāv dažādus hronoloģiskus

42 Karlsona, Anete (2013). *Dziesmu svētki un tautiskā tērpa attīstība*, 5., 7.-14., 17., 22., 24.-26., 29. attēls.

43 Birģele-Paegle, Alma (1923). *Kronika. Dziesmu dienas. Latvijas Saule*, Nr. 7/8, 70. lpp.

44 Welters, Linda; Lillethun, Abby (2018). *Fashion History*, pp. 6-7, 163-168.

apģērba attīstības posmus un tādējādi savstarpēji nemaz nav salīdzināmi.⁴⁵ Kamēr latviešu apdzīvotie apgabali atradās Krievijas Impērijas sastāvā, mērogs, kādā tika skatīts zemnieku apģērbs, bija visas impērijas mērogs. Līdz ar to nekādas lielās atšķirības latviešu valkātajā apģērbā iezīmētas netika. Savukārt, nodibinoties neatkarīgai Latvijas valstij, pētījumu mērogs būtiski samazinājās, ļaujot meklēt un atrast atšķirības pat blakus pagastos, turklāt novadu atšķirību meklēšana tobrīd bija ierasta prakse arī citās Eiropas valstīs.⁴⁶

Visiem starpkaru perioda pētījumiem raksturīgs, ka tie pēta avotus un kultūras fenomenus līdz Latvijas robežām, nebija neviena mēģinājuma skatīt līdzības starp latviešu un kaut vai tuvāko kaimiņu tautu apģērbu. Tas zināmā mērā skaidrojams ar politisko situāciju, jo uzsvars tika likts uz latviskas kultūras izpēti un kopšanu, kā arī latviešu valsts pastāvēšanu un politisku neitralitāti, pat zināmu izolētību. Tikai 20. gadsimta 30. gadu beigās, pateicoties pētnieku sadarbībai ar nozares kolēģiem ārpus Latvijas un Latvijas Universitātē nodarbinātajam zviedru etnogrāfam Dāgam Trocigam (*Dag Trotzig*, 1914–1944), tika attīstīta ideja par folkloras un etnogrāfijas atlantu un domāts par Latvijas un kaimiņvalstu datu salīdzināšanu un kopīga izdevuma veidošanu.⁴⁷

Saistībā ar latviskuma principiem apģērba estetizācijā, iekšējo robežu jeb novadu atšķirību meklēšanu un ārējo jeb valsts robežu skrupulozo nepārkāpšanu jāpiemin arī tīrā latviskuma meklējumi, kuros saskatāmi gan mītiskās senatnes, gan “tīrās rases” elementi. Spilgts to piemērs ir Riharda Zariņa izvirzītais latviskuma centrs Krustpils apvidū jeb Latava, no kuras attālākās teritorijas uzrādot arvien lielākas citu tautu ietekmes.⁴⁸ Kaut arī nebūtu pamata domāt, ka vieni latvieši ir latviskāki par citiem un tāpēc pastāv kāds objektīvi tīrs latviskums apģērbā vai jebkurā citā tradicionālās kultūras izpausmē, kā arī kultūras un tirdzniecības sakaru rezultātā jebkurā vietā Latvijā ir vērojamas ietekmes un līdzības apģērbā ar kaimiņu un arī citām tautām, tomēr ideja par “cittautu ietekmēm” turpinājusi pastāvēt arī padomju periodā un joprojām nav atmesta ne latviešu apģērba vēstures, ne etnogrāfijas pētniecībā.

Jāatzīmē, ka starpkaru perioda pētnieku iesāktais ceļš bijis nozīmīgs arī apģērba vēstures kā pētniecības nozares terminu izveidē. Jaunu terminu radīšana visaktīvāk notika arheoloģijā, kad izrakumos tika iegūti priekšmeti, īpaši rotas, kurām nebija analoģu etnogrāfijā un tādējādi trūka apzīmējumu latviešu valodā. Tomēr atsevišķi jāizceļ pats pētāmā objekta nosaukums, jo tika radīts jauns termins “tautas tērps”, par tādu dēvējot gan 19. gadsimta un senākus apģērba oriģinālus, gan 20. gadsimta pirmajā

45 Vairāk par tā dēvēto tautas tērpa novadu kartēm, to veidošanu un kritiku sk.: Pigozne, Ieva (2020). Tradicionālā apģērba novadu izveides varianti. Latgales piemērs. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 2, 5.–31. lpp.

46 Bula, Dace (2014). Latviešu folkloristika starpkaru Eiropā. No: Bula Dace (sast.). *Latviešu folkloristika starpkaru periodā*. Rīga: Zinātne, 19. lpp.

47 Turpat, 45.–47. lpp.

48 Zariņš, Rihards (red.) (1924–1931). *Latvju raksti*, 2. sēj., 1.–3. lpp.

pusē darinātos un valkātos skatuves tērpus, tādā veidā radot aplamu priekšstatu, ka tie ir viens un tas pats. Šāda neskaidra terminoloģija, kad ar vienu nosaukumu tiek apzīmēti divi pēc būtības atšķirīgi fenomeni, saglabājās līdz pat 20. gadsimta beigām un nereti parādās arī 21. gadsimta publikācijās. Lai sakārtotu nozares terminoloģiju un nodalītu šos jēdzienus, kopš 2018. gada pētnieces Ieva Pīgozne un Anete Karlsonē terminu “tautas tērps” vairs nelieto, vēsturisko oriģinālu apzīmēšanai izmantojot neitrālu terminu “apgērbs” (un tā izpēti dēvējot par apgērba vēsturi), bet skatuves tērpiem – “taustastērps”.

Starpkaru perioda avotu publikācijās novērojama vēl viena uzmanības vērta attīstības tendence. Līdz 20. gadsimta 20. gadu vidum apgērba elementu attēli tika publicēti ar paraksta formulu “josta no Nurmuižas pagasta”.⁴⁹ Vēlāk paraksti transformējās uz “sieviešu krekla raksts, Bārtas pagasts”,⁵⁰ bet 30. gados Dziesmu svētku dalībniekiem domātajos tautastērpa darināšanas un komplektēšanas pamācību izdevumos paraksti veidoti pēc formulas: “Slates pagasta brunči.”⁵¹ Šai neuzkrītošajai un šķietami nevainīgajai pārejai tomēr izrādījušās paliekošas un sabiedrības apziņu iespaidojošas sekas. Pieminētie paraksti liecina, ka sākotnēji katrs tradicionālā apgērba gabals tika uzskatīts par vienu paraugu jeb pārstāvi no kādas vietas, kas, ņemot vērā nelielo saglabājušos lietisko avotu skaitu un to nereprezentatīvātā, tāds arī bija. Vēlāk šie retie pārstāvji kļuva par pagasta vai plašāka novada apgērba kanonu – uniformu. Jau iepriekš aprakstītais process, kad no jauna izveidotie tautastērpi iespaidoja arī pētnieku skatu uz 19. gadsimta oriģinālo tradicionālo apgērpu, cieta arī no šīs kanonizācijas un uniformizācijas idejas un īpaši plaši atbalsojās padomju perioda zinātniskajās nostādņēs apgērba vēsturē. Iespējams, uniformizācijas idejas totalitārisma režīma apstākļos gan pirms, gan pēc Otrā pasaules kara labi ierakstījās arī vispārējā politiskajā situācijā un sabiedrības noskaņojumā.

Vēlreiz jāpiemin pirmie latviešu autoru zinātniskie pētījumi apgērba vēsturē, proti, Arnolda Spekkes pētījums par 16.–17. gadsimta apgērpu pēc ikonogrāfisko un rakstīto avotu ziņām, Valdemāra Ģintera apgērba arheoloģisko liecību pārskats un Ādolfa Karnupa izstrādātais hronoloģiskais pārskats par rakstītajiem un ikonogrāfiskajiem avotiem kontekstā ar lietisko avotu piemēriem.⁵² Spekkes darbs palika savrup stāvošs vēl daudzas desmitgades, bet Karnups, būtiski paplašinot un attīstot Kārļa Strauberga nelielās iestrādes⁵³, savu pētniecisko pieeju, iespējams, aizguva tieši no Spekkes parauga. Tieši “Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē” vislielākā mērā aizsāka sistemātisku zinātnisku avotu pētniecību un izveidoja iestrādes, kuras jau padomju okupācijas laikā savā pētnieciskajā darbā turpināja arheoloģe Anna Zariņa (1921–2015)

49 Sk.: Brašņiņš, Ernests (1925). *Latvju raksta kompozīcija*.

50 Sk.: Zariņš, Rihards (red.) (1924–1931). *Latvju raksti*.

51 Sk.: Karnups, Ādolfs; Kivicka Elga (1939). *Novadu tērpi*.

52 Karnups, Ādolfs (1936). *Latviešu tērps pēdējos 350 gados*.

53 Straubergs, Kārlis (1930). *Latviešu tērps un viņa raksta ornamentika*.

un etnogrāfe Mirdza Slava (1924–2001). Vienlaikus gan jāpiemin, ka Slava, šķiet, daudz vairāk iespaidojās no Karnupa sastādītajām tautastērpu instrukcijām un tautas tērpa novadu kartes “Novadu tērpos” nekā no viņa izstrādātā hronoloģiskā apģērba attīstībai veltītā pārskata.

Izdevumu ilgstošā ietekme

Jautājums par to, kādi starpkaru perioda izdevumi pētniekiem un plašākai sabiedrībai bija pieejami padomju laikā, pagaidām nav padziļināti pētīts. Saprotams, ka oficiāli tie netika popularizēti, turklāt, laikam ejot, arvien mazinājās to cilvēku skaits, kuriem tādi bija saglabājušies mājas bibliotēkā. Publiskajās bibliotēkās un muzejos to pieejamība bija atkarīga no daudziem apstākļiem, tostarp laika un vietas, taču, apzināti meklējot, tie bija atrodamī. Atmosfērā laikā pirmskara izdevumu mājas bibliotēkās lielākoties nebija vai arī tie bija pieejami tikai izlases veidā – atsevišķi uzglabāti izdevumi.

Ja politiskajās aktivitātēs Atmosfērā laikā galvenais uzsvārs bija uz to, ka ir jāatjauno Latvijas valstiskā neatkarība, nevis jārada no jauna, bet jāatjauno tas, kas jau pastāvējis pirms Otrā pasaules kara, tad kultūras jomā notika padomju varas apspiesto un noklusēto kultūras vērtību rehabilitēšana, sakaru atjaunošana ar trimdas kultūras darbiniekiem, un visiem spēkiem tika mests tilts uz pirmskara Latviju, tās kultūras izpausmēm, tāpat arī pētījumiem un publikācijām, uzsverot to, ka mēs esam pirmskara brīvās Latvijas un tās kultūras mantinieki. Likumsakarīgi tas atsaucās arī uz apģērba vēstures jomu. Atmosfērā laikā presē tika pārpublicēti starpkaru perioda autoru populārzinātniskie darbi un pat publicistika. Folkloras un dzīvesziņas jomā šādu publikāciju bija vairāk, taču iegādājās arī apģērbam veltīti raksti. Kā piemēru var minēt 1990. gada martā žurnālā “Karogs” pārpublicētos Ernesta Brastiņa rakstus ar rakstnieka Jāņa Lejiņa ievadu, kas veltīts nacionālisma ideoloģijas būtībai un pamatotībai Latvijā. Starp šiem pārpublicētajiem rakstiem bija arī divi tautastērpa veltītie, kuros diezgan eksaltētā, savam laikam un autoram raksturīgā veidā apcerēts latviešu tautastērpa latviskums, vērtīgums un nepieciešamība ikkatra aktīva un patriotiski noskaņota latvieša dzīvē.⁵⁴

1990. gadā lielās tirāžās iznāca arī ar apģērba vēstures un tautastērpa tēmu vairāk vai mazāk saistītu trīs starpkaru perioda izdevumu faksimili,⁵⁵ kuri nonāca interesentu personīgajās bibliotēkās, ievērojami palielinot to ietekmi uz sabiedrības zināšanu veidošanu.

54 Brastiņš, Ernests (1990). Mūsu apģērbs [1927]. Kur tautu dēlu goda drēbes? [1933]. *Karogs*, Nr. 3, 95.–98. lpp.

55 Karnups, Ādolfs; Kivicka, Elga (1990–1991). *Novadu tērpi*. Rīga: Krūklis (oriģināls 1938; 1939); Paegle, Eduards (1990). *Latvju rakstu ābecīte*. Rīga: LSS (oriģināls 1939); Zariņš, Rihards (sast.) (1990). *Latvju raksti = Ornement letton. Tautas māksla uzvalkos, audumos, būvēs, podniecībā utt. Pēc materiāliem valsts un privātos krājumos*. Paris: Le livre letton; Latvijas Grāmata (oriģināls 1924–1931).

“Latvju rakstu” faksimilizdevumā pavisam nelielā ievadā franču valodā Jānis Peters (1939–2025) divas reizes uzsvēris to, ka šis izdevums ir autentisks un atkārtoti oriģinālos “Latvju rakstus” (1924–1931). No teksta izriet, ka tieši starpkaru izdevums ir neapstrīdama vērtība un tā autentiska atkārtošana apliecina arī jaunā izdevuma nozīmīgumu. Lai saprastu, kāpēc un kā tapa “Latvju rakstu” faksimilizdevums, nolēmu intervēt dzejnieku, diplomātu un vienu no Atmodas laika aktīvākajiem sabiedriskajiem darbiniekiem Jāni Peteru,⁵⁶ kurš norādīts kā izdevniecības galvenais redaktors. Atklājās kolorīts, ļoti savdabīgs, taču laikmetu raksturojošs stāsts, ar kura saīsinātu pārstātu ir vērts padalīties, lai parādītu to, cik liela vērtība “Latvju rakstu” izdevumam kā starpkaru perioda spilgtam pārstāvim bija Atmodas laika kultūras un sabiedrisko darbinieku uzskatos.

1989. gadā ar Jāni Peteru sazinājās kāds no Padomju Savienības izceļojis krievs, kurš dzīvoja Parīzē un rūpīgi sekoja līdzī padomju preseī. Peters atzina, ka šis cilvēks, iespējams, bija kāds aģents, taču viņš darbojās arī kāda ļoti labi situēta franču uzņēmēja Mejo kunga interesēs. Mejo kungam piederēja tipogrāfija un apavu fabrika, iespējams, arī citi uzņēmumi, un viņš veidoja biznesu ar padomju republikām. Aģents Peteram izteica piedāvājumu publicēt kādu ar latviešu kultūru saistītu darbu, par ko Peters bija ļoti iepriecināts. Pāris nedēļu laikā, apdomājot un ne ar vienu neapspriežoties, Peters izlēma, ka šis izdevums būs Riharda Zariņa “Latvju raksti” kā nacionālākais, vērtīgākais, izteiksmīgākais un izcilākais latviešu grāmatniecības darbs. Par izdevuma publicēšanu Mejo kungs un viņa aģents prasīja vienu miljonu dolāru. Atmodas laika emocionālajā pacēlumā, neapspriežot summu, Peters mēģināja tādu sameklēt, taču veltīgi. Līdz brīdim, kad viņš par šo ideju apspriedās ar savu labu paziņu Latvijas patērētāju biedrību savienības priekšsēdētāju Ivaru Strautiņu (1942–2020), kurš bija nacionāli noskaņots un interesējās par kultūru. Patērētāju savienība veica uzņēmējdarbību, tai bija vairāki restorāni, tajā skaitā arī restorāns “Sēnīte”, kā arī eksportēja Latvijas dabas veltes uz ārzemēm. Peters zināja nosaukt sēnes un dzērvenes, kuras lielos apjomos centralizēti tika eksportētas caur Maskavu. Palaikam Maskava daļu iegūtās peļņas izdalīja vietējām patērētāju savienībām. Nojaušot, ka Padomju Savienība sabruks un Latvijas iekrātā daļa var palikt neizmantoja, Strautiņš devās uz Maskavu un vajadzīgo miljonu “izplēsa”. Pēc atgriešanās Latvijā tika sasaukta nacionāli noskaņoto patērētāju biedrību vadītāju valdes sēde un pieņemts lēmums apmaksāt “Latvju rakstu” izdošanu. Tā nauda tika pārskaitīta Mejo kungam, “Latvju rakstu” oriģinālos sējumus iedeva Pēteris Zirņītis (1944–2001) no Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzeja (tagad – Latvijas Nacionālais rakstniecības un mūzikas muzejs) krājuma, jāpiebilst – tie tika godīgi atsūtīti atpakaļ. Mejo kunga tipogrāfija nodrukāja “Latvju rakstus” lielā tirāžā un, apzinoties to, cik lielu naudas summu saņēmuši, “uzsauca” vēl vienas grāmatas iespiešanu. Šim nolūkam kā nacionālo

56 2021. gada 25. oktobra intervijas audioieraksts glabājas levas Pīgoznes personīgajā arhīvā.

simbolu Peters izvēlējās Edvarta Virzas “Straumēnus”. “Latvju rakstus” pirmajos neatkarības gados dāvināja visām ārvalstu amatpersonām, kas viesojās Latvijā, un deva līdzī visām Latvijas amatpersonām, dodoties ārpus Latvijas.

Jāatzīmē, ka tautastērps padomju periodā un Atmodas laikā bija viens no vizuālajiem latvietības, brīvas Latvijas un senču kultūras mantojuma simboliem, taču tas tāds bija tāpēc, ka tautastērps jau piemita šī simboliskā jēga kopš nācijas veidošanās starpkaru perioda, kad tautastērpi un to simboliskā nozīme tika radīta. Atmodas laikā tas būtu varējis tikt radīts no jauna, ja iepriekš nebūtu jau pastāvējis, taču šī jaunradišana nebija nepieciešama – atlika atcerēties un turpināt, kas arī tika darīts.

Mūsdienās plašākā sabiedrībā zināšanas par 19. gadsimta apģērbu balstītas tajā, kas Atmodas laikā un uzreiz pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas tika pārņemts no agrāko paaudžu pieredzes. Bieži vien tas notika nekritiski, jo par svarīgāku tika uzskatīta starpkaru perioda mantojuma pārņemšana un turpināšana, nevis tā izvērtēšana. Arī skolu mācību programmās tika iekļauta pamatinformācija par latviešu tautastērpiem, kas tiešā veidā atspoguļoja starpkaru perioda zināšanas. Ne velti zinātnisku pētījumu autoriem 21. gadsimtā joprojām daudz darba sabiedrības izglītošanā, lai nošķirtu starpkaru perioda populārāko izdevumu mantojumu no avotos balstītām un zinātniskas izpētes ceļā iegūtām atziņām.

Nobeigums

Apģērba vēsturē, tāpat kā jebkurā citā nozarē, būtiska nozīme bija tam, kādu pētniecības objektu, pieeju un metodes izvēlējās pirmie nozares pārstāvji. Šo izvēli ietekmēja gan iesaistīto personību izglītība, intereses un prioritātes, gan apkārtējie apstākļi, respektīvi, laiks, kurā tas notika. Apģērba, tostarp arī tautas apģērba pētniecība, ir pakļauta procesiem politikā un sabiedrībā, tādējādi jāpatur prātā, ka nācijas veidošanās laikā un nacionālās valsts pastāvēšanas sākumposmā zināšanas par apģērbu bija nepieciešamas nacionālās identitātes, ne objektīvas vēstures veidošanai. Politiskie procesi, kuru argumentācijā tika izmantots tautas apģērbs, bija saistīti ar robežu veidošanu vai nojaukšanu, tādējādi priekšstats par apģērbu labi iekļāvās sava laika pieņēmumi par to, ka vietai ir nozīme, kamēr hronoloģijai jeb apģērba attīstībai laikā nozīmes nav. Laika dimensija pētījumos parādījās, tikai sākot ar 20. gadsimta 30. gadu otro pusi, kad nozare sāka sasniegt zinātnisku līmeni.

Tautas apģērbs un tautastērps ir spēcīgs vizuāls nacionālais simbols. To izmantoja ideoloģiskos nolūkos, īpaši nacionālās pašapziņas celšanai. Kamēr aktīvākie apģērba un ar to saistīto tradicionālās kultūras fenomenu pētnieki un popularizētāji bija mākslinieki un rokdarbnieki un galvenais pieprasījums no sabiedrības puses bija pēc praktiskiem padomiem tautastērpu darinātājiem, visbiežāk tika publicēti atsevišķu

priekšmetu attēli, kas izvēlēti pēc antikvāru principa, savukārt interese par vēsturisku objektivitāti, apģērba vēsturisko attīstību un konteksta izpēti nebija liela. Iezīmējās arī abi izpētes ziņā populārākie periodi, proti, vēlais dzelzs laikmets kā mītiskās, varonīgās un brīvās senatnes laiks, kas liecināja par latviešiem kā pamatnāciju Latvijas teritorijā, un 19. gadsimts kā pēdējais zināmais tradicionālā apģērba valkāšanas laiks pirms pārejas uz pilsētas jeb Eiropas modes apģērbu, tātad laiks, kurā latvieši vēl valkāja apģērbus, kas viņus atšķīra no citām etniskajām grupām. Tādējādi apģērba vēsture radās kā latviešu zemnieku tradicionālā apģērba pētījumi, neiekļaujot citus etnosus un sociālās grupas, un tāda tā lielā mērā saglabājusies līdz mūsdienām.

Radās un vēl ilgi pastāvēja mīti, kuri uz vairākām desmitgadēm ieņēma aksiomātiskas pozīcijas un tiek pamazām pārskatīti tikai pēdējos 40 un īpaši pēdējos 10 gados. Kā viens no galvenajiem mītiem radās jauni, pēc sava laika latviskuma izpratnes veidotie novadu tērpi jeb komplekti, kas ar laiku ieņēma arvien lielāku uniformas veidolu. Šie tērpi pilnā mērā atbilst Ērika Hobsbauma (*Eric Hobsbawm*) formulētajai izgudrotajai tradīcijai⁵⁷, jo neskaidrajā terminu lietojumā un jaunveidoto tērpu komplektācijas un tās estētisko principu pamatojumā tika iekļauts priekšstats par to, ka tie ir seni un autentiski.

Lai arī uz šādiem un līdzīgiem procesiem jaunajās Austrumeiropas nacionālajās valstīs vēlāk zinātniskā doma raudzījās kā uz nacionālisma izpausmi,⁵⁸ šis pats nacionālisms un no tā izrietošā interese pašiem par savu vēsturi faktiski kļuva par apģērba vēstures kā zinātnes nozares rašanās galveno motivējošo faktoru. Izaugot no nacionālās identitātes veidošanas procesa, nacionālpatriotiskiem tautu vienojošiem un pašapziņu ceļošiem centieniem, apģērba vēsture līdz 20. gadsimta 30. gadu beigām jau bija nogājusi nozīmīgu attīstības ceļu un sasniegusi vērā ņemamu zinātnisko briedumu. Tās pozitīvo un daudzsološo attīstību pārtrauca padomju okupācija, kuras dēļ liela daļa iesaistīto personu devās trimdā (Alma un Edvards Paegles, Aleksandra Dzērvīte, Valdemārs Ģinters, Arnolds Spekke, Kārlis Straubergs u. c.) vai cieta no padomju represijām (Ādolfis Karnups). Tik aktīva darbošanās apģērba vēstures zinātniskās pētniecības laukā vairs neatjaunojās, bet starpkaru perioda mantojums kā pēdējais pirms padomju okupācijas radītais zināšanu kopums ieguva mītiskā zelta laikmeta produkta iezīmes.

Mūsdienās apģērba vēstures pētnieku uzdevums ir izvērtēt iepriekšējo paaudžu devumu, tā mērķus un pētījumu rašanās apstākļus. Tas ir ne tikai aizraujošs un atklājumiem bagāts process, bet arī nepieciešamība, lai šī nozīmīgā perioda pētnieciskās atziņas varētu integrēt mūsdienu zinātniskuma prasībām atbilstošā apģērba vēstures stāstā.

57 Hobsbawm, Eric (1983). Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, Eric; Ranger, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–14.

58 Geering, Corinne (2022). "Is This Not Just Nationalism?" Disentangling the Threads of Folk Costumes in the History of Central and Eastern Europe. *Nationalities Papers*, No. 50:4, pp. 722–741; Martinez, Javier. G.; Leerssen, Joep (2018). Dress, design. In: Leerssen, Joep (ed.). *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 94–98.

Raksts sagatavots LU Latvijas vēstures institūta bāzes finansējuma projektā "Latvijas teritorija kā dažādu kultūrtelpu, reliģiju, politisko, sociālo un ekonomisko interešu saskarsmes zona no aizvēstures līdz mūsdienām" (ZD2015/AZ85).

Avoti un literatūra

Nepublicētie avoti

1. Pigozne, Ieva (2021). *Intervija ar Jāni Peteru*. 25.10. Glabājas levas Pigoznes personīgajā arhīvā.

Publicētie avoti

1. Auškāps, Jūlijs (1929). Balināšana un krāsošana latvju dainās. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas dainas*. 3. sēj. Rīga: Literatūra, 25.–40. lpp.
2. Birģele-Paeģle, Alma (1923). Kronika. Dziesmu dienas. *Latvijas Saule*, Nr. 7/8, 70. lpp.
3. Brastiņš, Ernests (1925). *Latvju raksta kompozīcija*. Rīga: Neatkarīgo mākslinieku vienība.
4. Brastiņš, Ernests (1990 [1927]). Mūsu apģērbs. Kur tautu dēļu goda drēbes? [1933]. *Karogs*, Nr. 3, 95.–98. lpp.
5. Dzērvīte, Aleksandra (1937). *Rokdarbu metodika*. Rīga: Valters un Rapa.
6. Dzērvītis, Arvīds (1929). Jostas un prievītes. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas dainas*. 3. sēj. Rīga: Literatūra, 153.–181. lpp.
7. Dzērvītis, Arvīds (1930). Kā latvju zeltene darinājusi un valkājusi vaiņagu. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas dainas*. 6. sēj. Rīga: Literatūra, 207.–224. lpp.
8. Dzērvītis, Arvīds (1931). Sievu cepures. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas dainas*. 8. sēj. Rīga: Literatūra, 327.–344. lpp.
9. Dzērvītis, Arvīds (1931). Pūra veltes, ziedi un knipeles. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas dainas*. 9. sēj. Rīga: Literatūra, 11.–35. lpp.
10. Dzērvītis, Arvīds (1931). *Latviešu tautas uzvalki*. I–XII. Rīga: Latviešu dziesmu svētku biedrība.
11. Dzērvītis, Arvīds; Ģinters, Valdemārs (red.) (1936). *Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē*. Rīga: J. Grīnbergs.
12. Dzērvītis, Arvīds (1939). Latvju rakstu un krāsu kompozīcija. No: Dzērvīte, Aleksandra (red.). *Mājīgs dzīvoklis: kā ērtāk, lietderīgāk un daiļāk iekārtot telpas lauku un pilsētas mājās*. Rīga: Valters un Rapa.
13. Grīnbergs, J. (1936). [Priekšvārds]. No: Dzērvītis, Arvīds; Ģinters, Valdemārs (red.). *Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē*. Rīga: J. Grīnbergs, 3. lpp.
14. Ģinters, Valdemārs (1936). Latviešu tautas tērpa aizvēsture. No: Dzērvītis, Arvīds; Ģinters, Valdemārs (red.). *Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē*. Rīga: J. Grīnbergs, 7.–92. lpp.
15. Heikel, Axel Olai (1909). *Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien*. Helsingfors: Suomalais-Ugrilainen Seura.
16. Jende, Elza (1929). Kā senāk šūdinājuši un rakstījuši kreklus. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas dainas*. 4. sēj. Rīga: Literatūra, 451.–472. lpp.
17. Karnups, Ādolfs (1936). Latviešu tērps pēdējos 350 gados. No: Dzērvītis, Arvīds; Ģinters, Valdemārs (red.). *Ievads latviešu tautas tērpu vēsturē*. Rīga: J. Grīnbergs, 98.–192. lpp.
18. Karnups, Ādolfs; Kivicka, Elga (1939). *Novadu tērpi*. I–XV. Jelgava: Latvijas Lauksaimniecības kamera.
19. Karnups, Ādolfs; Kivicka, Elga (1990–1991). *Novadu tērpi*. Rīga: Krūklis.
20. Kruse, Friedrich (1842). *Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in dem Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements*. Dorpat-Leipzig: Heinrich Laakmann.
21. Niedre, Jānis (1929). Brunči. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas dainas*. 4. sēj. Rīga: Literatūra, 439.–450. lpp.

22. Niedre, Jānis (1931). Sievietes apģērbs Latvijas atsevišķos novados. *Zeltene*, Nr. 16.-19. lpp.
23. Niedre, Jānis. (sast.) (1946). *Latvju raksti*. 3 sējumos. Rīga: VAPP grāmatu apgāds.
24. Paegle, Edvards (1939). *Latvju rakstu ābecīte*. Rīga: Latvijas Bērnu draugu biedrība.
25. Paegle, Edvards (1935). *Latviešu tautasmāksla: īss vēsturisks pārskats*. Rīga: Pagalms.
26. Paegle, Eduards (1990). *Latvju rakstu ābecīte*. Rīga: LSS.
27. Rūķītis, Harijs (1936). *Latvju raksti izšuvumiem*. Rīga: Daiņa.
28. Skrūzītis, Mikus (1895). Latviešu tautas apģērbs savā vēsturiskā attīstībā un nozīmē. *Austrums*, Nr. 1, 10.-13. lpp.
29. Spekke, Arnolds (1934). *Vecākie latvju tautas apģērba zīmējumi*. Rīga: A. Gulbis.
30. Spekke, Arnolds (1935). *Latvieši un Livonija 16. gs.* Rīga: A. Gulbis.
31. Straubergs, Kārlis (1930). Latviešu tērps un viņa raksta ornamentika. No: Balodis, Francis; Šmits, Pēteris (red.). *Latvieši*. Rīga: Valters un Rapa, 322.-356. lpp.
32. Šmits, Pēteris (1927). Par seno latviešu apģērba krāsu. No: *Filologu biedrības raksti*. 3. sēj. Rīga: Filologu biedrība, 7.-35. lpp.
33. Šmits, Pēteris (1929). Vērpšana un aušana tautas dziesmās. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 3. sēj. Rīga: Literatūra, 1.-24. lpp.
34. Šmits, Pēteris (1929). Kā senāk jaunieši kājas āvuši. No: Klaustiņš, Roberts. (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 4. sēj. Rīga: Literatūra, 409.-424. lpp.
35. Ulanowska, Stefania (1891). *Łotysze Inflant Polskich*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
36. Ujanovska, Stefānija (2017). *Poju Inflantijas latvieši. Etnogrāfisks tēlojums*. Rēzekne: RTA.
37. Veilands, Ernests (1930). Senais vīriešu apģērbs. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 5. sēj. Rīga: Literatūra, 237.-307. lpp.
38. Zariņš, Rihards (sast.) (1924-1931). *Latvju raksti = Ornament letton: Tautas māksla uzvalkos, audumos, būvēs, podniecībā utt. Pēc materiāliem valsts un privātos krājumos*. Rīga: Valstspapīru spiestuve.
39. Zariņš, Rihards (1929). Villaine. No: Klaustiņš, Roberts (sast.). *Latvju tautas daiņas*. 3. sēj. Rīga: Literatūra, 107.-116. lpp.
40. Zariņš, Rihards (sast.) (1990). *Latvju raksti = Ornament letton. Tautas māksla uzvalkos, audumos, būvēs, podniecībā utt. Pēc materiāliem valsts un privātos krājumos*. Paris: Le livre letton; Latvijas Grāmata.

Literatūra

1. Bula, Dace (sast.) (2014). *Latviešu folkloristika starpkaru periodā*. Rīga: Zinātne.
2. Bula, Dace (2014). Latviešu folkloristika starpkaru Eiropā. No: Bula, Dace (sast.). *Latviešu folkloristika starpkaru periodā*. Rīga: Zinātne, 14.-66. lpp.
3. Geering, Corinne (2022). "Is This Not Just Nationalism?" Disentangling the Threads of Folk Costumes in the History of Central and Eastern Europe. *Nationalities Papers*, No. 50:4, pp. 722-741.
4. Hobsbawm, Eric (1983). Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, Eric; Ranger, Terence (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-14.
5. Jansone, Aija (2009). Rihards Zariņš un "Latvju raksti". *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 3, 93.-118. lpp.
6. Jansone, Aija (2021). Rihards Zariņš un izdevums "Latvju raksti". No: Kalnača, Ieva; Lāce, Māra (sast.). *Rihards Zariņš. 1869-1939. Ko Latvijas meži šalc*. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 475.-494. lpp.
7. Karlsona, Anete (2013). *Dziesmu svētki un tautiskā tērpa attīstība Latvijā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā*. Rīga: Zinātne.
8. Ķikuts, Toms (2016). 1896. gada Latviešu etnogrāfiskā izstāde - laikmeta lieciniece. No: Stinkule, Sanita (sast.). *1896. Latviešu etnogrāfiskā izstāde*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, Neputns, 16.-87. lpp.
9. Martinez, Javier G.; Leerssen, Joep (2018). Dress, design. In: Leerssen, Joep (ed.). *Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 94-98.
10. Pīgozne, Ieva (2020). Tradicionālā apģērba novadu izveides varianti. Latgales piemērs. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, Nr. 2, 5.-31. lpp.

11. Stinkule, Sanita (2013). Pieminekļu valdes etnogrāfisko ekspedīciju vākumi. No: *Pieminekļu valdei - 90. Pieminekļu valdes mantojums Latvijas Nacionālā Vēstures muzeja krājumā*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, 97.-123. lpp.
12. Welters, Linda; Lillethun, Abby (2018). *Fashion History. A Global View*. London; New York: Bloomsbury Academic.
13. Worth, Rachel (2018). *Clothing and Landscape in Victorian England. Working-Class Dress and Rural Life*. London; New York: Bloomsbury Visual Arts.
14. Zelče, Vīta (2019). Latviešu nācijas izgudrošana un iztēlošana: jaunlatviešu laiks. No: Straube, Gvido (sast.). *Valsts valstī. Latvija - Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 109.-110. lpp.

IEVA PĪGOZNE

Foundations of Latvian Dress History: Literature and Legacy from the First Half of the 20th Century

Summary

This article offers an overview of the most significant publications on the history of Latvian dress by scholars and enthusiasts in the first half of the 20th century, along with a reassessment of their importance. The aim is to examine the body of literature produced on Latvian dress history during this period – particularly in the interwar years – and to analyse the circumstances of its emergence, its significance, and its influence on both contemporary and later research.

Driven by the search for national identity, interwar researchers laid the foundations for the academic study of dress history in Latvia, focusing primarily on the attire of Latvian peasants in the late Iron Age and the 19th century. Their work explored individual garments, decorative elements, and regional variations. However, it excluded the clothing of other ethnic groups and social strata, as well as broader regional contexts. Reconstructions of full outfits – often idealised and not always chronologically accurate – had a considerable influence on both their contemporaries and subsequent generations of scholars.

By the late 1930s, the most influential studies in the field had been published, and the discipline had reached a certain degree of maturity. Nevertheless, its further development was abruptly halted by the Soviet occupation and the outbreak of the Second World War.

Keywords: dress history, history of research, literature, 20th century, Interwar period, folk costume

DINA GAILĪTE

Tiesu kalendāri – 19. gadsimta latviešu juridiskās kultūras straujā lēciena spogulis

Kopsavilkums

Latviešu juridiskā kultūra 19. gadsimtā piedzīvoja būtisku transformāciju: principiāli mainījās ne vien latviešu tiesiskā situācija, bet arī veidi, kā tika iegūta juridiska informācija. Gadsimta sākumā likumus latviski tulkoja un baznīcās izsludināja vācbaltiešu mācītāji, bet gadsimta nogalē likumu tulkošanas, juridiskās palīdzības sniegšanas un tiesiskās izglītošanas lomu aktīvi uzņēmās pirmās akadēmiski izglītotās latviešu juristu paaudzes. Edvarta Skujenieka un Friča Kārkluvka izdotie tiesu kalendāri plašam lasītāju lokam piedāvāja ne vien praktiskus padomus amata pienākumu pildīšanai pagasta pašvaldībā, kā arī savu tiesību aizsardzībai, ko latvieši pašu spēkiem laukos varēja īstenot zemākā līmeņa tiesās, bet arī pirmo reizi latviešu valodā aplūkoja teorētiskas tiesību zinātnes problēmas un mērķtiecīgi attīstīja juridisko terminoloģiju. Tādējādi tiesu kalendāri kā sava veida juridiskā periodika ir viena no liecībām latviešu juridiskās kultūras straujajai attīstībai 19. gadsimta gaitā.

Atslēgvārdi: latviešu juridiskā kultūra, juridiskās preses vēsture, juridiskie almanahi, juridiskā terminoloģija, Baltijas provinces

No tiesību objekta – par tiesību subjektu

Simtgadi starp Kurzemes un Vidzemes zemnieku brīvlatīšanu 19. gadsimta otrajā desmitgadē un Latvijas dibināšanu 1918. gadā mēdz poētiski dēvēt par valsts uvertūru. Valsts dibinātājs latvietis nebija “pēkšņi nokritis no debesīm vai izniris no jūras dzelmes”¹ – politiskā nācija dzima plašos un savstarpēji saistītos tiesiskās,

1 Bērziņš, Māris (2018). Sejas izteiksme. No: Gerharde-Upeniece, Ginta (sast.). *Portrets Latvijā. 20. gadsimts. Sejas izteiksme*. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 15. lpp.

saimnieciskās un kultūras emancipācijas procesos, kas ritēja iepriekšējo aptuveni simt gadu periodā, un šo daudzo procesu kopumu sauc par latviešu nacionālo Atmodu. Šim būtiskajam Latvijas vēstures posmam ir veltīti dažādu nozaru pētījumi, kas it īpaši pēdējos gados piedāvā jaunatklātos avotos un iepriekš neiezīmētos kontekstos balstītu, kā arī starpdisciplināru skatījumu.²

Izšķiroša nozīme nacionālās Atmodas procesos, bez šaubām, bija pārmaiņām latviešu tiesiskajā stāvoklī: tiesību vēsturnieks Jānis Lazdiņš ceļu, ko 19. gadsimta gaitā piedzīvoja Vidzemes un Kurzemes un ar zināmu laika nobīdi arī Latgales latvieši,³ kodolīgi nodēvējis par pārtapšanu no “objekta” par “subjektu”.⁴

Izmaiņu procesi aizsākās vēl pirms dzimtbūšanas atcelšanas, tostarp ar labvēlīgajiem 1804. gada Vidzemes zemnieku likumiem. Salīdzinot ar tiem, Kurzemes (1817) un Vidzemes (1819) zemnieku brīvlaišanas likumos⁵ ietvertie noteikumi nedeva nekādas garantijas iespējai saglabāt lietojumā vai iegūt īpašumā zemnieku līdz tam apstrādāto zemi (t. s. “putna brīvība”). Pakāpeniskus uzlabojumus nesa 1849. un 1860. gada Vidzemes zemnieku likumi un 1863. gada Kurzemes zemnieku likumi; 1867. gadā Kurzemē, bet 1868. gadā Vidzemē tika izbeigta kļaušu rente; 1863. gada pasu likums pieļāva lielāku pārvietošanās brīvību; 1865. gadā muižniekiem tika atņemtas tiesības sodīt zemniekus ar miesas sodiem (šādas tiesības līdz 1904. gadam saglabāja pagasttiesas); 1866. gadā notika Baltijas guberņu pagastu pašvaldību reforma, gandrīz pilnībā “atraujot” pagastu pārvaldi un pirmās instances tiesas spriešanu no muižas ietekmes un nododot to pašu zemnieku rokās, 1889. gadā uz Krievijas Impērijas Baltijas guberņām attiecināja 1864. gada Tiesu nolikumu, Kriminālprocesa nolikumu un Civilprocesa nolikumu, 1889. gadā tika pieņemts Baltijas guberņu pagasta tiesu nolikums, kas unificēja zemnieku tiesu iekārtu, u. tml.⁶

2 Sk., piemēram: Stinkule, Sanita (sast.) (2016). *1896. Latviešu etnogrāfiskā izstāde*. Rīga: Neputns; Straube, Gvido (sast.) (2020). *Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka; Jēkabsons, Ēriks (sast.). *Latvijas zemes no 19. gadsimta beigām līdz 1918. gadam. Ceļš līdz valstij*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka; Ijabs, Ivars (2023). *Nepateicīgie. Latviešu politiskās domas pirmsākumi Eiropas kontekstos*. Rīga: Jumava.

3 Svarīgākais atskaites punkts – personiskās brīvības iegūšana jeb dzimtbūšanas atcelšana vispirms notika Krievijas Impērijas “eksperimentālajā laboratorijā” – Baltijas guberņās, tostarp Kurzemē (1817) un Vidzemē (1819), bet Latgalē (1861), kas atradās Vitebskas guberņas sastāvā, reizē ar pārējām impērijas teritorijām.

4 Plašāk sk.: Lazdiņš, Jānis (2013). Dzimtbūšanas atcelšana, pagasta sabiedrības organizācija un nacionāli valstiskas domāšanas pirmsākumi. No: Stradiņš, Jānis (galv. red.). *Latvija un latvieši*. 2. sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 173.–196. lpp.

5 Ņemot vērā tā brīža oficiālās publikācijas krievu un vācu valodā, likumu nosaukumos latviešu valodā precīzāk būtu Vidzemes vietā lietot Livonijas jēdzienu. Ziņas par brīvlaišanas likumu nosaukumiem krievu valodā un oficiālo publikāciju sk., piemēram: Lazdiņš, Jānis (2024). Latvijas publisko tiesību vēstures pamati. No: Ziemeļe, Ineta; Osipova, Sanita (zin. red.). *Publiskās tiesības. Ievads*. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 50. lpp.

Tomēr autore šajā rakstā izmanto tradicionāli lietotos nosaukumus, kas ieviesti līdz ar pirmajiem likumu tulkojumiem latviešu valodā; sk., piemēram: [Brockhusen, Christoph Wilhelm] (1820). *Likumi Vidzemes zemniekiem doti*. Mitau: Steffenhagen und Sohn.

6 Sistemātisku pārskatu par Krievijas Impērijas laika tiesībām Latvijas teritorijā sk.: Lazdiņš, Jānis (2024). Latvijas publisko tiesību vēstures pamati, 49.–69. lpp.

19. gadsimta 60. gados beidzot masveidīga kļuva māju iepirkšana “par dzimtu”⁷ – šī pirmā zemnieku saskare ar nekustamā īpašuma darījumiem nebija vienkārša, jo līgumu, visbiežāk vācu valodā, parasti sagatavoja muižas īpašnieks, bet neizglītotajam un tiesību jautājumos pilnīgi nepieredzējušajam zemniekam nācās tam tikai piekrist.

Latviešu saimnieciskie panākumi gadsimta otrajā pusē radīja izglītības iespējas un pamatu nacionālās inteliģences tapšanai: turīgākie zemnieki un pilsētnieki sāka skolot bērnus ģimnāzijās un universitātēs, un interese pakāpeniski radās arī par tieslietu studijām: vairāk nekā simts no pāri par 1200 latviešu studentiem 19. gadsimta otrajā pusē ieguva jurista diplomu.⁸ Lielākā daļa no viņiem gan pievērsās sabiedriskajai darbībai un žurnālistikai, tomēr vairāki desmiti uzsāka arī juridisko praksi, galvenokārt kļūdami par advokātiem. Tādējādi gadsimta nogalē pirmo reizi kļuva pieejama kvalificēta juridiskā palīdzība latviešu valodā – kaut arī advokāti koncentrējās tikai dažās lielākajās Latvijas pilsētās (Rīgā, Jelgavā u. c.), viņu pakalpojumi lielākajai daļai zemnieku bija pārāk dārgi un juridiskās palīdzības sniedzēju attiecībā pret iedzīvotāju skaitu joprojām bija pārāk maz.⁹ Pats juridiskās palīdzības pieejamības fakts bija sevišķi nozīmīgs, ņemot vērā to, ka saziņa Krievijas Impērijas valsts iestādēs, tostarp tiesu sistēmā (izņemot pagastu tiesas un daļēji arī miertiesas), notika vācu un krievu, bet pēc 1889. gada reformas vairs tikai krievu valodā.

Vienlaikus kuriozs ir fakts, ka vēl pirms pirmo latviešu advokātu prakses uzsākšanas latviešu lasītājs jau sastapās ar advokāta profesijas stereotipisku atainojumu presē (naudas kārs “aitiņu” apcirpējs, kam nevar uzticēties)¹⁰ – šāda satura no vācu valodas tulkots dzejolis “Pēterburgas Avīzēs” publicēts tieši 1862. gadā, kad saskaņā ar tiesību vēsturnieka Zigurda Z. Zīles veikto pētījumu pirmais latvietis tikai ieguva jurista diplomu – tas bija Jānis Getlers (1828–1893), kurš absolvēja Tartu Universitāti un vēlāk, visticamāk, pilnībā pārvācojās.¹¹ Ar izglītotu juristu trūkumu un dārdzību Zigurds Z. Zīle skaidro arī “kaktu advokātu” popularitāti 19. gadsimta 60.–80. gados – laikā, kad notika visintensīvākā māju izpirkšana un juridiski padomi zemniekiem bija akūti nepieciešami.¹²

7 Lidz 1861. gadam Vidzemē bija izpirktas tikai 209, bet Kurzemē 1869 zemnieku mājas, savukārt 1865.–1875. gadā Vidzemē no muižām izpirka ap 12 000 māju, bet Kurzemē – 9256 mājas. Sk.: Švābe, Arveds (red.) (1953–1955). *Latvju enciklopēdija*. 2. sēj. Stokholma: Trīs zvaigznes, 1593. lpp.

8 Zīle, Zigurds Z. (1989). Origin and Development of the Latvian Legal Profession: The Century before Independence. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 20, No. 1, p. 7.

9 Par pirmo praktizējošo latviešu advokātu uzskata Pēterburgā un Maskavā studējušo Fridrihu Veinbergu (1844–1924), kurš savu praksi atvēra Rīgā. Viņam sekoja laikabiedri advokāti Jānis Einbergs, Krišjānis Kalniņš, Jānis Zaķītis, Fridrihs Grosvalds, Jānis Klāviņš u. c. Plašāk sk.: Zīle, Zigurds Z. (1989). Origin and Development of the Latvian Legal Profession, pp. 10–16.

10 [Anon.] (1862). Advokāta ziņģe. *Pēterburgas Avīzes*, 20.08., 59.–60. lpp.

11 Zīle, Zigurds Z. (1989). Origin and Development of the Latvian Legal Profession, p. 11.

12 Turpat, pp. 42–46.

Juridiskās informācijas strauji pieaugošā vērtība

Krievijas Impērijas centrālās varas un vācbaltiešu vietējās elites no “ārpusē” aizsāktie latviešu tiesiskā stāvokļa reformu procesi 19. gadsimtā raisīja arī “iekšēju” nepieciešamību pēc pārmaiņām: iesaistoties saimnieciskajā un sabiedriskajā aprītē, bija vajadzīgas arvien lielākas juridiskās zināšanas un prasmes savu personisko tiesību un interešu aizstāvībai, bet lauku iedzīvotājiem tās bija nepieciešamas arī pagastā, kas pakāpeniski kļuva par zemnieku pārziņā esošu pašvaldību, tostarp arī ar tiesas un policijas funkcijām. Šie ārējie un iekšējie procesi ievērojami veicināja latviešu juridiskās kultūras attīstību,¹³ turklāt 19. gadsimta gaitā būtiski mainījās veidi, kā tika iegūtas zināšanas par spēkā esošajiem likumiem, to izpratni un piemērošanu, ievērojami pieauga latviešu valodā publicētu juridisku tekstu apjoms, attīstījās juridiskā valoda, terminoloģija u. tml.

Jāatgādina, ka līdz pat dzimtbūšanas atcelšanai galvenie likumdevēja un zemnieku kārtas “starpnieki” bija vācbaltiešu mācītāji, kas bija gan likumu tekstu tulkotāji (tostarp vairāki vācbaltiešu garīdznieki valsts uzdevumā tulkoja latviešu valodā arī Vidzemes un Kurzemes brīvlaišanas likumus), gan izsludinātāji draudzēm dievkalpojumu laikā, turklāt viņiem bija arī pienākums veikt draudžu “tiesisko audzināšanu”, izskaidrojot likumus un veicinot likumpaklausību. Arī pirmos latviešu valodā publicētos likuma komentārus – Kurzemes zemnieku brīvlaišanas likuma skaidrojumus¹⁴ – sarakstījis zemestiesas tiesnesis Georgs fon Engelhardts (*Georg von Engelhardt*, 1775–1862), bet latviski tulkojis mācītājs Johans Kristofs Kēlers (*Johann Christoph Köhler*, 1775–1853).¹⁵

-
- 13 Juridiskā kultūra un tiesiskā apziņa ir tiesību vēstures un tiesību socioloģijas pētniecības objekti un termini. Terminam “juridiskā kultūra” (vācu: *Rechtskultur*, angļu: *Legal Culture*) var tikt piešķirta dažāda nozīme: juridiskā kultūra kā tiesiskā realitāte iepretī “rakstītajām” tiesību normām; juridiskā kultūra kā konkrētas valsts tiesiskā sistēma (tiesiskais regulējums un tiesību prakse); juridiskā kultūra kā sinonīms tiesību saimes jēdzienam (piemēram, romāņu-ģermāņu tiesību saime jeb juridiskā kultūra); juridiskā kultūra kā noteiktas sabiedrības vērtības, idejas un attieksme pret tiesībām u. c. Sk.: Nelken, David (2014). Thinking About Legal Culture. *Asian Journal of Law and Society*, Vol. 1, Issue 2, pp. 1–20; Raiser, Thomas (2007). *Grundlagen der Rechtssoziologie*. 4. neugefasste Auflage. Tübingen: Mohr Siebeck, S. 310–318. Šajā rakstā termins “juridiskā kultūra” tiek izmantota kā virsjēdziens, kas raksturo kādas noteiktas sabiedrības tiesisko realitāti noteiktā laika posmā no visdažādākajiem skatupunktiem, tostarp par raksturlielumiem izmantojot tiesisko apziņu jeb attieksmi pret likumu, tiesiskās sistēmas attīstības pakāpi, tiesību praksi, sabiedrības locekļu juridiskās zināšanas, juridiskās valodas un terminoloģijas attīstību, juridiskās izglītības kvalitāti u. tml. Vairāk par latviešu juridiskās kultūras attīstību sk.: Osipova, Sanita (2013). Latviešu juridiskā kultūra un tiesiskā apziņa. No: Stradiņš, Jānis (galv. red.). *Latvija un latvieši*. 3. sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 151.–178. lpp.
- 14 [Engelhardt, Georg von] (1818). *Kādi vārdi dēļ labākas saprašanas to jauno likumu priekš Kurzemes zemniekiem*. Jēlgava: Stefenhagens un dēli.
- 15 Plašāk sk.: Gailīte, Dina (2023). Senākie drukātie juridiskie teksti latviešu valodā. *Jurista Vārds*, Nr. 30, 22.–33. lpp.; Gailīte, Dina (2023). Juridisko tekstu seniespiedumi latviešu valodā: Latvijas juridiskās kultūras daļa. No: Lazdiņš, Jānis (red.). *Tiesību ierobežojumu pieļaujamība un attaisnojamība demokrātiskā tiesiskā valstī*. Latvijas Universitātes 81. starptautiskās zinātniskās konferences tiesību zinātnes rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 378.–387. lpp.

Būtiski pieminēt, ka brīvlaišanas likumi ieviesa arī oficiālās publikācijas pirmos aizmetņus latviešu valodā: Kurzemē “Latviešu Avīzes” (kopš 1822), bet Vidzemē “Vidzemes Latviešu Avīzes” (kopš 1824) sāka publicēt tiesu, mantojuma atklāšanās, izsoļu u. tml. tiesiski saistošus paziņojumus, kaut arī līdz pat gadsimta beigām šādus paziņojumus draudzēm mācītājs vai ķesteris joprojām nolasīja arī pēc dievkalpojuma baznīcā.¹⁶

Līdz ar zemnieku brīvlaišanu juridiska satura tekstu apjoms latviešu valodā pakāpeniski sāka pieaugt: arvien biežāk parādījās likumu tulkojumi – lai arī parasti pāris gadus pēc likuma spēkā stāšanās un oficiālās izsludināšanas krievu un vācu valodā.

Būtisku ieguldījumu tiesiskajā izglītošanā deva latviešu laikraksti, kuru popularitāte līdz ar pirkspējas un lasītprasmes pieaugumu, kā arī “nacionālās sajūsmas” vilni 19. gadsimta gaitā strauji palielinājās, piemēram, Krišjāņa Valdemāra dibinātā laikraksta “Pēterburgas Avīzes” sadaļa “Ķeizara pavēlēšanas” pārstāstīja likumdošanas jaunumus, kā arī publicēja atsevišķus likumus, kas varēja skart lasītāju intereses.¹⁷ Šo publikāciju veidotāji laikrakstā nav norādīti, bet var pieņemt, ka to autors varētu būt viens no pirmajiem juridisko izglītību ieguvušajiem latviešiem – Jānis Frīdemanis (1837–1899), kas esot bijis “Pēterburgas Avīžu” redakcijas locekļu domubiedrs.¹⁸ Visādā ziņā šīs publikācijas ir lietpratīgas un vienlaikus arī lasītājam viegli uztveramas. “Pēterburgas Avīžu” aizsākto tiesiskās izglītošanas darbu vēlāk turpināja citi latviešu laikraksti, un to var skaidrot arī ar juridiski izglīto to latviešu aktīvo iesaisti preses darbā.¹⁹

Sevišķu vietu juridiskās informācijas ainavā ieņēma pirmais latviešu juridiskais laikraksts – autodidakta Māteru Jura (1845–1885) izdots “Tiesu Vēstnesis” (1880–1884). Māters cerēja, ka šis izdevums kļūs par “pagastu tiesu un valdes orgānu”, kas nāks “zemnieku kārtai par labu”, un izvirzīja divus galvenos mērķus: sniegt atbalstu pagastu “amata vīriem” un pagasttiesu tiesnešiem viņu pienākumu izpildē, kā arī informēt par gaidāmo tiesu reformu.²⁰ Ļoti lielu uzmanību Māters

16 Gailīte, Dina (2023). Senākie drukātie juridiskie teksti latviešu valodā, 22.–33. lpp.

17 Piemēram, likums par skolām Krievijas pārvaldītajā Polijas daļā. Sk.: [Anon.] (1864). Visaugstākais ukazs par zemākām jeb elementārskolām Poļu valstī. *Pēterburgas Avīzes*, 01.10., 1. lpp.
Likums par rekrūšu iesaukšanu. Sk.: [Anon.] (1864). Visaugstākais Manifests. *Pēterburgas Avīzes*, 29.10., 1. lpp.
Likums par tiesu reformas ieviešanu. Sk.: [Anon.] (1864). Ukazs Valdīdamam Senātam. *Pēterburgas Avīzes*, 03.12., 1. lpp. u. c.

18 Zile, Zigurds Z. (1989). Origin and Development of the Latvian Legal Profession, p. 11.

19 Fridrihs Veinbergs bija “Baltijas Vēstneša” un “Rīgas Lapas” redaktors un publicējās arī citos laikrakstos; Aleksandrs Vēbers nodibināja “Balsi” un kādu laiku vadīja “Baltijas Vēstnesi”; Fricis Bergmanis un Jānis Pliekšāns bija “Dienas Lapas” redaktori; Jānis Čakste izdeva “Tēvijū”; dažādos laikrakstos publicējās Jānis Kalniņš, Fricis Kārkluvāls, Kristaps Valters, Pēteris Stučka u. c.

Plašāk sk.: Zile, Zigurds Z. (1989). Origin and Development of the Latvian Legal Profession, pp. 11–29.

20 Juris Māters (1880). Kādēļ “Tiesu Vēstnesis” iznāk. *Tiesu Vēstnesis*, 24.12., 1. lpp.

veltīja juridiskiem padomiem saistībā ar māju izpirkšanu.²¹ Mātera biogrāfi norāda, ka viņu vadījusi praktiskajā darbā gūtā pārlicība, ka latviešiem nav nekādas tiesiskās apziņas un ka viņu tiesības netiek ievērotas, jo viņi nezina likumus un tos nesaprot,²² tāpēc viņš centies audzināt latviešu zemniekus par pilntiesīgiem pilsoņiem, kas apzinās savas tiesības.²³ Līdzīga misijas apziņa vadīja daudzus citus šā laikmeta sabiedriskos darbiniekus, kas pievērsās tautas tiesiskajai izglītošanai.

19. gadsimta otrajā pusē parādījās arī pirmie plašākie pašu latviešu veiktie tiesību aktu tulkojumi un kopumā notika strauja latviešu juridiskās terminoloģijas attīstība.²⁴ No vairākiem jau iepriekš pieminētā Māteru Jura veiktajiem tiesību aktu tulkojumiem nozīmīgākais ir gandrīz 1000 lappušu biezā “Vidzemes un Kurzemes privāttiesību likumu grāmata” (1885),²⁵ kuras nozīmi latviešu juridiskās terminoloģijas attīstībā tiesību vēsturnieks Arveds Švābe salīdzinājis ar Ernsta Glika (*Ernst Glück*) veiktā Bībeles tulkojuma ietekmi uz latviešu valodu.²⁶ Tomēr juridiskās terminoloģijas vēsturē plašāk zināms ir cits tulkotājs – Pēterburgas Universitātes Juridiskās fakultātes absolvents, prokuratūras ierēdnis, vēlāk advokāts Andrejs Stērste (1853–1921), kura 1864. gada Tiesu nolikumu tulkojums²⁷ skaidrības un labskanības dēļ izkonkurēja Dobeles mācītāja vācbaltieša Augusta Bilenšteina (*August Bielenstein*, 1826–1907) veikumu. Stērstes kā tulkotāja un terminologa panākumu pamatā bijusi ne vien viņa akadēmiskā juridiskā izglītība, bet arī valodas izjūta un padziļinātā interese par latviešu gramatiku, kā arī sadarbība ar valodnieku Kārli Milēnbahu (1853–1916).²⁸ Mazāk zināmi ir citi tiesību aktu tulkotāji – latviešu juristi, piemēram, Kurzemes

21 Plašāk par Māteru Juri sk.: Gailīte, Dina (2023). Autodidakts Māteru Juris un pirmais latviešu juridiskais izdevums “Tiesu Vēstnesis”. *Jurista Vārds*, Nr. 50, 22.-31. lpp.

22 Unams, Žanis (1935). Avīzniecības nodibināšanās un tautiskā laikmeta avīzniecība. No: Bērziņš, Ludis (red.). *Latviešu literatūras vēsture*. 2. sēj. Rīga: Literatūra, 150.-151. lpp.

23 Līgotņu Jēkabs (1924). Māteru Juris kā žurnālists un redaktors. No: Māteru Juris. *Kopotī raksti*. 1. sēj. Rīga: A. Gulbja apgādībā, 82. lpp.

24 Par latviešu juridisko valodu sk.: Birziņa, Līna (1991). *Latviešu juridiskās terminoloģijas attīstība XIX-XX gs.* Rīga: Latvijas Universitāte.

25 [Māters, Georgs] [sast.] (1885). *Vidzemes un Kurzemes Privāttiesību Likumu grāmata*. Liepāja: G. L. Zimmermann.

Šis izdevums ir Mātera tulkoti un komentēti izvilkumi no tiesību zinātni doktora Frīdriha Geoga fon Bunge (*Friedrich Georg von Bunge*, 1802-1897) 1864. gadā pabeigtās Baltijas provinču tiesību kodifikācijas trešās (privāttiesību) nodaļas, ko tiesību vēsturē sauc arī par Baltijas Civillikumu.

26 Sk.: Švābe, Arveds (1991). *Latvijas vēsture 1800-1914*. 3. izd. 1. sēj. Rīga: Avots, 21. lpp.

Švābes vērtējuma pamatā ir fakts, ka Māters faktiski iedibināja civiltiesību terminoloģiju latviešu valodā un daļa no šīs terminoloģijas atrodama arī pašlaik spēkā esošajā Latvijas Civillikumā (1937). Plašāk sk.: Švābe, Arveds (1935). Civillikumi [recenzija]. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, Nr. 4, 863.-873. lpp.; Apsītis, Hermanis (1935). Māteru Juris kā tiesībnieks. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, Nr. 2, 229. lpp.

27 [Stērste, Andrejs] [sast.] (1889). *Ķeizara Aleksandra II. Tiesu Ustavi izdoti uz ķeizara Aleksandra Aleksandroviča pavēli. Pēc 1883. g. izdevuma un 1886. un 1887. g. turpinājumiem un Nolikumi par tiesu un zemnieku iestāžu reformu Baltijas guberņās un Nosacījumi par šo likumu spēkā celšanu*. Jelgava: Sieslacka drukātava.

28 Birziņa, Līna (1991). *Latviešu juridiskās terminoloģijas attīstība*, 7.-12. lpp.; Stērste, Elza (1933). Stērstu Andreja dzīve un darbs. No: Stērstu Andrejs. *Kopotī raksti*. Rīga: Zemnieka domas, 19.-20. lpp.

gubernas ierēdņa, valsts padomnieka Andreja Stirnes (1858–1905)²⁹ tulkojumā 1897. gadā iznāca “Likumi par kara klausību”, bet advokāts Tenis Ore (1860–1919)³⁰ tulkoja 1860. gada Vidzemes zemnieku likumus.³¹

Lai izprastu latviešu tiesisko situāciju un juridiskās informācijas pieejamību 19. gadsimta nogalē, būtiski ir ņemt vērā arī valodas lietojumu Krievijas Impērijas valsts iestādēs, tostarp arī tiesu sistēmā. Tas bija laiks, kad tika uzsākti aktīvi impērijas centralizācijas un unifikācijas pasākumi: vienādota valsts pārvalde, uzspiesta krievu valodas un “oficiālās reliģijas” – pareizticības – izplatība impērijas “nekieviskajās” daļās. Vēsturiski atšķirīgo Baltijas provinču gadījumā tas nozīmēja mērķtiecīgu vietējās vācbaltiešu elites lomas mazināšanu, vācu valodas aizstāšanu ar krievu valodu, krievu ierēdņu iecelšanu u. tml.

Rusifikācijas pasākumi, bez šaubām, skāra arī latviešus. Kultūras vēsturē plaši aplūkota ir, piemēram, krievu valodas kā mācību valodas ieviešana pagastu skolās. Mazāk apzināta turpretī ir valodas barjeras problēma, kas ietekmēja latviešu iespējas aizstāvēt savas tiesības. Pārskatu par situāciju pēc 1889. gada tiesu un pagasta reformām Baltijas gubernās dažas desmitgades vēlāk retrospektīvi aplūkoja tobrīd vēl Pēterburgas Universitātes tieslietu students Kārlis Ducmanis (1881–1943), apcerē “Iz Baltijas provinču tiesībām” veltot šim jautājumam nodaļu “Latviešu valoda Baltijas tiesās”,³² kurā raksturota situācija, kad “vācu tiesas” ir nomainītas ar “krievu tiesām”. Latviešu (un igauņu, kā arī zviedru) valodas kā “vietējās valodas” vai “vietējās izloksnes” lietošana paralēli oficiālajai krievu valodai ar Pagastu tiesu nolikumā paredzēto atrunu – “pagaidām, līdz sevišķu nosacījumu izdošanai šinī lietā” – tiek pieļauta ierobežotā apjomā tikai zemnieku tiesās: pagasta tiesās un daļēji arī pagastu virstiesās un vienīgi tad, ja vietējā pagastā vairāk par pusi iedzīvotāju runā šajā valodā. Tādējādi Ducmaņa ieskatā “abējās tiesu sistēmās latviešu (un igauņu) valoda paliek kā bārenīte, kaut gan neviens nevar noliegt un nenoliedz, ka valodas vijīgai, netraucētai lietošanai ir acīm redzama milzu nozīme tur, kur jāizskaidrojas sīki un pamatīgi par savu taisnību un tiesībām par mantu, godu, brīvību un dažreiz arī par pašu dzīvību”³³.

Praksē ar latviešu valodas zināšanām tomēr pietika tikai pirmajā jeb pagasttiesas līmenī, jo apelācijas instance – pagasta virstiesa – savus lēmumus un spriedumus pieņēma tikai krievu valodā un tālākais process (kasācijas instance – miertiesnešu sapulce) notika vairs tikai krievu valodā. Kārlis Ducmanis arī norāda, ka pagasta

29 Sk. nekrologu: [Anon.] (1905). Andrejs Stirne. *Latviešu Avīzes*, 28.05., 3. lpp.

30 Zile, Zigurds Z. (1989). Origin and Development of the Latvian Legal Profession, p. 22.

31 [Jakobi, Jegor V.] [sast.] (1899). *Vidzemes zemnieku likumi*. Rīga: E. Plāte.

Par Teni Ori sk.: Zile, Zigurds Z. (1989). Origin and Development of the Latvian Legal Profession, p. 22.

32 Ducmanis, Kārlis (1913). *Iz Baltijas provinču tiesībām*. Rīga: P. Bērziņa grāmatu pārdošanas apgādiņa, 343.-357. lpp.

33 Turpat, 343. lpp.

virstiesu priekšsēdētāju un miertiesnešu amatos sistemātiski tiek ieceltas personas, kas nāk no citām Krievijas guberņām, proti, “svešinieki, kuriem ar vietējiem apstākļiem (un nereti ar vietējiem provinču likumiem) ir jāšak iepazīties tikai pēc tam, kad tie ir jau sākuši savu amatu izpildīt”³⁴. Dabiski, šādi tiesneši nezina “vietējās valodas”. Līdzās pārlicēbai par to, ka šādos apstākļos vairākums latviešu, kuri neprot krievu valodu, nespēj pilnvērtīgi izmantot tiesu sistēmu savu tiesību aizstāvībai, Ducmanis pauž arī bažas par latviešu valodas noniecināšanu:

Skarbā pretrunā tas stāv ar mūsu tiesību apziņu un pašcienību tādēļ, ka latvieši, igauņu un zviedru valodas tak nav nekādi mežoņu dialekti, bet ir kultūras ziņā augstu stāvošu tautu valodas. Un pie tam še ir runa par tādām tiesām, kurās gandrīz vienīgi vietējie iedzīvotāji tiesājas, kurām jāstāv tuvu tautai un kuras arī no paša likumdevēja kā tādas ir domātas!³⁵

Tiktāl šī raksta autore ir iezīmējusi latviešu tiesiskās situācijas un juridiskās kultūras ainu, kāda tā bija 19. gadsimta nogalē, lai šajā kontekstā aplūkotu divus šai laikā izveidotus almanahus – tieslietu jautājumiem veltītus kalendārus.

Edvarts Skujenieks un viņa “Tiesu kalendārs 1894. gadam”

Turīgu Zemgales lauksaimnieku dēls Edvarts Skujenieks (1855–1897),³⁶ plašāk pazīstams ar pseidonīmu Vensku Edvarts, par juristu esot kļuvis pēc tēva ieteikuma, jo “advokāts – tas bija gudrs un grāba naudu. Tā vajadzību sajuta zemnieks, sevišķi prāvās ar muižniekiem”³⁷. Par jurista profesijas prestižu latviešu vidū liecina arī fakts, ka tieši no Skujenieka dzimtā Lielēsavas pagasta lauksaimnieku ģimenēm nākuši arī viņa laikabiedri – advokāti un politiķi Jānis Čakste un Pēteris Juraševskis.

Edvarts Skujenieks mācījies Jelgavas Sv. Annas baznīcas skolā, Jelgavas reālskolā un ģimnāzijā, gala pārbaudījumus nokārtojis Rīgas pilsētas ģimnāzijā. Tieslietas studējis Pēterburgas Universitātē (1879–1884), tomēr pēc tam darbojies vairāk žurnālistikā un literatūrā, bet ar juridisko praksi bijis saistīts samērā īsu posmu.

34 Ducmanis, Kārlis (1913). *Iz Baltijas provinču tiesībām*, 349. lpp.

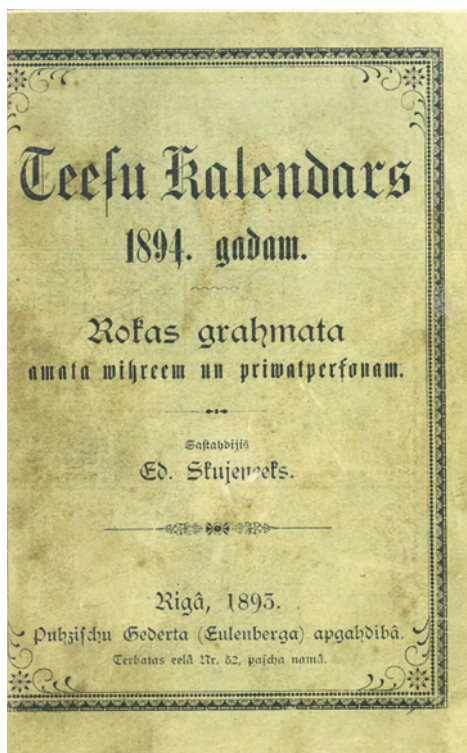
35 Turpat, 344. lpp.

36 Par Edvartu Skujenieku plašāk sk. nekrologus: Kārkluvāls, Fricis (sast.) (1897). *Baltijas Tiesu kalendārs 1898. gadam. Vadonis amata vīriem un katram, kam ar tiesām darīšanas*. Rīga: apgādājis Skujenieku Jēkabs, 39.–40. lpp.; Vensku Edvarts (1929). *Raksti*. Rīga: A. Gulbis, 7.–95. lpp.

37 Vensku Edvarts (1929). *Raksti*, 15. lpp.

1. attēls. Edvards Skujenieks/Vensku Edvarts. Nezināma autora foto. No: Līgotņu Jēkabs (sast.). *Vensku Edvarta Raksti. Dzejas un stāsti*. Rīga: A. Gulbis, 1929

2. attēls. Edvards Skujenieks (sast.). *Tiesu kalendārs 1894. gadam*. Rīga: Pūcišu Ģederts, 1893

Kā publicists rakstījis par tautsaimniecības, juridiskiem un politiskiem jautājumiem periodiskajos izdevumos – “Rotā”, “Baltijas Vēstnesis” un “Austrumā” –, kā arī vācu laikrakstos *Die Heimath* (tur bijis arī redaktora vietnieks) un *Düna Zeitung*. Darbojies Rīgas Latviešu biedrībā un tās Zinību komisijā. Kā literāts pievērsies galvenokārt dzejai par liriskiem tematiem: viņa dziesmiņas un romances, tostarp no svešvalodām tulkotie dzejoļi, veltīti dabai, mīlestībai, sērām. Izdevis krājumus: “Dziesmu pavasaris” (1880), “Jaunas dzejas” (1893), “Pastarītes” (1897).³⁸

Izšķērdīgā dzīvesveida dēļ Edvarts Skujenieks ir bijis spiests spert tā laika latviešu inteliģentam netipisku soli – pamest rosīgo metropoli Rīgu un pieņemt ierēdņa amatu attālā mazpilsētā: viņš ir bijis Valkas apriņķa policijas priekšnieka jaunākais palīgs ar

38 Par Vensku Edvarta literāro darbību sk., piemēram: Bērziņš, Ludis (red.) (1935). *Latviešu literātūras vēsture*. 3. sēj. Rīga: Literātūra, 43.–45. lpp.

darbavietu Smiltēnē, tur iemantodams personisku ienaidnieku – kādu krievu mīertiesnesi, kura dēļ darbu zaudējis un piedzīvojis ilgstošu tiesas procesu,³⁹ ko pārtraucis ar pašnāvību. Laulībā ar teātra kritiķi Luīzi Alunāni (1857–1934) Skujeniekam bija četri bērni, starp viņiem vēlākā dzejniece un aktrise Biruta Skujeniece (1888–1931) un viens no Latvijas valsts dibinātājiem Marģers Skujenieks (1886–1941).

Edvarta Skujenieka sastādītais “Tiesu kalendārs 1894. gadam. Rokas grāmata amata vīriem un privātpersonām” izdots 1893. gadā Rīgā, Pūcišu Ģederta (Eulenberga) apgādā, to drukājis Arturs fon Grothuss (*Arthur von Grothuß*). Kalendāram atsevišķi numurēta Vispārīgā nodaļa (160 lpp.) un Tiesu nodaļa (93 lpp.), izdoto eksemplāru skaits nav norādīts.⁴⁰

“Tiesu kalendāru 1894. gadam” (TK) ievada priekšvārds, kurā sastādītājs pamato šāda izdevuma nepieciešamību, iezīmē lasītāju loku un norāda kalendāra mērķus:

Caur 1889. gada tiesu reformu mūsu Baltijas tiesu satversme un prāvas kārtība tika pamatīgi pārgrozītas, uz vidus laiku uzskatiem pamatotās kārtības vietā pie mums ievada Ķeizara Aleksandra II Tiesu Ustavus, kuri sastādīti pēc jaunlaiku uzskatiem un dibināti uz cilvēku mīlestības un vienlīdzīgas taisnības pamatiem. Tā kā latviešiem juridiskās literatūras vēl nemaz nav un jaunā kārtība atšķiras no vecās kā tā diena no nakts, tad nav ne kāds brīnums, ka mazāk attīstītie latvieši vēl nav spējuši iepazīties ar jaunās kārtības labumiem un svētību. Lai šo trūkumu kaut cik novērstu un mūsu tautu pēc iespējas iepazīstinātu ar jaunajām tiesām un ar jaunās prāvas kārtības pamata likumiem, es ķēros pie sava “Tiesu Kalendāra” sastādīšanas un izdošanas.⁴¹

Līdzās tiesu reformas izskaidrošanai Edvarts Skujenieks izvirza arī otru – konkrētāku – mērķi: radīt praktisku ceļvedi visiem, kam rodas saskarsme ar valsts vai tiesu iestādēm: “Es gribēju sagādāt amata vīriem, veikalniekiem un visiem tiem, kam ar tiesām un citām iestādēm kādas darīšanas, rokas grāmatu, kurā tie viegli un ātri varētu atrast padomu un pamācību dažādās ikdienas vajadzībās.”⁴²

Sastādītājs arī atzīst, ka nav izdevies īstenot visus sākotnējos mērķus: “Mans nodoms bija dot pilnīgu ierēdņu personāla pārskatu, visas tiesu un valdības iestādes un

39 Skujeniekam, piemēram, tika pārņemts, ka viņš nebija vajājis ebrejus, bet divas ģimnāzistes atļaidis no cietuma Ziemassvētku vakarā.

40 Skujenieks, Edvarts (sast.) (1893). *Tiesu kalendārs 1894. gadam. Rokas grāmata amata vīriem un privātpersonām*. Rīgā: Pūcišu Ģederta (Eulenberga) apgādībā.

Bibliogrāfiskās ziņas sk.: Krūmiņa, Līga (sast.) (2004). *Latviešu kalendāri 1758–1919. Bibliogrāfiskais rādītājs*. 2. daļa: L–Z. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 2033. šķirklis, 330.–331. lpp.

41 Sk. izdevuma priekšvārdu: Skujenieks, Edvarts (1893). *Tiesu kalendārs 1894. gadam*, bez paginācijas.

42 Turpat.

viņu adreses utt., bet aiz telpas trūkuma man no tām vajadzēja atsacīties.”⁴³ Rēķinoties ar latviešu lasītāja vajadzībām un it īpaši ar gaidāmajām pagastu vēlēšanām, kurās ievēlētajām amatpersonām būs nepieciešamas specifiskas zināšanas, Edvarts Skujenieks kalendārā koncentrējies uz “zemnieku iestāžu” darba apskatu:

To es darīju aiz diviem cēloņiem: vienkārt, tādēļ ka Latviešu tautas lielākai daļai ir Zemnieku iestāžu pazīšana svarīgāka nekā citu – tanīs viņi, ja vien pazīst vajadzīgos nosacījumus, var paši aizstāvēties, kamēr citās viņiem tas aiz valodas neprāšanas gandrīz nav iespējams, un, otrkārt, es Zemnieku iestādēm piegriezu lielāku vērību tādēļ, ka šoruden būs atkal jaunas pagasta amata vīru celšanas un “Tiesu Kalendārs” jaunieceltajiem amata vīriem gribēja dot iespēju īsumā iepazīstināties ar savām tiesībām un pienākumiem, pirms tie to var pamatīgi izdarīt, pašus likumus studējami.⁴⁴

TK veido divas – Vispārīgā un Tiesu – nodaļas. Vispārīgā nodaļa ir tipiska tā laika latviešu kalendāriem: to ievada “Pareizticīgo kalendārs” un Krievijas imperatora ģimenes locekļu saraksts “Mūsu Augsta Kunga un Ķeizara ģimene”, kam seko praktiskas sadaļas un dažāda veida kalendāri (“Lieldienu tabula”, “Gada laiki”, “Saules un Mēneša aptumšošanās”, “Židu svētki”, “Mednieku kalendārs”, “Zvejnieku kalendārs” u. c.).

Arī Tiesu nodaļā līdzās juridiska satura publikācijām tomēr sastopama dažāda veida praktiska informācija (“Činu tabula Krievu valstī”, “Jaunie mēri un svāri”, “Ārzemju nauda Krievu zelta naudā” u. c.). Tomēr šā pētījuma uzmanības centrā ir kalendāra Tiesu nodaļā publicētie raksti, kas veltīti tieslietu jautājumiem. Tā kā autori pie šīm publikācijām nav norādīti, jāpieņem, ka tās sagatavojis kalendāra sastādītājs – Pēterburgas Universitātes Juridiskās fakultātes absolvents Edvarts Skujenieks.

Kalendāra Tiesu sadaļas publikācijas “Tiesas un to instances” un “Apelācija un kasācija” izvērsē Priekšvārdā pieteikto tematu un skaidro 1889. gada tiesu reformu. Autors kritiski atskatās uz pirmsreformas kārtību:

[..] mūsu vecajās tiesās [..] bij iespējams katru prāvu tā vadīt, ka to nācās izspriest visā viņas sastāvā [..] vairāk reizas un dažādās instancēs [..] katru vienu prāvu bij iespējams vilcināt gadiem un tādā vīzē galu galos samudžināt un novārdzināt savu pretinieku un dabūt taisnību netaisnā lietā.⁴⁵

43 Skujenieks, Edvarts (1893). *Tiesu kalendārs 1894. gadam*.

44 Turpat.

45 Turpat.

Turpretī jaunā kārtība, kas tika ieviesta ar “Ķeizara Aleksandra II Tiesu Ustavu”, paredz, ka:

[..] nevienu lietu nevar caurskatīt visā viņas sastāvā, t. i., visos uz pašu lietu attiekošos sīkumos vairāk nekā divās instancēs (tiesās). Trešā un pēdējā instance ir Senāts (lietās, kas sākas pie Pagasta Tiesas – Miertiesnešu Sapulce), un šī instance vairs neskatās, vai taisnais dabūjis savu taisnību un vainīgais pelnīto sodu, bet tikai uz to, vai apakštiesa lietu pareizi izmeklējusi un vedusi un vai tā ievērojusi visus vajadzīgos likumus. Tā ir galvenā starpība starp vecajām un jaunajām tiesām.⁴⁶

Autors arī skaidro, ka līdz ar reformu ir izveidotas trīs dažādas “tiesu šķiras”: vispārīgās (Apgabala tiesas un Tiesu palāta), kas izspriež “svarīgākās un ievērojamākās lietas”; miera tiesas (Miera tiesas un Miertiesnešu sapulce), kas izspriež “mazāk svarīgas lietas”; zemnieku tiesas (Pagasta tiesas un Zemnieku virstiesas). Tiesu palātas, Miertiesnešu sapulces un Zemnieku virstiesas spriedumi kā apelācijas tiesu spriedumi ir galīgi, un tos var pārsūdzēt tikai kasācijas kārtībā Senātā (vispārīgo un miera tiesu gadījumos) vai Miertiesnešu sapulcē (zemnieku tiesu gadījumā).

Tādējādi “katrā lietā var iesniegt divas sūdzības: vienu ar lūgumu, lai otrā instance lietu pēc visa viņas sastāva no jauna izmeklē un izspriež, un otru, lai trešā instance pārliecinās, vai otrā instance lietu pareizi vadījusi un nav atstājusi neievērotus kaut kādus likumus. Pirmā pārsūdzība ir apelācija, otrā – kasācija”⁴⁷.

Aprakstot apelācijas un kasācijas institūtus, Edvarts Skujenieks iesaistās arī neklātienē terminoloģiskā diskusijā ar Tiesu nolikuma tulku Andreju Stērsti. Tiesas spriešanu pirmajā un otrajā (apelācijas) instancē Stērste apzīmējis ar “lietas kodola” izskatīšanu, savukārt Skujenieks TK publikācijās to apzīmē ar lietas izskatīšanu “pēc visa viņas sastāva”⁴⁸. Mūsdienu latviešu juridiskajā valodā to dēvē par lietas izskatīšanu “pēc būtības”⁴⁹.

Jāatzīmē arī, ka līdz ar 1889. gada tiesu reformu ieviestā tiesu sistēma, ar kuru Skujenieks iepazīstina TK lasītājus, principā tika pārmantota, dibinot Latvijas valsti, un ar nelielām korekcijām ir spēkā arī mūsdienās, kad Latvijā darbojas triju instanču tiesas: pirmā instance (rajona, pilsētu tiesas), apelācijas instance (apgabaltiesas) un kasācijas instance (Augstākās tiesas Senāts).

46 Skujenieks, Edvarts (1893). *Tiesu kalendārs 1894. gadam*, 1. lpp.

47 Turpat, 3. lpp.

48 Turpat, 1. lpp.

49 Sk., piemēram: [Saeima] (1998). *Civilprocesa likums*. 426. pants: “Apelācijas instances tiesa izskata lietu pēc būtības [..].”

Turpmākās TK Tiesu nodaļas publikācijas⁵⁰ konseptīvi izskaidro lasītājam dažādus tiesu sistēmas elementus:

- “Prāvas kārtība Miera Tiesās” (raksta nodaļas: “Krimināllietās”, “Civillietās”);
- “Blaku sūdzības par Miertiesneša rīkojumiem”;
- “Prāvas kārtība Miertiesnešu Sapulcēs” (raksta nodaļas: “Krimināllietās”, “Civillietās”);
- “Pagasta Tiesas un Zemnieku Virstiesas” (raksta nodaļas: “Par pagasta tiesu iecirkņiem”, “Par pagasta tiesu sastāvu un kārtību tiesnešu izvēlēšanā”, “Pa pagasta tiesas sēdēm”, “Par zemnieku virstiesu”, “Par darbu vešanas kārtību un uzraudzību”);
- “Tiesāšana sūdzību lietās” (raksta nodaļas: “Krimināllietās”, “Civillietās”);
- “Par sūdzībām pret Pagasta Tiesu un Virstiesu” (raksta nodaļas: “Apelācija”, “Blakus sūdzības”, “Kasācijas sūdzības”);
- “Par spriedumu izpildīšanu”;
- “Par piedzīšanas izdarīšanu” (raksta nodaļas: “No kustamas mantas”, “No nekustamas mantas”, “Par piedzītās summas izdalīšanu vairāk prasītājiem”);
- “Par mantojuma lietu iztiesāšanu zemnieku iestādēs” (raksta nodaļas: “Par aizbildnību”, “Par aizgādību”, “Pieņemšana bērna vietā jeb adopcija”, “Līgumi un kontrakti”, “Sūdzības”);
- neliels skaidrojums “Daži sodi par amata pārkāpumiem” veltīts arī sodiem, ko par amata pārkāpumiem var noteikt amatpersonām, sevišķu uzmanību veltot atšķirībām starp izslēgšanu no dienesta, atcelšanu no amata un atlaišanu no amata.

TK Tiesu nodaļā iekļauta arī sadaļa “Dažādu dokumentu paraugi”,⁵¹ kur lasītājam līdz ar paskaidrojumiem piedāvāts “Paraugš vispārīgai pilnvarai” (krievu valodā), “Paraugš pilnvarai priekš lietas vešanas Miera Tiesu iestādēs” (krievu valodā), “Paraugš, kā jāizraksta parādu zīme” (varianti krievu un latviešu valodā), “Paraugš priekš priekškontrakta” (varianti krievu un latviešu valodā), “Paraugš nomas (rentes) kontraktam” (varianti krievu un latviešu valodā), “Paraugš priekš vienkārša vekseļa” (krievu valodā), kā arī “Paraugi priekš kvītēm”, “Paraugš kalpošanas līgumam” un “Paraugš darba uzņemšanas līgumam” (latviešu valodā). Tādējādi TK ievietotajos

50 Skujenieks, Edvarts (1893). *Tiesu kalendārs 1894. gadam*, 4.-37. lpp.

51 Turpat, 38.-47. lpp.

dokumentu paraugos atspoguļojas līdz pagasta un zemnieku savstarpējo privāttiesisko attiecību līmenim ierobežotais latviešu valodas lietojums tiesiskajā aprītē.

TK publicēts “Alfabētisks norādītājs par dažādiem terminiem un tiesu nodokļiem”⁵² – vairāk nekā 20 jēdzienus skaidrojošs saraksts, ko varētu uzskatīt par vienu no pirmajiem latviešu juridisko terminu vārdnīcu iedīgļiem. Terminiem sniegti praktiski paskaidrojumi, tomēr bez plašāka sistēmiska konteksta, piemēram: “Gubernas valdes nolēmumi pārsūdzami Valdošam Senātam 3 mēnešu laikā,”⁵³ nenorādot, kas ir šie nolēmumi, kā arī kas un kādos gadījumos tos pieņem.

TK lasītājiem piedāvāts arī pārskats par dažādām valsts un amata nodevām, kā arī nodokļiem: “Krepostnodaļas kancelejas nodokļi” (mūsdienās – zemesgrāmatu nodaļas), “Atlīdzinājums miera tiesu pristaviem” (t. i., tiesu izpildītājiem), “Atlīdzinājums notārijiem”, “Nodoklis, kas maksājams, mantai pārejot no viena īpašnieka uz otru” u. c.

Nodaļā “Adresu kalendārs” uzskaitītas “Kroņa un pilsētas iestādes Rīgā”, kā arī “Miera tiesas Latvijā” (minētas ne vien tiesu adreses, bet arī vadošās amatpersonas un miertiesneši) un “Zemnieku virstiesu priekšsēdētāji un Zemnieku lietu komisāri Latvijā”.

TK Tiesu nodaļu noslēdz likumdošanas jaunumu apskats “Jauni likumi un nosacījumi”, kur sniegts zemnieku lietu komisiju regulējuma apskats, kā arī izskaidroti “Jauni nosacījumi pret augļošanu”.

TK pēdējā lappusē ievietots saraksts “Advokātu adreses Rīgā”, kurā kā pirmie atrodami tā brīža ievērojamākie pirmās paaudzes latviešu juristi – zvērināti advokāti un advokāti: Jānis Klāviņš, Jānis Einbergs, Fridrihs Veinbergs, Fridrihs Grosvalds, Aleksandrs Vēbers u. c. Lai arī Priekšvārdā pausta apņemšanās “Tiesu kalendāru” pēc lasītāju ierosinājumiem turpmākajos gados pilnveidot, šis izdevums turpinājumu nepiedzīvo.

Fricis Kārkluvalks un viņa dibinātais “Baltijas Tiesu kalendārs”

Otrs tieslietu jautājumiem veltīts kalendārs, kas tiek izveidots 19. gadsimta nogalē, ir vēl viena pirmās latviešu juristu paaudzes pārstāvja Friča Kārkluvalka (1876–1903) izdots “Baltijas Tiesu kalendārs” (1898–1903).

Fricis Kārkluvalks nodzīvoja tikai nepilnus 36 gadus, tomēr ir atstājis paliekošas pēdas latviešu un arī lībiešu kultūras vēsturē.⁵⁴ Dzimis Dundagā mežsarga ģimenē,

52 Skujenieks, Edvarts (1893). *Tiesu kalendārs 1894. gadam*, 53.-57. lpp.

53 Turpat, 53. lpp.

54 Par Kārkluvalku plašāk sk.: [Anon.] (1903). Fricis Kārkluvalks. *Zemkopis*, 15.01., 36. lpp.; Gruzniņa, Inguna (1989). Fricis Kārkluvalks un “Dienas Lapa” 1894. gadā. No: Grīnuma, Gundega; Viese, Saulcerīte (sast.). *Raiņa gadagrāmata 1989*. Rīga: Liesma, 53.-58. lpp.

vispirms skolojies Talsos pie ievērojamā valodnieka un pedagoga Kārļa Mīlenbaha, pēc tam ar Vircavas barona Eduarda fon Hāna (*Eduard von Hahn*) atbalstu – Jelgavas klasiskajā ģimnāzijā. Tērbatas (Jurjevas) Universitātē studējis tieslietas (1888–1893), pēc studiju pabeigšanas sācis strādāt advokatūrā Rīgā, kā arī aktīvi darboties latviešu sabiedriskajā dzīvē, tostarp arī Rīgas Latviešu biedrībā. Bijis pastāvīgs “Baltijas Vēstneša” līdzstrādnieks, publicējies arī citos preses izdevumos: “Austrumā”, “Latviešu Avīzēs”, “Vārdā”, “Zemkopī” u. c., daudz rakstot arī par juridiskām tēmām. Izmēģinājis spēkus rakstniecībā.

Latviešu kultūras vēsturē Friča Kārkluvalka vārds plašāk zināms divu iemeslu dēļ. Pirmais no tiem: viņa studiju gados Tērbatā uzrakstītais pētījums “Lībieši”, kas pieteikts kā “vēsturiski etnogrāfisks raksts” un publicēts almanahā “Sēta, Daba, Pasaule”.⁵⁵ Otrs iemesls – Kārkluvalka kā “Baltijas Vēstneša” līdzstrādnieka publiskā polemika ar kreisi noskaņotajiem “Dienas Lapas” redakcijas locekļiem un domubiedriem, viņu vidū arī Aspaziju, kura asi izsmēja viņa konservatīvos uzskatus un vērsanos pret Jaunās strāvas izplatītajām kreisajām idejām, tostarp pret sieviešu emancipāciju, kā arī sentimentālos slavinājumus “labākajām latviešu ģimijām” u. c. Kārkluvalka publikācijas “Baltijas Vēstnesi”.⁵⁶

Atšķirībā no pirmajiem diviem latviešu juridiskās periodikas celmlaužiem Māteru Jura un Edvarda Skujenieka, kuru veikumam no mūsdienu skatpunkta ir tomēr galvenokārt vairs tikai kultūrvēsturiska vērtība, **Friča Kārkluvalka sastādītais “Baltijas Tiesu kalendārs”** (BTK) var noderēt arī šodienas tiesībniekam, kurš pēta konkrētu tiesību nozaru pirmsākumus latviešu tiesību zinātnē, jo tajā līdzās praktiskiem jautājumiem pirmo reizi latviešu valodā aplūkotas arī tiesību doktrīnas problēmas.

Kārkluvalks sagatavoja piecus BTK laidienus – 1898., 1900., 1901., 1902., 1903. gadam.⁵⁷ Dažus gadus pēc viņa nāves iznāca divi kalendāri ar tādu pašu nosaukumu (1908–1909)⁵⁸ – šo izdevumu sastādītājs nav zināms un šajā rakstā tie netiek aplūkoti.

Katra BTK nosaukums ietver attiecīgo gadu, kam tas paredzēts, piemēram, “Baltijas Tiesu Kalendārs 1898. gadam”, savukārt cenzēti un izdoti tie visi ir attiecīgi gadu iepriekš. Tikai pirmajam gadagājumam pievienots papildu nosaukums: “Vadonis amatvīriem un katram, kam ar tiesām darīšanas”, kas sasauca ar Skujenieka izdotā TK pilno nosaukumu. Sākot ar otro laidien, BTK vāku rotā simbolisks taisnības dievietes Temīdas attēls.

Peciem Kārkluvalka sastādītajiem BTK laidieniem ir trīs dažādi izdevēji: Skujenieku Jēkabs (1836–1910), Vilis Altbergs (1847–1920) un Jānis Brigaders

55 Kārkluvalks, Fricis (1892). *Lībieši*. No: *Sēta, Daba, Pasaule*. 7. burtn. Rīga: F. Gēliņa apgāds, 3.–62. lpp.

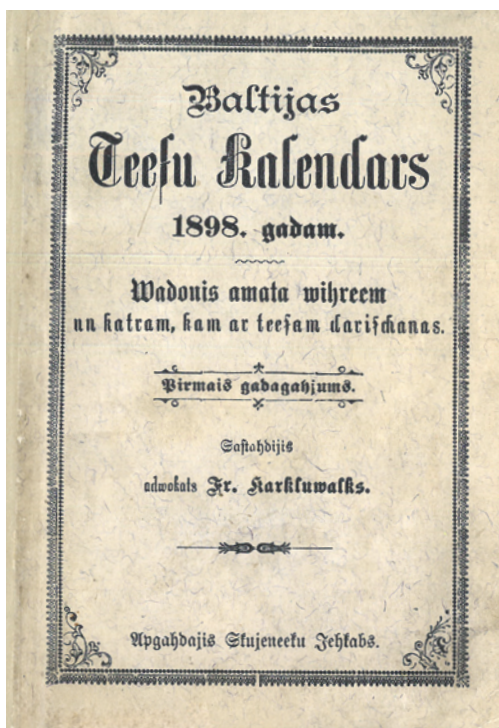
56 Plašāk sk.: Gruzniņa, Inguna (1989). Fricis Kārkluvalks un “Dienas Lapa” 1894. gadā, 51.–84. lpp.

57 Krūmiņa, Līga (atbild. red.) (2004). *Latviešu kalendāri 1758–1919. Bibliogrāfiskais rādītājs*. 1. daļa: A–K. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 133.–137. lpp.

58 Turpat, 137.–138. lpp.

3. attēls. Fricis Kārkluvāks. Nezināma autora foto. No: Alberts Prande. *Latvju rakstniecība portretjās*. Rīga: Leta, 1926, 191. lpp.

4. attēls. Fricis Kārkluvāks (sast.). *Baltijas tiesu kalendārs 1898. gadam*. Rīga: Skujenieku Jēkabs, 1897

(1856–1936). Trijos laidienos ir norādīta kalendāra tirāža ar sarūkošu tendenci: BTK 1901. gadam izdots 4000 eksemplāros, 1902. gadam – 3000 eksemplāros, 1903. gadam – 2000 eksemplāros.

Visiem BTK laidieniem ir līdzīgs iekārtojums:⁵⁹ Vispārīgā daļa ar tā laika kalendāriem tipisku saturu (pareizticīgo kalendārs, Krievu ķeizarkā nama locekļu saraksts, ārzemju valdnieku saraksts, Saules un Mēness kalendāri, židu kalendārs, zvejnieku un mednieku kalendāri, mēri un svāri, naudas maiņas kurss, tirgus dienas Vidzemē, Kurzemē, Kauņas guberņā u. c.). Vispārīgajai daļai ar jaunu lappušu numerāciju seko kalendāra pielikums – juridisku rakstu krājums, kam, sākot no otrā laidiena, dots nosaukums “Raksti iz tiesību zinātnes”.

Būtiski, ka BTK pirmā laidiena ievadvārdos Fricis Kārkluvāks atšķirībā no Jura Mātera un Edvarta Skujenieka nesola tikai “praktisku rokasgrāmatu” pagastu

59 Visi BTK laidieni brīvi pieejami digitalizētā formātā krātuvē: www.digitalabiblioteka.lv.

amatvīriem, bet cenšas konceptuāli uzrunāt lasītāju ar pārdomām par tiesību jēdziena saturu, kā arī par tiesību un tiesību zinātnes nozīmi cilvēka un sabiedrības dzīvē:

[..] līdzīgi dzīvei, arī tiesību zinātne ir viena no vissarežģītākām, bagātākām un interesantākām zinātnēm. Bet tā arī ir nepieciešami vajadzīga zinātne, kura vismaz savā pamatā jāpiesavinās katram, kas grib dzīvēt uz priekšu tikt. Mēs visi taču cīnāmies pēc tiesībām. [..] mūsu tiesības, mūsu dārgākās mantas kā: dzīvību, godu, brīvību un mūsu laicīgās mantas, apsargā valsts ar saviem likumiem. Bet viens no valsts pamata likumiem bez žēlastības nosaka, ka neviens nevar ar likumu nezināšanu aizbildināties. Kas tad nu aiz kūtrības negrib likumus mācīties, tam jābūt ar mieru, ka čaklākie tam viņa tiesības atņem.⁶⁰

Fricis Kārkluvāls arī pamato juridiskās literatūras un konkrēti viņa veidotā tiesu kalendāra nepieciešamību:

Tā kā skolās likumus nemāca, tad nejuristam tie jānācās no grāmatām un dzīves. [..] kas prot tikai mātes valodu, tam jāprietiek ar šinī valodā sarakstītām grāmatām. [Tāpēc] ir taisns prasījums, ka katrai tautai iznāktu vismaz viens speciāls laikraksts, kas mūs iepazīstinātu ar visiem jaunievedumiem un likumu pārgrozījumiem. [..] jo attīstītāka tauta, jo kuplāka tai tiesību zinātnes literatūra. Bet, ja ar šo mērauklu mērotu latviešu tautu, tad to gan nevarētu nosaukt par attīstītu [..] mūsu juridiskā rakstniecība [..] ir ļoti nabadzīga.⁶¹

Kārkluvāls norāda, ka, sastādot kalendāru, kam būtu jāaizpilda latviešiem trūkstošā juridiskā laikraksta vieta, viņš ir centies “savienot teorētisko ar praktisko pusi, kurām kā vienlīdzīgām māsām jāiet roku rokā”, taču rezultātā tomēr lielāka vieta ir atvēlēta “praktiskai pusei, tādēļ ka tai dzīvē lielāks svars”.⁶²

BTK otrā laidiena Priekšvārdā Kārkluvāls turpina pārliecināt par nepieciešamību katram saprast juridiskus jautājumus:

Bet dzīve līdzinājas straujai upei, kuras viļņi nemitēdami dodas uz priekšu, viens otru dzīdami un traucēkļus līdzraudami. Kas nu šinī mūsu straujajā dzīvē neprot peldēt, neprot, tā sakot, turēties virs ūdens, tam jāslīkst, tam jāiet bojā. Tādai straumei arī līdzinās mūsu likumi,

60 Sk. izdevuma Priekšvārdu: Kārkluvāls, Fricis (sast.) (1897). *Baltijas Tiesu kalendārs 1898. gadam*, 1. lpp.

61 Turpat.

62 Turpat.

kuri vienmēr attīstās, pārgrozās, papildinās. Tādēļ nepietiek ar to, ka mums ir kādas nekādas zināšanas par tiesu lietām: mums šīs zināšanas allaž jāpapildina: mums pastāvīgi jāiepazīstas ar jauniem likumiem, likumu noteikumiem, veco likumu autoritatīviem tulkojumiem; vārdu sakot – ja negribam likties no citiem nomākties, mums uzmanīgi jāseko likumu attīstīšanās straumei.⁶³

BTK otrā laidiena Priekšvārdā sastādītājs ar lasītāju ierosinājumiem pamato savu lēmumu paplašināt mērķauditoriju, atsakoties no sākotnējās koncentrēšanās tikai uz pagasta amata vīriem (no otrā laidiena titullapas pazudis arī pirmā BTK apakšvirsraksts: “Vadonis amatvīriem un katram, kam ar tiesām darīšanas”), turpmāk kalendāra saturs būs “vispārīgāks” un iepazīstinās “nevien pagastu amatu vīrus, bet katru interesentu ar tādiem tiesas jautājumiem, ar kuriem vaj ik uz soļa nākam sadursmē”⁶⁴.

Aplūkojot piecus Kārkluvalka sastādītos BTK laidienus, kas iznāk līdz viņa nāvei 1903. gadā, redzam, ka solījumi savienot praksi un teoriju ir bijuši veiksmīgi, turklāt kalendārs satura ziņā ar katru laidieni kļuvis arvien bagātīgāks, iekļaujot ne vien paša Kārkluvalka, bet arī citu latviešu juristu rakstus un, sastādītājam par prieku, arvien vairāk iegūstot nevis “kalendāra”, bet gan “juridiskas gada grāmatas nokrāsu”.⁶⁵

BTK pirmā gadagājuma “Juridisku rakstu krājums” iedalīts: “Zinātniskā daļa”, “Praktiskā daļa” un “Sikumu nodaļa”.

“Zinātniskās daļas” nozīmīgākā publikācija neapšaubāmi ir paša Kārkluvalka raksts “Īss pārskats par tiesību zinātņi”, kas, iespējams, ir pirmais nopietnais mēģinājums latviešu valodā zinātniski skaidrot gan tiesību zinātnes pētījumu lauku, gan pašu tiesību jēdzienu. Kārkluvalks norāda:

Tiesības zinātne (jurisprudencija) pieder pie vissvarīgākām dzīvē nepieciešami vajadzīgām un visvairāk sarežģītām zinātnēm. Kā ārstniecības zinātne mums palīdz uzturēt dzīvību un veselību, kā dabas zinātnes mums māca izlietot savā labā dabas spēkus, tā tiesības zinātne mums māca pazīt un sargāt savas tiesības, bez kurām cilvēks vairs nava cilvēks.⁶⁶

Skaidrojot jēdzienu “tiesība” (ko lieto gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī), Kārkluvalks raksta: “Vārds “tiesība” stāv sakarā ar vārdu “taisnība” un atvasinās

63 Kārkluvalks, Fricis (sast.) (1899). *Baltijas Tiesu kalendārs 1900. gadam*. Rīga: V. Altenberga apgādībā, 3.-4. lpp.

64 Turpat, 4. lpp.

65 Kārkluvalks, Fricis (sast.) (1900). *Baltijas Tiesu kalendārs 1901. gadam*. Rīga, Aizpute: V. Altenberga apgādībā, 1.-2. lpp.

66 Kārkluvalks, Fricis (sast.) (1897). *Baltijas Tiesu kalendārs 1898. gadam*, 3. lpp.

no vārda “tiesa”, kas nozīmē: pienācīgā daļa. [...] Objektīvā ziņā tiesība ir to likumu summa, kas cilvēku kopdzīvi nokārto.”⁶⁷Kārkluvāls nošķir morāles normas un likuma normas, kuru ievērošanu nodrošina valsts vara:

Vispirmās tiesības un taisnības jūtas ierakstītas mūsu zināmā sirdī, kura dod mums tikumības likumus. Pēc šiem likumiem cilvēkam vajadzētu savu prātu, gribu un darbu valdīt un vadīt. Bet šie tikumības baušļi nevienu nepiespiež: kas vienam izrādās atļauts, to otrs ieskata par neatļautu. Tādēļ nepietiek ar tikumības likumiem un baušļiem vien, bet valstij jeb nokārtotai cilvēku sabiedrībai vajadzēja stingrāku, arīgi redzamu bausli, kuru izpildīt var piespiest. Tā tad tiesības galvenākā īpašība ir viņas spaidu daba [...] tā tiesība var izcelties tikai tad, kad valsts izceļas. Pirms valsts dibināšanas valda pilnīga netaisnība jeb tā sauktā dūres tiesība: kas stiprāks, tam taisnība. Šinī mežonīgā cilvēces stāvoklī plosās visu karš pret visiem [...]. Valsts aprobežo katra viena cilvēka nevajadzīgo patmīlību un kaislību citiem līdzcilvēkiem par labu, lai tā katram tiktu viņa cilvēcīgā daļa jeb tiesība.⁶⁸

Viņš norāda uz dažādiem tiesību avotiem: paradumu tiesības, kas “izceļas iz pašas tautas klēpja”, “dabas jeb prāta” tiesības un “pastāvošās (pozitīvās) tiesības”. Tieši pēdējām no šīm trim, pēc Kārkluvāla domām, ir “vienīgais svars”. Kārkluvāls lasītājam arī skaidro tiesību iedalījumu nozarēs: privātās tiesības (“privāttiesība, kas nokārto kādas personas stāvokli pret citām personām”, “cilvēka personīgās un mantas tiesības”), publiskās tiesības (“publiskā tiesība, kas attiecas uz cilvēka stāvokli pret valsti”) un starptautiskās tiesības ([tiesība], “kura cēlusēs caur valstu satiksmi savā starpā un kura pēdējo lūko caur starptautiskiem likumiem nokārtot; bet, tā kā tiesības galvenākā īpašība ir viņas spaidu daba, turpretim starptautiskie likumi vaj, pareizāk, līgumi nevienu valsti nevar spiest, tad tā īsti nepelna tiesības vārdu”).⁶⁹ Rakstā dots arī tiesību apakšnozaru dalījums.

Brīdinot lasītājus no pārāk vienkāršotas likumu izpratnes, Kārkluvāls, acīmredzami ietekmējoties no 19. gadsimtā populārās vēsturiskās tiesību skolas, norāda uz plašāka konteksta izpratnes nepieciešamību un tiesību filozofijas lomu tiesību zinātnē un tiesību piemērošanā:

[...] nepietiek, ka izmācās tikai tos likumus, kuri būt lietojami, kādu tiesības jautājumu izspriežot. Visām tiesībām turpretī, kuras redzam

67 Kārkluvāls, Fricis (sast.) (1897). *Baltijas Tiesu kalendārs 1898. gadam*, 3. lpp.

68 Turpat, 3.-4. lpp.

69 Turpat, 4.-5. lpp.

tautu likumu grāmatās un paradumos, ir vēsturisks sākums; tikai no pagātnes varam pazīt tagadni un tādēļ kādas tiesības vai likuma mērķi un nozīmi varam tikai tad pilnīgi saprast, kad ejam atpakaļ uz viņu vēsturisko celšanos un attīstīšanos. [...] arī tiesības prātniecība atver tiesību mācītājiem (juristiem) filozofisko garu un dod tiem gaišumu un drošumu, kuri vajadzīgi priekš pozitīvo tiesību pētīšanas; tā palīdz iespīesties likuma garā, atrast tā trūkumus un zinātniskā ceļā sagatavot viņa tālāk attīstīšanos.⁷⁰

Rakstā Kārkluvāls sniedzis arī pārskatu par latviešu valodā pieejamo juridisko literatūru, pirms tam gan norādot: “Tiesību rakstniecība latviešu valodā ir visai nabadzīga, un tā pate pa daļai novecojusēs. Grāmatas par tiesībām mums pat nav. Šimbrīžam jāiztieks ar dažiem tiesību avotiem jeb likumu grāmatām.” Tādēļ juridiskās literatūras sarakstu veido galvenokārt dažādu likumu tulkojumi latviešu valodā.⁷¹ Tālāk kalendārā publicēts arī tiesību jautājumiem veltītu preses publikāciju pārskats – “Juridiski raksti latv. laikrakstos 1896./7. g.”⁷².

BTK pirmā laidiena “Zinātniskajā daļā” ievietots arī raksts “Iz tiesību vēstures” (nodaļas: “Svarīgi notikumi Krievijā vispār”, “Svarīgi notikumi Baltijas guberņās sevišķi”), “Krievu valsts Likuma Krājuma (Svoda) satura rādītājs”, pārskats “Jauni likumi un valdības rīkojumi”, juristu nekrologi (tostarp ziņa par TK sastādītāja Edvarta Skujenieka nāvi), kā arī “Atskats uz pagājušo gadu”, kurā autors aplūkojis notikumus dažādās valstīs, ar gandarijumu konstatējot, ka “miera domas valdīja visā Eiropā un novērsa vispārīgu Eiropas karu, no kura mūsu laikos visi baidās. Jaunākā laikā valstis nākušas pie atziņas, ka miers baro, bet nemiers posta, arī tad, ja caur nemieru iegūti uzvaras lauri.”⁷³

BTK pirmā gadagājuma “Juridisko rakstu krājuma” “Praktiskās daļas” pirmo nodaļu veido plašs pārskats “Par prāvotānās kārtību miertiesās un zemnieku tiesās” ar nodaļām: “Par piekritību un kompetenci”, “Rakstu iesniegšanas kārtība un termini”, “Alfabētisks terminu rādītājs”, “Par lūgumu rakstiem un sūdzībām”, “Dažādu rakstu paraugi” (latviešu un krievu valodā), “Tiesu izdevumi un pošlinas”, “Atlīdzība tiesu darbiniekiem”, “Par štampelnodokli”. Otrajā nodaļā apkopota informācija par Krievijas tiesu iestādēm, kā arī atsevišķi par Baltijas tiesām un to darbiniekiem, sniegtas “Kroņa un pilsētas iestāžu adreses Rīgā”, kā arī advokātu adreses.

BTK pirmā gadagājuma “Juridisko rakstu krājumu” noslēdz “Sīkumu nodaļa” ar statistikas ziņām, apskatu par interesantām tiesu prāvām, svarīgiem nolēmumiem, Senāta spriedumiem un izskaidrojumiem, kā arī sludinājumi.

70 Kārkluvāls, Fricis (sast.) (1897). *Baltijas Tiesu kalendārs 1898. gadam*, 6.-7. lpp.

71 Turpat, 7.-10. lpp.

72 Turpat, 36.-38. lpp.

73 Turpat, 42. lpp.

Līdzīgi – ar vispārīgo kalendāra daļu un juridisko publikāciju daļu – iekārtoti arī nākamie četri Kārkluvalka sastādītie BTK laidieni. Atšķirībā no pirmā gadagājuma turpmākajos BTK juridiskās publikācijas apkopotas nodaļā ar nosaukumu “Raksti iz tiesību zinātnes”, tomēr saturiski šī nodaļa turpina pirmajā BTK iezīmēto virzienu, piemēram, visos nākamajos laidienos lasāmas pirmajam BTK gadagājumam saturiski līdzīgas publikācijas, kas skaidro pēc 1898. gada reformas izveidoto tiesu sistēmu, it īpaši pagasta tiesu un mirtiesu uzbūvi un prāvošanās kārtību šajās tiesās. Tāpat katrā BTK laidienā publicēti dokumentu paraugi latviešu un krievu valodā, svarīgāko spriedumu un likumu skaidrojumi, jaunas juridiskās literatūras apskats, apkopojumi “Aizrādījumi dažādām ļaužu šķirām” (praktiski juridiski padomi pagasta amata vīriem, skolotājiem, biedrībām, tirgotājiem, namdariem un namu īpašniekiem, saimniekiem, strādniekiem, sevišķi fabriku strādniekiem, padomi monopola lietās, sodi par žūpošanu u. tml.), ievērojamu juristu dzīves apraksti un nekroloģi, skaļu tiesas prāvu apskats, atbildes uz jautājumiem u. c. Izņemot atsevišķus rakstus, pie kuriem norādīti citi autori, kā arī izņemot kalendāra Vispārīgajā daļā iekļauto informāciju, var pieņemt, ka visas pārējās BTK publikācijas ir sagatavojis kalendāra sastādītājs Fricis Kārkluvalks.

Līdzās iepriekš aplūkotajam Friča Kārkluvalka rakstam “Īss pārskats par tiesību zinātni” kā spilgtas liecības par pirmo akadēmiski izglītoto latviešu juristu centieniem uzsākt tiesībzinātniskas diskusijas latviešu valodā var minēt, piemēram, šādas BTK publikācijas.

- Advokāta Jāņa Purgaļa (1869–1934) raksts “Par kredītu” izskaidro aizdevuma institūta lomu un regulējumu “mūsu laiku tautas saimniecībā” (t. i., kapitālismā), kam raksturīga darbu sadalīšana un ražojumu apmaiņa.⁷⁴
- Krimināllietu advokāta, laikraksta “Rota” izdevēja, hofrāta Jāņa Klāviņa (1843–1902)⁷⁵ raksts “Taisnība – vispārīgas labklājības pamats”⁷⁶ ietiecas tiesībfilozofijā, skaidrojot tiesību un likuma varas nepieciešamību, salīdzinot morāles un rakstīto likumu normas u. tml., piemēram, Klāviņš skaidro: “[.] valdība stipri vien uz to lūkojas, lai pavalstniekiem būt vienādas tiesības, lai viens otram nestāvētu ceļā, pa kuru viens vai otrs vēlas nokļūt pie labklājības. Tādēļ arī pavalstniekiem jāievēro vispārējais labums. [.] Viens no

74 Purgailis, Jānis (1899). Par kredītu. No: Kārkluvalks, Fricis (sast.). *Baltijas Tiesu kalendārs 1900. gadam*. Rīga: V. Altenberga apgādībā, 52.-58. lpp.

75 Par Jāni Klāviņu sk.: Zile, Zigurds Z. (1989). Origin and Development of the Latvian Legal Profession, p. 15-16.

76 Klāviņš, Jānis (1900). Taisnība - vispārīgas labklājības pamats. No: Kārkluvalks, Fricis (sast.). *Baltijas Tiesu kalendārs 1901. gadam*. Rīga, Aizpute: V. Altenberga apgādībā, 72.-75. lpp.

tiem pamatiem, kas veicina labklājību, ir taisnība. Laimīgi tie cilvēki, kam taisnība nav nekāda sveša skaņa, laimīga tā zeme, kur taisnība atradusi mājokli. Taisnība paaugstina tautu. Kur taisnība valda, tur atradīs arī laimīgus cilvēkus.”⁷⁷

- Jāņa Klāviņa raksts “Par privāt jeb civiltiesībām”⁷⁸ aplūko tiesību dalījumu publiskajās (Klāviņš lieto terminu arī “atklātās tiesības”) un privātajās jeb civiltiesībās un skaidro privāto tiesību avotus.
- Jāņa Klāviņa raksts “Likuma piemērošana, attiecoties uz laiku un vietu”⁷⁹ risina tiesību piemērotājiem būtiskos metodoloģiskos jautājumus par tiesību normu spēku vietā un laikā.
- Savukārt Jāņa Klāviņa raksts “Likumu iztulkošana”⁸⁰ aplūko tiesību piemērošanas metodes: “Lai likumus pareizi varētu piemērot, tad vajadzīgs vispirms izskaidrot likuma domas. Tā ir likumu iztulkošana, kuras mērķis ir – atrast likuma devēja īsto gribu.”⁸¹ Rakstā norādīts uz gramatisko, vēsturisko un sistemātisko iztulkošanas metodi, aplūkots tiesību normu hierarhijas jautājums, likuma roba gadījums (“tādā gadījumā [...] tiesām jādibina spriedums uz likuma vispārīgā gara”⁸²), atgādināts par tiesu pienākumu ņemt vērā Valdošā Senāta judikatūru u. c.
- Advokāta Valdemāra Zāmuēla (1872–1948) raksts “Ūdeņi un krasts”⁸³, salīdzinot Valdošā Senāta spriedumus un Baltijas civillikumus, aplūko ūdens un krasta īpašumtiesību problēmas, tiesības piekļūt ūdenim, smelt, peldēties, braukt ar laivu, zvejot u. c.

Jebkuras tautas juridiskās kultūras attīstībai būtiska ir terminoloģijas izstrāde. Katrā BTK laidienā kalendāra sastādītājs Fricis Kārkluvāls ievietojis juridisko terminu rādītājus ar skaidrojumiem, bet pēdējā – piektajā – gadagājumā dalījies ar lasītājiem savās pārdomās par latviešu juridiskās terminoloģijas problēmām:

Kādu zinātņi latviešu valodā popularizējot, vislielākās grūtības dara viņas terminoloģija: mums trūkst vārdu jeb nosaukumu tiem jēgumiem,

77 Klāviņš, Jānis (1900). Taisnība – vispārīgas labklājības pamats, 73. lpp.

78 Klāviņš, Jānis (1901). Par privāt jeb civiltiesībām. No: Kārkluvāls, Fricis (sast.). *Baltijas Tiesu kalendārs 1902. gadam*. Rīga: J. Brigadera apgādībā, 40.–48. lpp.

79 Klāviņš, Jānis (1901). Likuma piemērošana, attiecoties uz laiku un vietu. No: Kārkluvāls, Fricis (sast.). *Baltijas Tiesu kalendārs 1902. gadam*. Rīga: J. Brigadera apgādībā, 49.–53. lpp.

80 Klāviņš, Jānis (1901). Likumu iztulkošana. No: Kārkluvāls, Fricis (sast.). *Baltijas Tiesu kalendārs 1902. gadam*. Rīga: J. Brigadera apgādībā, 53.–55. lpp.

81 Turpat, 53. lpp.

82 Turpat, 54. lpp.

83 Zāmuēls, Valdemārs (1901). Ūdeņi un krasts. No: Kārkluvāls, Fricis (sast.). *Baltijas Tiesu kalendārs 1902. gadam*. Rīga: J. Brigadera apgādībā, 56.–61. lpp.

kuri agrāk tautas lielajam vairākumam nav bijuši pazīstami. Tos uzreiz radīt nav viegla lieta: tur vajag valodnieka zināšanu un dāvanu; tāpat jāpazīst tautas valoda, jo tanī nereti noslēpusēs īsta pērle, kas gaida, lai to ceļ gaismā.⁸⁴

Atskatoties uz latviešu juridiskās terminoloģijas attīstību pēc 1889. gada tiesu reformas, Kārkluvāls uzsver laikrakstu lomu, kas pielikuši pūles “atrast derīgus latviešu vārdus jaunajiem juridiskajiem jēdzieniem”, tādā veidā radot terminus – apgabaltiesa, miertiesnešu sapulce u. c. Tāpat par jaunu terminu radīšanu rūpējušies likumu tulkotāji Andrejs Stērste un kāds T. Bredenfelds. Tomēr Kārkluvāla ieskatā “nebūt nav teikts, ka šiem terminiem jāpastāv mūžīgi. Ja vien kaut kur atronam juridisku terminu, kas daiļāks, labskanīgāks, praktiskāks par kādu līdzšinējo nosaukumu, tad to bez bažām var likt tāda vārda vietā, kas paradījis mazu dzīvības spēju”⁸⁵. Tādējādi Kārkluvāls aicina BTK lasītājus, it īpaši tiesu darbiniekus, lai tie “zinātnes un praktikas labā” krāj un iesūta viņam tautā noklausītus vai grāmatās atrastus, vai pašdarinātus vārdus, ko varētu izmantot juridiskajai terminoloģijai. Kā, viņaprāt, neveiksmīgu terminu, kam būtu jāmeklē aizstājējs, Kārkluvāls min, piemēram, vārdu “aizbildnis”, kura vietā viņš iesaka apsvērt domu par vārda “tēvvieta” (“tas, kas izpilda tēva vietu”) lietošanu.⁸⁶

Noslēdzot Kārkluvāla izdotā kalendāra apskatu, jāvērs uzmanība uz viņa sastādītā pēdējā BTK laidienā atrodamo “Lūgumu “Tiesu kalendāra” lasītājiem”,⁸⁷ kur viņš atgādina, ka “šā kalendāra mērķis ir: izplatīt tautā derīgas tiesas zināšanas” un tādā veidā ““Baltijas Tiesu Kalendārs” grib nevis mudināt uz netaisnu prāvu uzsākšanu, bet gan biedināt no veltīgām prāvām, kurām nav pamata”⁸⁸. Tomēr sastādītāja pieredze liecinot, ka BTK publikācijas tiekot pārprastas: “Daudzi grib izlasīt to, ko tie vēlas, bet ne patiesību”⁸⁹ (kāds zemnieks esot devies no Augškurzemes uz Rīgu, lai apjautātos par BTK izlasītu, bet nepareizi saprastu skaidrojumu par pagasta nodokļiem). Tādēļ Kārkluvāls aicina BTK lasītājus: “Mīļi lūdzu grūtāki saprotamās vietas Kalendārā lasīt vairāk reizes cauri, bet, ja tomēr netiktu pie skaidrības, man ar vēstuli paziņot, kādas vietas nesaprotamas vai neskaidras. Tās es tad nākamajos gadu gājumos mēģināšu izskaidrot plašāki, saprotamāki.”⁹⁰ Šī vērsšanās pie lasītājiem, kas BTK publikācijas pārpratuši, acīmredzot atspoguļo milzīgo zināšanu plaisu, kas bija starp BTK sastādītāju – Pēterburgas Universitātes Juridiskās fakultātes absolventu Frici Kārkluvālu – un BTK lasītāju – zemnieku.

84 Kārkluvāls, Fricis (1902). Mūsu juridiskā terminoloģija. No: Kārkluvāls, Fricis (sast.). *Baltijas Tiesu kalendārs 1903. gadam*. Rīga: J. Brigadera apgādībā, 68.–69. lpp.

85 Turpat, 68. lpp.

86 Turpat, 69. lpp.

87 Turpat, 69.–70. lpp.

88 Turpat, 70. lpp.

89 Turpat.

90 Turpat.

Diemžēl BTK piecu gadagājumu lappusēs uzsākto latviešu tiesiskās izglītošanas darbu Fricis Kārkluvāls nevarēja turpināt, jo nepilnu 36 gadu vecumā devās mūžībā 1903. gada janvārī.

Nobeigums

Latviešu juridiskā kultūra 19. gadsimtā piedzīvoja būtisku transformāciju: no gadsimta pirmās puses situācijas, kad zemniekiem saistošos likumus latviski tulkoja, draudzēm izsludināja un skaidroja vācbaltiešu mācītāji, līdz pirmajām akadēmiski izglītotajām latviešu juristu paaudzēm gadsimta otrajā pusē, kas kļuva ne vien par nacionālās inteliģences kodolu, iesaistoties visas tautas kopējos Atmodas procesos, bet arī virzīja konkrēti savas nozares attīstību. Līdzās sabiedriskajām aktivitātēm – dalība biedrībās, žurnālistika, rakstniecība – latviešu juristi darbojās praktiskajā jurisprudencē – advokātūra, ierēdniecība –, kā arī tulkoja latviski un skaidroja tiesību aktus, popularizēja un izplatīja tiesību zināšanas, šādā veidā apmierinot ekonomiski un sociāli arvien aktīvākās latviešu sabiedrības strauji augošās vajadzības pēc juridiskās informācijas un juridiskās palīdzības.

Akadēmiski izglīto Edvarta Skujenieka un Friča Kārkluvāla izdotie tiesu kalendāri, kuros publicēti arī citu universitāšu absolventu raksti, apliecina juridiskās kultūras arvien augošo līmeni, ko latviešiem izdevās sasniegt 19. gadsimta nogalē. Līdzās plašam lasītāju lokam paredzētiem praktiskiem, instrukciju tipa skaidrojumiem par to, kā izmantot Krievijas Impērijas tiesu sistēmu savu interešu un tiesību aizstāvībai un kā pareizi pildīt latviešiem tobrīd pieejamos valsts amatus pagasta pārvaldē un zemnieku tiesās, šajos kalendāros atrodamas arī publikācijas, kas pirmo reizi latviešu valodā aplūko tiesību zinātnes jautājumus, tostarp tiesību teorijas un vēstures, tiesību metodes un tiesību filozofijas problēmas. Kalendāri rāda arī latviešu juridiskās valodas attīstību – arī centienus sistematizēt un skaidrot juridiskos terminus. Vienlaikus jāatzīst, ka lielākā latviešu daļa tobrīd joprojām bija ar vājām juridiskām zināšanām, un to apliecina gadījumi, kad kalendāru publikācijas radīja lasītājiem pārpratumus.

Tiesu kalendāri ir arī apliecinājums pirmo akadēmiski izglīto juristu lomai latviešu nacionālās tiesību zinātnes tapšanā. Cienījamos tiesību doktrīnas aizmetņus un kvalitatīvo juridisko valodu, ko šajos almanahos publicētajos rakstos demonstrē to autori, 20. gadsimta sākumā pārliecinoši turpināja pirmie “īstie” latviešu tiesību zinātnieki – Roberts Akmentiņš, Hermanis Albats, Aleksandrs Būmanis, Kārlis Dišlers, Kārlis Puriņš, Kārlis Ducmanis u. c. –,⁹¹ līdz ar Latvijas valsts dibināšanu izveidojot un nodrošinot tai nepieciešamo augstākās juridiskās izglītības sistēmu un tiesību zinātnes attīstību nacionālajā augstskolā – Latvijas Universitātē.

91 Zile, Zigurds Z. (1989). Origin and Development of the Latvian Legal Profession, p. 29.

Avoti un literatūra

Avoti

- [Anon.] (1862). Advokāta ziņģe. *Pēterburgas Avīzes*, 20.08., 59.-60. lpp.
- [Anon.] (1864). Visaugstākais ukazs par zemākām jeb elementārskolām Poļu valstī. *Pēterburgas Avīzes*, 01.10., 1. lpp.
- [Anon.] (1864). Visaugstāks Manifests. *Pēterburgas Avīzes*, 29.10., 1. lpp.
- [Anon.] (1864). Ukazs Valdīdamam Senātam. *Pēterburgas Avīzes*, 03.12., 1. lpp.
- [Anon.] (1903). Frīcis Kārkluvāks. *Zemkopis*, 15.01., 36.-37. lpp.
- [Anon.] (1905). Andrejs Stirne. *Latviešu Avīzes*, 28.05., 3. lpp.
- [Brockhusen, Christoph Wilhelm] (1820). *Likumi Vidzemes zemniekiem doti*. Mitau: Steffenhagen und Sohn.
- Ducmanis, Kārlis (1913). *Iz Baltijas provinču tiesībām*. Rīga: P. Bērziņa grāmatu pārdošanas apgādība.
- [Engelhardt, Georg von] (1818). *Kādi vārdi dēļ labākas saprašanas to jauno likumu priekš Kurzemes zemniekiem*. Jelgava: Stefenhāgens un dēli.
- [Jakobi, Jegor V.] [sast.] (1899). *Vidzemes zemnieku likumi*. Rīga: E. Plāte.
- Kārkluvāks, Frīcis (1892). *Libieši*. No: *Sēta, Daba, Pasaulē*. 7. burtn. Rīga: F. Gēliņa apgāds, 3.-62. lpp.
- Kārkluvāks, Frīcis (sast.) (1897). *Baltijas Tiesu kalendārs 1898. gadam. Vadonis amata vīriem un katram, kam ar tiesām darišanas*. Rīga: apgādājis Skujenieku Jēkabs.
- Kārkluvāks, Frīcis (sast.) (1899). *Baltijas Tiesu kalendārs 1900. gadam*. Rīga: V. Altenberga apgādībā.
- Kārkluvāks, Frīcis (sast.) (1900). *Baltijas Tiesu kalendārs 1901. gadam*. Rīga, Aizpute: V. Altenberga apgādībā.
- Kārkluvāks, Frīcis (sast.) (1901). *Baltijas Tiesu kalendārs 1902. gadam*. Rīga: J. Brigadera apgādībā.
- Kārkluvāks, Frīcis (sast.) (1902). *Baltijas Tiesu Kalendārs 1903. gadam*. Rīga: J. Brigadera apgādībā.
- Māters, Juris (1880). Kādēļ "Tiesu Vēstnesis" iznāk. *Tiesu Vēstnesis*, 24.12., 1. lpp.
- [Māters, Georgs] [sast.] (1885). *Vidzemes un Kurzemes Privāttiesību Likumu grāmata*. Liepāja: G. L. Zimmermann.
- Skujenieks, Edvarts (sast.) (1893). *Tiesu kalendārs 1894. gadam. Rokas grāmata amata vīriem un privātpersonām*. Rīga: Pūcišu Ģederta (Eulenberga) apgādībā.
- [Stērste, Andrejs] [sast.] (1889). *Ķeizara Aleksandra II. Tiesu Ustavu izdoti uz ķeizara Aleksandra Aleksandroviča pavēli. Pēc 1883. g. izdevuma un 1886. un 1887. g. turpinājumiem un Nolikumi par tiesu un zemnieku iestāžu reformu Baltijas guberņās un Nosacījumi par šo likumu spēkā celšanu*. Jelgava: Sieslacka drukātava.
- Švābe, Arveds (1935). *Civillikumi [recenzija]*. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, Nr. 4, 863.-873. lpp.
- Vensku Edvarts (1929). *Raksti*. Rīga: A. Gulbis.

Literatūra

- Apsītis, Hermanis (1935). Māteru Juris kā tiesībnieks. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*. Nr. 2, 225.-282. lpp.
- Bērziņš, Ludis (red.) (1935). *Latviešu literatūras vēsture*. 3. sēj. Rīga: Literatūra.
- Bērziņš, Māris (2018). Sejas izteiksme. No: Gerharde-Upeniece, Ginta (sast.). *Portrets Latvijā. 20. gadsimts. Sejas izteiksme*. Rīga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 13.-23. lpp.
- Birziņa, Līna (1991). *Latviešu juridiskās terminoloģijas attīstība XIX-XX gs.* Rīga: Latvijas Universitāte.
- Gailīte, Dina (2023). Autodidakts Māteru Juris un pirmais latviešu juridiskais izdevums "Tiesu Vēstnesis". *Jurista Vārds*, Nr. 50, 22.-31. lpp.

6. Gailīte, Dina (2023). Juridisko tekstu seniespiedumi latviešu valodā: Latvijas juridiskās kultūras daļa. No: Lazdiņš, Jānis (red.). *Tiesību ierobežojumu pieļaujamība un attaisnojāmība demokrātiskā tiesiskā valstī*. Latvijas Universitātes 81. starptautiskās zinātniskās konferences tiesību zinātnes rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 378.-387. lpp.
7. Gailīte, Dina (2023). Senākie drukātie juridiskie teksti latviešu valodā. *Jurista Vārds*, Nr. 30, 22.-33. lpp.
8. Gruzniņa, Inguna (1989). Frīcis Kārkluvāls un "Dienas Lapa" 1894. gadā. No: Grīnuma, Gundega; Viese, Saulcerīte (sast.). *Raiņa gadagrāmata 1989*. Rīga: Liesma, 51.-84. lpp.
9. Ijabs, Ivars (2023). *Nepateicīgie. Latviešu politiskās domas pirmsākumi Eiropas kontekstos*. Rīga: Jumava.
10. Jēkabsons, Ēriks (sast.). *Latvijas zemes no 19. gadsimta beigām līdz 1918. gadam. Ceļš līdz valstij*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
11. Krūmiņa, Līga (sast.) (2004). *Latviešu kalendāri 1758-1919. Bibliogrāfiskais rādītājs*. 1. daļa: A-K; 2. daļa: L-Z. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka.
12. Lazdiņš, Jānis (2013). Dzimtūšanas atcelšana, pagasta sabiedrības organizācija un nacionāli valstiskas domāšanas pirmsākumi. No: Stradiņš, Jānis (galv. red.). *Latvija un latvieši*. 2. sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 173.-196. lpp.
13. Lazdiņš, Jānis (2024). Latvijas publisko tiesību vēstures pamati. No: Ziemele, Ineta; Osipova, Sanita (zin. red.). *Publiskās tiesības. Ievads*. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 15.-100. lpp.
14. Līgotņu Jēkabs (1924). Māteru Juris kā žurnālists un redaktors. No: Māteru Juris. *Kopoti raksti*. 1. sēj. Rīga: A. Gulbja apgādībā, 35.-83. lpp.
15. Nelken, David (2014). Thinking About Legal Culture. *Asian Journal of Law and Society*, Vol. 1, Issue 2, pp. 255-274.
16. Osipova, Sanita (2013). Latviešu juridiskā kultūra un tiesiskā apziņa. No: Stradiņš, Jānis (galv. red.). *Latvija un latvieši*. 3. sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 151.-178. lpp.
17. Raiser, Thomas (2007). *Grundlagen der Rechtssoziologie*. 4. neugefasste Auflage. Tübingen: Mohr Siebeck.
18. [Saeima] (1998). Civilprocesa likums. 426. pants. Stājas spēkā: 01.03.1999. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/50500-civilprocesa-likums> [08.08.2025.].
19. Stērste, Elza (1933). Stērstu Andreja dzīve un darbs. No: Stērstu Andrejs. *Kopoti raksti*. Rīga: Zemnieka domas, 5.-31. lpp.
20. Stinkule, Sanita (sast.) (2016). *1896. Latviešu etnogrāfiskā izstāde*. Rīga: Neputns.
21. Straube, Gvido (sast.) (2020). *Valsts valstī. Latvija - Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā*. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka.
22. Švābe, Arveds (red.) (1953-1955). *Latvju enciklopēdija*. 2. sējums. Stokholma: Trīs zvaigznes.
23. Švābe, Arveds (1991). *Latvijas vēsture 1800-1914*. 3. izd. 1. sēj. Rīga: Avots.
24. Unams, Žanis (1935). Avižniecības nodibināšanās un tautiskā laikmeta avižniecība. No: Bērziņš, Ludis (red.). *Latviešu literatūras vēsture*. 2. sēj. Rīga: Literatūra, 136.-156. lpp.
25. Zile, Zigurds Z. (1989). Origin and Development of the Latvian Legal Profession: The Century before Independence. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 20, No. 1, pp. 3-64.

DINA GAILĪTE

Legal Almanacs – A Mirror of the Rapid Rise of Latvian Legal Culture in the Course of the 19th Century

Summary

Latvian legal culture underwent a significant transformation in the 19th century: fundamentally, not only the legal situation of Latvians changed, but also the ways in which legal information was obtained. At the beginning of the century, laws were translated into Latvian and announced in churches by Baltic German pastors, but at the end of the century, the first generations of academically educated Latvian lawyers actively took on the role of translating laws, providing legal assistance and legal education. The legal almanacs published by Edvarts Skujenieks and Fricis Kārkluvāls offered a wide range of readers not only practical advices for fulfilling their duties in the parish municipality and protecting their interests and rights in the courts of first instance, but also for the first time they looked at theoretical legal science problems and developed Latvian legal terminology. Thus, legal almanacs as a kind of legal press show the rapid rise of Latvian legal culture during the 19th century.

Keywords: Latvian legal culture, history of the legal press, legal almanacs, legal terminology, Baltic Provinces

LILIJA LIMANE

No laupītāju romāna līdz detektīvam. Kriminālliteratūras transformācija 20. gadsimta sākuma latviešu grāmatniecībā

Ikreiz, kad grāmata nonāk citās rokās, ikreiz, kad kāds pārļaiž
skatienu tās lappusēm, grāmatas gars aug un kļūst stiprāks.

Karloss Ruiss Safons¹

Kopsavilkums

19. gadsimtā latviski tulkotās lasāmvielas klāstā lasošajā sabiedrībā populāri bija kriminālstāsti un burtnīcu romāni – sacerējumi par noziegumiem tika balstīti uz laupītāju un citu blēžu un intrigantu darbošanos. 1907.–1908. gadā tika pārtulkoti un izdoti pirmie stāsti par izmeklētāju (privātdetektīvu) darbībām nozieguma atklāšanas procesā – detektīvi. No detektīvliteratūras darbiem līdz Pirmajam pasaules karam vislasītākās bija divas detektīvsīžetu sērijas, izdotas tulkojumos latviešu valodā atsevišķu burtnīcu formātā: anonīma autora sacerēti stāsti par privātdetektīvu Natu Pinkertonu (*Pinkerton*) un Artūra Konana Doila radītā Šerloka Holmsa darbiem. Lasīšanas vēstures kontekstā jauna veida stāstu fenomens pelna īpašu analīzi, jo kļuva ļoti populārs dažādu lasošās sabiedrības grupu vidū – to pirka un lasīja gan skolēni, gan strādnieki un istabmeitas. Par spīti inteliģences un literatūras kritiķu viennozīmīgi negatīvajai attieksmei pret abiem izdevumiem, lasītāju interesē par tiem saskatot sensāciju kāri un tieksmi pēc asiņainu nervus kairinošu notikumu aprakstiem, cīņa pret šā žanra darbu izdošanu un lasīšanu neguva paliekošus panākumus. Piedzīvojis īslaicīgus atplūdus, detektīvžanrs stabili nostiprinājās latviešu grāmatniecībā.

Atslēgvārdi: tulkotā daiļliteratūra, kriminālliteratūra, laupītāju romāni, detektīvs, populārā lasāmviela, detektīvliteratūras kritika

1 Ruiss Safons, Karloss (2019). *Vēja ēna*. No spāņu valodas tulkojis Centis Gercāns. Rīga: Zvaigzne ABC, 10. lpp.

Ievads

Detektīvžanra parādīšanās 20. gadsimta sākuma grāmatu klāstā, raugoties uz to kriminālliteratūras kontekstā, pētīta, balstoties uz latviešu grāmatniecības procesu analīzi un preses publikācijām par grāmatām un lasīšanu. Atskats kriminālliteratūras tulkojumu vēsturē un detektīva parādīšanās latviešu grāmatu tirgū skatīts caur grāmatzinātnes prizmu, balstoties uz literatūras funkcionēšanas ārējiem aspektiem (iedzīvotāju spēja lasīt un grāmatu pieejamība, grāmatu skaits, to cenas un to pieejamība, grāmatu īpašnieki, veikali, grāmatu funkcionēšana sabiedrībā u. c.). Pētījumā nav aplūkotas minētā žanra iekšējās komunikācijas (saturs, tematika, varoņi, mākslinieciskās un literārās izveides specifika), kas ir literatūras vēstures pētījuma priekšmets. Lasīšanas aspektā literāro tirgu veido ne tikai oriģinālliteratūra, bet arī tulkojumi, viss literatūras piedāvājums, kas nonāk lasošās sabiedrības rīcībā nacionālajā valodā.² Lasīšanas socioloģija apvieno kvantitatīvo un kvalitatīvo pieeju, savukārt literatūras socioloģija aplūko tekstā ietvertās vērtības, kas var liecināt par literāra darba popularitātes iemesliem. Apvienojot dažādas literatūrzinātnes pētījumu metodes, ar kuru palīdzību būtu sniegtas vairāk lasīto, populārāko tekstu interpretācijas, ar grāmatu lasīšanas kvantitatīviem rādītājiem – lasītāju liecībām par tekstu uztveri un sava lasīšanas procesa un motivācijas pašvērtējumiem, kā arī apkārtējo cilvēku vērojumiem par grāmatu izvēli un lasīšanas procesu –, būtu iegūstama pilnīgāka aina par kriminālliteratūras funkcionēšanu latviešu sabiedrībā.³ Piedāvātais pētījums sniedz tikai empīrisku ieskatu latviešu valodā tulkoto detektīvliteratūras darbu vēsturē un izplatībā, vispusīgu literāru un psiholoģisku analīzi minētajos virzienos iezīmējot kā nākotnes uzdevumu.

Kriminālliteratūra populārās lasāmvielas kontekstā

Kriminālliteratūru grāmatniecības un literatūras vēsturnieki iekļauj populārās literatūras kategorijā kā daiļliteratūras paveidu, kura sižeti veidoti saskaņā ar noteiktu formu un elementu kopumu jeb kanonu.⁴ Galvenie žanra konvencijas veidojošie faktori populārajā literatūrā ir veids, kā attēlota vide, veidota sižeta līnija un tēlu sistēma, attēlotas morālās vērtības.⁵ Latviešu un tulkotā kriminālliteratūra latviešu

2 Höhn, Gerhard (2004). Der literarische Markt. In: Höhn, Gerhard (Hrsg.). *Heine-Handbuch. Zeit, Person, Werk*. Stuttgart; Weimar: J. B. Metzler, S. 18–20.

3 Schön, Erich (1999). Geschichte des Lesens. In: Franzmann, Bodo; Hasemann, Klaus; Löffler, Dietrich; Schön, Erich (Hrsg.). *Handbuch Lesen*. München: K. G. Saur, S. 1–2; Apinis, Aleksejs (1991). *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga: Liesma, 8. lpp.

4 Nusser, Peter (2003). *Kriminalroman*. Stuttgart; Weimar: J. B. Metzler, S. 75–80.

5 Shartie, Rozhe [Chartier, Roger] (2006). *Pismennaja kul'tura i obschestvo*. Moskva: Novoe izdatel'stvo, s. 192–209.

literatūrzinātnē līdz šim nav detalizēti pētīta. Viens no iemesliem – agrīnajā nacionālās literatūras attīstības posmā prozā sastopami tikai kriminālliteratūras elementi, bet klasiski žanra darbi grāmatniecībā ienāk ar literārās vērtības ziņā pieticīgiem tulkojumiem. Kriminālliteratūra tika tulkota, adaptēta, izdota un attīstījās formās un saturā kā populārās lasāmvielas sastāvdaļa, lasītāju interese stimulēja tās izdošanu un sekmēja patēriņu.

19. gadsimta otrajā pusē grāmatprodukcijas struktūrā arvien pieaug daiļliteratūras īpatsvars, 90. gados literārās prozas sacerējumi veido apmēram 20 procentus no izdevumu kopskaita.⁶ No 19. gadsimta 90. gadu vidus līdz Pirmajam pasaules karam lasītāji kopumā saņēma ap 1000–1500 jaunu izdevumu, ap 1910.–1913. gadu katru gadu lasītāji saņem 50–70 daiļliteratūras grāmatu pirmizdevumu. Gadsimtu mijā daiļliteratūras grāmatu kvalitāte nav viendabīga, jo literatūras vērtīgākā daļa sasniegusi Eiropas kvalitātei atbilstošu estētiski māksliniecisko līmeni, oriģinālliteratūras darbi ap 1905. gadu skaitliski sasniedz apmēram līdzīgu daļu iepretim tulkojumiem. Vienlaikus uzlabojas arī tulkotās literatūras kvalitāte: tiek izdoti pasaules literatūras labākie darbi, paplašinās autoru loks, dažādojas to nacionālā pārstāvniecība. Par literārās dzīves briedumu liecina izdevumu organizēto formu (kopoto rakstu, almanahu, literāru krājumu) attīstība. Pat sērijas, kas iepriekšējos gadu desmitos bija kļuvušas par mazvērtīgas literatūras pazīmi, tagad ietvēra arī labu literatūru, piemēram, Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļas izdotās cittautu literatūras sērijas.⁷ Tomēr, pieaugot vērtīgas literatūras apjomam, dažādojas arī mazvērtīgu grāmatu piedāvājums. Saskaņā ar grāmatzinātnieka Alekseja Apīņa (1926–2004) atzinumu, lasīšanas vēsturē grāmatu piedāvājumam ir mazāka nozīme nekā grāmatas un lasītāja saskares punktiem.⁸ Tātad, lai izzinātu sabiedrības lasīšanas vēsturi kopumā, kā arī noteiktu atsevišķu literatūras grupu un izdevumu popularitāti, svarīgi pētīt un analizēt to literatūras daļu, kas tika vairāk lasīta.

Kaut arī 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā latviešu lasītāju sabiedrība vairs nav viendabīga, izdotās literatūras piedāvājumā un lasītāju lielas daļas interešu centrā vēl lielu vietu ieņem populārā literatūra, ko prasīgā sabiedrības intelektuālā elite nicinoši dēvē par lubām, sēnalām, kolportāžas romāniem, patrepes literatūru u. tml., bet šā raksta autore, ņemot vērā vēsturisko kontekstu, dēvē par triviālliteratūru. 20. gadsimta sākumā turpinās tās attīstība – iepriekšējā gadsimtā nostabilizējies triviālās literatūras piedāvājums tiek bagātināts ar jauniem, modernākiem paraugiem. Mazāk prasīgiem lasītājiem ar neizkoptu literāro gaumi kalpoja veikli tirgus izdevēji,

6 Aplēses ir aptuvenas, tās veiktas pēc Latvijas Nacionālās bibliotēkas elektroniskā Kopkataloga datiem un pētījuma: Paeglis, Jānis (1988). Latviešu grāmatniecība 1901–1907. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 9, 33.–43. lpp.

7 Sk.: Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868–1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 45.–66. lpp.

8 Apīnis, Aleksejs (1991). *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*, 7. lpp.

operatīvi atkārtotos izdevumos laižot klajā gan konservatīvai gaumei derīgo vecā tipa, gan sarūpējot modernas lektūras tulkojumus. Kāds laikraksta “Jaunā Dienas Lapa” korespondents aplēsis, ka 1900.–1911. gadā izdoti ap 800 “sēnalu literatūras” darbi, ieplūdinot tautā ap 2,5 miljoniem eksemplāru šādas literatūras.⁹

Vācu literatūras zinātnē triviālliteratūras sacerējumus pēc to izveides paņēmiem un satura iedala divās lielās grupās: mīlestības un piedzīvojumu stāsti.¹⁰ Rafinētākie autori abus veidus pamanās ietvert vienā darbā, kā tas vērojams 19. gadsimta 70. un 80. gados Latvijā populārajos burtnīcu romānos “Venēcijas asins nakts”, romānā par Bālo grēfieni u. c.¹¹ Mīlestības tipu tīrā veidā pārstāv sentimentālais mīlestības stāsts, romāns par dzīvi laukos (vācu val. *der Heimatroman*), ģimenes sāgas un sadzīves romāni no sieviešu dzīves. Piedzīvojumu žanru aizsāk robinsoniādes tipa sacerējumi: pēc Daniela Defo (*Daniel Defoe*) “Robinsona Kruzo” parauga veidoti stāsti par cilvēku, kas nokļūst no sabiedrības izolētā vietā, kur, cīnoties par izdzīvošanu, iziet cauri raibiem piedzīvojumiem.¹² Laika gaitā piedzīvojumu elements gūst arvien lielāku īpatsvaru latviski tulkotajos literatūras darbos, kas aizved lasītāju uz mežonīgām vietām vai laikmetu, ko caurvij viduslaiku leģendas. Lasītājus saistīja neparasti notikumi, simpātijas iekaroja supervaroņi; tautas pasakas un leģendas nomainīja laikmetīgo autoru radīti fantastiski un brīnumaini sižeti. Šāda veida lasāmvielas strauzē iekļaujas arī literatūra par noziegumiem un zagļiem, blēžiem, laupītājiem, slepkavām un citiem likumpārkāpējiem, vēstījumi par tiem veido ievērojamu lasāmvielas produkcijas daļu.

Kriminālliteratūras tulkošanas un izdošanas tradīciju attīstība Latvijā

Kriminālliteratūras saknes meklējamas jau senajā kultūrā, daudzi pētnieki šīs literatūras sākotni datē ar Bībeles sižetu par Kainu un Ābelu.¹³ Latviešu grāmatniecībā agrīnākais sižets par noziegumu ir Liborija Depkina (*Liborius Depkin*) dzejojums “Tā savu daždažādu noziegātību savādi savas neapdomātas ķēniņa zaimošanas dēļ uzmeklēta un pazudināta Jāņa Stakeļa [...] Gaudu dziesma” (1703) par Kundziņsalas zvejnieka Jāņa Stakles sodīšanu ar nāvi par pāriešanu no zviedru armijas poļu armijā. Tomēr literāri darbi par noziegumiem un to apraksti latviešu grāmatniecībā 18. gadsimtā

9 -ietis. (1912). Sēnalu literatūra un kalendāri. *Jaunā Dienas Lapa*, 25.02., 5. lpp.

10 Nusser, Peter (1991). *Triviālliteratur*. Stuttgart: J. B. Metzler, S. 57-87.

11 Brīls, G. fon (1876). *Venēcijas asins nakts jeb galēru vērgs Marino Marinelli*. 4 sēj. Jelgava: J. Šablovskis; Borns, Georgs (1879). *Bālā grēfiene jeb Cīnīšanās dēļ miliona*. Jelgava: H. Alunāns.

12 Par robinsoniādi sk.: Limane, Lilija (1986). Robinsoniāde un stāsts par Genovevu latviešu grāmatniecībā. No: Arājs, Eduards (atb. red.). *Grāmatas un grāmatnieki: Misiņa bibliotēkas 100. gadadiena, 1885-1985*. Rīga: Zinātne, 138.-145. lpp.

13 Woeller, Waltraud (1984). *Illustrierte Geschichte der Kriminalliteratur*. Leipzig: Edition Leipzig, S. 10-14.

vēl nav plaši izplatīti, šis process sākās tikai 19. gadsimta vidū līdz ar prozas darbu plašāku ienākšanu grāmatniecībā un to sižetisko dažādošanos. Sākotnēji idejiskā saturā literatūra par noziedzniekiem un viņu ļaunajiem darbiem traktēta kā Dieva likumu pārkāpumi – cīnās ļaunais ar labo, un ļaunais tiek sodīts.¹⁴ 19. gadsimta pēdējā trešdaļā kriminālliteratūra mainās pēc būtības, lasītāju sāk interesēt nevis grēkā křišana un sods, bet noziedznieku darbošanās, noziegumu formas, intriga, asie un šausminošie piedzīvojumi, lasītāju simpātijas bauda veiklais noziedznieks, īpaši, ja tā nedarbi un atriebība vērsti pret kungiem.

19. gadsimta pēdējā trešdaļā latviešu grāmatniecībā vērojams piedzīvojumu un laupītāju stāstu un romānu skaitlisks uzplaukums. Lasītājus sasniedza viens no redzamākajiem laupītāju romāniem, šā žanra klasika – vācu rakstnieka Kristiāna Augusta Vulpiusa (*Christian August Vulpius*, 1762–1827) bibliogrāfa Jāņa Misiņa vācu rakstniekam Norbertam Hirtem (*Norbert Hürte*) piedēvētais stāsts par itāļu laupītāju vadoni Rinaldo Rinaldini, 1888. gadā tas nāca klajā Jelgavas izdevēja Johana Frīdriha Šablovskā (*Johann Friedrich Schablowsky*, 1840–1918) publicētajā grāmatu sērijā “Tautas bibliotēka”.¹⁵ Bez šī pasaules popularitāti iemantojušā darba lasītājiem laiku kavēja daudzi citi aizraujoši vēstījumi par laupītāju darbošanos mežos un prērijās. Lasāmvielas klāstam paplašinoties, tā bagātinās ar literāri un estētiski vērtīgākiem sacerējumiem – viens no saturīgākajiem piedzīvojumu literatūras autoriem bija jaunatnes iecienītais Aleksandra Dimā (*Alexander Dumas*, 1802–1870), viņa klasiskais izklaides romāns “Grāfs Monte Kristo” latviešu valodā tika izdots Raiņa tulkojumā. Izdevuma priekšvārdā Rainis dēvē Dimā par franču brīnumu un briesmu romānu dibinātāju:

Ko citi lielāki gari nēsā kā tīru zeltu, viņš to izmainīja sīkā naudā visplašāko aprindu laika kavēkļa vajadzībām. Tāpēc viņš krauj vienu lielisku notikumu uz otra, rāda vienas briesmas šausmīgākas par otrām un sarežģījumus saista cit ar citu nebeidzamā virknē.¹⁶

Ar piedzīvojumu stāstiem kombinējas literārie teksti par laupītājiem, kas ir viens no agrīnās kriminālliteratūras paveidiem. Šajā grupā populāri bija gan atsevišķi īsie stāsti, piemēram, anonīmais stāsts par bīstamo laupītāju virsnieku “Tīģera ķepu”¹⁷, gan pēc Aleksandra Puškina (*Aleksandr Pushkin*) darba motīviem veidotais trivializētais “Laupītāju virsnieks Dubrovskis”¹⁸, gan Gvido fon Felza (*Guido von*

14 Woeller, Waltraud (1984). *Illustrierte Geschichte der Kriminalliteratur*, S. 32-54.

15 [Anon.] (1888). *Rinaldo Rinaldini, laupītāju virsnieks. Itāliešu stāsts iz astoņpadsmitā gadu simteņa*. Jelgava: J. Šablovskis. Sk. arī: Misiņš, Jānis (1925). *Latviešu rakstniecības rādītājs*. 2. sēj. Rīga: Latviešu Grāmatu tirgotāju un izdevēju biedrība, Nr. 7625.

16 [Rainis] (1902). Priekšvārds. No: Dimā, Aleksandrs. *Grāfs Monte Kristo*. 1. sēj. Rīga: E. Plātešs, 6. lpp.

17 [Anon.] (1887). *Laupītāju virsnieks “Tīģera ķepa”*. Stāsts par Holandes bruņnieka Monkalda piedzīvojumiem savas izpostītās pils drupās. Jelgava: J. Šablovskis.

18 Puškins, Aleksandrs (1878). *Laupītāju virsnieks Dubrovskis*. Rīga: Brāļi Buši.

Fels, īst. v. *Paul Walter*, 1859–1918) bieži romāni par meža zagļiem Stilpneru un Karaseku¹⁹. Laupītāju stāstiem raksturīga pseidovēsturiska vide, galvenais varonis cēlies no sabiedrības augstākajiem slāņiem, bet, dzimtas konflikta, piedzīvotas netaisnības un tai sekojošu atreibības jūtu vadīts, kļuvis par meža laupītāju. Šāds noziedznieka tips iegūst lasītāju simpātijas, jo ir taisnīgs, apzog bagātos, bet nabadzīgos pat aizstāv. Kriminālliteratūrai latviešu grāmatniecībā pieredzot dažādas attīstības stadijas, tā saglabā specifiku – tēmas galvenā ass ir noziegums.

1905. gada revolūcijas saviļņojumu laikā interese par izklaides literatūru mazinājās, taču atplūdu laikā, kad sabiedrībā mazinās interese par sociālām problēmām, piedzīvojumu literatūra iegūst jaunu elpu. Tās aina bagātinās ar jauna tipa kriminālliteratūras veidu – tā dēvētā laupītāju stāsta vietā nāk detektīvs. Tālaika literatūras speciālisti pauž viedokli, ka latviešu lasītāju publika jau bija “atēdusies kā jēlu gaļu” Venēcijas morus un Saksijas virsniekus, senlaicīgais kolorīts un pārāk plašie burtnīcu romāni tiem apnikuši, tie gaidīja kompaktākus un ticamākus darbus. Tādēļ meža laupītāju kā galveno varoni nomaina izmeklētājs.²⁰

Rietumeiropas detektīvs – tulkojumos latviešu valodā

Ar ko vecā parauga kriminālstāsti atšķiras no detektīva? Vecā parauga kriminālstāstos tiek atainoti noziedzīgi notikumi un darbojas to veicēji, notiek cīņa starp labo un ļauno, tiek rādīta noziedznieku cietā daba un apbrīnas vērtā bezbailība un nevairīšanās no grēka. Senākajos kriminālliteratūras darbos neizpaliek nozieguma vērtējums – kā Dieva noteikto normu pārkāpējs ļaundaris parasti saņem pelnīto sodu. Laupītāju romānos lasītājiem simpatizē eksotiskā vide: mežonīgās, civilizācijas neskartās vietas mežos, pseidovēsturisku notikumu fons, kas laupītāju romānu tuvina piedzīvojumu literatūrai. Tautas grāmatu popularitāti sekmē lasītāju simpātijas sociāla rakstura romānu idejai. Detektīvam šķiriski sociālā pieeja un morāle varoņu vērtējumā nav būtiska.

Detektīva kā kriminālliteratūras apakšžanra rašanos Rietumeiropā un Amerikā ietekmē privātdetektīvu aģentūru izveide un darbība. 1833. gadā šādu iestādi atklāj avantūrists, noziedznieks un ziņotājs Ežēns Fransuā Vidoks (*Eugene Vidocq*, 1775–1857), kurš kalpoja valsts policijas labā un, pateicoties sakariem ar noziedzīgo pasauli, pārkāpumu atklāšanā darbojas efektīvāk nekā policija. Vidoks publicē memuārus četros sējumos, kuri nonāk Edgara Alana Po (*Edgar Allan Poe*) rokās. Memuāru ietekmē Po publicē četras noveles, kurās ievēroti detektīva principi: sižets balstīts nozieguma noslēpuma atklāšanā (parasti darbība sākas ar ziņu par noziegumu, visbiežāk

19 Felzs, Gvido fon (1902). *Stilpnērs un Karaseks, pārdrošie mežu zagļi un laupītāju virsnieki pie sakšu-bēmiešu robežām un grāfiene Šarlote*. 4 burtn. Rīga: J. Krūmiņš.

20 [Upīts, Andrejs] A. U. (1908). Šerloks Holms, Etele King un citi. *Dzimtenes Vēstnesis*, 24.03., 5. lpp.

slepkavību, kas pārtrauc detektīva atpūtu un liek sākt darboties; seko vietas apskate, apstākļu izklāsts, notikumu attīstība un epilogs), to virza noziegumu izmeklējošā detektīva doma, bet lasītājs iesaistās nozieguma mīklas atminēšanā, sacensoties ar detektīvu (labā detektīvā lasītājam neizdodas atklāt noziedznieku pirms detektīva), izziņas metodes – indukcija, dedukcija, analīze. Detektīvā atšķirībā no laupītāju romāna noziegumam ir individuāls raksturs, tas netiek saistīts ar sociāliem apstākļiem. Galvenais varonis ir izmeklētājs, parasti privātdetektīvs – īsts supermenis, apveltīts ar īpašām analītiskām spējām, izdomu, attapību, aktiera talantu, fizisko veiklību un spējīgs uz tādiem rīcības pavērsieniem, ko lasītājs iepriekš nevar iedomāties un uzminēt, līdz ar to saglabājas intriga līdz noziedznieka atmaskošanai, ar ko literārais darbs beidzas. Detektīvs tādējādi ir lasāmviela gan emocijām, gan prātam. Bija pagājis laiks, kad lasāmvielas saturā dominēja sentimentāla jūtelošanās, detektīvs lielākā mērā nekā citi prozas žanri balstīts uz loģiku un domāšanu – lasītājs it kā sacensās ar detektīvu prāta spējās un var veidot savas versijas par iznākumu.²¹

Pat ņemot vērā intelektuālo dabu, detektīvs tomēr piederēja izklaides literatūrai. Viena no tās iezīmēm: sižeta tēloti neparasti notikumi, kas iziet ārpus ikdienas rāmjiem, sižetu virza noziedznieka izsekošanas, atklāšanas un sagūstīšanas piedzīvojumi. Spriedzi rada detektīva sacensība gudrībā un apķērībā ar noziedznieku, kas nereti ir ne tikai rafinēts, bet pat dēmonisks. Darbības vide pietuvināta urbanizētam lasītājam, notikumi parasti risinās pilsētā, taču to attīstība aizved arī uz vecām pilīm, alām un citām neparastām vietām, visai daudzveidīgajai pasaulei kļūstot par noziedznieka un detektīva cīņas arēnu. Sniedzot bagātīgu materiālu emocionālai spriedzei, detektīvs kā Rietumeiropā, tā Latvijā rod piekritējus lielā lasītāju auditorijas daļā.

Pasaules literatūrā par detektīva tēvu dēvētā Edgara Alana Po stāstu “Slepkavība Morga ielā” (1841) lasītāji latviešu valodā saņēma tikai 1922. gadā,²² bet pirmā iepazīšanās ar Po notika 1901. gadā, kad tika publicēta nelielā novele “Melnais kaķis”.²³ Lai gan periodikā rakstos par literatūru reizumis pavīd Po pieminējumi, viņa grāmatu tulkojumi kavējas. Lielākā skaitā tiek izdoti dažu citu pasaulē pazīstamu detektīvliteratūras autoru darbu tulkojumi: Latvijas Nacionālās bibliotēkas elektroniskā Kopkataloga dati liecina, ka laikā no 1883. līdz 1912. gadam tiek izdotas septiņas Čārlza Dikensa (*Charles Dickens*) grāmatas, to skaitā četri kriminālromāni. 1892. gadā dienas gaismu ierauga Vilkijs Kolinsa (*Wilkie Collins*) darbs “Kaina mantojums”, kas uzskatāms par pozitīvu vērtīga darba izdošanas notikumu latviešu grāmatniecībā.²⁴ Tomēr īsti populāras plašās lasītāju aprindās kļūst stāstu sērijas no “tautas literatūras”

21 Todorov, Tzvetan (1998). *Typologie des Kriminalromans*. In: Vogt, Jochen (Hrsg.). *Der Kriminalroman. Poetik-Theorie-Geschichte*. München: Wilhelm Fink, S. 208-215.

22 Po, Edgars Alans (1922). *Slepkavība Morgielā*. Rīga: Leta.

23 Po, Edgars Alans (1901). *Melnais kaķis*. Rīga: Šēnfelds.

24 Kolins, Vilkijs (1892). *Kaina mantojums*. Rīga: Dienas Lapa.

zemākas nišas produktiem, kur darbojas detektīvi Nats Pinkertons un Šerloks Holmss, abu sēriju pirmās burtnīcas atsevišķos izdevumos tiek iespiestas 1907. un 1908. gadā.

Agrīnie detektīvliteratūras izdevumi latviešu valodā 20. gadsimta sākumā un to popularitātes fenomens

Rietumeiropas populārās literatūras klāstā stāsti par privātdetektīva Pinkertona varoņdarbiem cīņā pret noziedzniekiem bija labi zināmi kopš 19. gadsimta vidus. Sižetus producēja lielākoties anonīmi dažādu tautu rakstnieki, balstoties uz ASV privātdetektīva Alana Pinkertona (*Allan Pinkerton*, 1819–1884) aģentūras pieredzi un viņa memuāriem.²⁵ 20. gadsimta sākumā Latvijā pazīstamo detektīvistu sēriju par Nata Pinkertona gaitām, izmeklējot un atklājot noziegumus, sacerējis kāds anonīms vācu autors. Latviešu valodā sērijas “Nats Pinkertons, slepenpolicistu karalis” pirmā burtnīca nezināma tulkotāja sniegumā nāca klajā 1908. gadā Kārļa Vilhelma Orlovskā (dzīves dati nav zināmi) apgādā. Izdevuma vizuālā seja atdarina vācu oriģināla noformējumu: vāka augšmalā rāmītī sērijas nosaukums ar nelielu galvenā varoņa portretu, zem tā – stāsta nosaukums (pirmais stāsts ar nosaukumu “Noziedznieku savvērestība”) ar krāsainu sižetisku ilustrāciju par tā saturu. Pirmās burtnīcas saturu ievada priekšvārds, kurā raksturots Nats Pinkertons – slavenais Ņujorkas privātdetektīvs, no kura vārda “trīs visa noziedznieku pasaule”²⁶. Stāstos solīts atspoguļot Pinkertona memuāros atainotos notikumus, viņa dienasgrāmatu; pirmais stāsts esot reāls, bet citi gan esot brīvas fantāzijas auglis. Katru nākamo burtnīcu lasītāji gaidīšot ar neparastu ziņkārību: “Ar nemierīgām gaidām un siltākajām jūtām lasītājs sekos šī ievērojamā cilvēka dzīves momentiem.”²⁷ Katra burtnīca aptvēra 32 lappuses sižetiski noapaļota teksta par vienu noziegumu un tā atklāšanas gaitu, bet tās beigās tika atklāts nākamās burtnīcas nosaukums, piemēram, pirmās burtnīcas beigās kļuva zināms, ka nākamā būs “Hamburgas katedrāles svētku tīģeris”, savukārt, kad tā izlasīta, uzzinām trešās nosaukumu: “Pakaļdzīšanās noziedzniekiem no Ņujorkas līdz Berlīnei”. Turpmākos izdevēju mērķus klāja noslēpums. Kopumā lasītāji saņēma deviņas Pinkertona burtnīcas (1. attēls).

Skaitā lielāku stāstu apjomu – 34 burtnīcas – par Šerloka Holmsa varoņdarbiem lasītājiem divu gadu laikā sagādāja Rīgas izdevējs Ludvigs Vītols.²⁸ Pirmā burtnīca dienas gaismu ieraudzīja 1907. gadā. Tolaik, 20. gadsimta sākumā, Amerika drebēja

25 [Encyclopaedia Britannica] (2025). Allan Pinkerton. American Detective. In: *Britannica*, 27.06. Available: www.britannica.com/biography/Allan-Pinkerton [10.08.2025.].

26 [Anon.] (1908). *Nats Pinkertons, slepenpolicistu karalis*. 1. sēj. Rīga: Orlovskis. 3.–5. lpp.

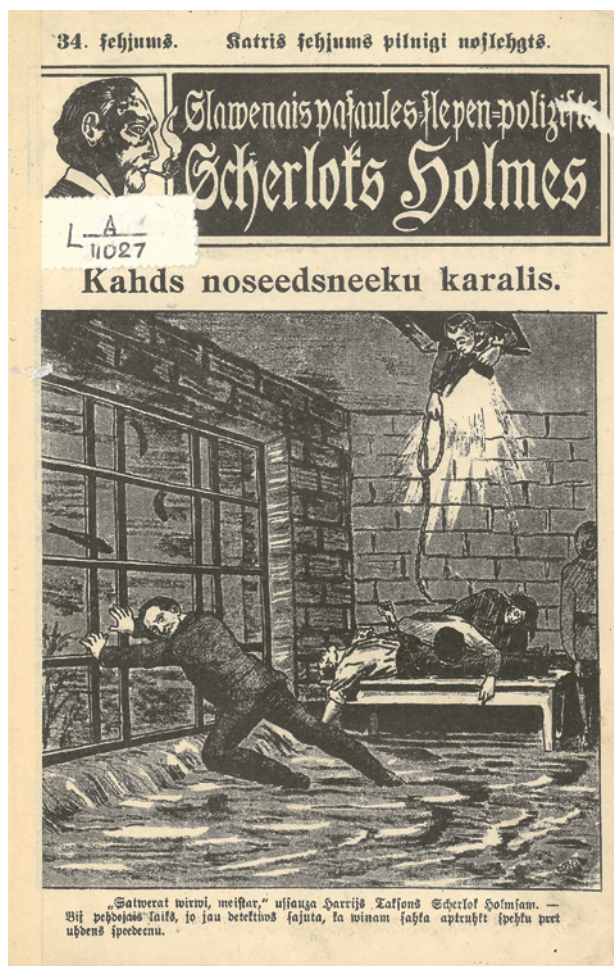
27 Turpat.

28 [Anon.] (1907–1908). *Slavenais pasaules slepenpolicists Šerloks Holms*. 34 burtnīcas. Rīga: L. P. Vītols.

1. attēls. Izdevuma "Nats Pinkertons, slepenpolicistu karalis" (1908) vāka noformējums

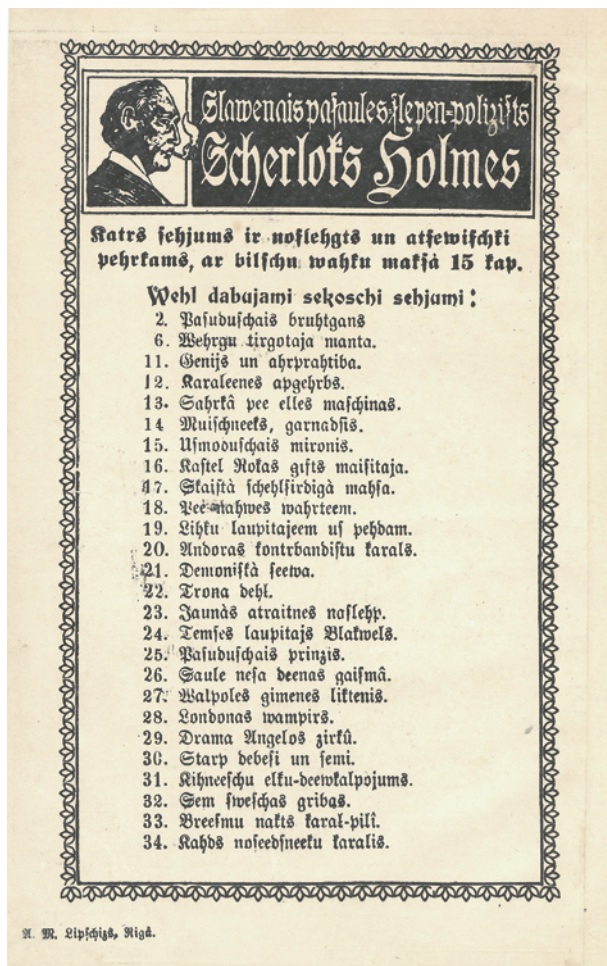
šausmās no patiesiem stāstiem par briesmīgo sieviešu slepkavu Džeku Uzšķērdēju, taču latviešu lasītājus stāsti par viņa šausminošajām slepkavībām sasniedza tikai 1913. gadā, kad 40 burtnīcās tika nodrukāta stāstu sērija "Džeks, noslēpumainais meiteņu slepkava". Tomēr pavisam neziņā par pasauleslavenā noziedznieka briesmu darbiem latvieši netika turēti, jo jau 1907. gadā grāmatu tirgū parādījās stāsts 56 lappušu apjomā "Kā sieviešu kāvējs Džeks tika saķerts". Šis stāsts arī ievadīja Artūra Konana Doila (*Arthur Conan Doyle*) sacerējumu sēriju "Slavenais pasaules slepenpolicists Šerloks Holmes". Tāpat kā Pinkertona, arī Šerloka Holmsa seriālam autors grāmatā

2. attēls. Izdevuma "Slavenais pasaules slepenpolicists Šerloks Holms" 34. burtnīcas "Kāds noziedznieku karalis" (1914) vāka noformējums

netiek norādīts, tāpēc jādomā, ka tulkojums tapis, izmantojot kāda vācu autora anonīmu angļu rakstnieka darba pārstrādājumu. Izņemot izdevēju, grāmatā netiek atklāta neviena cita tās tapšanā iesaistīta persona, nav zināms arī tulkotājs. Autoru un tulkotāju noklusējumu izklaides literatūras tekstos veicināja ne tikai nevērība pret autortiesībām kā tā laika tradīcija, bet arī šāda tipa literatūras izdevēju nevēlēšanās atklāt savu dalību idejiski mazvērtīgas literatūras radīšanā, lai pasargātu sevi no kaujinieciskās sabiedriski aktīvo literatūras vērtētāju kritikas.

Turpmāk ik pēc vienas vai divām nedēļām lasītāji saņēma jaunu burtnīcu: līdz 1907. gada beigām Vītols vēl paspēja izdot darbu "Pazudušais brūtgāns", pārējie

3. attēls. Izdevuma "Slavenais pasaules slepenpolicists Šerloks Holmss" (1907-1914) sērijas burtnīcu uzskaitījums

30 pie lasītājiem nonāca 1908. gadā. Latvijas Universitātes bibliotēkas Jāņa Mišina Latviešu literatūras nodaļā, vienā no nedaudzajām sabiedriskajām krātuvēm, kur atrodams pilns burtnīcu komplekts, tās sasetas vienā apjomīgā sējumā. Katra sējuma vāku rotā attēls zilā, sarkanā vai rozā fona krāsā, tekstā nav ilustrāciju, arī iespaiduma kultūra nav augsta.

Pirmās un sekojošo burtnīcu ārējā apdarē ietverti triviālliteratūras un īpaši detektīvu apdarei raksturīgie no vācu izdevējiem aizgūtie principi, kas ir līdzīgi Pinkertona burtnīcām: vāka fons un vizuālais akcents ir krāsaina, sižetiska ilustrācija, pirmajai burtnīcai: divu vīru saķeršanās cīņā ar nažiem; ilustrāciju papildina paraksts:

teksta citāts. Ilustrācijas augšmalā, rāmītī, sērijas nosaukums un neliels portrets: vīrietis ar cigareti zobos. Attēlā var atpazīt galveno varoni – apdomīgo un gudro Šerloku Holmsu. Burtnīcas nosaukums neuzkrītoši iekomponēts virs ilustrācijas. Burtnīcas vāka augšmalā norādīts arī sējuma numurs ar uzrakstu “Katrs sējums pilnīgi noslēgts” – tātad lasītājam tiek apsolīts pabeigts stāsts. Arī šajā ziņā vērojama attīstība burtnīcu romānu nišā – lasītājam nu vairs nebūs tik nepacietīgi jāgaida nākamais sējums, lai turpinātu pusvārdā aprauto iepriekšējo burtnīcu, kā tas bija raksturīgi 19. gadsimta diezajiem burtnīcu romāniem.

Izdošanas gaitā uz burtnīcu ceturtā vāka reizēm tiek ievietota reklāma ar iznākušo sējumu sarakstu, norādēm par iegādes vietām (pie izdevēja vairumā un “visās grāmatu bodēs”), kā arī sējuma cenu: 15 kapeikas (pasūtot piegādi pa pastu: 17 kapeikas). Izdevējs nevairās grāmatu paslavēt:

Laipnai ievēribai nupat iznāca manā apgādienā vairāk sējumos slavenais slepenpolicists Šerlok Holmes, kuru visa Eiropa, ja pat ne visa pasaule apbrīno un slavē un kas caur savu gara klātbūtni, izturību, izmanību, spēku, bezbailību un pašaieliedzību cilvēces labā sevi nodevies un kalpojis, un atrisinājis tādas sarežģītas krimināllietas, kuras nekādam mirstīgajam nebija iespējams celt gaismā. Visi atgadījumi un notikumi stāv uz patiesības pamatiem un laikrakstu ziņojumiem, un katrs lasītājs būs pārliecināts, ka cilvēkam viss iespējams, ja viņš tikai izlieto visus spēkus sava mērķa sasniegšanai. Stāsti par viņu ir lieliski pievilcīgi, interesanti un pamācoši, tā ka varu katram literatūras cienītājam uz labāko viņus ieteikt.²⁹

Izdevumam bija nepieciešama pašreklāma, jo sevi cenošā dienas prese šāda veida “preci” vairījās popularizēt vai nu principiālas nostājas dēļ, vai baidoties no kritiķu uzbrukumiem. Tomēr, par spīti literatūras vērtētāju nosodošajai attieksmei, detektīvs strauji iekaroja lasošās publikas ievēribu.

Burtnīcu sērijas par Šerloku Holmsu un Pinkertonu bija redzamākās, taču tie nebija vienīgie kriminālliteratūras sacerējumi latviešu grāmatniecībā: izdevēji turpināja publicēt kā vecā parauga laupītāju romānus, tā arī jaundarbus par izmeklētāju varoņdarbiem, tostarp Šerloka Holmsa atdarinājumus ar atsaucēm uz šo slaveno varoni. Pasaules literatūrā populāro izmeklētāju izlasei piederēja Nīks Karters, darbi par viņa piedzīvojumiem gan latviski netika tulkoti, tomēr presē viņš reizēm tika pieminēts. Diezgan ievērojams bija kritiķu dēvētais “Šerloks Holmss, kas ietērpies sieviešu brunčos” jeb stāstu virkne “Etele King, sievišķais Šerlok Holmes” (piecas burtnīcas,

29 [Anon.] (1907). *Slavenais pasaules slepenpolicists Šerloks Holmes*. 1. burtnīca: Kā sieviešu kāvējs Džeks tika saķerts. Rīga: L. P. Vītols, 4. vāks.

1908).³⁰ Arī šim seriālam autors un tulkotājs nav norādīts, visticamāk, tulkojumam izmantots kāds vācu valodā rakstīts avots. Lai arī minētie sērijveida izdevumi atsevišķās burtnīcās ienāca grāmatniecībā strauji un skaļi, arī pirms 1907. gada lasītājiem bija iespēja iepazīties ar dažiem detektīvžanra sacerējumiem: atsevišķā izdevumā laisti klajā Artūra Konana Doila “Elles suns” (1903), Mihaila Gerbanovska “Pirmā prāva” (1905),³¹ kā arī periodikā laikā no 1906. līdz 1907. gadam publicēti kādi desmit Konana Doila sacerējumi, tostarp “Bāskervilu suns” un stāsti par Šerloka Holmsa piedzīvojumiem.

Detektīvs latviešu grāmatu tirgu iekaroja ļoti strauji, tā tas bija arī citu tautu grāmatniecībā Rietumeiropā, Amerikā, Krievijā, kur šo grāmatu pārdošanas rādītāji sasniedza simtiem tūkstošu eksemplāru dažu dienu laikā.³² Tā kā par latviešu izdevuma metieniem ziņu trūkst, pārliecinošas liecības par lasītāju attieksmi iegūstamas no kritiski noskaņoto literātu, skolotāju, sabiedrisku darbinieku u. c. korespondentu publikācijām, kas lielā skaitā parādījās preses slejās.

Inteliģences un literatūras kritiķu karojošā attieksme pret lubu literatūru, uzsākta 19. gadsimta 70.–80. gados, bija nedaudz pieklususi 20. gadsimta sākumā, kad sociālu nemieru savīļnotā sabiedrība vieglajai lektīrai pievērsās mazāk. Iestājoties revolūcijas atplūdiem, interese par izklaides lasāmvielu pieauga, līdz tai sabiedrības morāles sargi atkal asināja ieročus cīņai par cilvēku, īpaši jaunatnes, pasargāšanu no “sēnalām”. Ar sentimentālajiem pastāstiem jau ir sarasts, tāpēc kritikas sašutuma bultas vērsās pret jaunu uzbrucēju lasītāju gaumei – detektīvu.

Vērtētāju liecības sniedz ieskatu šīs literatūras popularitātes apmēros. Sūdzības par holmsu un pinkertonu plašo izplatību regulāri parādās kā reģionālajā presē, tā Rīgas laikrakstos. “Progresīvais Ventspils grāmatu veikalnieks (Witte) ir apgādājis lielā vairumā “Šerloku Holmes” un “Natu Pinkertonu”. Ļautiņi pērk lieliski un lasa ar sevišķu interesi,”³³ vēsta “Liepājas Atbalsis”. Liepāju “Šerloks Holmss” “apstaigājis” kādos piecos vai sešos tūkstošos eksemplāru. Godīgi veikalnieki gan, tādas grāmatas pārdodami, jūtoties neērti, bet aizbildinoties ar to, ka, ja nepārdos šādu literatūru, zaudēšot pircējus.³⁴ Turpat vēstīts, ka Šerloks Holmss Liepājā sastopams pie dažādu grupu lasītājiem: apzinīgiem un neapzinīgiem ļaudīm, skolēniem un skolniecēm, dažādu šķiru ierēdņiem un pie ļoti daudziem jaunās paaudzes pārstāvjiem. Rīgas vācu biedrība pat sasauca sapulci cīņai pret sēnalu literatūru, tomēr nespēj aizkavēt tās lasīšanu.³⁵ Kurzemnieks, literāts J. Urdziņš, sūdzas, ka agrāko laupītāju virsnieku vietā tagad uzmanības centrā nonācis slepenpolicists, lubu literatūra esot pieprasīta,

30 [Anon.](1908). *Etele King, sievišķais Šerlok Holmes*. 5 burtn. Rīga: G. A. Mize.

31 Gerbanovskis, M. L. (1905). *Pirmā prāva*. Rīga: E. Zirģelis.

32 Līgotņū Jēkabs (1908). Nats Pinkertons un modernā literatūra. *Dzimtenes Vēstnesis*, 26.11., 3. lpp.

33 Harrijs (1908). No Ventspils. *Liepājas Atbalsis*, 05.04., 2. lpp.

34 J-s. (1908). Šerloks Holmss. *Dzīve*, 15.07., 2. lpp.

35 [Anon.](1909). Rīga. *Latvija*, 02.10., 4. lpp.

bet nopietno grāmatu lasītāji izpelnoties zobgalības.³⁶ Arī galvaspilsētas laikrakstu ziņas apliecina detektīvliteratūras popularitāti visu sociālo slāņu un dažādu lasītāju grupu vidū. Pie skatlogiem un skapiem ar šīm grāmatām pulcējoties skatītāju pūļi bez izņēmuma no visām kārtām, sevišķi jaunatne: “Maz bij tādu skolas somiņu, kurās, uz skolu ejot vai mājās nākot, trūka jaunākā numura no Pinkertonu literatūras.”³⁷ Ļoti asi pret detektīviem un lubu literatūru kopumā vērsās rakstnieks Līgotņu Jēkabs, kurš kā asiņaino romānu lasīšanas sekas atstāsta novēroto, kā zēni Āgenskalnā spēlējuši Šerloku Holmsu – trenkājuši un sasējuši citu zēnu.³⁸ Kāds Ed. Kaimiņš novērojis, ka vienkāršie ļaudis labprāt lasa un cits citu paskubina uz to, tāpēc lubu literatūra plaukst un zeļ, grāmatās aprakstītajām epizodēm ietekmējot sadzīvi. Strādnieki šīs burtnīcas rautin izrauļ veikalos, kur tās pārdod fabriku un rūpnīcu tuvumā starp kartupeļu maisiem un kāpostu mucām.³⁹

Detektīvs 20. gadsimta sākuma latviešu sabiedrības grupu uzskatu sadursmēs un tā attīstības perspektīvas

Detektīva ienākšanu sabiedrības intelektuālā elite uzņēma ar tik vienotu negāciju un sašutumu, kāds pirms tam nebija vērojams attieksmē ne pret vienu citu literatūras žanru. Ko pārmet detektīvam labas literatūras adepti? Sabiedrības literārās un intelektuālās elites skatījumā jaunpienācējs detektīvs tiek vērtēts par asiņainu, zemas raudzes sēnalu literatūru – izklaides literatūras pašas zemākās nišas produkts. Kritiķi to ievieto vienā plauktā ar pornogrāfisko literatūru. Rakstos presē pat netiek skatīts jautājums par pozitīvām vērtībām, kas tajā varētu būt ietvertas vai varētu labvēlīgi iespaidot lasītāju. Vecā tipa lubu literatūras ļaunuma analīzei avīzrakstu autori pievērsās mazāk, jo visiem ir skaidra jau iepriekš izdiskutētā nostāja: tā ir slikta literatūra, cilvēku gaumi un tikumus maitājoša, to producē neapzinīgi, peļņas kāri izdevēji. Tieši izdevēji izpelnās visasāko nosodījumu, piemēram, kāds anonīms laikraksta “Dzīve” korespondents pauž, ka šerloki holmsi “notrulina garu, paveicina ļaužu instinktu attīstīšanos un naudu tikpat kā zagšus izzog no kabatas” un ka visus ļaunumus nemaz neesot iespējams uzskaitīt.⁴⁰ Retumis izskan arī domas par vieglās lasāmvielas divējādo efektu: mazattīstītā lasītāju daļa labu literatūru nesaprot, tomēr

36 [Urdziņš, J.] (1912). Grāmatu lasīšana uz laukiem. *Auseklis*, 20.10.–03.11.

37 K. (1909). Uzplūdi beidzas. *Dzimtenes Vēstnesis*, 30.05., 5. lpp.

38 Līgotņu Jēkabs (1908). Izvirtības parādības latviešu literatūrā. *Dzimtenes Vēstnesis*, 17.05., 10. lpp.

39 Kaimiņš, Ed. (1902). Mūsu strādnieki un grāmatas. *Rīgas Avīze*, 17.12., 4. lpp.

40 J-s. (1908). Šerloks Holms, 2. lpp.

daļa no viņiem ar šīs literatūras palīdzību pierod pie grāmatu lasīšanas un vēlāk ķeras pie kā labāka, citi – notrulinās un neko citu vairs nespēj baudīt.⁴¹

Precīzāko detektīva lasītāja psiholoģisko portretu izveidojis rakstnieks un literatūras kritiķis Andrejs Upīts. Viņš norāda uz lubu literatūras atrautību no dzīves, tā aizved cilvēku dunču un asiņu pasaulē. Pie tās velk nervu skurbulis, primitīva bauda, tās pamatā kāre pēc pārspīlētā, sensacionālā, ticami izrādīta neticamā.⁴² Citviet Upīts precīzi raksturo detektīva tēlu un lasīšanas motīvus: Šerloks Holms – pārcilvēks un paraugs, viņš visu saprot, visu zina un spēj. Būdams mierīgs, apdomīgs, smalks, reizēm rupjš, reizēm galanti cinisks, viņš iekaro kā istabmeitas, tā salona dāmas sirdi un apbrīnu. Tīkamās šalkas, notrulināto nervu kairinājums ir tas, ko publika meklē kriminālromānos. Šī publika prāta attīstībā un dvēseles izkoptībā stāv zemāk nekā tie, kas neko nelasa.⁴³ “Šī māksla sūc sev sulu no nopiestības un neizglītības kā parazītisks stāds, kas barojas no trūdoša koka miesas,”⁴⁴ rezumē Andrejs Upīts.

Sabiedriskais darbinieks Kristaps Bahmanis (1867–1942) atzīst: sliktas grāmatas izvēlas tāpēc, ka lasītāji neapzinās grāmatas mērķi un lasīšanas īsto nozīmi, lasa laika kavēkļa dēļ.⁴⁵ Derīgu grāmatu izplatīšanas jautājumi netika ignorēti arī Latviešu grāmatu tirgotāju un izdevēju biedrības apspriedēs. Šeit mazvērtīgu tulkojumu savairošanās tiek vērtēta bezkaislīgāk un ar profesionālu grāmatniecības procesa likumību izpratni, piemēram, Ansis Gulbis atzīmē, ka izklaides literatūra veicina interesi par lasīšanu, turklāt grāmatu izdošana var pastāvēt tikai pie noteikta pircēju skaita.⁴⁶

Visi idejas cilvēki – izglītotā sabiedrības daļa – vienprātīgi atzina Holmsu un Pinkertonu stāstu kaitīgumu un vienojās vēlmē sargāt no tiem lasītājus, izstumt kaitīgos izdevumus no grāmatu tirgus. Grūtāk atrisināms bija jautājums, kā to izdarīt un vai tas vispār iespējams. Izskanēja gan cerīgi, gan bezcerīgi viedokļi, netrūka arī konstruktīvu priekšlikumu detektīvu izskaušanai. Lai gan konkrēta programma netika izstrādāta, izskanējušos priekšlikumus iespējams strukturēt vairākos programmatiskos punktus:

1) aizliegt mazvērtīgas literatūras izdošanu ar likumu. Dažās valstīs esot izdoti aizliedzoši likumi, taču tas maz palīdzot, presē šāds risinājums netiek akceptēts kā reāli iespējams (tas Latvijā tika realizēts 20. gadsimta 30. gados);

2) vērsties pret lubu literatūras izdošanu un izplatību, apelējot pie iesaistīto darbinieku goda jūtām. Izdevēji un tirgotāji gan tiek kaunināti, tomēr daudzi korespondenti skeptiski vērtē iespējas apturēt grāmatu izplatību ar šādu paņēmieni, jo peļņas izdevēju naudas kāre ir lielāka par goda jūtām. Saprātīgākie atzīst, ka labu

41 [Līgotņu Jēkabs] L. (1911). Jaunā paaudze un lubu literatūra. *Zemkopis*, 10.08., 631. lpp.

42 Upīts, Andrejs (1909). Šerloka Holmsa nemirstība. *Dzimtenes Vēstnesis*, 08.07., 5. lpp.

43 [Upīts, Andrejs] A. U. (1908). Šerloks Holms, Etele King un citi, 5. lpp.

44 Upīts, Andrejs (1910). Šerloks Holms. No: Upīts, Andrejs. *Studijas un kritikas*. 1. sēj. Rīga: Zvaigzne, 66.–75. lpp.

45 Bahmanis, Kristaps (1909). Grāmatu nozīme cilvēka dzīvē. *Dzimtenes Vēstnesis*, 05.05., 5. lpp.

46 Gulbis, Ansis (1903). Par mūsu grāmatu tirdzniecību. *Rīgas Avīze*, 16.07., 3. lpp.

grāmatu trūkumā vainojami nevis izdevēji, bet lasītāja publika, kas patērē grāmatas, tāpēc izdevēju nopāļāšana grāmatu tirgus kvalitāti neuzlabos;

3) kā pretsvaru mazvērtīgai literatūrai ieplūdināt tirgū vērtīgu daiļliteratūru par pieejamām cenām. Vērtīgas literatūras propagandā un izplatīšanā iesaistīt skolas, biedrības un bibliotēkas. Ar labu grāmatu iet pie tautas, piedāvāt labas grāmatas cilvēkiem viņu dzīvesvietās. Grāmatu izdevēju un tirgotāju biedrība ieteica sastādīt grāmatu sarakstus, kas palīdzētu orientēties grāmatprodukcijā un ieteikt labāko;

4) visperspektīvāko lubu literatūras, tostarp detektīva, izskaušanas līdzekli vērtētāji saskatīja lasītāju audzināšanā, ko veiktu skolās, bibliotēkās, biedrībās, preses slejās. Jaunatnes literārās gaumes veidošanā vislielākā loma ir skolotājiem. Mazvērtīgas literatūras pieprasījumu var mazināt, paaugstinot izglītības līmeni, attīstot literāro gaumi, pieradinot pie labas grāmatas.

Ar 1909. gadu detektīvu popularitāte piedzīvo īslaicīgus atplūdus, par ko literatūras vērtētāji bija gandarīti. Tomēr dažu gadu laikā detektīvs pakāpeniski atgriezās, vēl ļaunāk – to papildināja šausmu literatūras darbi un vecie Gvido fon Felza laupītāju romāni. Jaunus uzplūdus kriminālliteratūra, īpaši detektīvs, piedzīvoja Pirmā pasaules kara sākumā, kā arī vēlāk – 20. gadsimta 20. gados. Jau 1907.–1908. gadā latviešu grāmatniecībā aizsāktais detektīvs ienāca uz palikšanu, par spīti sabiedrības izglītotās daļas protestiem un dedzīgajai vēlmei to izstumt no grāmatu tirgus un lasītāju interešu loka.

Nobeigums

Vācu literatūrzinātnieki detektīva uzplaukumu saista ar dabaszinātņu attīstību un pozitīvo attīstības teoriju. Vēsturiski detektīvu lasītājus jāaplūko nevis kā atsevišķus individuus, bet definētu grupu ar noteiktu socioloģisko portretu, balstītu detektīvliteratūrā ietvertajās vērtībās. Detektīvs funkcionēja sistēmā “grāmata–lasītājs” atbilstoši shematiski attēlojamam savstarpēji sistēmu regulējošam procesam: izdevējs/iespiedējs–komercdarbība–triviālliteratūra kā prece (paraugu reproducēšana)–literatūra, kas apmierina vēlmes (autori)–lasītājs.⁴⁷ Šādā sistēmā, kur izdevējdarbība un patēriņš ir savstarpēji saistīts process, voluntāras iejaukšanās procesā radīt tajā izmaiņas ir maz ticama iespēja. To arī saprata sociāli aktīvā latviešu inteliģence, tāpēc kā galveno līdzekli pret sliktas literatūras patēriņu definēja mērķi audzināt lasītāju. Detektīva psiholoģiskās saknes slēpjas lasītāju tieksmē izdzīvot asas emocijas (bailes, šausmas, līdzjūtību u. c.) caur literatūru kā spēli, stimulēt pārdzīvojumus, pašam paliekot

47 Vogt, Jochen (Hrsg.) (1998). *Der Kriminalroman. Poetik-Theorie-Geschichte*. München: Wilhelm Fink. S. 7-8; Apinis, Aleksejs (1991). *Grāmata un latviešu sabiedrība*, 7.-8. lpp.

drošībā. Sabiedrības patika pret mākslīgi radītām sensācijām nodrošina detektīva dzīvotspēju.

Rietumeiropā un ASV populāru detektīvžanra sacerējumu tulkojumi Latvijā laikā pēc 1905. gada revolūcijas būtiski maina grāmatniecības un literārā procesa ainu. Piesaistot plašu lasītāju aprindu interesi, detektīva popularitātes vilnis paver peļņas iespējas komercapgādiem un grāmatu veikaljiem. Vienlaikus šī literatūra kļūst par literāri izglītotās sabiedrības elites un populārās literatūras lasītāju interešu sadures arēnu. Literatūras estētiskajā un idejiskajā kvalitātē ieinteresēto rakstnieku, žurnālistu, skolotāju, sabiedrisku darbinieku centieni kavēt detektīva izplatību sasniedz tikai šķietamus un īslaicīgus rezultātus. Turpmākā literatūras attīstības gaitā detektīvs, mijiedarbojoties ar trillera un fantastikas elementiem, saglabā stabilas pozīcijas grāmatniecības tirgū un iedvesmo latviešu oriģinālās literatūras autorus pievērsties stāstu un romānu sacerēšanai sākotnēji tik daudz kritizētajā žanrā.

Avoti un literatūra

Avoti

- [Anon.] (1888). *Rinaldo Rinaldini, laupītāju virsnieks. Itāliešu stāsts iz astoņpadsmitā gada simteņa*. Jelgava: J. Šablovskis.
- [Anon.] (1887). *Laupītāju virsnieks "Tīģera ķepa". Stāsts par Holandes bruņnieka Monkalda piedzīvojumiem savas izpostītās pils drupās*. Jelgava: J. Šablovskis.
- [Anon.] (1907). *Slavenais pasaules slepenpolicists Šerloks Holms*. 1. burtnīca: Kā sieviešu kāvējs Džeks tika saķerts. Rīga: L. P. Vītols, 4. vāks.
- [Anon.] (1907-1908). *Slavenais pasaules slepenpolicists Šerloks Holms*. 34 burtnīcas. Rīga: L. P. Vītols.
- [Anon.] (1908). *Etele King, sievišķais Šerlok Holms*. 5 burtn. Rīga: G. A. Mize.
- [Anon.] (1908). *Nats Pinkertons, slepenpolicistu karalis*. 1. sēj. Rīga: Orlovskis.
- [Anon.] (1909). Rīga. *Latvija*, 02.10., 4. lpp.
- [Upits, Andrejs] A. U. (1908). Šerloks Holms, Etele King un citi. *Dzimtenes Vēstnesis*, 24.03., 5. lpp.
- Bahmanis, Kristaps (1909). Grāmatu nozīme cilvēka dzīvē. *Dzimtenes Vēstnesis*, 05.05., 5. lpp.
- Borns, Georgs (1879). *Bālā grāfiene jeb Cinišanās dēļ miliona*. Jelgava: H. Alunāns.
- Brīls, G. fon (1876). *Venēcijas asins nakts jeb galēru vērgs Marino Marinelli*. 4 sēj. Jelgava: J. Šablovskis.
- Felzs, Gvido fon (1902). *Stilpnērs un Karaseks, pādrošie mežu zagļi un laupītāju virsnieki pie sakšu-bēmiešu robežām un grāfiene Šarlote*. 4 burtn. Rīga: J. Krūmiņš.
- Gerbanovskis, M. L. (1905). *Pirmā prāva*. Rīga: E. Zirģelis.
- Gulbis, Ansis (1903). Par mūsu grāmatu tirdzniecību. *Rīgas Avīze*, 16.07., 3. lpp.
- Harrijs (1908). No Ventspils. *Liepājas Atbalss*, 05.04., 2. lpp.
- ietis (1912). Sēnalu literatūra un kalendāri. *Jaunā Dienas Lapa*, 25.02., 5. lpp.
- J-s. (1908). Šerloks Holms. *Dzīve*, 15.07., 2. lpp.
- K. (1909). Uzplūdi beidzas. *Dzimtenes Vēstnesis*, 30.05., 5. lpp.
- Kaimiņš, Ed. (1902). Mūsu strādnieki un grāmatas. *Rīgas Avīze*, 17.12., 4. lpp.
- Kolinss, Vilkijs (1892). *Kaina mantojums*. Rīga: Dienas Lapa.

21. Līgotņu Jēkabs (1908). Izvirtības parādības latviešu literatūrā. *Dzimtenes Vēstnesis*, 17.05., 10. lpp.
22. Līgotņu Jēkabs (1908). Nats Pinkertons un modernā literatūra. *Dzimtenes Vēstnesis*, 26.11., 3. lpp.
23. [Līgotņu Jēkabs] L. (1911). Jaunā paaudze un lubu literatūra. *Zemkopis*, 10.08., 631. lpp.
24. Po, Edgars Alans (1901). *Melnais kaķis*. Rīga: Šēnfelds.
25. Po, Edgars Alans (1922). *Slepkavība Morgielā*. Rīga: Leta.
26. Puškins, Aleksandrs (1878). *Laupītāju virsnieks Dubrovskis*. Rīga: Brāļi Buši.
27. [Rainis] (1902). Priekšvārds. No: Dimā, Aleksandrs. *Grāfs Monte Kristo*. 1. sēj. Rīga: E. Plātešs, 4.-6. lpp.
28. Ruiss Safons, Karloss (2019). *Vēja ēna*. No spāņu valodas tulkojis Centis Gercāns. Rīga: Zvaigzne ABC.
29. Upīts, Andrejs (1909). Šerloka Holmsa nemirstība. *Dzimtenes Vēstnesis*, 08.07., 5. lpp.
30. Upīts, Andrejs (1910). Šerloks Holms. No: Upīts, Andrejs. *Studijas un kritikas*. 1. sēj. Rīga: Zvaigzne, 66.-75. lpp.
31. [Urdziņš, J.] (1912). Grāmatu lasīšana uz laukiem. *Auseklis*, 20.10.-03.11.

Literatūra

1. Apinis, Aleksejs (1991). *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*. Rīga: Liesma.
2. [Encyclopaedia Britannica] (2025). Allan Pinkerton. American Detective. In: *Britannica*, 27.06. Available: www.britannica.com/biography/Allan-Pinkerton [10.08.2025.].
3. Höhn, Gerhard (2004). Der literarische Markt. In: Höhn, Gerhard (Hrsg.). *Heine-Handbuch. Zeit, Person, Werk*. Stuttgart; Weimar: J. B. Metzler, S. 18-20.
4. Limane, Lilija (1986). Robinsoniāde un stāsts par Genovevu latviešu grāmatniecībā. No: Arājs, Eduards (atb. red.). *Grāmatas un grāmatnieki: Misiņa bibliotēkas 100. gadadiena, 1885-1985*. Rīga: Zinātne, 138.-145.lpp.
5. Misiņš, Jānis (1925). *Latviešu rakstniecības rādītājs*. 2. sēj. Rīga: Latviešu Grāmatu tirgotāju un izdevēju biedrība.
6. Nusser, Peter (1991). *Trivialliteratur*. Stuttgart: J. B. Metzler.
7. Nusser, Peter (2003). *Kriminalroman*. Stuttgart: Weimar: J. B. Metzler.
8. Paeglis, Jānis (1988). Latviešu grāmatniecība 1901-1907. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 9, 33.-43. lpp.
9. Shartie, Rozhe [Chartier, Roger] (2006). *Pismennaja kul'tura i obschestvo*. Moskva: Novoe izdatel'stvo.
10. Schön, Erich (1999). Geschichte des Lesens. In: Franzmann, Bodo; Hasemann, Klaus; Löffler, Dietrich; Schön, Erich (Hrsg.). *Handbuch Lesen*. München: K. G. Saur, S. 1-85.
11. Todorov, Tzvetan (1998). Typologie des Kriminalromans. In: Vogt, Jochen (Hrsg.). *Der Kriminalroman. Poetik-Theorie-Geschichte*. München: Wilhelm Fink, S. 208-215.
12. Vogt, Jochen (Hrsg.) (1998). *Der Kriminalroman. Poetik-Theorie-Geschichte*. München: Wilhelm Fink.
13. Woeller, Waltraud (1984). *Illustrierte Geschichte der Kriminalliteratur*. Leipzig: Edition Leipzig.
14. Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868-1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

LILIJA LIMANE

From a Robber Novel to a Detective Story. The Transformation of the Crime Genre in the Latvian Book Industry at the Beginning of the 20th Century

Summary

In the 19th century, among the reading material translated into Latvian, crime stories and notebook novels were popular among the reading public – compositions about crimes were based on the activities of robbers and other crooks and intriguers. In 1907–1908, the first stories about the actions of investigators (private detectives) in the process of crime detection – detectives – were translated and published. Until the First World War, two series of detective stories, published in the form of notebooks, were always at the top of the detective literature chart- stories written by an anonymous author about the exploits of private detective Nat Pinkerton and Arthur Canon Doyle's Sherlock Holmes. In the context of the history of reading, the phenomenon of the popularity of a new type of story deserves a special analysis, because it became very popular among different groups of the reading society: it was bought and read by students, workers and maids. Despite the unequivocally negative attitude of intellectuals and literary critics towards both books, seeing the reader's interest in them and the desire for descriptions of bloody nerve-racking events, the fight against the publication and reading of works of this genre did not achieve lasting success. Having experienced temporary declines, the detective genre firmly established itself in the Latvian book industry and literature.

Keywords: fiction translated into Latvian, crime fiction, robber novels, detective, popular reading material, criticism of detective fiction

SANDRA LEIKARTE

Mūzikas izdevējs Pauls Neldners – latviešu klasiskās mūzikas attīstības veicinātājs

Kopsavilkums

Raksts veltīts slavenajam Rīgas mūzikas izdevējam un koncertdzīves organizētājam Paulam Neldneram. Rakstā izcelta viņa loma latviešu klasiskās mūzikas attīstībā un ieskicētas turpmākās pētniecības iespējas.

Laikā no 1881. gada līdz Pirmajam pasaules karam Paula Neldnera vārds diezgan bieži sastopams Rīgas kultūras dzīves notikumu hronikā. Jau laikabiedru publikācijās un atmiņās izcelta Neldnera loma arī Jāzepa Vītola, Alfrēda Kalniņa, Emīla Dārziņa un citu latviešu komponistu darbu izdošanā, tādēļ ir būtiski sniegt ieskatu šīs personības dzīvē un darbā, atgādinot par laikmetu, ko no mūsdienām šķir jau vairāk nekā simt gadu.

Paula Neldnera mūzikas izdevniecības darbība Rīgā ir cieši saistīta ar pazīstamo Grosvaldu namu Teātra bulvārī 2 (tagad – Aspazijas bulvārī 20).

Paula Neldnera darbības un personības izcelšana Rīgas atmiņu kultūras ainavā var būt savdabīgs Rīgas pievilcības magnēts arī vāciski runājošo tūristu vidū, jo Paula Neldnera mazdēls bija Rīgā dzimušais Heincs Erhards, kurš kļuva par slavenu vācu komiķi.

Atslēgvārdi: Pauls Neldners, Horna dārzs, Emīls Dārziņš, Alfrēds Kalniņš, Heincs Erhards

Ievads

Muzikāliju izdevēja, grāmatu, mūzikas un mākslas priekšmetu tirgotāja Paula Neldnera (*Paul Neldner*, 1852–1929) vārds mūsdienās ir zināms galvenokārt muzikologiem un Latvijas mūzikas vēstures speciālistiem. Tas saistīts ar apstākli, ka mūzikas dzīves tāpat kā kultūras notikumu veidotāju devums ne vienmēr nonācis pētnieku redzeslokā: teātra vēsturi pieņemts saistīt ar aktieru un režisoru biogrāfijām, un literatūras vēsture, kas

balstīta literāro darbu analīzē un to autoru dzīvesstāstos, daudziem šķiet aizraujošāka par grāmatniecības vēsturi. Arī apkopojošos pārskatos par mūzikas dzīvi Latvijā 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā¹ parasti tiek pievērsta uzmanība komponistu un izpildītājmākslinieku daiļradei. Tomēr līdzās autoriem un izpildītājiem kultūras un mākslas procesos būtiska loma ir cilvēkiem, kuri veido vidi, kas dod iespēju radīt mākslas darbu vai grāmatu, un izbūvē ceļu, lai tā sasniedz savu auditoriju. Laikā no 1881. gada līdz Pirmajam pasaules karam Paula Neldnera vārds diezgan bieži sastopams Rīgas kultūras dzīves notikumu hronikā.² Jau laikabiedru publikācijās un atmiņās izcelta Neldnera loma arī Jāzepa Vītola (1863–1948), Alfrēda Kalniņa (1879–1951), Emīla Dārziņa (1875–1910) un citu latviešu komponistu darbu izdošanā,³ tādēļ ir būtiski sniegt ieskatu šīs personības dzīvē un darbā, atgādinot par laikmetu, ko no mūsdienām šķir jau vairāk nekā simt gadu.

Ieskats dzīves un darba liecībās

Plašākai sabiedrībai īsas ziņas par Neldnera biogrāfiju atrodamas dažos uzzīņu literatūras izdevumos. Fragmentāras liecības par Neldnera darbību 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā meklējamas arhīvu materiālos, kā arī izkaisītas Rīgas latviešu un vācu laikrakstu publikācijās. No šiem avotiem uzzinām, ka Pauls Neldners dzimis vācu katoļu ģimenē Silēzijas pilsētā Breslavā (*Breslau*; tagad Vroclava Polijā), reģionā, kurš līdzīgi Baltijai jau kopš viduslaikiem atradies dažādu kultūru ietekmju krustpunktā. Muzikāliju tirdzniecības prasmi Neldners jaunībā vispirms apguva savā dzimtajā pilsētā, pēc tam arī Berlīnē un Leipciģā. Divdesmit piecu gadu vecumā viņš nonāca Rīgā un 1878. gadā kļuva par vācbaltiešu Deibneru dzimtai (*Deubner*) piederošā grāmatu veikala un izdevniecības muzikāliju nodaļas vadītāju.⁴ 1806. gadā dibinātā Deibneru dzimtas uzņēmuma ziedu laiki bija 19. gadsimta pirmajā pusē un vidū, kad tas ievērojami paplašināja savu darbu ārpus Baltijas provincēm, izplatot vācu valodā sarakstītos darbus lielākajās Krievijas Impērijas pilsētās: Maskavā, Pēterburgā un Odesā. Laikā, kad Neldners ieradās Rīgā, Deibnera firmas uzsākto grāmatu tirdzniecības apjomu Krievijā nācās samazināt, taču vienlaikus pieauga uzņēmuma aktivitāte izdevējdarbības jomā Baltijā.⁵ Deibnera firma, līdzīgi citām

1 Zemzare, Ingrīda (2021). Mūzika. No: Spārītis, Ojārs (sast.). *Latvijas kultūras vēsture*. Rīga: Jumava, 354.-366. lpp.

2 Sk.: Briedis, Raimonds (sast. un red.) (2018). *Cilvēki un notikumi latviešu zemēs no ledus aiziešanas līdz Latvijas valstij*. Rīga: Neputns, 801.-997. lpp.

3 [Anon.] (1937). Neldners, Pauls. No: Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (galv. red.). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 15. sēj. Rīga: A. Gulbis, 28723. sleja.

4 Lenz, Wilhelm (1970). *Deutschbaltisches biographisches Lexikon, 1710-1960*. Köln: Böhlau Verlag, S. 544.

5 Klekera, Ināra (2013). Grāmatnieku Deibneru dzimta. *Latvijas Luterānis*, 15.09. Pieejams: <https://latvijasluteranis.lv/2013/09/15/gramatnieku-deibneru-dzimta/> [12.07.2025.].

19. gadsimta Rīgā dibinātajām vācbaltiešu grāmatu izdevniecībām un tirgotavām, pamazām “izdzisa” pēc Pirmā pasaules kara.⁶ Savukārt Paula Neldnera ierašanās Rīgā 19. gadsimta nogalē varēja būt saistīta ar viņa ģimenes apstākļiem, kas lika pašam rūpēties par iztikas nodrošināšanu, un tolaik Rīgai šajā ziņā bija vairākas priekšrocības: pilsēta strauji attīstījās, tās kultūras dzīvē un saimniecībā joprojām dominēja vācu valoda,⁷ tādēļ Rīgā varēja būt pievilcīga vide jaunam cilvēkam profesionālās karjeras veidošanai. Turklāt Krievijas Impērija Neldneram bija pazīstama kopš laika, kad viņš praktizējās muzikāliju tirdzniecībā Pēterburgā,⁸ tātad pārcelšanās uz Rīgu, kas kļuva par viņa mājvietu līdz pat mūža galam, nenozīmēja nokļūšanu kādā Neldneram agrāk pilnīgi nezināmā pasaulē.

1881. gadā Rīgā, Lielajā Ķēniņa ielā 5 (tagad Riharda Vāgnera iela), Pauls Neldners kopā ar kompanjonu, grāmatu un muzikāliju tirgotāju Frīdrihu Vilhelmu Mellinu (*Friedrich Wilhelm Mellin*, 1850–1909), atvēra grāmatu un muzikāliju veikalu.⁹ Par vienu no populārākajiem kopīgā uzņēmuma sagatavotajiem izdevumiem 19. gadsimta beigās kļuva ērģelnieka, diriģenta un komponista Vilhelma Bergnera, jaunākā (*Friedrich Wilhelm Bergner*, 1837–1907) sastādītais korāļu melodiju apkopojums *Choral- und Präludienbuch* (“Korāļu un prelūdiju grāmata”, 1883), kas piedzīvoja atkārtotus izdevumus 1885. un 1897. gadā.¹⁰ Uzņēmējdarbībai paplašinoties, jau 1889. gadā pēc Vilhelma Mellina un Paula Neldnera savstarpējas vienošanās uzņēmums tiek sadalīts: Mellins izveido grāmatu veikalu un antikvariātu *Buch- und Antiquariats- Handlung unter der Firma W. Mellin & Co*, bet Neldners, pārceļoties uz jaunām telpām Teātra (tagad Aspazijas) bulvārī, nodibina pat vairākus paralēlus uzņēmumus: nošu, mākslas un grāmatu veikalu, muzikālo instrumentu veikalu un teātra un koncertu biroju.¹¹ Turpmākās Neldnera aktivitātes ir saistītas ar mākslas priekšmetu un muzikāliju tirdzniecību, pārstāvējot ievērojamākos Rietumeiropas mūzikas instrumentu ražotājus, kā arī izdevējdarbību mūzikas jomā, kas ļauj viņa uzņēmumam iegūt visaugstāko vērtējumu laikabiedru vidū.¹² Šķiet, ka Rīgas sabiedrībā

6 Slaviets, Edgars (2005). *Manas bērnības Rīga*. No: Ose, Ieva (sast.). *Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē*. 5. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 371.–372. lpp.

7 Urbanizācijas process apmēram pusgadsimta laikā būtiski mainīja Rīgas iedzīvotāju sastāvu. Vēl 1867. gadā no aptuveni 100 000 Rīgas iedzīvotājiem 43 procenti savās ģimenēs runāja vācu valodā. 1913. gadā pilsētas iedzīvotāju skaits sasniedza 500 000 cilvēku, no tiem 40 procenti runāja latviski, 22 procenti krieviski, 16 procenti vāciski. Ebreju valodu ikdienā lietoja četri procenti rīdzinieku un vēl 18 procenti iedzīvotāju – poļu, lietuviešu vai igauņu valodu. Sk.: Hirschhausen, Ulrike von (2010). *Erinnerungsort Riga: Konfligierende Bilder einer multiethnischen Metropole im 19. und 20. Jahrhundert*. In: Jaumann, Michael; Schenk, Klaus (Hrsg.). *Erinnerungsmetropole Riga. Deutschsprachige Literatur- und Kulturvielfalt im Vergleich*. Würzburg: Königshausen & Neumann, S. 58.

8 A. R. (1926). Muzikāliju firmas īpašnieks Pauls Neldners. *Latvis*, 11.11., 7. lpp.

9 Briedis, Raimonds (sast. un red.) (2018). *Cilvēki un notikumi*, 801. lpp.

10 Turpat, 816., 825. lpp.

11 Turpat, 841. lpp.

12 Sk.: [Anon.] (1926). Jubiläum der Firma P. Neldner. *Rigasche Rundschau*, 12.11., S. 5; [Anon.] (1929). Paul Neldner. *Riga am Sonntag*, 16.06., S. 6.

viņš jutās labi un spēja sadarboties ar dažādu etnisko kopienu pārstāvjiem – “atradis savu otru dzimteni Latvijā un palicis par Rīgas pilsoni, Neldners vārda pilnā nozīmē veltīja sevi izraudzītam darbam”¹³, un guva tajā ievērojamus panākumus.

Kopumā Paula Neldnera pieredzi var aplūkot sakarā ar fenomenu, ko vācu vēsturnieks Gerts Olofs fon Pistolkorss (*Gert Olof von Pistohlkors*) nosaucis par “personiskās saistības tīklu” veidošanu vāciski runājošajā sabiedrībā Baltijā kopš viduslaikiem.¹⁴ Daudzi izceļotāji, kuri no vācu zemēm devās darba meklējumos uz Baltiju, pat vienas paaudzes laikā varēja tā saaugt ar vietējo vācu sabiedrību, ka jau pēc dažiem gadiem laikabiedri viņus uzskatīja par vācbaltiešiem. Īpaši tas attiecas uz gadījumiem, kad ieceļotāji šeit guva nozīmīgas sekmes savā profesijā un nostiprināja savu statusu vietējā sabiedrībā: kā piemēru var minēt no Mēklenburgas provinces 1864. gadā Baltijā ieceļojušo mākslas vēsturnieku un arhitektu Vilhelmu Neimani (*Wilhelm Neumann*, 1849–1919), kurš šeit ieguva augstāko izglītību. Līdzīgi veidojās arī Paula Neldnera biogrāfija, lai gan viņš ieradās Rīgā jau pēc tam, kad bija noslēdzis izglītības ieguvu Romas katoļu garīgajā seminārā Breslavā, nepabeidzot uzsāktās studijas, taču izvēlēdamies muzikāliju tirgotāja darbu kā vienīgo praktiski iespējamo turpinājumu savai interesei par mūzikas pasauli.

Lai raksturotu situāciju Baltijā, kurā dzīvoja un darbojās Pauls Neldners, jāņem vērā apstākļi, ka cilvēka nacionālā jeb etniskā izcelsme Baltijas reģionā bieži vien sakrita ar viņa piederību pie noteiktas sociālās kārtas, kas parasti tiek uzskatīts par problēmu, kura ilgtermiņā izraisīja vietējo kopienu savstarpējo norobežošanos un paralēlo pasaulu veidošanos katras tautas, respektīvi, valodas, noteiktajās kultūras robežās. Tomēr modernizācijas izraisītās pārmaiņas 19. gadsimta otrajā pusē Baltijā radīja ne tikai lavīnveidīgu iedzīvotāju skaita pieaugumu pilsētās, it īpaši Rīgā, bet arī sekmēja izmaiņas viņu pašuztverē un mentalitātē. Līdzās arvien pieaugošajai ekonomiskajai konkurencei starp vācu, latviešu, krievu un ebreju kopienām Rīgā vienlaikus veidojās situācija, kurā visu kopienu pārstāvji kaut kādā līmenī bija spiesti sadarboties, lai panāktu savus mērķus un uzturētu šim nolūkam nepieciešamo ikdienas komunikāciju.

Paula Neldnera dzīve un darbība Rīgā noritēja tieši tajā laikmetā, kad minētās pārmaiņas skāra Baltijas sabiedrību. Protams, arī šajos apstākļos svarīga loma bija cilvēka raksturam un attieksmei pret citas kopienas pārstāvjiem, kas attiecīgi varēja sekmēt vai, gluži pretēji, noraidīt sadarbību ar tiem. Šķiet, nav nejaušība, ka Neldneram veltītajos piemiņas rakstos uzsvēta viņa labvēlīgā attieksme pret latviešu mūziķiem un komponistiem: “Lai gan pēc tautības vācietis, P. Neldners vienmēr izturējās lojāli pret latviešiem, un viņam lieli nopelni mūsu mūzikas dzīves attīstībā

13 [Anon.] (1929). Miris mūzikas un mākslinieku draugs. *Jaunākās Ziņas*, 14.06., 10. lpp.

14 Pistolkorss, Gerts fon (2002). Komunikācijas spēks: sociālās pārmaiņas un personiskās attiecības. No: Ternkvists, Leifs (sast.). *Baltija – jauns skatījums*. Rīga: Atēna, 153.–176. lpp.

un izveidošanā.”¹⁵ Šāda atzinība nebūt nebija pašsaprotama 20. gadsimta pirmajā pusē, kad attiecībās starp vācbaltiešiem un latviešiem netrūka rūgtas un traģiskas pieredzes gan 1905.–1906. gadā, gan pavisam nesenaajā 1919.–1920. gadā, un tā liecina, ka Paula Neldnera devums Latvijas un latviešu kultūrā arī viņa laikabiedru skatījumā ir bijis visnotaļ nozīmīgs.

Nami un cilvēki

Pilsētas apbūve, ja vien laika gaitā to saudzējis karš un nav skārušas dabas vai cilvēka izraisītas katastrofas, pieder pie svarīgākajām liecībām par tās iedzīvotāju vēsturi. Cilvēku dzīves vietas, pie kurām tiek pieskaitītas arī pilsētas, iegūst atmiņu, kas mājo tās iedzīvotāju radītajos un uzturētajos priekšstatos: vieta kļūst par vēstures notikumu skatuvi, par vēstures procesa iemiesošanās un klātbūtnes izpausmi. Urbānā vide savukārt ir tā vieta, kur tiek saglabātas un arī dzēstas laika atstātās pēdas. Šajā sakarībā literatūrzinātniece un kultūras atmiņas teorētiķe Aleida Asmane (*Aleida Assmann*) raksta par pilsētu kā palimpsestu, kurā redzami dažādu kultūru radītie slāņi, turklāt tādās reģionāli nozīmīgās Austrumeiropas metropolēs kā Dancigā (Gdaņskā), Breslavā (Vroclavā), Viļņā un Rīgā vienlaikus ir pastāvējuši dažādu atšķirīgu kultūru slāņi, kas satur liecības par pilsētnieku dzīves kārtību un to savstarpējo komunikāciju.¹⁶ 20. gadsimta notikumos Rīgas iedzīvotāju sastāvs un kultūras prakses vairākkārt mainījušās, taču pilsētvides arhitektoniskā struktūra un tēls Rīgas centrā saglabājuši 19. un 20. gadsimta mijā iegūtos vaibstus. Otrais pasaules karš iznīcināja vai aizdzina trimdā lielu daļu Rīgas iedzīvotāju. Pie pēdējiem piederēja arī vācbaltiešu kopienas pārstāvji. Tomēr, citējot vācbaltiešu arhitekta Bernharda Bilenšteina (*Bernhard Bielenstein*, 1877–1959) atmiņu grāmatas nosaukumu, “Mājas palika”¹⁷. Tādēļ ir vērts pievērst uzmanību tam, kādas liecības par Paula Neldnera darbību Rīgā glabā vizuālie un lietiskie vēstures avoti pilsētas centrā.

Rīgas kultūras vēstures pazinēji melnbaltajā pastkartē uzreiz atpazīs stalto, ap 1870. gadu celto namu mūsdienu Aspazijas bulvārī 20, iepretim “Laimas” pulkstenim, vienīgo, kas pēc Otrā pasaules kara postījumiem ir saglabājies šajā bulvāra kvartālā starp Kaļķu un Teātra ielu. 20. gadsimta sākumā šis nams piederēja Rīgas patriciešu Grosvaldu dzimtai, un tā adrese tolaik bija Teātra bulvāris 2. Vai tik Jāzepam Grosvaldam (1891–1920) nebija glezna ar tādu skatu? Par nama saistību ar Grosvaldiem šajā pastkartē vēl nekas neliecina, toties šeit atrodamas citas norādes. Uzraksti ēkas

15 [Anon.] (1929). Muzikāliju veikala īpašnieks P. Neldners. *Latvis*, 14.06., 5. lpp.

16 Assmann, Aleida (2010). Geschichte findet Stadt. In: Jaumann, Michael; Schenk, Klaus (Hrsg.). *Erinnerungsmetropole Riga. Deutschsprachige Literatur- und Kulturvielfalt im Vergleich*. Würzburg: Königshausen & Neumann, S. 35–38.

17 Bilenšteins, Bernhards (1998). *Bet mājas palika*. Rīga: Jumava.

1. attēls. Aspazijas (Teātra) bulvāris. Fotogrāfs nezināms. Latvijas Nacionālā bibliotēka. Kolekcija "Zudusī Latvija", R0217-11

fasādē krievu valodā, tāpat kā vāciski iespējais personvārds "P. Neldner" uz pirmā stāva logu pārsedzošās karnīzes nepārprotami norāda, ka šeit ir Paula Neldnera muzikāliju veikals.

20. gadsimta sākuma pastkarte ar Paula Neldnera vārdu Grosvaldu nama fasādē mūsdienās var likt pievērst uzmanību tam, cik "daudzslāņaini ir procesi, kuri nosaka to, kas pilsētas tēlā tiek noņemts nost un kas tiek saglabāts, vai arī kas tiek noņemts nost un pēc tam tiek atjaunots"¹⁸. Mūsdienu pilsētvidē fiksētajā atmiņas ainavā par Grosvaldu dzimtas pārstāvju likteņiem liecina vairākas piemiņas plāksnes, bet par Neldnera saistību ar šo respektablu Rīgas bulvāru loka ēku vairs neliecina nekas. Toreiz, kad tika izgatavota minētā pastkarte, šajā namā atradās ne tikai Neldnera muzikāliju veikals, bet arī koncertaģentūra. Kreiz, kad Rīgā notika ievērojamu Eiropas mūziķu koncerti, un nereti tieši Paula Neldnera aģentūra aicināja uz Rīgu tā laika slavenos mūziķus,¹⁹ Rīgas avīzēs visās trīs vietējās valodās – vācu, latviešu un krievu – bija

18 Assmann, Aleida (2010). Geleitwort. In: Jaumann, Michael; Schenk, Klaus (Hrsg.). *Erinnerungsmetropole Riga. Deutschsprachige Literatur- und Kulturvielfalt im Vergleich*. Würzburg: Königshausen & Neumann, S. 7.

19 A. R. (1926). Muzikāliju firmas īpašnieks Pauls Neldners, 7. lpp.

2. attēls. Paula Neldnera kvīts, izdota advokātam Grosvaldam par ērģeļu iegādi 1907. gada 17. oktobrī. Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, VRVMp27105. Kolekcijas numurs 029

ievietoti sludinājumi, kas aicināja pie Neldnera iegādāties koncerta biļetes jeb “kartes”. Arī latviešu komponistu dziesmu krājumi, ko Neldnera izdevniecība publicēja no 1902. līdz 1907. gadam,²⁰ bija jātulko trijās minētajās valodās: dažādiem krājumiem tulkojumu vācu valodā sagatavoja rakstnieks Rūdolfs Blaumanis (1863–1908) un vācbaltiešu dziedātāja un rakstniece Monika Elizabete Hunnius (Monika Elisabeth Hunnius, 1858–1934), krievu valodā – publicists un mūzikas kritiķis Vsevolods Češihins (1865–1934).

Raksturojot 20. gadsimta sākuma Rīgas sabiedrību, historiogrāfijā²¹ ir nostiprinājies priekšstats par to, ka ikvienai rīdzinieku kopienai bija sava Rīga: vāciešiem sava, latviešiem sava, krieviem sava un ebrejiem sava. Rīga tolaik bija viena no tipiskajām Centrālās un Austrumeiropas metropolēm, kur *de facto* pastāvošā iedzīvotāju kopienu kultūras autonomija kļuva par pamatu ne vien ekonomiskajai, bet arī atmiņu konkurencei ikdienā.²² Katrai kopienai bija savas kultūras prakses, ar tām saistītie simboliskie rituāli un pieturas punkti pilsētas telpā, kuru nozīme citas kopienas pārstāvju uztverē varēja būt pavisam atšķirīga. Vai Ulrikes fon Hiršhauzenas (Ulrike von Hirschhausen) pētījumos par Rīgas vēsturi 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā fiksētās kopienu saskarsmes robežas bija stingras vai tomēr plūstošas un mainīgas? Vai Grosvaldi kādreiz nokāpa pie Paula Neldnera, un vai Neldners kādreiz

20 Briedis, Raimonds (sast. un red.) (2018). *Cilvēki un notikumi*, 915., 921., 947., 957. lpp.

21 Sk. kolektīvo monogrāfiju: Volfarte, Kristīne; Oberlenders, Ervins (sast.) (2004). *Katram bija sava Rīga. Daudz nacionālas pilsētas portrets no 1857. līdz 1914. gadam*. Rīga: AGB.

22 Hirschhausen, Ulrike von (2010). *Erinnerungsort Riga*, S. 57.

uzkāpa pie Grosvaldiem? Varbūt ceturtdienās, kad pie Grosvaldiem bija slavenie *jour fix*²³ jeb pieņemamās stundas. Skaidri zināms ir tikai tas, ka Grosvaldi pie Neldnera iegādājušies mājas ērģeles, un, iespējams, *pater familiae* Frīdrihs Grosvalds (1850–1924) meitai uz kāzām dāvinājis stāvu zemāk pirktu *Rönisch* flīģeli, sauktu arī par Ronišflīģeli: “Uz kāzām tēvs Mērijai jaunu sarkankoka “Ronīša” flīģeli Neldnera muzikāliju veikalā izpirks un pūram dos tūksts rubļu, bet studēšanas nemaksās. Tāpat kā citām Grosvaldu meitām.”²⁴ Tāds ir Grosvaldu dzimtas vēsturei veltītajā Kristīnes Želves romānā atrodamais dokumentālais iztēles pavediens stāstam par Grosvaldiem un Paulu Neldneru.

Starp citu, romāna nodaļā, kas stāsta par Grosvaldu namu un par tā iemītnieku ikdienu, lasītājiem mazliet ļauts ieskatīties arī muzikāliju veikala salonā un, iespējams, iztēlē pat sajūst tajā valdošo gaisotni:

[..] pirmajā stāvā ierīkojies pazīstamais Paula Neldnera muzikāliju veikals ar greznu un īpatnu salona interjeru – virs turku tahtas Venēcijas gobelēns, gar sienām artistu fotogrāfijas ar autogrāfiem, kad no patafona sāk skanēt barkarola no “Hofmaņa stāstiem”, *Belle nuit, ô nuit d’amor*, liekas, ka tūlīt modīsies zāles centrā kā milzu valis snaudošais melnais flīģelis un mūzikas taktī gaisā spurgs krāsainas ūdens strūkļas [...].²⁵

Citētajam salona aprakstam romāna lasītāji var uzticēties, jo tā patiesīgumu apstiprina arī citi avoti. Pāršķirstot arhitekta Edgara Slavieša (1905–1986) bērnības atmiņas par Rīgu, starp citiem reminiscenču fragmentiem atrodams ar 1956. gadu datētais atmiņu pieraksts, kas acīmredzot izmantots arī minētajā romānā:

Paul Neldner muzikāliju veikals Bastejbulvārī Grosvalda mājas otrajā stāvā. Grezns un īpatnējs bija veikala kabinets. Tur atradās liela turku tahta, virs tās iegarens gobelēns ar Venēciju atgādinošu Hofmaņa barkarolu. Pie visām sienām slavenību – artistu – fotogrāfijas ar autogrāfiem. Flīģelis. Rakstāmgalds ar raritātēm.²⁶

Ar lielu ticamību var pieņemt, ka Paula Neldnera muzikāliju salonā starp citiem māksliniekiem un viesiem bijis arī Emīls Dārziņš, kura “Melanholiskais valsis” arī tiek izdots pie Neldnera.

Dažus gadus vēlāk Paula Neldnera uzņēmuma ģenerālkomisijā iznāk arī Alfrēda Kalniņa solodziesmas, kas drīz vien tiek izpirktas un piedzīvo atkārtotu izdevumu pie

23 Kļaviņš, Eduards (2006). *Džo. Jāzepa Grosvalda dzīve un māksla*. Rīga: Neputns, 39. lpp.

24 Želve, Kristīne (2021). *Grosvaldi*. Rīga: Neputns, 33. lpp.

25 Turpat, 27. lpp.

26 Slavietis, Edgars (2005). *Manas bērnības Rīga*, 371. lpp.

tā paša izdevēja. Autoru uzticēšanās Neldneram nav bijusi nejauša apstākļu sakritība. Neldnera darbības 45 gadu jubilejai veltītajā rakstā, kas publicēts konservatīvajā, ar pirmskara Rīgas latviešu pilsonības aprindām saistītajā laikrakstā “Latvis”, uzsvērts, ka viņš ir džentlmenis un savā ziņā ievēro autortiesības, kas toreiz vēl nemaz tik strikti nav noteiktas: “N. ilgi priekš 20. marta 1911. g. likuma izdošanas, kurš regulē autoru tiesības, iestājies par literāriski muzikāliskām konvencijām un savā ilggadējā darbībā nekad nav stājies pie darbu pārdrūkšanas, lai gan tas likumā tieši nebija noliegts.”²⁷ Tālāk raksta autors uzsver, ka “labvēlīgs N. bijis arī pret latv. māksliniekus, grūtos brīžos palīdzēdams materiāli un derīgus padomus dodot”²⁸. Tiesa, ikdienas dzīves situācijas varēja būt dažādas, piemēram, Emīls Dārziņš ar savu aso mūzikas kritiķa mēli Paulu Neldneru reiz nodēvējis pat par bezkaunīgu. Kādu vēstuli savam draugam komponistam Alfrēdam Kalniņam viņš iesāk, kā parasti, ar uzrunu “Miļais Alfrēd”, bet drīz vien vēstules tonis mainās un Dārziņš ļauj vaļu savam kritiķa talantam: “[..] jo mēs to nevaram Neldneram ierādīt, ka mēs iesim rakstīt par viņa aranžētu koncertu, kad viņš pat nejdz biļetes piesūtīt. Ka Neldners ir bezkaunīgs, ir jau konstatēts fakts. Tādēļ arī šoreiz nekas neiznāca. Lai viņš otrreiz ir solidāks.”²⁹

Paula Neldnera 10 burtņīcās no 1902. līdz 1904. gadam izdotās Alfrēda Kalniņa solodziesmas ar Jūlija Madernieka (1870–1955) veidotajām titullapām mūsdienās ir bibliogrāfisks retums, tāpat kā Paula Neldnera vārds plašākā sabiedrībā. Tikai Latvijas Mūzikas akadēmijas bibliotēkas darbiniecēm plašākās aprindās piemirstais savulaik ietekmīgā mūzikas izdevēja vārds ir ikdiena: “Mums ir vesels plaukts ar Neldneru.”

1905. gada balsis un atbalsis

Paula Neldnera aktivitātes ietvēra ne tikai izdevējdarbību mūzikas jomā, bet arī koncertu organizēšanu, piesaistot gan ārzemju, gan pašmāju māksliniekus. 1905. gada vasarā viņa koncertaģentūra organizē jeb, kā toreiz teica, “izrīko” tolaik Harkivā dzīvojošā latviešu diriģenta un komponista Jura Jurjāna (1861–1940) sarūpēto koncertu Majoros, Horna dārzā, “tikai no latviešu komponistu ražojumiem”³⁰. Tas ir pirmais tieši latviešu autoru radītās mūzikas koncerts Rīgas Jūrmalas vasarnieku priekam un izklaidei. Jāatzīst Neldnera aģentūras kā koncerta organizatores nopelni tieši šādas koncertprogrammas līdzradīšanā, kas, aizsteidzoties notikumiem priekšā

27 A. R. (1926). Muzikāliju firmas īpašnieks Pauls Neldners, 7. lpp.

28 Turpat.

Sk. arī: Gailīte, Zane (2006). *Mēness meti, saules stīga. Emīls Dārziņš*. Rīga: Pils, 119. lpp.

29 Dārziņš, Emīls (1907). *Vēstule Alfrēdam Kalniņam*, 10./23.03. LNB Reto grāmatu un rokrakstu krājums, Alfrēda Kalniņa fonds, RX29, 6, 12.

30 [Anon.] (1905). *Horna dārza koncertprogramma*, 31.07. LNB Sīkiespieddarbu krājums, S781-if.

un nedaudz pārspilējot, politiskā vēstījuma līmenī iederētos kādā Latvijas Tautas frontes organizētā pasākumā 20. gadsimta 80. gadu beigās.

“Lielais instrumentāli vokālais *Matiné* koncerts”³¹ Horna dārzā 1905. gada 31. jūlijā plkst. pustrījos dienā kļūst par savdabīgu pašapziņas robežšķirtni latviešu mūzikas vēsturē. 1905. gada revolūcijas brīvdomīgās noskaņas, šķiet, neviens pat īpaši necentās slēpt: koncerts sākas ar Andreja Jurjāna (1856–1922) “Latvju tautas brīvlaišanu”, kur pēdējā lapā notis blakus stāv vārdi “Dievs, svētī Latviju!” un “Dievs, sargi ķeizaru!” krievu valodā. Koncerts izskan ar Baumaņu Kārļa (1835–1905) komponēto “Dievs, svētī Latviju!” un bez Krievijas Impērijas himnas, jo pēdējai neesot nošu un atbraukušais vācu orķestris neprotot to no galvas spēlēt.³²

Var apgalvot, ka ikvienam 1905. gada vasarā Horna dārzā notikušā koncerta apmeklētājam, kurš pārstāvēja kādu no Rīgas iedzīvotāju kopienām, bija “sava Rīga”, un katrs no viņiem citādi uztvēra koncerta programmā iekļauto skaņdarbu politisko vēstījumu vai zemtekstu. Tomēr šķiet, ka Horna dārza koncerta līdzproducents, tolaik jau teju trīsdesmit gadus Rīgā dzīvojošais Silēzijas izcelsmes vācietis Pauls Neldners, neapzināti ir izgājis ārā no savas vāciskās Rīgas un bijis līdzdalīgs topošās latviskās pašapziņas garīgās telpas radīšanā. Pievēršot uzmanību tekstam koncerta programmā, iegūstam priekšstatu par Paula Neldnera izdevējdarbības profilu. Ar programmas starpniecību klausītāji tiek informēti par koncertā izpildītajiem skaņdarbiem; kā arī to paskaidrojums, ja tādi iznākuši, var iegādāties vai ātri pasūtīt Neldnera muzikāliju veikalā Rīgā. Neldnera izdoto skaņdarbu autori pieder latviešu akadēmiskās mūzikas klasiķiem: vienā koncertprogrammā atskaņoti Andreja Jurjāna, Emīla Dārziņa, Alfrēda Kalniņa, Jāņa Cimzes (1814–1881) un Jāzepa Vītola radītie darbi.

Krievijas Impērijas vara savulaik ir novērtējusi kādu citu Paula Neldnera devumu, proti, viņa lojālo atbalstu Riharda Vāgnera (*Richard Wagner*, 1813–1883) operas *Tristan und Isolde* (“Tristans un Izolde”, 1865) izdošanai krieviski, par kuru viņš 1894. gadā saņem augstu monarha atzinību – “briljantiem un safīriem, kā arī valsts ģerboņiem greznotas manšetu pogas un imperatores sevišķu pateicību”³³. Impērijas konteksti laiku pa laikam atbalsojās Neldnera darbā, viņa uzņēmums organizēja dramatisko un muzikālo darbu iestudējumus visā valstī.³⁴ 1910. gadā ar krievu komponista Mihaila Gļinkas (*Mihail Glinka*, 1804–1857) vārdā nosaukto prēmiju atzīmēts jau 1907. gadā kļajā laistais Jāzepa Vītola darbu krājums “Piecas dziesmas vienai balsij ar klavieru pavadījumu”³⁵, bet 1913. gadā pēc starptautiskās literatūras

31 Turpat.

32 Sarma, Inga (2021). Vai zini, ka 1905. gada vasarā Horna dārzā notika latviešu komponistu mūzikas koncerts? *LSM.lv*, 01.04. Pieejams: <https://klasika.lsm.lv/lv/raksts/vai-zini/vai-zini-ka-1905.-gada-vasara-horna-darza-notika-latviesu-kompon.a142296/> [26.03.2024.].

33 A. R. (1926). Muzikāliju firmas īpašnieks Pauls Neldners, 7. lpp.

34 Sk.: Lenz, Wilhelm (1970). *Deutschbaltisches biographisches Lexikon*, S. 544; [Anon.] (1929). Miris mūzikas un mākslinieku draugs, 10. lpp.

35 Briedis, Raimonds (sast. un red.) (2018). *Cilvēki un notikumi*, 957. lpp.

Pianoforte- und Harmonium-Magazin
P. Neldner, Riga,
 Theater-Boulevard No 2.

sowie von
Kam.
Mansberg
Rathke
Hörsch
Saller.
Späthke
Werner
u. Amd.

Majoroš,
 Gorna Koncertu dārza.

Sveiciens, 31. jūlija 1905. g., pulksten 2 1/2 dienā

**Jeels instrumentāl-
 vokāls Matiné koncerts,**

titāli ir latviešu komponistu rakstojumiem,
 izvērtots no
 krievu māksliniecā Jura Jurjana tūnā no Sanktpeetri.

Re koncertu redaktors koncertu direktors Dabura (tenors), komponists G. Daburina
 (sp. koncertu pasau.), Algas Vereburgas (sopr. veidr. j. foris (60 pers.)
 S. Erdmana (ģit. vokāls, profesora Panjerna ģit. orķestris (60 māksliniec)
 diriģents Jura Jurjana ģit. vokāls
 un valdžoru kvartets ir minēti orķestris māksliniecēm.

Programa.

I.

1. *Satvju tantes krīsmātskšana* (Simfonisks krīskums orķestrim.) M. Jurjana.
2. a) *Beicnisa prede (stānu ģitāns)* } orķestrim . . . G. Daburina.
 b) *Valse mélancolique* }
 3. *Pfeifenmusik marsch*, orķestrim . . . M. Jurjana.
 4. a) *Amanta dzejsma* }
 b) *Māts mamināš* } tenoram . . . M. Reintna.
 c) *Sapnu labstuma* }
 5. a) *Das tee tādī, kas dzedaja* } valdžornu kvartets } J. Jurjana.
 b) *Gaušit teje tejdama* } J. Jurjana.
 c) *An ar demu Widsenite* } J. Zimfes.
 6. *Geijmas pils, j. forim* . . . J. Wihstla.

II.

7. a) *Gale* } tenoram . . . M. Jurjana.
 b) *Jaušibai* } G. Daburina.
 c) *Melncis karsis sīdģis* } J. Wihstla.
 8. a) *Gabjeja dzejsma nakšī* } forim . . . J. Wihstla.
 b) *Dis upils es usangis* } M. Jurjana.
 9. *Dramatiska uvertira*, orķestrim . . . J. Wihstla.
 10. *Sandals* } orķestrim . . . M. Jurjana.
 11. *Sveišku maršģis* }
 12. *„Dewis sveiši Satvija“*, j. forim un orķestrim cērtģitols R. Baumana.
 (ģit. 110 personā.)

Diriģents J. Jurjana ģit.

Im Saale: Concertbügel von J. Becker, St. Petersburg,
 aus dem Depot von P. Neldner, Riga.

Vorsiehende Musikstücke, sowie Erläute-
 rungen und Musikführer zu denselben sind, soweit
 erschienen, vorrätig ev. schnellstens zu beziehen
 durch das Musikalien- und Pianoforte-Magazin

P. Neldner, Riga,
 Theater-Boulevard No 2.

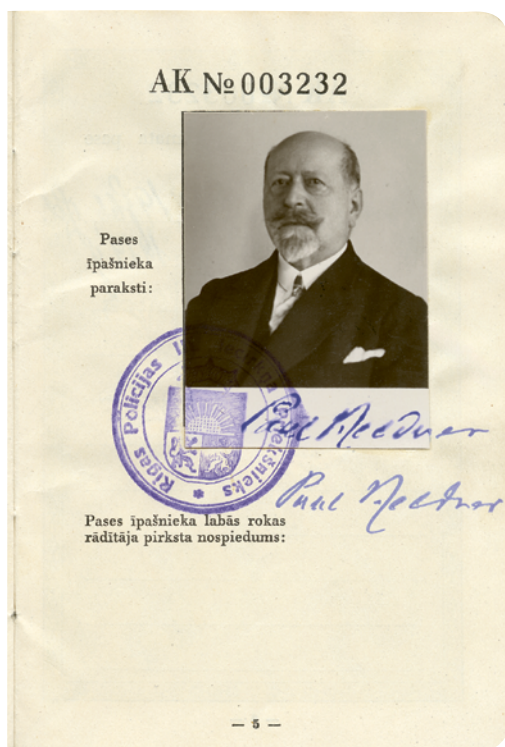
3. attēls. Horna dārza koncertprogramma. 1905. gada
 31. jūlijs. LNB Sīkiespieddarbu krājums, S781-if

konvencijas noslēgšanas Paula Neldnera teātra un koncertu birojs un apģādniecība uģņemas pārstāvēt Vācijas un Austrijas lugu izdevģjus Krievijas Impģerijā.³⁶ Pirmā pasaules kara laikā Pauls Neldners kopā ar ģimeni palika Rģģā.³⁷

Pģc kara beigģam Neldneram izdevģs atģaunot sava uģģņģmuma darbu. Vietģģģ vģcu avģze *Rigasche Rundschau*, atģskatotģes uz Paula Neldnera muzikģlijģ veikala

36 Turpat, 997. lpp.

37 Günther, Richard Otto (1929). Dem Andenken Paul Neldners. *Rigasche Rundschau*, 15.06., S. 6.

4. attēls. Paula Neldnera pase. Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 2996. f., 13. apr., 3854. l.

un koncertaģentūras 45 gadu darbību, 1926. gadā rakstīja, ka daudzpusīgais un “visiem rīdziniekiem labi zināmais uzņēmums”³⁸ darbojies trīs virzienos. Pirmais virziens bija klavieru un nošu tirdzniecība, bet otrais koncertaģentūras darbība, “kura organizējusi tūkstošiem koncertu, kas mums sagādājuši neaizmirstamu mākslas baudījumu”³⁹. Laikraksts izceļ, ka aktīvais uzņēmējs vedis sarunas “ar daudzām Eiropas mūzikas zvaigznēm, lai noorganizētu koncertus Rīgā”, un atzīmē, ka paralēli ārzemju mūzikas izdevniecību pārstāvniecībai Pauls Neldners jāgodā arī kā “vietējās mūzikas veicinātājs” un ka “latviešu presē var atrast uzticēšanos un

38 [Anon.](1926). Jubiläum der Firma Paul Neldner, S. 5.

39 Turpat.

5. attēls. Jāzeps Grosvalds. Rīga (Teātra bulvāris). 1913. Kartons, eļļa. 67,5 x 42 cm.
Foto: Normunds Brasliņš. Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, kol. nr. VMM GL-2859

atzinību šim uzņēmumam”.⁴⁰ Šeit uzskaitītie Neldnera aģentūras darbības virzieni var iezīmēt arī turpmāko pētniecības lauku, kas saistās ar šī Latvijai nozīmīgā nošu izdevēja un koncertdzīves organizētāja darbību. Laikraksta *Rigasche Rundschau* mūzikas dzīves apskatnieks jau 1909. gadā pēc redzētā Neldnera salonā secina, ka 15 sējumos saglabātās koncertprogrammas un kritikas “reiz dos vērtīgu materiālu kādam, kas aprakstīs Rīgas mākslas un mūzikas dzīvi”⁴¹.

Noslēgums

Stāvot pie Grosvaldu nama Rīgas centrā un raugoties uz piemiņas plāksnēm, kas liecina par ģimenes devumu Latvijas neatkarības izcīnīšanā un kultūras mantojuma saglabāšanā, šķiet, ka nama fasādē pietrūkst vēl vienas piemiņas plāksnes: tā atgādinātu, ka šis nams ir bijis saistīts ar “Melanholiskā valša”, “Dievs, svētī Latviju!”, “Gaismas pils”, “Mēness starus stīgo”, “Latvju tautas brīvlaišanas” un citu jau sen par latviešu mūzikas klasiku kļuvušo skaņdarbu izdevēju Paulu Neldneru. Biežs viesis sava stingrā vectēva muzikāliju veikalā ir bijis slavenais Rīgā dzimušais vācu komiķis Heincs Erhards (*Heinz Erhardt*, 1909–1979). Tas notika laikā, kad viņš vēl nebija ne slavens, ne komiķis, tolaik viņa vienīgais tituls bija – Paula Neldnera mazdēls. Varbūt piemiņas zīme Paulam Neldneram, mūzikas izdevējam un Heinca Erharda vectēvam, ļautu mūsdienās vientuļi tukši stāvošajam Grosvaldu namam atgūt to dzīvīgumu un magnētismu, kāds tam bija raksturīgs 20. gadsimta sākumā, kad “Grosvaldu māja bija kā tilts, uz kura, sevišķi ceturtdienās kā pieņemamās dienās, sastapās gan nacionālā inteliģence, gan svešzemnieki, kas meklēja kaut kādus sakarus ar Latviju un latviešiem [...]”⁴².

Domājams, ka Grosvaldu nams tikai iegūtu, ja to papildinātu ar piemiņas zīmi Paulam Neldneram. Tā ļautu iekļaut viņu ne tikai vāciskās un krieviskās Rīgas atceršanās kultūrā, bet atdotu viņam pienākošos pateicību un godu latviskās Rīgas atmiņu telpā – kā atzinusi Aleida Asmane: “Vēsture drīkst atkal kļūt heterogēnāka un daudz balsīgāka.”⁴³ Taisnības labad gan jāpiebilst, ka mākslinieks Jāzeps Grosvalds, iemūžinot sava tēva namu ar skatu uz skaņu un noskaņu piepildīto Rīgas bulvāru loku, jau ir radījis savdabīgu piemiņas zīmi arī Paulam Neldneram.

40 [Anon.] (1926). Jubiläum der Firma Paul Neldner.

41 A. P. (1909). Ein Besuch bei P. Neldner. *Rigasche Rundschau*, 17.11., S. 7.

42 Brigadere, Anna [b. d.]. *Atmiņas par Jāzepu Grosvaldu*. Rakstniecības un mūzikas muzejs, Brig R42/5, inv. nr. 33819.

Ir norādes, ka Grosvaldu pieņemamās dienas varētu būt bijušas arī trešdienās. Sk.: Dāle, Viktors (1960). Jāzēpa Grosvalda piemiņai. *Londonas Avīze*, 19.02., 5. lpp.; Kļaviņš, Eduards (2006). *Džo*, 291. lpp., 137. atsauce.

43 Assmann, Aleida (2010). Geleitwort, S. 9.

Avoti un literatūra

Nepublicētie avoti

1. Brigadere, Anna [b. g.]. *Atmiņas par Jāzepu Grosvaldu*. Rakstniecības un mūzikas muzejs (RMM), Brig R42/5, inv. nr. 33819.
2. Dārziņš, Emīls (1907). *Vēstule Alfrēdam Kalniņam*, 10./23.03. LNB Reto grāmatu un rokrakstu krājums, Alfrēda Kalniņa fonds, RX29, 6, 12.

Publicētie avoti

1. [Anon.] (1905). *Horna dārza koncertprogramma*, 31.07. LNB Sīkiespieddarbu krājums, S781-if.
2. [Anon.] (1926). Jubilāum der Firma P. Neldner. *Rigasche Rundschau*, 12.11., S. 5.
3. [Anon.] (1929). Muzikāliju veikala īpašnieks P. Neldners. *Latvis*, 14.06., 5. lpp.
4. [Anon.] (1929). Miris mūzikas un mākslinieku draugs. *Jaunākās Ziņas*, 14.06., 10. lpp.
5. [Anon.] (1929). Paul Neldner. *Riga am Sonntag*, 16.06., S. 6.
6. A. P. (1909). Ein Besuch bei P. Neldner. *Rigasche Rundschau*, 17.11., S. 7.
7. A. R. (1926). Muzikāliju firmas īpašnieks Pauls Neldners. *Latvis*, 11.11., 7. lpp.
8. Günther, Richard Otto (1929). Dem Andenken Paul Neldners. *Rigasche Rundschau*, 15.06., S. 6.

Literatūra

1. [Anon.] (1937). Neldners, Pauls. No: Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (galv. red.). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 15. sēj. Rīga: A. Gulbis, 28723. sleja.
2. Assmann, Aleida (2010). Geleitwort. In: Jaumann, Michael; Schenk, Klaus (Hrsg.). *Erinnerungsmetropole Riga. Deutschsprachige Literatur- und Kulturvielfalt im Vergleich*. Würzburg: Königshausen & Neumann, S. 7–10.
3. Assmann, Aleida (2010). Geschichte findet Stadt. In: Jaumann, Michael; Schenk, Klaus (Hrsg.). *Erinnerungsmetropole Riga. Deutschsprachige Literatur- und Kulturvielfalt im Vergleich*. Würzburg: Königshausen & Neumann, S. 33–43.
4. Bilenšteins, Bernhards (1998). *Bet mājas palika*. Rīga: Jumava.
5. Briedis, Raimonds (sast. un red.) (2018). *Cilvēki un notikumi latviešu zemēs no ledus aiziešanas līdz Latvijas valstij*. Rīga: Neputns.
6. Dāle, Viktors (1960). Jāzepa Grosvalda piemiņai. *Londonas Avīze*, 19.02., 5. lpp.
7. Gailīte, Zane (2006). *Mēness meti, saules stīga. Emīls Dārziņš*. Rīga: Pils.
8. Hirschhausen, Ulrike (2010). Erinnerungsort Riga: Konfligierende Bilder einer multiethnischen Metropole im 19. und 20. Jahrhundert. In: Jaumann, Michael; Schenk, Klaus (Hrsg.). *Erinnerungsmetropole Riga. Deutschsprachige Literatur- und Kulturvielfalt im Vergleich*. Würzburg: Königshausen & Neumann, S. 57–69.
9. Klekere, Ināra (2013). Grāmatnieku Deibneru dzimta. *Latvijas Luterānis*, 15.09. Pieejams: <https://latvijasluteranis.lv/2013/09/15/gramatnieku-deibneru-dzimta> [26.03.2024.].
10. Kļaviņš, Eduards (2006). *Džo. Jāzepa Grosvalda dzīve un māksla*. Rīga: Neputns.
11. Lenz, Wilhelm (1970). *Deutschbaltisches biographisches Lexikon, 1710–1960*. Köln: Böhlau Verlag.
12. Pistolkorss, Gerts fon (2002). Komunikācijas spēks: sociālās pārmaiņas un personiskās attiecības. No: Ternkists, Leifs (sast.). *Baltija – jauns skatījums*. Rīga: Atēna, 153.–176. lpp.
13. Sarma, Inga (2021). Vai zini, ka 1905. gada vasarā Horna dārzā notika latviešu komponistu mūzikas koncerts? *LSM.lv*, 01.04. Pieejams: <https://klasika.lsm.lv/lv/raksts/vai-zini/vai-zini-ka-1905.-gada-vasara-horna-darza-notika-latviesu-kompon>. a142296 [26.03.2024.].

14. Slaviets, Edgars (2005). *Manas bērnības Rīga*. No: Ose, Ieva (sast.). *Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē*. 5. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 356.-391. lpp.
15. Volfarte, Kristīne; Oberlenders, Ervīns (sast.) (2004). *Katram bija sava Rīga. Daudznacionālas pilsētas portrets no 1857. līdz 1914. gadam*. Rīga: AGB.
16. Zemzare, Ingrīda (2021). Mūzika. No: Spārītis, Ojārs (sast.). *Latvijas kultūras vēsture*. Rīga: Jumava, 348.-403. lpp.
17. Želve, Kristīne (2021). *Grosvaldi*. Rīga: Neputns.

SANDRA LEIKARTE

The Music Publisher Paul Neldner and the Promotion of the Latvian Classical Music

Summary

The article is devoted to life and activities of Paul Neldner, once a famous musical publisher and concert producer in Riga focusing in particular on his role in promotion of the Latvian classical music in the early 20th century, as well as providing some perspectives of the further research.

The name of Paul Neldner was frequently present within the cultural events during the period of time from 1881 when he started his activities in Riga until 1914. Already his contemporaries highlighted Neldner's importance in publishing the opuses of Latvian composers like Jāzeps Vītols (1863–1948), Alfrēds Kalniņš (1879–1951), Emīls Dārziņš (1875–1910) and others, regarded as the classics of national academic music. Thus, it is worth to share an insight into life and activities of Paul Neldner in the context of the *Zeitgeist* of his lifetime and, in particular, in regard to his connections to the Grosvald family belonging to the Latvian urban elite in Riga around 1900, especially considering the ties Neldner had with the local Baltic German community as well.

To emphasize the personality and activities of Paul Neldner within the landscape of cultural memory (Aleida Assmann) of Riga would enhance the attractivity of the city among German tourists considering Neldner's family relation to his grandchild Heinz Erhardt (1909–1979), the well-known German comic of the 20th century.

Keywords: Paul Neldner, the Horn's garden, Emīls Dārziņš, Alfrēds Kalniņš, Heinz Erhardt

MĀRIS BALTIŅŠ, DAGNIJA BALTIŅA

Pirmie enciklopēdiskie izdevumi latviešu valodā: konceptuālas nostādnes un tapšanas grūtības

Kopsavilkums

Raksts veltīts pirmajām enciklopēdiskajām vārdnīcām latviešu valodā. Tajā raksturotas konversācijas vārdnīcas kā īpašs 18. gadsimtā vācvalodīgajā kultūrtelpā izveidojies uzziņu literatūras veids, kas orientēts uz plašām pilsoniskās sabiedrības aprindām. No šī viedokļa raugoties, apzīmējums konversācijas vārdnīca ir pamatoti attiecināts uz pirmajām latviešu enciklopēdijām.

Idejas par enciklopēdijas nepieciešamību latviešu valodā izskanēja jau 19. gadsimta vidū, tomēr reāls darbs sākās tikai 1890. gadā, kad Jelgavas grāmatizdevējs Jēkabs Dravnieks pulcēja visai plašu autoru loku. No 1891. līdz 1895. gadam nāca klajā 25 burtnīcas, bet tad apgāda bankrota dēļ izdevuma sagatavošanas darbs apstājās. Pavisam iznāca 986 teksta lappuses līdz šķirklim “Kristjans”, kas veidoja aptuveni divas piektdaļas no iecerētā enciklopēdijas apjoma.

Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija 1902. gadā pieņēma lēmumu par jaunas konversācijas vārdnīcas izdošanu. Tā sāka iznākt 1903. gadā, piesaistot daudzus prominentus latviešu zinātniekus un kultūras darbiniekus, tomēr tās tapšanu apgrūtināja bieža autoru maiņa. Par spīti Pirmā pasaules kara radītajam pārtraukumam, vārdnīca tika pabeigta 1921. gadā. Šī vārdnīca ir lielākais terminoloģiskais resurss latviešu valodā līdz neatkarīgas valsts nodibināšanai.

Kad 1927. gadā Anša Gulbja apgāds uzsāka jaunu konversācijas vārdnīcu, tā pēc apjoma bija iecerēta līdzīga abām iepriekšējām. Kad vēlāk notika izšķiršanās par universālu enciklopēdiju (līdz 1940. gadam iznāca 21 sējums), tai tika saglabāts vēsturiskais apzīmējums.

Atslēgvārdi: enciklopēdijas, konversācijas vārdnīca, Jēkabs Dravnieks, Rīgas Latviešu biedrība, Ansis Gulbis

Ievads

Ideju par latviešu enciklopēdiju esot izvirzījis Juris Alunāns (1832–1864)¹, tomēr tajā laikā nebija iespēju to īstenot. Arī Kronvalda Atis (1837–1875) sava darba “Tautiskie centieni” (1872) sākumā uzdod retorisko jautājumu, vai “tauta, tikai miljonu liela, spēj civilizāciju samaksāt”, jo cik gan “neizmaksātu latviešu konversācijas vārdnīca, citas vārdnīcas, vēstures, ģeogrāfijas u. c. grāmatas pie tik maza pircēju skaita”.² Taču tālāk viņš apliecina savu pārliecību, ka izglītotie latvieši, kuri visu nemēro “tikai ar savtinieka derīguma mēru”³, bet apzinās uzdevumus, kas izvirzās dažādos tautas attīstības posmos, spēs pilnā mērā nodoties tēvu valodas kopšanai un kuplināšanai, kā arī ziedot “savas domas un centienus savas tautas izglītības interešu lietai”⁴. Turklāt paredzēt notikumu attīstības gaitu esot visai grūti, jo tie cittautieši, kas vēl ap 19. gadsimta vidu latviešu teātra rašanos lēsuši tikai pēc 100 vai 150 gadiem, smagi maldījušies.⁵

Ap 1875. gadu vidū liberālais laikraksts *Zeitung für Stadt und Land* atkārtoja Kronvalda domas un, viņuprāt, reālistiski vērtējot situāciju, apgalvoja, ka latvieši nekad netikšot pie konversācijas vārdnīcas, jo nebūšot ne pietiekami daudz autoru, ne pircēju.⁶ Šādas domas nevaldīja tikai vācbaltiešu aprindās vien, jo 80. gadu vidū medicīnas studenta Artura Dīriķa (1855–1926) priekšlikums par enciklopēdiju neguva Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas (RLB ZK) atbalstu.⁷ To var skaidrot gan ar RLB ZK pirmo rakstu krājumu tapšanas grūtībām, gan motivēta izdevēja trūkumu, bet sava nozīme bija pārliecībai, ka īstais brīdis tam vēl nav pienācis.⁸ Šo niansi pamatoti norādīja laikraksts *Düna Zeitung*, komentēdams ziņas par konversācijas vārdnīcas ieceri, jo neesot korekti daudzīnāt vācu laikraksta tuvredzību, ja aptuveni desmit gadus vēlāk pašu latviešu autoritatīvākā sabiedriskā organizācija bijusi līdzīgās domās.⁹

Tātad vairāk par labvēlīgiem apstākļiem šai gadījumā trūka aktīva šīs idejas iedzīvinātāja, par kādu kļuva Jēkabs Dravnieks (1858–1927), jo šāda iecere nav īstenojama

1 Prande, Alberts (1926). *Latvju rakstniecība portretjās*. Rīga: Leta, 515. lpp.; Blanks, Ernests (1932). Juris Alunāns. 1832. – 13. maijs – 1932. *Jaunā Raža*, Nr. 3/4, 23.–26. lpp.

2 Kronvalda Atis (1935). *Tautiski centieni*. Rīga: Valters un Rapa, 10. lpp.

3 Turpat, 57. lpp.

4 Turpat, 63. lpp.

5 Turpat, 50. lpp.

6 Līgotņu Jēkabs (1926). Jēkabs Dravnieks. Biogrāfisks apcerējums. No: Līgotņu Jēkabs (sakārt.). *J. Dravnieka raksti. I. Biogrāfija un valodnieciski raksti*. Rīga: Valters un Rapa, 5.–73. lpp.

7 Dravnieks (1890). Latviešu konversācijas leksikona lietā. *Dienas Lapa*, 29.10., 3. lpp.

8 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka Konversācijas vārdnīcā (1891–1898) lietotie termini: vecmodīgi vai mūsdienīgi? No: Lauze, Linda (atb. red.). *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 5. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 65.–74. lpp.

9 [Anon.] (1891). Inland. *Düna Zeitung*, 01.03., S. 1.

bez personas, kuru šai darbā vadītu misijas apziņa.¹⁰ Latvijas grāmatniecības vēsturē šai ziņā izceļas divas personības: Jēkabs Dravnieks un Ansis Gulbis (1873–1936).¹¹

Enciklopēdiju jeb konversācijas vārdnīcu iznākšana ir notikums katras tautas vēsturē, bet īpašu lomu tās ieguva Eiropas nedominējošo tautu ceļā no etniskas grupas par nāciju 19. gadsimta otrajā pusē, kad kopā ar dienas presi, muzeju, teātri un kultūras biedrībām tās iznākšana iezīmēja būtisku izaugsmes posmu. Liekot pamatus zinātniskās literatūras izveidei un sekmējot terminoloģijas attīstību, oriģināla (nevis tulkota) enciklopēdiska vārdnīca uzskatāmi apliecināja nācijas intelektuālo briedumu. To 1891. gadā, recenzējot Dravnieka “Konversācijas vārdnīcas” (DKV) 1. burtnīcu, uzsvēra Rūdolfs Blaumanis:

Šo darbu, kura pirmā burtnīca atrodas mūsu priekšā, varam sveikt kā visnozīmīgāko parādību, kas pēdējā laikā radusies latviešu literatūrā. Tas nav tikai skaidrs pierādījums latviešu valodas lielajam progresam, valodas, kas dzīvo tikai tautas mutē, laikrakstos un grāmatās un tātad iztieks bez pārējiem palīgīdzekļiem, kuri veicina citu valodu uzplaukumu, – bet arī **latviešu inteligences lieluma mēraukla** [oriģināla izcēlums. – *M. B., D. B.*]. Tas [...] ir fakts, kas dod visspožāko liecību par latviešu tautas garīgās izaugsmes centieniem un latviešu valodas attīstības spējām.¹²

Enciklopēdisko vārdnīcu veidi jeb Kāpēc apzīmējums “Konversācijas vārdnīca”?

Var rasties jautājumi, kāpēc pirmo enciklopēdisko vārdnīcu latviešu valodā nosauca par konversācijas vārdnīcu un vai tas uzlūkojams tikai par vācu valodas kā tolaik dominējošās kontaktvalodas ietekmi, ņemot par paraugu tolaik Latvijā visplašāk pieejamās enciklopēdijas, proti, Frīdriha Arnolda Brokhauza (*Friedrich Arnold Brockhaus*, 1772–1823) un Jozefa Meiera (*Joseph Meyer*, 1796–1856) dibināto apgādu izdevumus. Atbilde tomēr nav tik vienkārša, kā varētu iedomāties, jo tā iegūstama tikai pēc īsas iepazīšanās ar enciklopēdisko izdevumu veidiem.

Jāuzsver, ka vārds “enciklopēdija” vēl starpkaru periodā ticis plaši lietots ne tikai mūsdienās parastajā veidā, bet arī ar nozīmi ‘kādas zinātņu nozares pamatjēdzienu un

10 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka (1858–1927) rediģētās konversācijas vārdnīcas un to vieta terminoloģijas vēsturē. No: *Vārds un tā pētišanas aspekti*, Nr. 14 (2). Liepāja: LiePA, 7.–17. lpp.

11 Cedriņš, Vilis (1936). Ansi Gulbi izvadot. 1873. g. 8. dec. – 1936. g. 13. febr. *Sējējs*, Nr. 3, 324.–325. lpp.; Grīns, Jānis (1955). Redaktora atmiņas. *Laiks*, 13.07., 3. lpp.; Zanders, Viesturs (1999). Kāds Jelgavas un Latvijas ideālists. *Latvijas Vēstnesis*, 19.01., 6. lpp.

12 Blaumanis, Rūdolfs (2000). Pirmā latviešu konversācijas vārdnīca. No: Blaumanis, Rūdolfs. *Kopotī raksti*. 7. sēj. Raksti par kultūru, recenzijas, publicistika. Rīga: Jumava, 7.–10. lpp.

nozīmīgāko koncepciju apkopojums', tādēļ, piemēram, Latvijas Universitātes tehnisko fakultāšu studentiem (līdz 1944) bija kurss "Inženierzinātņu enciklopēdija", ietverot vispārīgas zināšanas, kas būtu jāapgūst katram neatkarīgi no izvēlētās specialitātes, bet Filoloģijas un filozofijas fakultātē par sinonīmiem uzlūkotī kursu nosaukumi "Ievads romāņu filoloģijā" un "Romāņu filoloģijas vēsture un enciklopēdija".

Konversācijas vārdnīcas kā īpašs enciklopēdisku izdevumu paveids radās vācvālodīgajā kultūrtelpā 17. un 18. gadsimta mijā kā palīgs periodisko izdevumu lasītājiem, lai viņi spētu pilnībā saprast tajos lietotos dažādu nozaru terminus, svešvārdus un svešvalodu izteicienus (t. s. *Zeitungsexica*).¹³ Par pirmo šāda veida izdevumu uzskatāma Kaspara fon Štilera (*Caspar von Stieler*, 1632–1707) 1695. gadā izdotā grāmata *Zeitung Lust und Nutz* ("Avižu prieks un labums"), kurā izskaidroti aptuveni 1500 no latīņu un franču valodas aizgūti svešvārdi.¹⁴ Pretstatā apjomīgajām tālaika enciklopēdijām, kurās bija plaši izvērsti šķirkļi, lai dotu vispusīgu un iespējami pilnīgu priekšstatu par visām zinātņu nozarēm, šāda tipa uzziņu grāmatās bija atrodamī tikai īsi skaidrojumi par konkrēto vārdu jēgu. Var droši apgalvot, ka šādi izdevumi sākotnēji bija tuvāki mūsdienu svešvārdu vārdnīcām, nevis enciklopēdiskiem izdevumiem. 21. gadsimta sākumā latviešu valodā tapis līdzīgs izdevums, kura sastādītāja Inta Rozenvalde tā nepieciešamību motivējusi šādi:

[..] gandrīz katrā [preses] izdevumā sastopamies ar jauniem, vēl nedzirdētiem vārdiem. Svešiem vārdiem. Sastopamies ar svešu pasauli. Paši rakstītāji lielākoties nav apgrūtinājuši sevi ar pūliņiem šos vārdus paskaidrot, šo pasauli padarīt tuvāku; iespējams, viņi reizēm mūs pārvērtējuši, sak, ja es to zinu, tad jau citiem tas arī zināms.¹⁵

Apzīmējumu *Konversationslexikon* (pēc 18. gadsimta vācu pareizrakstības *Conversations=Lexicon*) "mācītiem un nemācītiem" domātā grāmatā pirmais vārdnīcas titullapā ("*Staats= und Zeitungs=Lexicon. Conversations=Lexicon*") lietoja Hamburgas pedagogs Johans Hībners (*Johann Hübner*, 1668–1731).¹⁶ Vārds *Conversation* tā laika vācu valodā lietots ar nozīmi 'valodas lietojums vispār', bet, šaurākā nozīmē, 'spēja uzturēt sarunu labā, proti, izglītotā sabiedrībā'. Hībners priekšvārdā visai pieticīgi uzsvēra, ka šis izdevums nav "akadēmiska sistēma, bet tikai konversācijas vārdnīca", skaidri norādot, ka no tā nevar prasīt izvērstus enciklopēdiskus apcerējumus, bet tikai īsus skaidrojumus.

13 Lehman, Ernst Herbert (1934). III. Die Anfänge des Konversationslexikons. In: Lehman, Ernst Herbert (Hrsg.). *Geschichte des Konversationslexikons*. Leipzig: Brockhaus, S. 29–36.

14 Turpat.

15 Rozenvalde, Inta (2004). Ievadam. No: Rozenvalde, Inta (sast.). *Preses lasītāja svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Nordik, 5.–8. lpp.

16 Lehman, Ernst Herbert (1934). III. Die Anfänge des Konversationslexikons, S. 29–36.

Līdz ar to jau 18. gadsimta sākumā radās nozīmes šķīrums starp izvērstām daudzsējumu enciklopēdijām, kas bija paredzētas augsti izglītotām personām, un plašākai sabiedrībai daļai domātajām konversācijas vārdnīcām, kuru adresāti nedz iepriekšējās sagatavotības, nedz arī līdzekļu trūkuma dēļ citādus izdevumus nevarēja atļauties.¹⁷ Pat gadījumos, kad konkrētā darba virsrakstā vārda *Konversationslexikon* nebija (līdzīgā nozīmē tad lietoti vārdi *Allgemeines Lexicon*, *Realenzyklopädie*, *Universallexikon*, *Gemeinnütziges Lexikon* u. c.), tas atbilda šai otrajai, plašam lasītāju lokam domātai izdevumu grupai, jo to pamatuzdevums bija stiprināt lasītāja izpratni un spējas uzturēt sarunas.¹⁸ Konversācijas vārdnīcām to plašākās pieejamības dēļ bija daudz lielāka nozīme pilsonisko aprindu politiskās izglītības veicināšanā un liberālisma ideju izplatīšanā nekā tolaik iznākošajām enciklopēdijām.¹⁹

Kaut gan 19. gadsimta sākumā šo sākotnēji šķietami skaidro šķīrumu vispirms nojauc Brokhauzs, bet vēlāk Meiers, attiecinādami apzīmējumu *Konversationslexikon* uz ļoti plašām enciklopēdijām, tomēr stilistiskas atšķirības starp abiem pamattipiem saglabājās, proti, darbi ar plaši izvērstiem apcerējumiem un izdevumi, kuros īsu šķirklju veidā iespējams pārbaudīt daudzus faktus.²⁰ Abi minētie vācu apgādi kopš 20. gadsimta sākuma līdz to saplūšanai 1984. gadā laida klajā dažāda apjoma enciklopēdiskos izdevumus, katrā konkrētā gadījumā apzināti veidojot detalizētākus vai lakoniskākus skaidrojumus, tādējādi sekojot vēsturisko enciklopēdiju vai konversācijas vārdnīcu tradīcijām.

Šāds nošķīrums, domājams, bija labi zināms arī Dravniekam, pieņemot lēmumu par topošā izdevuma nosaukumu. Skaidrodams, kas būs šīs vārdnīcas lasītāji, viņš saredzēja analogiju ar vācu sabiedrības izglītošanas misiju 18. gadsimtā: “Latviešu, kuru izglītība sniedzas pāri par tautas skolu, ir jau tūkstošiem, un šiem tūkstošiem es izdošu savu konversācijas vārdnīcu, ar kuru, es ceru, tie varēs būt mierā.”²¹ Tātad nosaukuma “konversācijas vārdnīca” izvēle bija pamatota gan ar tajā koncentrēto faktu materiālu un daudziem īsiem skaidrojumiem, gan ar tās orientāciju uz plašiem tautas slāņiem, nevis tikai uz tās intelektuālo eliti.

To apliecina abu jēdzienu skaidrojums DKV. Šķirklī **Enciklopēdija** teikts, ka tā ir “visu mākslu un zinātņu mācība (vispārīga e.); bet it īp. kādas zinātnes, pamata=jēdzienu un svarīgāko mācību izskaidrošana, sistemātiski, t. i., pēc svarīgākiem

17 Loveland, Jeff (2013). Encyclopaedias and Genre, 1670-1750. *Journal for Eighteenth-Century Studies*, Vol. 36, No. 2, pp. 159-175.

18 Lehman, Ernst Herbert (1934). III. Die Anfänge des Konversationslexikons, S. 29-36.

19 Haltern, Utz (1976). Politische Bildung und bürgerlicher Liberalismus. Zur Tolle des Konversationslexikons in Deutschland. *Historische Zeitschrift*, Bd. 223, S. 61-97.

20 Spree, Ulrike (2014). How readers shape the content of an encyclopedia: A case study comparing the German Meyers Konversationslexikon (1885-1890) with Wikipedia (2002-2013). *Culture Unbound*, Vol. 6, pp. 569-591.

21 Dravnieks (1890). Vēl reiz par latviešu konversācijas vārdnīcu. *Dienas Lapa*, 06.11., 3. lpp.

principiem vai alfabētiski (reālenciklopēdija) sakārtota”²². Savukārt šķirkli, kurā skaidrots jēdziens “**konversācija**” (“domu izmaiņšana mutes vārdiem, saruna viesībās un salonos, ievērojot attīstītas sabiedrības likumus”), atrodams, ka konversācijas vārdnīca ir “alfabētiski sakārtoti izskaidrojumi par visiem vārdiem (personu, lietu un jēdzienu nosaukumiem), kuri ieguvuši sevišķu ievērību”²³.

Pret apzīmējumu “konversācijas vārdnīca” laikabiedri nekādus iebildumus neizteica, vienīgi Reinis Kaudzīte (1839–1920) starp citu piezīmēja, ka atbilstošāk būtu runāt par “konversācijas leksikonu”, jo līdz šim latviešu valodā ar vārdu “vārdnīca” saprasta tikai ‘valodu vārdu grāmata’, nevis ‘enciklopēdija’.²⁴

Grāmattirgotājs Vilis Altbergs (1847–1920) no trim viņa aplūkotajiem variantiem (pārsvārā ziņas par tēvijas lietām, zinātniska enciklopēdija vai leksikons ar īsiem aprakstiem par daudzām lietām) par vēlamāko uzskatīja pēdējo, jo tad adresāti būs latviešu laikrakstu lasītāji, kas citas valodas pamatīgi neprot.²⁵

Arī Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas konversācijas vārdnīcā (turpmāk – RLB KV) uzsvēta principiālā atšķirība starp enciklopēdiju (“zinātnisks izdevums, kas satura pēc iespējas pamatīgu un pēc atsevišķiem galveniem jēdzieniem sakārtotu apskatu par visām cilvēces līdz šim iegūtām zināšanām, kā teorētiskām, tā praktiskām”²⁶) un konversācijas vārdnīcām, kuras alfabēta kārtībā dotu “tikai īsus paskaidrojumus, pašus nepieciešamākos datus un skaitļus”²⁷. Turpat arī minēts, ka populārākās franču enciklopēdiskās vārdnīcas, piemēram, Pjēra Larusa (*Pierre Larousse*, 1817–1875) un Pjēra Lerū (*Pierre Leroux*, 1797–1871) aizsāktie izdevumi, pēc sava rakstura vairāk atbilst konversācijas vārdnīcām.²⁸

No idejas līdz īstenošanai

Ideja par enciklopēdisku vārdnīcu Jēkabam Dravniekam nobrieda 1890. gadā, kad pārkrievošanas dēļ nebija cerību uz nacionālu skolu veidošanos, tādēļ šim izdevumam vajadzēja nodrošināt tautu ar informāciju dzimtajā valodā.²⁹ Tūlīt pēc sava apgāda nostiprināšanās viņš 1890. gada rudenī uzsāka konversācijas vārdnīcas priekšdarbus

22 [Anon.] (1891). Enciklopēdija. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgava: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 433. lpp.

23 [Anon.] (1894). *Konversācija*. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 24. burtn. Kategorijas - Ķīna. Jelgava: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 943. lpp.

24 [Kaudzīte, Reinis] Vidzemnieks, R. (1902). Latviešu konversācijas lietā. *Rīgas Avīze*, 21.12., 1. lpp.

25 Altbergs, Vilis (1903). Kam īsti vajaga konversācijas vārdnīcas? *Rīgas Avīze*, 03.10., 3. lpp.

26 [Anon.] (1906). Enciklopēdija. No: *Konversācijas vārdnīca. Pirmais sējums. A–G ar papildinājumiem*. Rīga: Rīgas Latv. Biedr. Zinību Komisija, 848.–849. lpp.

27 Turpat.

28 Turpat.

29 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka Konversācijas vārdnīcā (1891–1898) lietotie termini, 65.–74. lpp.

un jau oktobrī publicēja uzaicinājumu, kurā minēti 65 iecerēto līdzstrādnieku vārdi, tā oficiāli informēdams sabiedrību par šo ieceri.³⁰

Pieredzi leksikogrāfijā Jēkabs Dravnieks bija guvis darbā gar “Svešu vārdu grāmatu: grāmatniekiem un laikrakstu lasītājiem” (1886), jo jebkuras enciklopēdijas uzdevums ir arī svešvārdu un mazāk zināmu jēdzienu skaidrošana.³¹ Viņa spalvai pieder daudzi īsie svešvārdu skaidrojumi abās pirmajās konversācijas vārdnīcās.

Atbalstot konversācijas vārdnīcas nepieciešamību, laikrakstā “Dienas Lapa” noraidīta domu par kādas citvalodu enciklopēdijas tulkošanu, jo tā nespēs sniegt latviešu lasītājiem vajadzīgo informāciju un nekļūs par reģionālu enciklopēdiju.³² Par saturisko pusi ieteikumi bija šādi:

[..] vārdnīcu [vajadzētu] tādu, ka tanī būtu uzņemti tikai to vārdu izskaidrojumi, kuri mums tiešām dzīvē nāk priekšā. Uzņemt izskaidrojumu par kāduniecīgu upīti Āfrikā, par kādu grieķu pagānu dieva nepazīstamu palamu, par kāda vispārībai maz ievērojama karaļa, ģenerāļa vai cita vīra dzīves gājumu u. t. t. būtu velta naudas tērēšana, jo [..] latviešu konversācijas vārdnīcās nolūks nav vienīgi apmierināt [..] ziņkārību, bet gan veicināt zināšanu izplatīšanos.³³

Tiesa, dažiem diskusijas dalībniekiem vērtīgāka šķita praktiska enciklopēdija (pēc “Praktisku ziņu vārdnīcas”³⁴ parauga), kurā būšot ziņas gan par lampām, gan par to, ka neder kviēšus smiltīs sēt,³⁵ bet viņi palika mazākumā.

Jēkabs Dravnieks skaidroja, ka pēc apjoma vārdnīca līdzināsies mazajai Meiera vārdnīcai, bet pārstrādātie šķirkļi vairumā gadījumu nāks no lielā Meiera leksikona, tos papildinot ar informāciju par Latviju, un līdz ar to apliecināja, ka “konversācijas leksikona izdošana ne vien **nodomāta**, bet jau pilnīgi **nolemta** [oriģināla izcēlums – *M. B., D. B.*].”³⁶

Vārdnīcas programmu Dravnieks publicēja 1890. gada 1. decembrī, nosaucot 18 nodaļu redaktorus:

- 1) latviešu vēsturē – virsskolotājs J. Krodznieks (Maskavā);
- 2) latviešu mitoloģijā – lektors J. Lautenbahs (Tērbatā);
- 3) latviešu literatūras vēsturē – mācītājs J. Sanders (Sanktpēterburgā);

30 Labrence, Līvija (1984). *Jelgavas grāmata*. Rīga: Zinātne, 118. lpp.

31 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka (1858–1927) rediģētās konversācijas vārdnīcas, 7.–17. lpp.

32 B. P. (1890). Latviešu konversācijas vārdnīca un tās vajadzība. *Dienas Lapa*, 26.10., 3. lpp.

33 Turpat.

34 Domāta grāmata: Simonov, L. (1884). *Slovar' praktičeskikh svedenij neobhodimjkh v žizni vsjakomu* [V 3 vpuska]. Vypusk 1. Sankt-Peterburg: Tip. A. S. Suvorina. Vai kāds no tās vēlākiem izdevumiem.

35 Upenieks (1890). Latviešu enciklopēdiskā vārdnīca. *Dienas Lapa*, 02.11., 3. lpp.

36 Dravnieks (1890). Latviešu konversācijas leksikona lietā, 3. lpp.

- 4) Latvijas ģeogrāfijā un kartogrāfijā – skolotājs M. Siliņš (Rīgā);
 - 5) leišu vēsturē un rakstniecībā – (nav vēl pastāvīga līdzstrādnieka);
 - 6) krievu vēsturē un rakstniecībā – skolotājs A. Zvaigzne (Jelgavā);
 - 7) igauņu vēsturē un rakstniecībā – (nav vēl pastāvīga līdzstrādnieka);
 - 8) biogrāfiskā nodaļā – redaktors Aronu Matīss (Rīgā);
 - 9) skolu un pedagoģijas lietās – Vidzemē skolotājs Kaudzītes Matīss (Vecpiebalgā) un Kurzemē – skolotājs T. Zeiferts (Lubezerē);
 - 10) latviešu valodā un valodniecībā – lektors J. Velme (Maskavā);
 - 11) latviešu mūzikā – profesors Jurjānu Andrejs (Harkovā);
 - 12) latviešu teātra lietās – students M. Skruzītis (Rīgā);
 - 13) juridiskā nodaļā – redaktors P. Stučka (Rīgā);
 - 14) zemkopības nodaļā – mācīts zemkopis Bergu Janis (Harkovas guberņā);
 - 15) medicīnā – dakteris A. Dīriķis (Ogrē);
 - 16) dabas zinībās – (še apsolījušies vairāk skolotāju līdzstrādāt, bet visas nodaļas vadību vēl neviens nav uzņēmies);
 - 17) lopu ārstniecībā – maģistrs K. Freibergs (Dobelē);
 - 18) jūrniecības lietās – jūrskolotājs J. Breikšs (Mangaļos).
- Vēl līdzdalību apsolījuši: Fr. Brīvzemnieks, K. Kundziņš, K. Graudiņš, Dr. Kārlis Blaus, J. Kļaviņš, J. Vinklers, Dinsbergu Ernests sen., N. Alunāns, Stērstu Andrejs, Kažoku Dāvis, Plutu Vilis, P. Alunāns, Švēde, Straumes Jānis, A. Ārgals, Ģ. Pūcītis, J. Purapuķe u. c. DKV būs 36 burtnīcās (ap 90 drukas loksnes), to izdodot trīs vai četros gados.³⁷

Pirmā DKV burtnīca ar pašapziņas pilnu nosaukumu titullapā “Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību H. J. Dravnieka izdota” iznāca 1891. gada 1. februārī. Uz 2. un 3. vāka norādīti vēl neminētie nodaļu redaktori:

- 5) leišu vēsturē un rakstniecībā – docents E. Volters [..];
- 7) igauņu vēsturē un rakstniecībā – rakstnieks Lappas Mārtiņš [..];
- 16) dabas zinībās – dabas vēsturē skolotājs J. Kalniņš, fizikā – skolotājs Bebru Juris un ķīmijā – students K. Vidiņš.³⁸

Turpat minēti citi līdzstrādnieki (atbilstoši tālaika raksturojumiem): skolotāji A. Ārgalis, R. Bērziņš, E. Dinsbergis, K. Dinsbergis, J. Janševskis, J. Kadis, A. Lerhis-Puškaitis, J. Purapuķe, K. Šuberts, virsskolotāji K. Mīlenbahs, L. Oknovs, G. Pašītis,

37 Dravnieks, Hermīne [un] Jēkabs (1890). Latviešu konversācijas vārdnīca. Uzaicinājums. *Dienas Lapa*, 01.12., 1. lpp.

38 Dravnieks, Hermīne [un] Jēkabs (1891). Uzaicinājums. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. burtn. Jelgava: J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 2. un 3. vāks.

J. Vinklers, ģimnāzijas skolotāji D. Pelcis (Kažoku Dāvis), garīdznieki M. Jurgaitis, K. Kundziņš, privātnieks [laikam domāts uzņēmējs – *M. B., D. B.*] P. Alunāns, mūzikas mākslinieks N. Alunāns, *stud. ing.* M. Bīmanis, rakstnieks K. Graudiņš, *stud. med.* P. Kalniņš, *cand. jur.* J. Pliekšāns, *stud. theol.* Plutu Vilis, ierēdnis E. Skujenieks, zvērināts advokāts Stērstu Andrejs un jūrniecības biedrības sekretārs K. Valdemārs, un citi.³⁹ Šķirkļu autorību noteikt nav iespējams, jo ar iniciāļiem parakstīti tikai daži garākie no tiem. Zināms, ka no 2. līdz 5. burtnīcai tiesību jēdzienus DKV skaidroja zvērināta advokāta palīgs (pie Stērstu Andreja Jelgavā) Jānis Pliekšāns.

2. burtnīcā ievietots agronoma Jāņa Berga uzaicinājums, kurā pamatota nepieciešamība kopā ar citām garamantām krāt ziņas par latviešu seno un tagadējo zemkopību.⁴⁰ Viņu interesēja gan tradicionālie lauku darbu paņēmieni un to secība, gan lietotie apzīmējumi.

Beidzot izskaidrosim dažādus tehniskus nosaukumus kā, piem., ko nozīmē “kārtot”, “apsist”, “boķēt”, “spicēt (graudus)”, ko nozīmē “garoza (laukā)”, “pavāls” u. t. pr., u. t. pr. Protams, ka jāievēro visi zemkopības zari kā lopkopība, linu apstrādāšana, miestīņa brūvēšana u. t. t. Un pie krāšanas darba strādāsim visi, no augsti mācītā līdz tam, kurš knapi prot savas domas uzrakstīt, un kas nemāk rakstīt, lai savu padomu pasaka rakstu pratējiem.⁴¹

DKV nozīmību visiem Latvijas iedzīvotājiem apliecināja *Libausche Zeitung*: “Mēs, kas neesam ar vajadzīgo uzmanību sekojuši latviešu valodas attīstībai, nekad nevarējām iedomāties, ka latviešu valodai ir tik daudzpusīga un saturā bagāta izteiksme, kā šinī izdevumā to vērojam dažādākās zinātņu nozarēs.”⁴² Pamatojot novērojumu par izteiksmes bagātību un precizitāti, salīdzināts vācu valodā lietotais aizguvums *Natur* un atbilstošais latviešu termins “daba”. Arī turpmāk šis laikraksts aktīvi informēja par jaunām DKV burtnīcām. Pretēja bija krievu laikrakstu reakcija, kas DKV saukāja par “enciklopēdisku zupu” un apgalvoja, ka tā sekmēs pusizglītību.⁴³

Rūdolfs Blaumanis precīzi norādīja uz enciklopēdijas ilgtermiņa ietekmi uz valodu:

Ja [...] vēl jānorāda uz šī pasākuma svarīgāko un dziļāko iedarbību, tad vispirms jāizceļ tas, ka šādam darbam dabiski jābūt **valodu saglabājošam**

39 Dravnieks, Hermīne [un] Jēkabs (1891). Uzaicinājums, 2. un 3. vāks.

40 Bergs, Jānis (1891). Uzaicinājums zemkopības lietā. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota.* 2. burtn. Jelgava: J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 2. vāks.

41 Turpat.

42 [Anon.] (1891). Ein Konversationslexikon in lettischer Sprache. *Libausche Zeitung*, 22.02., S. 1. Raksta autoru veikts tulkojums.

43 [Anon.] (1891). Rižskij Vestņiks par Latviešiem. *Baltijas Vēstnesis*, 29.03., 1. lpp.

un valodu veidojošam. Tādējādi tiek izrauts no aizmirstības dažs labs sens teiciens, tāpat kļūst vispārēji pazīstams un lietots dažs tikai vietumis lietots vārds – dažs vārds, kura rakstība ir ilgi svaidījusies, nu iegūst stingru formu. [...] Domājot par autoritāti, kas nākotnē droši vien vēl pieaugs, ir vērojama vislielākā apdomība un piesardzība, uzņemot jaunus vārdus un ieviešot jaunus formas.⁴⁴

Tādēļ pamatoti bija pārmetumi, ka DKV pirmajās burtnīcās nav norādīta aizguvumu avotvaloda un trūkst saīsinājumu saraksta.⁴⁵

No atsevišķiem autoriem īpašu uzslavu guva Jēkabs Vinklers (1850–1921), kurš rakstos par dabas zinībām pārsvarā lietojis tautā noklausītus vārdus vai arī citās valodās jau pārņemtus svešvārdus un “arvienu sargājies no nevajadzīgiem un neskaidriem jaunatvasinājumiem”, kā arī medicīnai un tieslietām veltītie šķirkļi.⁴⁶

DKV aizguvumos no klasiskajām valodām daudz plašāk nekā tagad oriģinālā esošā “ch” vietā lietots “k” (piemēram, “kroniskas slimības”, “kronika”) vai “ķ” (“arheoloģija”, “arķīvs”, “arķitektūra”). Iespējams, ka šādi izpaudās Dravnieka uzskati, ka “h” un “ch” ir latviešu valodai sveši un tādēļ būtu izskaujami.⁴⁷

Skaidrojumā nereti iekļauts vārda antonīms, lai labāk atklātu tā jēdzieniskās robežas (piemēram, pie “Apellativum, sugas vārds”, ar pretēju nozīmi norādīts: “nomen proprium, īpašvārds” vai “Arktisks, ziemeļu; antarktisks – pretziemeļu, dienvidu”). Pieredze ar svešvārdu vārdnīcu ļāva Dravniekam sniegt ļoti īsus skaidrojumus (piemēram, “Arsenāls, ieroču noliktava” vai “Artists, mākslenieks”, “tagad lieto visvairāk no akrobātiem runājot”), nedaudz atkāpjoties no parastā konversācijas vārdnīcu stila. Daudziem aizguvumiem iekavās dota oriģinālrakstība cilmes valodā, piemēram: “Bajonets (franc. *Bayonnette*), infantērijas šaujamam rīkam uzbāzams ierocis, ko durt.” Tikai dažos šķirkļos doti svešvalodu ekvivalenti (piemēram, “Bāriņu tiesa (*Супомсциū цудь, Weisengericht*)” vai šķirkli **Amfībijas** “pārvēršanās (*превращение, Metamorphose*)”).

Nozaru terminoloģija DKV prasa īpašus pētījumus. Dažas terminu grupas mainījušās nedaudz, drīzāk precizējot to formu. Šķirkli **Bankas** atrodami termini pasīvs; aktīvs; komercbankas, hipotēka; emisijas bankas; depozītu bankas; diskonto-bankas, lombardi; pamata kapitāls; rezerves kapitāls; tekošs rēķins; kredīt biedrības; zemkopības bankas; tautas bankas; sk. krāj- un aizdevu-kases. Gūstams arī ieskats par tagad novecojušām jēdzienu sistēmām. Par **Asins-laišanu** dots skaidrojums:

44 Blaumanis, Rūdolfs (2000). Pirmā latviešu konversācijas vārdnīca, 7.–10. lpp.

45 Blaumanis, Rūdolfs (2000). Nule nākusi klajā otrā burtnīca [Dravnieka konversācijas vārdnīcai]. No: Blaumanis, Rūdolfs. *Kopoti raksti*. 7. sēj. Raksti par kultūru, recenzijas, publicistika. Rīga: Jumava, 11. lpp.

46 K. Gr. (1892). Konversācijas vārdnīca. *Balss*, 05.08., 2. lpp.

47 [Anon.] (1891). Atbildes. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. burtn. Jelgava: J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 3. vāks.

“Ārstībā mākslīgo asins-dzīslas (*phlebs, vena*) uzciršanu (*phlebotomia, venaesectio*), kura arvien tiek izdarīta pie miesas visai tuvu stāvošām asins-dzīslām [...] Asins-laišanas rīki lopu ārstībā ir: ķirtulis (*Schnepper*), knāblis (*Fliete*) un blietīte (*Lanzette*). [...] bankas (*Schröpfkopf*) jeb radziņš [...]”⁴⁸

Retumis, piemēram, ielīmē par cilvēka anatomisko uzbūvi un ar to saistītajā šķirklī **Anatomija**, manāma pārlicēģa avotvalodas ietekme uz terminu izvēli. Līdzās tagad novecojušiem, bet tolaik lietotiem apzīmējumiem (*ģiltene* – ‘skelets’, krūteža – ‘krūškauls’, skaņu plēvītes – ‘balss saites’, ‘dzirdes arods – bungdobums’ un muldiņa – ‘nieres blōdiņa’) ir arī tādi nepārprotami kalki no krievu valodas kā tазs – ‘iegurnis’, kauss – ‘galvaskauss’ un priekšsirdis – ‘[sirds] priekškambaris’⁴⁹, kas citos attiecīgā laikmeta rakstos tikpat kā nav sastopami. Nav ievērota konsekvence acs anatomisko struktūru apzīmējumu lietojumā. Šķirklī **Aklība** (mūsdienās medicīniskā nozīmē runā un raksta vienīgi par aklumu) lietoti jau Kārļa Lībieša (1846–1904) 1873. gadā ieteiktie termini radzene, lēca un tīklene.⁵⁰ Savukārt šķirklī **Acs** daļai aktuālo terminu doti tagad vairs nelietoti sinonīmi, piemēram, acu-vāki jeb plakstieņi, cīpslene jeb acs-baltā āda, lēca jeb acu grauds, varavīksnenīte jeb joslene (mūsdienās tikai varavīksnene), stikla ķermenis jeb glomulis (mūsdienās – stiklveida ķermenis).

Ne visi īpatnējie DKV termini ir mazāk precīzi par tagad lietotajiem, jo priekšacs un iekšacs ir īsāki un skaidrāki par acs ārējo un iekšējo kameru.⁵¹ Arī apzīmējums “redzes maldības” varētu noderēt medicīnā un psiholoģijā kā virsklases jēdziens, aptverot gan redzes halucinācijas, gan optiskas ilūzijas.

Termins “iekaisums” vēl nav nostiprinājies, un līdztekus tam lietoti varianti: sakaisums, sakarsums, iekarsums un karsoņu slimības (kā slimību grupa). Pie vārda **Abscess** ir norāde “sk. iekaisums”, bet DKV tāda šķirkļa nav. Iekavās gan norādīti latīniskie termini ar izskaņu -itis, bet no to latviskotām formām autori vairījušies.

Aplūkojot ar medicīnu saistītos apzīmējumus, ārstniecības vietā viscaur lietota īsāka forma ārstība (piemēram, acu ārstība, ārstības līdzekļi). Nav arī šķirkļa **Dziedniecība**, ir tikai norāde “Dziedēt, sk. medicīna”, taču tas palicis DKV neizdotajā daļā, toties skaidrota tolaik populārā **Dabas dziedināšana**: “Slimību dziedināšana caur vielu maiņas ķīmiskiem un fizikāliskiem procesiem organismā. D. dz. metode atmet

48 [Anon.] (1891). Asins-laišana. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgavā: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 132. lpp.

49 [Anon.] (1891). Anatomija. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgavā: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 76.–77. lpp. un ielīme starp 40. un 41. lpp.

50 [Anon.] (1891). Aklība. *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgavā: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 39. lpp.

51 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka (1858–1927) rediģētās konversācijas vārdnīcas, 7.–17. lpp.

visas zāles un rauga katru slimību dziedināt caur zināmā kārtā lietātiem ēdieniem, ūdeni, tīru gaisu, normālu siltumu, kustēšanos un mieru.”⁵²

DKV ļauj secināt, kādi vārdi tolaik vēl nebija ieviesušies un kādi, tagad nelietoti, atrodami to vietā. Šķirkli *Clown* (angl.) nav tagad vispārlietojamā vārda “klauns”, bet dots skaidrojums: “Jokotāja loma vecangļu lugās; tagad žāksts, dāks, joku gailis cirkos.”⁵³ Ir šķirkļavārds **Bārzduki**, **bērstuki** ar skaidrojumu: “[..] (atvasinājums no ‘bārzda’, pie kā pielikts tiklab leišu valodā, kā arī latv. Augšgales izloksnē atrodamais pamazināmais sufikss -ukas, -uks, nozīmē bārdainīši), mazi apakšzemes cilvēciņi, gariņi, kas var cilvēkiem tikpat labu, kā ļaunu darīt.”⁵⁴ Vārds “bārzduks” (vācu *Gnomen*) ir arī 1914. gadā publicētajā Jura Alunāna “Viedamo vārdu sarakstā”⁵⁵, bet DKV tas lietots neatkarīgi no viņa.

DKV izdošanas gaita iesākumā tikai nedaudz atpalika no iecerētā plāna 12 burtnīcas gadā (1891. gadā iznāca deviņas burtnīcas līdz šķirklim “Dalīšana” un 1892. gadā – septiņas, nobeidzot ar šķirkli “Gūtenbergs”), bet pakāpeniski temps mazinājās. Jau 1893. gadā DKV popularizēšanu pārtrauca “Dienas Lapa” un mazliet vēlāk arī “Mājas Viesis”, uzsākot kļūdu izzobošanu un kaitējot kopdarbībai.⁵⁶ Turklāt jāņem vērā, ka DKV izdošana nebija komerciāli izdevīga, jo tikai 1. sējumam apgādam nācās piemaksāt vismaz 5000 zelta rubļu, un tas radīja neatmaksājamas parādsaistības.⁵⁷

Darbs apstājās 1895. gada pavasarī, kad sākās Jēkaba Dravnieka apgāda maksātnešpējas process. Heinrihs Alunāns (1835–1904) 1897. un 1898. gadā izdeva divas jau gatavās vārdnīcas burtnīcas (26. un 27.), bet neuzņēmās šo darbu turpināt. Tādējādi 27. burtnīca, kuras 986. lappusē aizsākts šķirklis **Kristjans**, kļuva par pēdējo šajā izdevumā. Šis gandrīz 1000 lappuses ir vērā ņemams sava laika terminu apkopojums, kas kalpojis par valodas faktu avotu, sastādot Kārļa Mīlenbaha (1853–1916) un Jāņa Endzelīna (1873–1961) “Latviešu valodas vārdnīcu”, taču terminoloģijas attīstībai veltītajos pētījumos DKV piegriezts maz vērības.

52 [Anon.] (1891). Dabas dziedināšana. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgavā: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 323. lpp.

53 [Anon.] (1891). Clown. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgavā: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 319. lpp.

54 [Anon.] (1891). Bārzduki. *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgavā: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 194. lpp.

55 Alunāns, Juris (1933). Viedamo vārdu saraksts. No: Alunāns, Juris. *Kopotī raksti*. 3. sēj. Rīga: Valters un Rapa, 115.–140. lpp.

56 F. K. (1894). Grāmatu galds [recenzija par konversācijas vārdnīcas 23. burtnīcu]. *Baltijas Vēstnesis*, 19.05., 3. lpp.; Puriņu Klāvs (1894). Konversācijas vārdnīcas 25. burtnīca. *Baltijas Vēstnesis*, 13.10., 3. lpp.

57 Goba, Alfrēds (1926). Jēkabs Dravnieks. Rakstnieka 50 gadu darbības piemīnai. *Latvju Grāmata*, Nr. 4, 248.–252. lpp.

Jauna vārdnīca vai nepabeigtās turpināšana

Iznākušās 27 DKV burtnīcas ir aptuveni divas piektdaļas no iecerētā apjoma.⁵⁸ Par trūkstošo liecina diskusijas RLB ZK, kad tika apsvērtas iespējas pārņemt DKV izdošanu, norādot, ka nepieciešamas vēl vismaz divdesmit burtnīcas.⁵⁹ RLB ZK no šī nodoma atteicās gan nelielā palikušo abonentu skaita dēļ, gan arī konceptuālu iebildumu dēļ (vai vārdnīcas turpināšana ir labākais, ko darīt?). Intelektuāli aktīvākās sabiedrības viedokli formulēja Ludis Bērziņš (1870–1965), norādot, ka tautas attīstībai vairāk trūkstot labas gramatikas un plašas vārdnīcas, kuras RLB ZK varētu veidot kopā ar citām biedrības nodaļām un Latviešu literārisko biedrību,⁶⁰ šo nostāju atbalstīja Rūdolfs Blaumanis.⁶¹ Arī Reinis Kaudzīte iebilda pret darba turpināšanu, jo tad DKV būšot no trim daļām salikta, turklāt šķirkļi par Latviju un latviešiem nebūt neesot tik veiksmīgi un vispār tik nozīmīgs jautājums būtu izšķirams RLB ZK vasaras sapulcē.⁶²

Pret DKV turpināšanu un tās noderību izteicās Augusts Bīlenšteins (*August Bielenstein*, 1826–1907), jo izglītotiem tā esot par vienkāršu, bet vienkāršiem ļaudīm – par sarežģītu; turklāt pastāvēt arī metodiska rakstura problēmas.⁶³ Pašu ideju viņš atbalstot un neesot principā pret, tomēr gribot norādīt uz grūtībām: “Izvēlēt pareizos rakstu gabalus un tos pareizi apstrādāt – tur vajag lielas saprašanas. Tam vajadzētu būt no sākuma līdz galam oriģināldarbam. Pasniegt pārtulkumus vien iz tādām vācu vārdnīcām, kuras nolemtas priekš studētiem lasītājiem, būtu aplams darbs.”⁶⁴

Apliecinot jebkuras enciklopēdijas lomu tautas un valodas attīstībā, Augustam Bīlenšteinam oponenta Kārlis Graudiņš (1863–1915), norādot, kā veidojams tās saturs:

- (1) **Vispirms** ir izskaidrota mūsu pašu Latvijas un latviešu vēsture, ģeogrāfija, statistika, saimnieciskā dzīve, literatūra, māksla u. t. t., viss, kas uz mums attiecas; tad nāk (2) **tālāk** dažnedažādas zinības latviešu valodā izliktas nevis pašu šo zinību, bet valodas dēļ (tā saukto tehnisko terminu), pie kam šīs pašas zināšanas arī nava palikušas gluži neievērotas.
- (3) **Pēc visa tā** tikai nākušas [...] citas lietas, kas jau konversācijas vārdnīcai no vispārības puses pieder. Mūsu konversācijas vārdnīca tā tad visai

58 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka (1858–1927) rediģētās konversācijas vārdnīcas, 7.–17. lpp.

59 [Anon.] (1898). [Zinību komisijas sēdes atreferējums]. *Baltijas Vēstnesis*, 13.06., 4. lpp.

60 Bērziņš, Ludis (1897). Par Latviešu konversācijas vārdnīcu. *Latviešu Avīzes*, 10.12., 1. lpp.

61 Blaumanis, Rūdolfs (2000). Latviešu konversācijas vārdnīcas lietā. No: Blaumanis, Rūdolfs. *Kopotī raksti*. 7. sēj. Raksti par kultūru, recenzijas, publicistika. Rīga: Jumava, 51.–52. lpp.

62 [Kaudzīte, Reinis] Vidzemnieks, R. (1898). Par Latviešu konversācijas vārdnīcu. *Balss*, 01.04., 3. lpp.

63 Bīlenšteins, Augusts (1898). Par latviešu konversācijas vārdnīcu [vēstule Matīsam Aronam]. *Austrums*, Nr. 12, 472.–473. lpp.

64 Turpat.

daudz atšķiras no citu tautu konversācijas vārdnīcām un rauga daudz robus izpildīt.⁶⁵

Viņš izvērta domu par terminu popularizēšanu enciklopēdijā:

[..] daudzas zinības un mākslas tikai tagad sāk vairāk pie mums piekopt latviešu valodā un vajadzīgie termini tikai tagad nodibinājušies. Bet šos terminus pārzin tikai paši speciālisti, un arī tiem dažreiz šis tas trūkst, īpaši jauniem iesācējiem, kādēļ nepieciešami vajadzīgs viņus sakopot kādā rokas grāmatā nevien priekš pašiem speciālistiem, bet arī priekš vienkāršiem lasītājiem.⁶⁶

No terminoloģijas viedokļa neesot svarīgi, vai šķirkļi veidoti patstāvīgi (par Latvijas ģeogrāfiju un vēsturi, kā arī citām Baltijas realitātēm) vai ar grozījumiem tulkoti no citām valodām. Pamatots šķiet vērtējums, ka no pirmajiem DKV šķirkļiem (no "A" līdz "Ādu ģērēšana") 300 bija tulkojumi, bet tikai 31 – līdzstrādnieku jaunrade.⁶⁷

Dravnieks atzina, ka iesākto DKV nevar turpināt, tomēr, nedaudz rediģējot, daudz ko no tās iespējams pārņemt:

Lai gan mana vārdnīca nav tik slikta, ka tā uzskatāma par negatavu augli, kas grāvī iekritis, [..] pats to vairāk uzskatīju tikai kā priekšdarbu, [..] kā materiālu krājumu, un tiklīdz pirmais izdevums būtu bijis gatavs, [..] būtu uzsācis otru plašāku un visādā ziņā papildinātu.⁶⁸

Otrais piegājiens

Lēmumu par jaunu enciklopēdiju (pilnībā atsakoties no DKV turpināšanas) RLB ZK pieņēma 1902. gada 1. novembrī, atvēlot gadu sagatavošanās darbiem.⁶⁹ RLB KV paredzētais apjoms bija 200 iespiedloksnes (70 burtnīcās, gadā izdodot 12). Izdošana un virsredakcija tika uzdots RLB ZK "priekšniecībai kopā ar kooptētiem arodniekiem (kuriem ir pilna balss tiesība)", viņi sadalīs darbus un "pieņems algotu tehniku vadoni, kas sastādīs pirmo vārdu listi, vedīs protokolus, korespondenci, manuskriptu

65 Graudiņš, Kārlis (1899). Vēl kāds vārds mūsu konversācijas vārdnīcas lietā. *Austrums*, Nr. 1, 72.-73. lpp.

66 Turpat.

67 Jansons, Atis (1898). *Mūsu grāmatu izdevēji un franču rakstnieki. Cik izmaksātu latviešu konversācijas vārdnīcas izdošana?* Rīga: Ata Jansona apgādībā, 15. lpp.

68 Dravnieks, Jēkabs (1902). Latviešu konversācijas vārdnīcas lietā. *Austrums*, Nr. 6, 573.-574. lpp.

69 [Anon.] (1902). Latviešu konversācijas vārdnīcas lietā. *Rīgas Avīze*, 02.11., 3. lpp.

reģistrus, virskorektūru, abonentu listes un visu ekspedīciju”.⁷⁰ Šai lomai uzreiz tika izraudzīts Jēkabs Dravnieks, kurš šos pienākumus veica gandrīz līdz 1921. gadam. Šī vārdnīca saturiski atšķiršoties no DKV, jo tajā “vairāk tikšot ievērotas latviešu lietas un citas mazāk”⁷¹.

Šo lēmumu apsveica “Dienas Lapa”, īpaši uzsverot, ka šī vārdnīca nebūs privāts uzņēmums kā DKV, bet sabiedrisks pasākums, par kura garīgo pusi jāspriež visai sabiedrībai.⁷² Rakstā argumentēta DKV turpināšanas neiespējamība:

Paši turpinātāji [...] drīz piedzīvotu, ka turpinājums nedz saskan ar iesākumu, nedz, gribēdams klibot līdzī iesākumam, arī pats var glābties no nesaskaņas. [...] termini ir maisīti juku jukām: lielākos oriģinālas dabas zinātniskos gabalos ir vieni termini, mazākos, no mazā Meijera tulkotos, atkal pavisam citādi, vienā vietā ir krama skābe tas pats, kas otrā oļu skābe, trešā zvirgzdu skābe u. t. t.⁷³

Vēlams ievērot vidusceļu starp latviešu lietām (it īpaši mitoloģiju), kas DKV nereti bija par plašu, un vispārīga rakstura enciklopēdiju, turklāt vēlami plaši galveno jēdzienu skaidrojumi, nevis daudzi īsi šķirkļi, jo tā varētu izvairīties no liekiem atkātojumiem un teksts aizņemtu mazāk vietas.⁷⁴

Pat idejas atbalstītāji šaubījās, vai RLB ZK spēs atspoguļot reālo tautas stāvokli:

[...] vai projektētā konversācijas vārdnīca būs **Latviešu** konversācijas vārdnīca, kurā bez ziņām par svešām tautām un zemēm, kā arī bez vēsturiskām, etnogrāfiskām un ziņām par Latviešu valodu un literatūru būs arī **ziņas par tagadējo Latviešu stāvokli dzīvē un darbos**, jeb vai pēdējā vietā būs tikai abstrakti prātojumi, sacerēti pēc svešiem paraugiem, un galvenā vārdnīcas latvietība pastāvēs iekš tam, ka to saraksta Latviešu valodā. Man šķiet, ka vārdnīca draud iznākt pēdējā garā.⁷⁵

Lai no tā izvairītos, viņš ieteica vispirms vispusīgi izpētīt latviešu dzīvi un savākt statistiskus datus; tas nebūtu dārgi (1000 vai 2000 rubļu), bet ar to “Zinību Komisija nostātos līdzās citām tamlīdzīgām iestādēm darbā uz zinātnes lauka”⁷⁶.

70 [Anon.](1902). Latviešu konversācijas vārdnīcas lietā, 3. lpp.

71 Turpat.

72 [Asars, Jānis] rs. (1902). Konversācijas vārdnīcas lietā. *Dienas Lapa*, 11.11., 3. lpp.

73 Turpat.

74 Turpat.

75 F. A. (1902). Rīgas Latviešu Biedrības Zinību Komisijai. *Rīgas Avīze*, 30.10., 2. lpp.

76 Turpat.

Reinis Kaudzīte, slavēdams DKV kā būtisku priekšdarbu, aicināja pārbaudīt ģeogrāfiskās ziņas par Latviju (piemēram, par Gaujas izteku tās esot kļūdainas) un ievērot samērību (lai šķirkļis par Abavu nebūtu piecreiz garāks nekā par Gauju).⁷⁷

1903. gada sākumā bija sastādīts vārdu saraksts A burta un publicētas ziņas par uzaicinātajiem līdzstrādniekiem (daļa no viņiem vēl nebija devusi piekrišanu), tādēļ no 73 aicinātajiem vēlāk kaut epizodiski vārdnīcas tapšanā piedalījās tikai 38.⁷⁸ Izklāstīta arī RLB KV koncepcija:

[..] nolēma jaunai vārdnīcai dot enciklopēdisku raksturu. Caur to viņa stipri atšķirsies no pirmās konversācijas vārdnīcas. Lai apmierinātu visus prasījumus, vārdnīcai dos līdz kā sevišķu pielikumu – svešvārdu grāmatu, kurā atradīsies pašā konversācijas vārdnīcā neuzņemtie vārdi.⁷⁹

Vārdnīcas kulturālos mērķus un tās nepieciešamību aprakstīja Teodors Zeiferts:

Latvietis savā dienas gaitā uzduros uz daudz priekšmetiem un parādībām, ko nevien interesanti, bet taisni vajadzīgs izprast. [..] viņam vajadzīgs zinātnisks padoms, ja viņš grib apzinīgi rīkoties. [..] svarīgi, lai par katru lietu, kas nāk priekšā, būtu pareizs nojēgums.⁸⁰

Vārdnīcas nozīmību nemazinās tas, ka lasītājam pieder citvalodu enciklopēdijas, jo tajās par latviešu vēsturi, attīstību, saimnieciskiem apstākļiem, rakstniecību un mākslu nav tikpat kā nekā.⁸¹

Lai ieinteresētu abonētus, RLB ZK 1903. gada pavasarī publicēja plānoto A burta šķirkļavārdu uzskaitījumu,⁸² vasarā laida klajā prospektu ar 14 šķirkļu paraugiem, bet rudenī – daļu no B burta šķirkļavārdu saraksta.⁸³ Atsauksmes liecināja, ka no vārdnīcas katrs gaida ko citu. Daži izcēla praktisko, lai, piemēram, šķirklī “stērķele” būtu padomi, kas “ievērojams pie drānu stērķelēšanas”, bet, apcerot “trahomu”, pievērstu uzmanību, kā slimniekam jāizturas, lai slimību sekmīgi apkārotu.⁸⁴ Izprotot vārdnīcas ietekmi uz terminoloģiju un valodas lietojumu, tika prasīta izteiksmes skaidrība un precizitāte:

77 [Kaudzīte, Reinis] Vidzemnieks, R. (1902). Latviešu konversācijas lietā, 2. lpp.

78 Zanders, Viesturs (2006). Rīgas Latviešu biedrības Konversācijas vārdnīca. No: Rūmnieks, Valdis; Mucenieks, Edgars (sast.). *Dzīvā upe. RLB vakar, šodien...* Rīga: Madris, 37.-45. lpp.

79 [Anon.] (1903). Konversācijas vārdnīcas [priekšdarbi]. *Balss*, 19.02., 3. lpp.

80 Zeiferts, Teodors (1903). Latviešu konversācijas vārdnīca. *Austrums*, Nr. 5, 521.-523. lpp.

81 Turpat.

82 [Anon.] (1903). Vārdu saraksts Latviešu konversācijas vārdnīcai. *Baltijas Vēstnesis*, 03.05., 5. lpp.; 14.06., 5. lpp.

83 [Anon.] (1903). Vārdu saraksts Konversācijas Vārdnīcai. *Baltijas Vēstnesis*, 27.09., 5. lpp.

84 A. (1903). Latviešu konversācijas vārdnīca. *Rīgas Avīze*, 14.06., 4. lpp.

Konversācijas vārdnīcas valodai būs būt [...] par paraugu. Tai vajag tecēt viegli un viscaur latviski, bez kādiem svešu valodu iespaidiem. [...] Tad arī ikdienišķos, parastos vārdos, cik maz vien iespējams, lietojami svešvārdi, bet labāk pašu; piem., “vertikālu” vai “paralēlu” vārdu vietā lietojami allaž “stāvs”, “taisnstāvs” un “līdzteku”. To vajadzētu ņemt par principu. Tā konversācijas vārdnīca, zinātniskā ziņā būdama tikpat pilnīga un pareiza, kā kad lietotu svešos terminus, būs vairākiem saprotama un noderīga.⁸⁵

Pret vispārīgu konversācijas vārdnīcu iebilda grafiķis Rihards Zariņš (1869–1939), kurš uzskatīja, ka jāaplūko tikai latviešu lietas, jo svarīgāka esot mākslas amatniecības skolas un muzeja izveide, kā arī etnogrāfiska albuma izdošana.⁸⁶ Argumentējot vārdnīcas nepieciešamību uzsvērts, ka ieguvēja būs visa tauta, jo “konversācijas vārdnīca uzskatāma tieši kā augstskola tiem Latviešiem, kuriem nav iespējams mācīties augstākās skolās”⁸⁷.

Pilnā apjomā darbu pie RLB KV plānoja uzsākt 1904. gadā, tomēr rīcības komisija vēlējās, lai 1. burtnīca iznāktu jau 1903. gada nogalē. Tādēļ, lūdzot iesūtīt manuskriptus līdz 1. oktobrim, 1903. gada septembra vidū tika nosaukti nodaļu vadītāji:

[...] teoloģijā – mācītājs J. Rezevskis; jurispudencijā – tieslietu kandidāts J. Pliekšāns; tautsaimniecībā un statistikā – *Dr.* K. Balodis; medicīnā – *Dr.* P. Strautzelis; botānikā, mineraloģijā un ģeoloģijā – *Dr.* K. Kasparsons; zooloģijā – *Dr.* R. Krimbergs; matemātikā, fizikā un astronomijā – inspektors J. Goldbergs; farmācijā – maģistrs Niedra; veterinārzinībās – *Dr.* E. Paukuls; pedagoģijā – skolas direktors V. Maldons; literatūrā – redaktors J. Veismans; vēsturē – *can.* V. Olavs (Plute); biogrāfijās – rakstnieks Aronu Matīss; mitoloģijā – lektors M. Bruņinieks; ģeogrāfijā – rakstnieks M. Siliņš; zemkopībā – agronoms J. Mazvērsīts; dārzniecībā – dārznieks J. Peņģerots-Svešais; mūzikā – profesors J. Vītols; teātra lietās – direktors J. Duburs; mākslā – mākslinieks R. Zariņš; ķīmijā – inženieris-ķīmiķis K. Vidiņš; inženieru lietās – inženieris Robs; mašīnu inženieru lietās – inženieris D. Vidbergs; būvniecībā – *stud. pol.* J. Pavļevskis; tirdzniecībā – docents E. Birkhāns; valodniecībā – virsskolotājs K. Mīlenbahs; mežkopībā – mežkungs Saulīts; biškopībā – redaktors E. Šēfers; koloniju lietās – redaktors J. Rozens.⁸⁸

85 A. (1903). Latviešu konversācijas vārdnīca, 4. lpp.

86 Zariņš, Rihards (1903). Amatniecības mākslas lietā. *Rīgas Avīze*, 09.09., 4. lpp.

87 Laimnieks, J. (1903). Konversācijas vārdnīcas aizstāvēšanai. *Rīgas Avīze*, 27.09., 4. lpp.

88 [Anon.] (1903). Konversācijas vārdnīcas lietā. *Baļss*, 17.09., 3. lpp.

Vēlāk RLB ZK līdzstrādnieki diezgan aktīvi mainījās, un daudzi darbojās tikai epizodiski. RLB KV šķirkļu sagatavošanā gandrīz visu laiku bija iesaistītas tādas terminoloģijas attīstībā nozīmīgas personības kā Fricis Adamovičs, Matīss Arons, Ansis Bandrevičs, Jānis Endzelīns, Kārlis Kasparsons, Roberts Krimbergs, Voldemārs Maldonis, Jānis Mazvērsītis, Ernsts Paukuls, Matīss Siliņš un komponists Jāzeps Vītols, bet kopumā īsāku laiku tai bijis vairāk nekā 100 līdzstrādnieku.⁸⁹

Lasītāji vārdnīcas 1. burtnīcu saņēma 1903. gada 12. decembrī. Mudinot izglītotos latviešus to iegādāties, norādīts, ka “tā saturēs līdz šim šur tur izkaisītus vai arī nekur neatrodamus materiālus par Latvijas lietām”⁹⁰. RLB KV tapšanas gaitu plaši atspoguļojis grāmatniecības vēsturnieks Viesturs Zanders,⁹¹ tādēļ pie tām var plašāk nepakavēties.

Izdošanas tempu ierobežoja manuskriptu saņemšana un rediģēšana, kā arī saziņa ar autoriem, no kuriem daudzi dzīvoja ārpus Latvijas. Šo iemeslu dēļ vairāk laika, nekā sākotnēji gribēts, prasījusi ikviena latviešu enciklopēdiskā vārdnīca. Darba organizēšanu skāra Endzelīna piezīmes par pirmajām burtnīcām, kurās minēts lielais iespiedkļūdu risks, ja autoriem netiks piesūtītas korektūras.⁹² Tomēr izdevēji no atkārtotas saskaņošanas vairījās, jo tikai ar pūlēm spēja ievērot pašu nospraustos termiņus. Tas ņemams vērā, vērtējot lietotos terminus, jo reizēm neierastāki vārdi (vai vārdformas) var būt pārpratuma vai iespiedkļūdas rezultāts.

RLB KV jau sākumā tika izvirzītas augstas prasības, cerot, ka tā kļūs par “īstu latvisku *standard-work*”, tādēļ, slavējot tautsaimniecības, tieslietu un zooloģijas atspoguļojumu, par mazāk veiksmīgiem atzīti fizikas un ķīmijas šķirkļi.⁹³ Tā apmierinot gan tos, kam rūp latviešu lietas, gan tos, kas vēlas zināšanas pašizglītībai, taču ģeogrāfiskās informācijas esot par daudz, uz tās rēķina varētu paplašināt, piemēram, “ārstniecību (kura, blakus pieminot, pat sašaurināta, salīdzinot ar Dravnieka izdevumu), dabas zinības, lauksaimniecību, veterinārlietas, skolu būšanas, statistiku”⁹⁴.

Lietišķa kritika tika pausta recenziju sērijā “Mājas Viesa Mēnešrakstā”, kurā pārņemta zināma nekonsekvence vai pat sasteigtība. Terminu izvēle un to rakstība sākotnēji izpelnījās skarbu vērtējumu:

Grūti iedomāties, ka var rakstīt konversācijas vārdnīcu, nesastādot un vienmēr nepapildinot alfabētisku terminu sarakstu, pēc kura korektoram jāskatās, un, ja nāk kāds jauns, vēl neieviests jēdziens, tad redakcijai tas

89 [RLB Derīgu grāmatu nodaļa] (1921). Beigu vārds priekšvārda vietā. No: *Konversācijas vārdnīca*. 4. sēj. Rīgass-Cvinglijs. Rīga: Rīgas Latv. biedrības Derīgu grāmatu nodaļa, III-VIII lpp.

90 [Anon.] (1903). *Konversācijas Vārdnīca*. *Rīgas Avīze*, 15.12., 4. lpp.

91 Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868-1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 158. lpp.

92 Endzelīns, Jānis (1904). Filologa piezīmes *Konversācijas Vārdnīcas* redakcijai. *Austrums*, Nr. 4, 270.-272. lpp.

93 [Anon.] (1904). *Konversācijas vārdnīca*. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 2, 154.-155. lpp.

94 [Anon.] (1904). Lt. *Konversācijas Vārdnīca*. *Vērotājs*, Nr. 5, 619.-621. lpp.

jānoteic, jāieved sarakstā, lai pēc tā arvien joprojām rīkotos. [...] mūsu vārdnīca tiek rakstīta gluži bez kādas kārtības, ka viens tur lieto šādus izteicienus, otrs tādus [...]. Kur atkal ir kas izturēts, kā **amalgami, himni, sistems**, tur nav zināms, kāpēc parasti lietotās sieviešu galotnes vietā ņemta vīriešu. [...] Jauni termini: **pāržmauga, joma, augstienes** [...] apgrūtina saprašanu lielā mērā. **Blāķis** ir gan pazīstams vārds, bet ar to apzīmē priekšmetus, sakrautu citu uz cita; tāpēc ir savādi runāt par “**salu blāķiem**” vai teikt, ka Amerika reiz “stāvējuse blāķī kopā ar Āfriku”.⁹⁵

Salīdzinot pirmās sešas burtnīcas (A burtu) ar DKV, konstatēts, ka apjoms palielinājies, bet vārdu skaits ir mazāks. Atmesti maznozīmīgi ģeogrāfiski nosaukumi un svešvārdi, tomēr nav skaidroti arī plaši lietoti vārdi, tostarp aranžēt, areāls, asesors, asonance, auditorija, avansēt, *Ave Maria*.⁹⁶

Vērtējot RLB KV adresātus, vērtētājs ieteica neorientēties tikai uz izglītoto tautas daļu (“tā sauktā inteligence (ārsti, literāti, advokāti, mācītāji) izturas diezgan vienaldzīgi”), bet arī uz mazāk izglītajiem, kuriem tāpēc, “ka par lielāko daļu zinātnisku jautājumu latviski vēl nemaz nav nekur rakstīts, [...] ir tiesības sagaidīt no tās ne vien sausus datus, bet arī sistemātiski sakārtotu, kaut ļoti koncentrētu materiālu pašmācībai, pašizglītībai”, jo “pēc pilnīguma jācenšas tikai Baltijas, vispār latviešu lietās”.⁹⁷ Pausta uzslava, ka izdevēji sāk atsvabināties no “bērnu slimībām”, arī svešvārdu skaidrojumu esot vairāk. Par 12. burtnīcu īstas kritikas vairs nav, jo daudzi šķirkļi noderot par paraugu, kā “būs rakstīt konversācijas vārdnīca”, tomēr ar nožēlu konstatēts, ka vairāki nodaļu vadītāji no saviem pienākumiem atteikušies.⁹⁸

Darbs kopumā noritēja sekmīgi, un burtnīcu izdošanā izdevās puslīdz iekļauties plānos, tomēr laiks pēc 1905. gada revolūcijas radīja lielāko uzticības krīzi RLB pastāvēšanas laikā, jo tās konservatīvās nostājas dēļ presē tika apspriesta doma par RLB KV boikotu.⁹⁹ Lai politisko pusi apietu, 1906. gadā tika mainīts izdevējs, darbus uzticot nevis Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijai, bet gan Derīgu grāmatu nodaļai.¹⁰⁰ Tomēr jāatzīmē, ka pēcrevolūcijas gaisotnē krasi kritās preses interese par RLB KV un samazinājās gan vērtējošo rakstu skaits, gan apjoms.

Pēc bibliogrāfes Veltas Lūkinas aprēķiniem RLB KV kopumā atrodami 14 997 plašāki šķirkļi (līdztekus 4062 personālijām un 2426 īsām terminu definīcijām), turklāt no nozarēm dominējot ģeogrāfija (3282 šķirkļi), matemātika un

95 [Anon.] (1904). Konversācijas vārdnīcas 3. burtnīca. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 5, 395.–397. lpp.

96 [Anon.] (1904). Konversācijas vārdnīcas 4., 5. un 6. burtnīca. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 8, 634.–635. lpp.

97 [Anon.] (1905). Konversācijas vārdnīcas 6.–11. burtnīca. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 1, 71.–72. lpp.

98 [Anon.] (1905). Konversācijas vārdnīcas 12. burtnīca. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 2, 152.–153. lpp.

99 Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868–1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*, 158. lpp.

100 [Rīgas Latviešu biedrība] (1907). *38. gada pārskats par Rīgas Latviešu biedrības darbošanos un rēķiniem 1906. gadā, savienots ar šā gada biedru listi*. Rīga: Rīgas Latviešu biedrība, 57. lpp.

dabaszinātnes (1955), medicīna un farmakoloģija (733) un vēsture (691).¹⁰¹ Kaut gan bija paredzēti papildinājumi, tie pievienoti tikai RLB KV 1. sējumam, lielākoties iekļaujot izlaistos šķirkļus.

Vārdnīcas medicīnisko šķirkļu autori bija Pāvils Strautzelis un Dāvids Bīskaps, kā arī Gustavs Reinhards (pamatā par acu slimībām), par fizioloģiju rakstīja Kārlis Kasparsons, bet par lipīgajām slimībām un veterinārmedicīnu – Ernsts Paukuls.¹⁰² Vairums anatomisko struktūru un orgānu sistēmu apzīmējumi no tagad lietotajiem neatšķiras nemaz vai tikai nedaudz formas ziņā, tomēr ir virkne tādu, kurus mūsdienās par terminiem vairs neuzskata (vaislas orgāni – ‘dzimumorgāni’; pirkles kauls – ‘astes kauls’; melmeņi – ‘krusti’; mīkstumi – ‘mīkstie audi’).¹⁰³ Savukārt dažos citos gadījumos, kad par pamatterminu lietots internacionālisms, tam kā skaidrojums vai sinonīms pievienots tagad mazlietots latviešu ekvivalents: diafragma = sētas gaļa; furunkuls un karbunkuls = budzis; meningīts = pakauša krampji; pankreass = vēdera siekalu dziedzeris; sarkoma = gaļas audze u. c.¹⁰⁴ Kaut valodas vēstures pētniekiem nereti vairāk interesē divainais un neparastais (piemēram, pārredzība – ‘tālredzība’; klukucis – ‘žagas’; pamašas – ‘bērnu nakts bailes’), tomēr kopumā jāatzīst, ka medicīnas terminu sistēma 20. gadsimta sākumā jau visnotaļ bija nostabilizējusies.¹⁰⁵ Tas arī saprotams, jo šie autori bija čačlākie populārzinātnisko rakstu rakstītāji vai kvalificētākie latviskas cilmes attiecīgās nozares speciālisti.¹⁰⁶

Grūtāk vārdnīcas veidotājiem veicās ar jūrniecības terminu izvēli, tādēļ RLB KV izpelnījās nozares speciālistu protestus. Aprakstot objektīvās grūtības (“dot kādam jūrnieku terminam jeb kuģniecības priekšmetam īsu, īsti latvisku apzīmējumu jeb nosaukumu, nav vis tik viegls uzdevums, kā tas dažam varbūt izlikšies”), kritiķis uzsvēra, ka daudzas lietas būtu atrisinātas, ja nebūtu ignorēts laikrakstā “Jūrnieks” rakstītais, kā arī jūrniecības veicinātāja, žurnālista Anša Bandrēviča (1850–1935) un kapteiņa Pētera Šņores (1860–1928) ieteiktie apzīmējumi.¹⁰⁷ No Šņores vārdiem vairāki jau savulaik bijuši iekļauti Rīgas Savstarpējās Jūras Apdrošināšanas biedrības “Laima” polisēs: drošnieks (*страхователь*); dedzenis (‘kurināmais’); uzgalvojums

101 Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868–1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*, 158. lpp.

102 Baltiņš, Māris (1993). Medicīnas termini RLB Zinību komisijas konversācijas vārdnīcā. No: Viksna, Arnis (sast.). *Medicīna. Vēsture. Valoda*. Rīga: Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs, 53.–54. lpp.

103 Turpat.

104 Turpat.

105 Turpat.

106 Baltiņš, Māris (1996). Latviešu medicīnas terminoloģijas veidotāji (1873–1944). No: Skujiņa, Valentīna (atb. red.). *Nacionālā terminoloģija: vēsture, tagadne un perspektīvas*. Rīga: LZA Terminoloģijas komisija, 33.–34. lpp.; Baltiņš, Māris (1999). Kristaps Rudzītis latviešu medicīnas terminoloģijas vēsturē. No: Baltiņš, Māris (sast.). *Profesors Kristaps Rudzītis (1899–1978)*. Rīga: Zinātne, 63.–90. lpp.

107 Grass, Arturs (1911). Jauni vārdi latviešu jūrniecības literatūrā. *Jūrnieks*, 06.04., 1. lpp.; 13.04., 1. lpp.; 20.04., 1. lpp.

(*ручка*); visboja (totālzaudējums); ligas osta (*Nothafen*); agrāk polisēs bijis arī apdrosenis ('apdrošinātais').¹⁰⁸

Atsaucoties uz Artura Grasa rakstu, cits jūrniecības lietpratējs apšaubīja, vai vērts nozarē lietoto svešvārdu vietā likt tīri tautiskus nosaukumus, jo visu izšķirot tradīcijas:

Lietojamiem svešvārdiem tas nenoliedzams labums, ka ar viņiem dažādās valodās tiek apzīmēts viens un tas pats [...] šādus vārdus patiesībā arī nemaz vairs nevar ieskatīt par svešiem [...]. Nelūkojoties uz to, ka atrast katram tehniskam terminam attiecīgu un nozīmīgu tautisku nosaukumu nemaz nav iespējams, nebūtu tādām mēģinājumam arī nekādas praktiskas nozīmes. Pate valoda netiks caur to daiļāka un pilnīgāka, bet gan vairāk sašaurināta. Nespeciālistam lieta netiks saprotamāka, ja viņai dosim vistautiskāko nosaukumu, bet gan otrādi, jaundarinātais vārds var pat speciālistam būt nesaprotams.¹⁰⁹

1911. gadā tika pabeigts RLB KV trešais sējums (bija iznākušas 72 burtnīcas) un uzsākts darbs pie ceturrtā sējuma.¹¹⁰ Vārdu saraksta caurskatīšanu pabeidza jau 1913. gada martā, tādēļ rīcības komisijas sēdes varēja noturēt retāk, un tika nolemts "vākt materiālus Vārdnīcas papildinājumiem [...] – gan tādēļ, ka viens otrs vārds aiz pārskatīšanās izlaists, gan īpaši tādēļ, ka vispārīgā kultūras dzīve pa to laika sprīdi, kas pagājis no [...] pirmo burtnīcu iznākšanas, atrisinājuse jaunus notikumus, izcēlusi jaunus darbiniekus, uzstādījusi jaunas problēmas [...]"¹¹¹.

Kad līdz vārdnīcas nobeigumam bija atlicis pavisam maz (līdz 1914. gada vidum bija izdotas jau 90 burtnīcas, tātad atlika sagatavot ne vairāk par sešām vai septiņām), sākās Pirmais pasaules karš, un RLB DGN pieņēma kļūmīgu lēmumu izdošanu pārtraukt.¹¹² Šo pārtraukumu izmantoja Jēkabs Dravnieks, lai sagatavotu patstāvīgu darbu "Pareizrakstības vārdnīca. Skolām un pašmācībai" (1915), tādējādi izpildīdams iesākumā it kā solīto par šādu RLB KV pielikumu. Šis izdevums tapa līdztekus RLB KV (paralēli šim darbam Dravnieks 1910. gadā izdeva plašu vācu-latviešu vārdnīcu, bet 1913. gadā – krievu-latviešu vārdnīcu), bet šis pārtraukums viņam ļāva pievērsties svešvārdiem, izmantojot darba gaitā iekrātos materiālus un pieredzi.¹¹³

108 Grass, Arturs (1911). Jauni vārdi latviešu jūrniecības literatūrā.

109 G. S. (1911). Jauni vārdi latviešu jūrniecības literatūrā no Latviešu Konversācijas Vārdnīcas. *Jūrnīeks*, 25.05., 1. lpp.

110 [Rīgas Latviešu biedrība] [1912]. *43. gada pārskats par Rīgas Latviešu biedrības darbošanos un rēķiniem 1911. gadā, savienots ar biedru sarakstu*. Rīga: Rīgas Latviešu biedrība, 70. lpp.

111 [Rīgas Latviešu biedrība] [1914]. *45. gada pārskats par Rīgas Latviešu biedrības darbošanos un rēķiniem 1913. gadā, savienots ar biedru sarakstu*. Rīga: Rīgas Latviešu biedrība, 66. lpp.

112 [Rīgas Latviešu biedrība] [1915]. *46. gada pārskats par Rīgas Latviešu biedrības darbošanos un rēķiniem 1914. gadā, savienots ar šā gada biedru listi*. Rīga: Rīgas Latviešu biedrība, 68. lpp.

113 Baltiņš, Māris (2018). Terminoloģijas dimensija pareizrakstības vārdnīcās. No: Vītola, Inita (zin. red.). *Dzīves lingvistika. Veltījumskrājums profesoram Jānim Valdmanim*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 265.–278. lpp.

Atsevišķos gadījumos Dravnieka viedoklis bijis citāds, tomēr konsekvences dēļ viņš ievērojis RLB KV lietoto rakstību: “Ar maz izņēmumiem esmu turējies pie latviešu Konversācijas Vārdnīcā lietotās ortogrāfijas, kura nodibinājusies pēc dzīvām debatēm Konversācijas Vārdnīcas redaktoru sapulcēs.”¹¹⁴ Tādējādi lielākā daļa ieteikumu ir RLB KV redakcijā panāktās vienprātības rezultāts, nevis tikai sastādītāja viedoklis.

1915. gadā darbs ar RLB KV atsākās, bet laiks darbu novest līdz galam bija nokavēts, un līdz Rīgas evakuācijai paguva iznākt tikai 91. un 92. burtnīca (līdz vārdam “vakarēdiens”). Iespējas vārdnīcu pabeigt palika neskaidras, turklāt daudzi līdzstrādnieki bija grūti sasniedzami. Lēmums vārdnīcu pabeigt tika pieņemts 1918. gada rudenī, bet pēc 93.–95. burtnīcas iespiešanas visus manuskriptus 1919. gadā Latvijas Sociālistiskās Padomju Republikas tautas izglītības komisāra vietnieks Ernests Eferts (1889–1927) padomju varas vārdā konfiscēja, un tie pārmaiņu laikā pazuda.¹¹⁵

Ar Kultūras fonda atbalstu RLB KV tika novesta līdz galam, plānoto sešu gadu vietā tas gan prasīja 18 gadus, arī tās apjoms bija pieaudzis no 72 līdz 99 burtnīcām.¹¹⁶ Kad 1921. gada decembrī iznāca pēdējā burtnīca, tās saturs vairs neatbilda ne politiskajai situācijai pēc valsts nodibināšanas, ne latviešu valodas statusam ar daudz plašākām sociolingvistiskām funkcijām.

Pēdējai burtnīcai pievienotajās piezīmēs norādīta nepieciešamība sagatavot piecas sešas papildinājumu burtnīcas:

[..] kopš pirmās burtnīcas iznākšanas daudz kas mainījies zinātnes pasaulē un vēsturē. Vairāki vārdi dažādu iemeslu dēļ palikuši arī neapskatīti. Rīcības Komisija krāja materiālus papildinājumiem, un pēdējās burtnīcās uz tādiem vairākkārt tekstā arī tieši norādīts. Papildinājumus prasa viss tagadējais Latvijas stāvoklis un jaunā latviešu zinātne ar savu jaunveidojamo terminoloģiju, kuras druvā pirmos celmus lauza savā laikā “K. V-as” līdzstrādnieki. [..] Latvijas Universitātes nodibināšanās dod drošu ķīlu “K. V-as” papildināšanas – pārlobošanas darbam [..].¹¹⁷

114 Dravnieks, J. (sast.) (1915). *Pareizrakstības vārdnīca. Skolām un pašmācībai*. Rīga: K. J. Zihmaņa apgādībā, 228. lpp.

115 Dravnieks, J. (1919). Konversācijas Vārdnīcas lietā. *Jaunākās Ziņas*, Nr. 68., 15.08., 6. lpp.

116 A. (1921). Konversācijas vārdnīca. *Latvis*, 07.12., 5. lpp.

117 [RLB Derīgu grāmatu nodaļa] (1921). Beigu vārds priekšvārda vietā, III–VIII lpp.

20. gadsimta 20. gadi: enciklopēdija vai konversācijas vārdnīca

1924. gada pavasarī parādījās informācija, ka Anša Gulbja apgāds uzsācis priekšdarbus piecsējumu enciklopēdiskai vārdnīcai,¹¹⁸ nedaudz vēlāk notika redakcijas komisijas sēde izglītības ministra Longīna Ausēja (1885–1942) un virsredaktora Jāņa Endzelīna vadībā, precizējot, ka izdevums taps kopā ar apgādu “Valters un Rapa”.¹¹⁹ Pēc tam presē parādījās ziņa, ka Endzelīna virsvadībā strādādot ap 50 nodaļu vadītāju.¹²⁰ Tomēr darbs īsti neiesākās, jo Endzelīns bija aizņemts ar “Latviešu valodas vārdnīcas” rediģēšanu, un jau 1925. gada nogalē darbi tika apturēti, Jānim Rapam (1885–1941) pārņemot kopīgi iegādāto rakstāmmašīnu, bet Ansim Gulbim – manuskriptu iestrādes.¹²¹

No jauna domas par enciklopēdisku izdevumu parādījās 1927. gada sākumā, kad izglītības ministra amatā bija Rainis.¹²² Kopā ar grāmatniekiem un LU pārstāvjiem – Augustu Tenteli, Jāni Endzelīnu, Kārli Balodi – tika nolemts izdot lētu un plaši pieejamu ziņu avotu par Latviju, jo vispārējās konversācijas vārdnīcas izdošana būtu ilga un prasītu lielus ieguldījumus.¹²³

Idejas virzītājs Ansis Gulbis sākumā bija iecerējis plašu viensējuma svešvārdu vārdnīcu.¹²⁴ Kad 1927. gada 15. augustā par galveno redaktoru kļuva Arveds Švābe (1888–1959), pēc viņa ierosmes vārdnīca pārtapa par zinātnisku reālleksikonam tuvu izdevumu, iekļaujot tikai saīsinātas biogrāfijas.¹²⁵ 1927. gada oktobra sludinājumā solīta vārdnīca divos sējumos (24 grāmatās, ap 2000 lpp.), minot trīs redaktorus – Arvedu Švābi, Kārli Dišleru un Aleksandru Būmani – un pāri par 50 līdzstrādnieku, kā arī uzsverot vārdnīcas praktisko raksturu (orientācija uz Latviju un tās kaimiņvalstīm, iespējami daudzu svešvārdu skaidrojums).¹²⁶

“Latviešu konversācijas vārdnīcas” (LKV) 1. burtnīca (A–Aleutu salas) iznāca 1927. gada 15. novembrī. Alfrēds Goba (1889–1968) bez gandarījuma norādīja, ka LKV pēc apjoma nepārsniegs RLB KV, kā arī izcēla iespējas iestrādāt jaunākos datus, dodot atšķirīgus skaidrojumus daudzām Latvijas aktualitātēm un aplūkojot vairāk terminu (kaut dažī šķirkļi esot pat īsāki nekā DKV un RLB KV).¹²⁷ Cits recenzents

118 A. (1924). Jauna Latviešu Konversācijas Vārdnīca. *Latvijas Vēstnesis*, 03.05., 1. lpp.

119 n. (1924). Jaunās konversācijas vārdnīcas organizēšanās sēde. *Latvijas Vēstnesis*, 25.05., 1. lpp.

120 Goba, Alfrēds (1925). Panākumi un izredzes mūsu grāmatniecībā. *Ilustrēts Žurnāls*, Nr. 7/8, 242.–244. lpp.

121 Grīns, Jānis (1955). Redaktora atmiņas, 3. lpp.

122 [Anon.] (1927). Izglītības ministrijas darbi un nodomi. *Iekšlietu Ministrijas Vēstnesis*, 14.01., 4 lpp.

123 [Anon.] (1927). Apspriede par konversācijas vārdnīcas izdošanu. *Sociāldemokrāts*, 13.02., 1. lpp.

124 Bērziņš, Arturs (1937). Kā aug lielākā latviešu grāmata. Sakarā ar Latviešu konversācijas vārdnīcas darba atceri. *Jaunākās Ziņas*, 13.11., 6. lpp.

125 Turpat.

126 [Anon.] (1927). God. studējošo ievēribai. *Students*, 27.10., 1. lpp.

127 Goba, Alfrēds (1927). Latviešu konversācijas vārdnīca. 1. burtnīca. A–Aleutu salas. A. Gulbja apgādībā [recenzija]. *Ilustrēts Žurnāls*, Nr. 12, 398. lpp.

aicināja rūpīgāk pārdomāt skaidrojumu, jo “katrs tikai nosmiesies lasot, ka absints ir “iemīļots franču mākslinieku dzēriens””¹²⁸.

1928. gadā kļuva skaidrs, ka divi sējumi neļaus ietilpināt visu faktu materiālu, un īsā laikā parādījās ziņas par četriem¹²⁹ vai sešiem sējumiem 80 līdz 90 burtņīcās.¹³⁰ Pirmās LKV burtņīcas (pa astoņām iespiedloksnēm katrā) sagatavotas atbilstoši sākotnējai iecerei, tādēļ tajās ir krietni mazāk šķirkļu nekā turpmākajās. Šai tapšanas fāzē LKV konceptuāli un pēc apjoma visai maz atšķīrās no abiem agrākajiem izdevumiem. Pat ņemot vērā grāmatu formāta atšķirības (DKV un LKV lappuses izmērs bija aptuveni vienāds, bet RLB KV – krietni lielāks, taču burtu lielums visiem trim darbiem salīdzināms), teksta apjoms LKV bija pieaudzis visai nebūtiski. DKV šķirkļi **Aizputes aprīķis** atrodams 33.–34. lpp., RLB KV tas ievietots 44.–46. lpp., savukārt LKV par **Aizputi** rakstīts 150.–152. slejā (75.–76. lpp.). Tādējādi visos gadījumos ievirze atbilda konversācijas vārdnīcām noteiktajiem principiem.

Pēc 1. sējuma iznākšanas Rūdolfis Egle (1889–1947) norādīja, ka tiks likvidēts nopietns robs latviešu rakstniecībā, kurā trūkstot pat kārtīgas svešvārdu vārdnīcas, tomēr skaidrs, ka LKV nevarēs pabeigt trīs vai četros gados un tā būs vismaz divkārt lielāka.¹³¹ Viņaprāt, LKV apvienoti: “1) konversācijas vārdnīcām neatņemamais vēsturiskais, ģeogrāfiskais un biogrāfiskais materiāls, eksakto un humanitāro zinātņu terminu izskaidrojumi, 2) svešvārdu leksika, 3) plaši Latvijas un viņas sociālo jēdzienu apraksti”¹³², turklāt daudzkārt iestrādāts patstāvīgu pētījumu materiāls.

Doma par universālu enciklopēdiju ar aptuveni 12 līdz 15 sējumiem nobrieda pakāpeniski, un šo pieejas maiņu var pamanīt, salīdzinot šķirkļus ar burtu A un burtu C.¹³³ Beigu beigās LKV izauga līdz aptuveni 25 sējumiem, no kuriem nāca klajā 21 (līdz šķirklim **Tjepolo**). Kaut gan tika saglabāts nosaukums “konversācijas vārdnīca”, tomēr vārdnīca bija ieguvusi citādu raksturu, atkārtotot līdzīgas pārmaiņas, kādas bija notikušas ar Brokhauza un Meiera izdevumiem, pārtopot par universālu enciklopēdiju. Lai risinātu neatbilstību starp vārdnīcas nosaukumu un tās saturisko pusi, LKV 9. sējumā šķirkli **Konversācijas vārdnīca** lakoniski definēts, ka tas ir Vācijā un Latvijā “lietots nosaukums enciklopēdijai”¹³⁴.

128 V. P-ts. (1928). Tēlojošo mākslu jautājumi A. Gulbja izdotā “Latviešu konversācijas vārdnīcā”. *Ilustrēts Žurnāls*, Nr. 2, 58. lpp.

129 [Anon.] (1928). Bibliogrāfija. *Latvju Grāmata*, Nr. 2, 129.–144. lpp.

130 [Anon.] (1928). Latviešu Konversācijas Vārdnīca. 1.–3. burtņīcas, A–Aptieku tiesības [recenzija]. *Izīda*, Nr. 1, 122.–123. lpp.

131 Egle, Rūdolfis (1928). Latviešu konversācijas vārdnīca. Pirmais sējums [recenzija]. *Latvju Grāmata*, Nr. 4, 244.–246. lpp.

132 Turpat.

133 Grīns, Jānis (1929). Latviešu konversācijas vārdnīca. 1. un 2. sējums. *Daugava*, Nr. 7, 865.–866. lpp.

134 Medenis, Jānis (1933). Konversācijas vārdnīca. No: Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (sast.). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 9. sēj. Rīga: A. Gulbja apgāds, 17540.–17541. sleja.

Nobeigums

Abās senākajās enciklopēdiskajās vārdnīcās atrodami termini ļauj apgāzt iesakņojušos mītu par terminu neesamību daudzās nozarēs līdz valstiskās neatkarības izcīnīšanai (cits jautājums bija specializētās leksikas lietošanas iespējas, jo tā tika izmantota vienīgi periodikā un grāmatniecībā, nevis izglītības iestādēs un praktiskā darbā). Tomēr abu šo konversācijas vārdnīcu tapšana apliecina arī to, ka kopdarbība svarīgas idejas vārdā var būt sekmīga ārēji visai nelabvēlīgos apstākļos. Vēl vairāk, šādi piemēri spēja iedegt ideālismu daudzās sirdīs, un, kā to apliecinājis Ansis Gulbis, Jēkaba Dravnieka “Konversācijas vārdnīcas” 1. burtnīcas saņemšana bija izšķirošais impulss, kas viņam lika izšķirties kļūt par grāmatnieku.¹³⁵

Kad 20. gadsimta 20. gados atkal tika aktualizēti plāni par enciklopēdisku izdevumu latviešu valodā, tam par paraugu kalpoja abas esošās konversācijas vārdnīcas. Kad 1927. gadā Anša Gulbja apgāds uzsāka jaunu konversācijas vārdnīcu, tā sākotnēji bija iecerēta kā apjomā līdzīgs darbs abām iepriekšējām. Arī pēc izšķiršanās par universālu enciklopēdiju (līdz 1940. gadam paspēja iznākt 21 sējums), tai tika saglabāts vēsturiskais apzīmējums konversācijas vārdnīca, kaut gan tas vairs īsti neatbilda daudz plašākajam saturam.

Avoti un literatūra

Avoti

- [Anon.] (1891). Aklība. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota.* 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgava: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 39. lpp.
- [Anon.] (1891). Anatomija. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota.* 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgava: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 76.–77. lpp. un ielīme starp 40. un 41. lpp.
- [Anon.] (1927). Apspriede par konversācijas vārdnīcas izdošanu. *Sociāldemokrāts*, 13.02., 1. lpp.
- [Anon.] (1891). Asins-laišana. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota.* 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgava: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 132. lpp.
- [Anon.] (1891). Atbildes. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota.* 1. burtn. Jelgava: J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 3. vāks.
- [Anon.] (1891). Bārdzuki. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota.* 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgava: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 194. lpp.

135 Gulbis, Ansis (1928). Jēkabs Dravnieks. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 1, 60.–61. lpp.

7. [Anon.] (1891). Clown. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgava: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 319. lpp.
8. [Anon.] (1891). Dabas dziedināšana. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgava: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 323. lpp.
9. [Anon.] (1891). Ein Konversationslexikon in lettischer Sprache. *Libausche Zeitung*, 22.02., S. 1.
10. [Anon.] (1891). Enciklopēdija. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. sēj. A–J ar papildinājumiem. Jelgava: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 433. lpp.
11. [Anon.] (1891). Inland. *Dūna Zeitung*, 01.03., S. 1.
12. [Anon.] (1891). Rižskij Vestņiks par Latviešiem. *Baltijas Vēstnesis*, 29.03., 1. lpp.
13. [Anon.] (1894). Konversācija. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 24. burtn. Kategorijas-Ķīna. Jelgava: H. J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 943. lpp.
14. [Anon.] (1898). [Zinību komisijas sēdes atreferējums]. *Baltijas Vēstnesis*, 13.06., 4. lpp.
15. [Anon.] (1902). Latviešu konversācijas vārdnīcas lietā. *Rīgas Avīze*, 02.11., 3. lpp.
16. [Anon.] (1903). Konversācijas Vārdnīca. *Rīgas Avīze*, 15.12., 4. lpp.
17. [Anon.] (1903). Konversācijas vārdnīcas [priekšdarbi]. *Balss*, 19.02., 3. lpp.
18. [Anon.] (1903). Konversācijas vārdnīcas lietā. *Balss*, 17.09., 3. lpp.
19. [Anon.] (1903). Vārdu saraksts Konversācijas Vārdnīcai. *Baltijas Vēstnesis*, 27.09., 5. lpp.
20. [Anon.] (1903). Vārdu saraksts Latviešu konversācijas vārdnīcai. *Baltijas Vēstnesis*, 03.05., 5. lpp.
21. [Anon.] (1904). Konversācijas vārdnīca. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 2, 154.–155. lpp.
22. [Anon.] (1904). Konversācijas vārdnīcas 3. burtnīca. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 5, 395.–397. lpp.
23. [Anon.] (1904). Konversācijas vārdnīcas 4., 5. un 6. burtnīca. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 8, 634.–635. lpp.
24. [Anon.] (1904). Lt. Konversācijas Vārdnīca. *Vērotājs*, Nr. 5, 619.–621. lpp.
25. [Anon.] (1905). Konversācijas vārdnīcas 6.–11. burtnīca. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 1, 71.–72. lpp.
26. [Anon.] (1905). Konversācijas vārdnīcas 12. burtnīca. *Mājas Viesa Mēnešraksts*, Nr. 2, 152.–153. lpp.
27. [Anon.] (1906). Enciklopēdija. No: *Konversācijas vārdnīca. Pirmais sējums. A–G ar papildinājumiem*. Rīga: Rīgas Latv. Biedr. Zinību Komisija, 848.–849. lpp.
28. [Anon.] (1927). Izglītības ministrijas darbi un nodomi. *Iekšlietu Ministrijas Vēstnesis*, 14.01., 4. lpp.
29. [Anon.] (1927). God. studējošo ievēribai. *Students*, 27.10., 1. lpp.
30. [Anon.] (1928). Latviešu Konversācijas Vārdnīca. 1.–3. burtnīcas, A–Aptieku tiesības [recenzija]. *Izīda*, Nr. 1, 122.–123. lpp.
31. [Anon.] (1928). Bibliogrāfija. *Latvju Grāmata*, Nr. 2, 129.–144. lpp.
32. A. (1903). Latviešu konversācijas vārdnīca. *Rīgas Avīze*, 14.06., 4. lpp.
33. A. (1921). Konversācijas vārdnīca. *Latvis*, 07.12., 5. lpp.
34. A. (1924). Jauna Latviešu Konversācijas Vārdnīca. *Latvijas Vēstnesis*, 03.05., 1. lpp.
35. Altbergs, Vilis (1903). Kam īsti vajaga konversācijas vārdnīcas? *Rīgas Avīze*, 03.10., 4. lpp.
36. Alunāns, Juris (1933). Viedamo vārdu saraksts. No: Alunāns, Juris. *Kopotī raksti*. 3. sēj. Rīga: Valters un Rapa, 115.–140. lpp.
37. [Asars, Jānis] rs. (1902). Konversācijas vārdnīcas lietā. *Dienas Lapa*, 11.11., 3. lpp.
38. Bergs, Jānis (1891). Uzaicinājums zemkopības lietā. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 2. burtn. Jelgava: J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 2. vāks.
39. Bērziņš, Arturs (1937). Kā aug lielākā latviešu grāmata. Sakarā ar Latviešu konversācijas vārdnīcas darba atceri. *Jaunākās Ziņas*, 13.11., 6. lpp.
40. Bērziņš, Ludis (1897). Par Latviešu konversācijas vārdnīcu. *Latviešu Avīzes*, 10.12., 1. lpp.

41. Bilenšteins, Augusts (1898). Par latviešu konversācijas vārdnīcu [vēstule Matīsam Aronam]. *Austrums*, Nr. 12, 472.–473. lpp.
42. Blaumanis, Rūdolfs (2000). Latviešu konversācijas vārdnīcas lietā. No: Blaumanis, Rūdolfs. *Kopotī raksti*. 7. sēj. Raksti par kultūru, recenzijas, publicistika. Rīga: Jumava, 51.–52. lpp.
43. Blaumanis, Rūdolfs (2000). Nule nākusi klajā otrā burtnīca [Dravnieka konversācijas vārdnīcai]. No: Blaumanis, Rūdolfs. *Kopotī raksti*. 7. sēj. Raksti par kultūru, recenzijas, publicistika. Rīga: Jumava, 11. lpp.
44. Blaumanis, Rūdolfs (2000). Pirmā latviešu konversācijas vārdnīca. No: Blaumanis, Rūdolfs. *Kopotī raksti*. 7. sēj. Raksti par kultūru, recenzijas, publicistika. Rīga: Jumava, 7.–10. lpp.
45. B. P. (1890). Latviešu konversācijas vārdnīca un tās vajadzība. *Dienas Lapa*, 26.10., 3. lpp.
46. Cedriņš, Vilis (1936). Ansi Gulbi izvadot. 1873. g. 8. dec. – 1936. g. 13. febr. *Sējējs*, Nr. 3, 324.–325. lpp.
47. Dravnieks (1890). Latviešu konversācijas leksikona lietā. *Dienas Lapa*, 29.10., 3. lpp.
48. Dravnieks (1890). Vēl reiz par latviešu konversācijas vārdnīcu. *Dienas Lapa*, 06.11., 3. lpp.
49. Dravnieks, Hermīne [un] Jēkabs (1890). Latviešu konversācijas vārdnīca. Uzaicinājums. *Dienas Lapa*, 01.12., 1. lpp.
50. Dravnieks, Hermīne [un] Jēkabs (1891). Uzaicinājums. No: *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. 1. burtn. Jelgava: J. Draviņ-Dravnieka apgādībā, 2. un 3. vāks.
51. Dravnieks, Jēkabs (1902). Latviešu konversācijas vārdnīcas lietā. *Austrums*, Nr. 6, 573.–574. lpp.
52. Dravnieks, Jēkabs. (1915). *Pareizrakstības vārdnīca. Skolām un pašmācībai*. Rīga: K. J. Zihmaņa apgādībā.
53. Dravnieks, Jēkabs (1919). Konversācijas Vārdnīcas lietā. *Jaunākās Ziņas*, 15.08., 6. lpp.
54. Egle, Rūdolfs (1928). Latviešu konversācijas vārdnīca. Pirmais sējums [recenzija]. *Latvju Grāmata*, Nr. 4, 244.–246. lpp.
55. Endzelīns, Jānis (1904). Filologa piezīmes Konversācijas Vārdnīcas redakcijai. *Austrums*, Nr. 4, 270.–272. lpp.
56. F. A. (1902). Rīgas Latviešu Biedrības Zinību Komisijai. *Rīgas Avīze*, 30.10., 4. lpp.
57. F. K. (1894). Grāmatu galds [recenzija par konversācijas vārdnīcas 23. burtnīcu]. *Baltijas Vēstnesis*, 19.05., 3. lpp.
58. G. S. (1911). Jauni vārdi latviešu jūrniecības literatūrā no Latviešu Konversācijas Vārdnīcas. *Jūrnīeks*, 25.05., 1. lpp.
59. Goba, Alfrēds (1925). Panākumi un izredzes mūsu grāmatniecībā. *Ilustrēts Žurnāls*, Nr. 7/8, 242.–244. lpp.
60. Goba, Alfrēds (1926). Jēkabs Dravnieks. Rakstnieka 50 gadu darbības piemiņai. *Latvju Grāmata*, Nr. 4, 248.–252. lpp.
61. Goba, Alfrēds (1927). Latviešu konversācijas vārdnīca. 1. burtnīca. A–Aleutu salas. A. Gulbja apgādībā [recenzija]. *Ilustrēts Žurnāls*, Nr. 12, 398. lpp.
62. Grass, Arturs (1911). Jauni vārdi latviešu jūrniecības literatūrā. *Jūrnīeks*, 06.04., 1. lpp.; 13.04., 1. lpp.; 20.04., 1. lpp.
63. Graudiņš, Kārlis (1899). Vēl kāds vārds mūsu konversācijas vārdnīcas lietā. *Austrums*, Nr. 1, 72.–73. lpp.
64. Grīns, Jānis (1929). Latviešu konversācijas vārdnīca. 1. un 2. sējums. *Daugava*, Nr. 7, 865.–866. lpp.
65. Grīns, Jānis (1955). Redaktora atmiņas. *Laiks*, 13.07., 3. lpp.
66. Jansons, Atis (1898). *Mūsu grāmatu izdevēji un franču rakstnieki. Cik izmaksātu latviešu konversācijas vārdnīcas izdošana?* Rīga: Ata Jansona apgādībā.
67. [Kaudzīte, Reinis] Vidzemnieks, R. (1898). Par Latviešu konversācijas vārdnīcu. *Balss*, 01.04., 3. lpp.
68. [Kaudzīte, Reinis] Vidzemnieks, R. (1902). Latviešu konversācijas lietā. *Rīgas Avīze*, 21.12., 1.–2. lpp.
69. K. Gr. (1892). Konversācijas vārdnīca. *Balss*, 05.08., 2. lpp.
70. Kronvalda Atis (1935). *Tautiski centieni*. Rīga: Valters un Rapa.
71. Laimnieks, J. (1903). Konversācijas vārdnīcas aizstāvēšanai. *Rīgas Avīze*, 27.09., 4. lpp.
72. Medenis, Jānis (1933). Konversācijas vārdnīca. No: Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (sast.). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 9. sēj. Rīga: A. Gulbja apgāds, 17540.–17541. sleja.
73. n. (1924). Jaunās konversācijas vārdnīcas organizēšanās sēde. *Latvijas Vēstnesis*, 25.05., 1. lpp.

74. Puriņu Klāvs (1894). Konversācijas vārdnīcas 25. burtnīca. *Baltijas Vēstnesis*, 13.10., 3. lpp.
75. [Rīgas Latviešu biedrība] (1907). *38. gada pārskats par Rīgas Latviešu biedrības darbošanos un rēķiniem 1906. gadā, savienots ar šā gada biedru listi*. Rīga: Rīgas Latviešu biedrība.
76. Rīgas Latviešu biedrība [1912]. *43. gada pārskats par Rīgas Latviešu biedrības darbošanos un rēķiniem 1911. gadā, savienots ar biedru sarakstu*. Rīga: Rīgas Latviešu biedrība.
77. [Rīgas Latviešu biedrība] [1914]. *45. gada pārskats par Rīgas Latviešu biedrības darbošanos un rēķiniem 1913. gadā, savienots ar biedru sarakstu*. Rīga: Rīgas Latviešu biedrība.
78. Rīgas Latviešu biedrība [1915]. *46. gada pārskats par Rīgas Latviešu biedrības darbošanos un rēķiniem 1914. gadā, savienots ar šā gada biedru listi*. Rīga: Rīgas Latviešu biedrība.
79. [RLB Derīgu grāmatu nodaļa] (1921). Beigu vārds priekšvārda vietā. No: *Konversācijas vārdnīca*. 4. sēj. Rīgass-Cvinglijs. Rīga: Rīgas Latv. biedrības Derīgu grāmatu nodaļa, III-VIII lpp.
80. Upenieks (1890). Latviešu enciklopēdiskā vārdnīca. *Dienas Lapa*, 02.11., 3. lpp.
81. V. P.-ts. (1928). Tēlojošo mākslu jautājumi A. Gulbja izdotā "Latviešu konversācijas vārdnīcā". *Ilustrēts Žurnāls*, Nr. 2, 58. lpp.
82. Zarriņš, Rihards (1903). Amatniecības mākslas lietā. *Rīgas Avīze*, 09.09., 4. lpp.
83. Zeiferts, Teodors (1903). Latviešu konversācijas vārdnīca. *Austrums*, Nr. 5, 521.-523. lpp.

Literatūra

1. Baltiņš, Māris (1993). Medicīnas termini RLB Zinību komisijas konversācijas vārdnīcā. No: Viksna, Arnis (sast.). *Medicīna. Vēsture. Valoda*. Rīga: Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs, 53.-54. lpp.
2. Baltiņš, Māris (1996). Latviešu medicīnas terminoloģijas veidotāji (1873-1944). No: Skujiņa, Valentīna (atb. red.). *Nacionālā terminoloģija: vēsture, tagadne un perspektīvas*. Rīga: LZA Terminoloģijas komisija, 33.-34. lpp.
3. Baltiņš, Māris (1999). Kristaps Rudzītis latviešu medicīnas terminoloģijas vēsturē. No: Baltiņš, Māris (sast.). *Profesors Kristaps Rudzītis (1899-1978)*. Rīga: Zinātne, 63.-90. lpp.
4. Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka Konversācijas vārdnīcā (1891-1898) lietotie termini: vecmodīgi vai mūsdienīgi? No: Lauze, Linda (atb. red.). *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 5. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 65.-74. lpp.
5. Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka (1858-1927) rediģētās konversācijas vārdnīcas un to vieta terminoloģijas vēsturē. No: *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Nr. 14 (2). Liepāja: LiePA, 7.-17. lpp.
6. Baltiņš, Māris (2018). Terminoloģijas dimensija pareizrakstības vārdnīcās. No: Vītola, Inīta (zin. red.). *Dzīves lingvistika. Veltījumskrājums profesoram Jānim Valdmanim*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 265.-278. lpp.
7. Blanks, Ernests (1932). Juris Alunāns. 1832. - 13. maijs - 1932. *Jaunā Raža*, Nr. 3/4, 23.-26. lpp.
8. Gulbis, Ansis (1928). Jēkabs Dravnieks. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 1, 60.-61. lpp.
9. Haltern, Utz (1976). Politische Bildung und bürgerlicher Liberalismus. Zur Tolle des Konversationslexikons in Deutschland. *Historische Zeitschrift*, Bd. 223, S. 61-97.
10. Labrence, Līvija (1984). *Jelgavas grāmata*. Rīga: Zinātne.
11. Loveland, Jeff (2013). Encyclopaedias and Genre, 1670-1750. *Journal for Eighteenth-Century Studies*, Vol. 36, No. 2, pp. 159-175.
12. Lehman, Ernst Herbert (1934). III. Die Anfänge des Konversationslexikons In: Lehman, Ernst Herbert (Hrsg.). *Geschichte des Konversationslexikons*. Leipzig: Brockhaus, S. 29-36.
13. Līgotņu Jēkabs (1926). Jēkabs Dravnieks. Biogrāfisks apcerējums. No: Līgotņu Jēkabs (sakārt.). *J. Dravnieka raksti. I. Biogrāfija un valodnieciski raksti*. Rīga: Valters un Rapa, 5.-73. lpp.
14. Prande, Alberts (1926). *Latvju rakstniecība portrējās*. Rīga: Leta.
15. Rozenvalde, Inta (2004). Ievadam. No: Rozenvalde, Inta (sast.). *Preses lasītāja svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Nordik, 5.-8. lpp.

16. Simonov, L. (1884). *Slovar' prakticheskikh svedenij neobhodimyh v zhizni vsjakomu* [V 3 vypuska]. Vypusk 1. Sankt-Peterburg: Tip. A. S. Suvorina.
17. Spree, Ulrike (2014). How readers shape the content of an encyclopedia: A case study comparing the German Meyers Konversationslexikon (1885-1890) with Wikipedia (2002-2013). *Culture Unbound*, Vol. 6, pp. 569-591.
18. Zanders, Viesturs (1999). Kāds Jelgavas un Latvijas ideālists. *Latvijas Vēstnesis*, 19.01., 6. lpp.
19. Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868-1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
20. Zanders, Viesturs (2006). Rīgas Latviešu biedrības Konversācijas vārdnīca. No: Rūmnieks, Valdis; Mucenieks, Edgars (sast.). *Dzīvā upe. RLB vakar, šodien...* Rīga: Madris, 37.-45. lpp.

MĀRIS BALTIŅŠ, DAGNIJA BALTIŅA

The First Encyclopedic Editions in Latvian: Conceptual Principles and Difficulties of Creation

Summary

The article is devoted to the first encyclopaedic dictionaries in the Latvian language. It examines the basic types of encyclopaedic dictionaries, characterizing *Konversationslexikon* (conversational dictionary) as a special form of the 18th century. the type of reference literature that has developed in the German-speaking cultural space, which is oriented not only to the most educated upper layers of society, but to broad circles of civil society. From this point of view, the term conversational dictionary used in Latvian publications is also justified. True, later several German publishers (including F. Brockhaus and J. Meyer) applied this designation to extensive multi-volume encyclopaedias as well, deviating from terminological precision.

Although the first ideas about the need for an encyclopaedia in Latvian were voiced already in mid of the 19th century. However, real work began only in 1890, when Jēkabs Dravnieks, a publisher from Jelgava, started working on it, bringing together a wide range of authors. With his efforts, 25 booklets were published between 1891 and 1895, but due to the bankruptcy of the publisher, the event stopped. A total of 986 text pages were published (the last two booklets were published by his successors) up to the entry *Kristjans*, which made up about two fifths of the intended volume of the encyclopaedia.

After long discussions, the decision to publish a new conversational dictionary was made in 1902 by the Knowledge Commission of the Riga Latvian Society. In this case, the most influential Latvian public organization took care of the organizational side of the publication. The dictionary began to be published in 1903, involving many prominent Latvian scientists and cultural workers in its work, however, its creation was hampered by frequent changes in the composition of authors. Despite the difficulties and the interruption caused by the World War I, the dictionary was completed in 1921. This conversational dictionary is the largest terminological resource created in the Latvian language before the establishment of an independent state.

In the 1920s, plans for an encyclopaedic edition in Latvian were updated again, always using the two already existing conversational dictionaries as a prototype. When, in 1927, A. Gulbis publishing house started publishing a new conversational dictionary, it was conceived as a work of similar size (two or four volumes). However, later, a decision was made for a much wider encyclopaedia, of which 21 volumes managed to be published by 1940.

Keywords: encyclopaedias, conversation dictionary, Jēkabs Dravnieks, Riga Latvian Society, Ansis Gulbis

ANITA HELVIGA

“Latviešu konversācijas vārdnīcas” (1927–1940) loma humanitāro zinātņu terminoloģijas pēctecībā

Kopsavilkums

Raksts veltīts lielākajam 20. gadsimta leksikogrāfiskajam izdevumam – “Latviešu konversācijas vārdnīcai” (1927–1940), kas uzskatāma par enciklopēdisku izdevumu un aptver apmēram 77 tūkstošus šķirkļu 21 sējumā. 2027. gadā apritēs simtgade kopš enciklopēdijas pirmā sējuma izdošanas, tāpēc paredzams, ka Latvijas akadēmiskajā vidē aktivizēsies šī unikālā resursa pētniecība dažādos aspektos, jo līdz šim tas ir maz pētīts, it īpaši terminoloģiskā nozīmīguma aspektā.

Raksta mērķis ir sniegt ieskatu “Latviešu konversācijas vārdnīcas” šķirkļos, lai parādītu šī izdevuma lielo lomu humanitāro zinātņu terminoloģijas pēctecības nodrošināšanā. Raksts ir strukturēts trīs nodaļās. Pirmajā nodaļā sniegts vārdnīcas izveides kontekstuālais fons, kas ļauj apgalvot, ka šķirkļi ir balstīti iepriekšējā nozares terminogrāfiskajā pieredzē. Otrajā nodaļā izceltas svarīgākās iezīmes, kas apliecina izdevuma nozīmīgumu terminoloģijas attīstībā. Trešajā nodaļā iezīmētas vairākas ietekmes un pēctecības līnijas, kas rāda materiāla pārmantošanu, turpmāku lietošanu. Metodiskajā risinājumā izmantota hronoloģiskā pieeja, turklāt ekscerpētais materiāls skatīts salīdzinošā aspektā. Nobeigumā minēti vairāki secinājumi un iezīmētas arī iespējamās turpmāko pētījumu tēmas, piemēram, kāpēc šī vārdnīca ir mazpētīts avots terminoloģijas attīstības kontekstā; kā tajā sabalansēts šķirkļu daudzums un kvalitāte dažādās zinātņu nozarēs; kā vārdnīcas materiāls ietekmējis nozaru terminoloģijas turpmāko pilnveidi un leksikogrāfijas attīstību kopumā.

Atslēgvārdi: latviešu leksikogrāfija, enciklopēdisks izdevums, humanitāro zinātņu terminoloģija, terminoloģijas attīstība un pēctecība, hronoloģiskais konteksts

Ievads

“Latviešu konversācijas vārdnīcu” (1927–1940; LKV¹) valodnieks Māris Baltiņš nodēvējis par neapgūtu terminoloģijas vēstures avotu.² Ierosme pievērsties šim lielākajam 20. gadsimta latviešu leksikogrāfijas izdevumam balstīta gan tikko minētajā Baltiņa atziņā, gan autore padziļinātajā interesē pētīt latviešu terminoloģijas vēsturi humanitāro zinātņu jomā, it īpaši tajā filoloģijas daļā, kas saistīta ar literatūrzinātni. Pavisam tuvu ir simtgade kopš LKV pirmā sējuma izdošanas, un, domājams, šis fakts inspirēs Latvijas zinātnieku vidē pastiprinātu interesi par šī unikālā izdevuma nozīmību un ietekmi uz latviešu valodas, arī terminoloģijas attīstību.

Raksta mērķis ir aprakstīt faktus, kas apliecina LKV lielo lomu humanitāro zinātņu terminoloģijas pēctecības nodrošināšanā. No tā izriet vairāki uzdevumi:

- 1) iezīmēt LKV izveides kontekstuālo fonu, dodot ieskatu pirmajās konversācijas vārdnīcās un citos nozares terminu resursos;
- 2) izcelt svarīgākās iezīmes, kas ļauj LKV skatīt kā nozīmīgu terminu resursu;
- 3) dot norādes par LKV šķirkļu radīto ietekmi uz turpmāko nozares terminoloģijas attīstību.

Metodoloģijas pamatu veido skatījums laika dimensijā, kas dod iespēju kārtot faktus to secīgumā, ieraudzīt pēctecību, pakāpeniskumu, attīstību, izplatību, ietekmi. Salīdzināšanai izmantoti ekscerpti (šķirkļi) no dažādām vārdnīcām gan pirms LKV, gan no LKV, gan pēc tās. Šāds hronoloģisks skatījums sniedz pamatu ieraudzīt svarīgākās attīstības tendences, tradīciju aizsākumu, turpināšanos un nostiprināšanos. Izvēloties konkrēti literatūrzinātnes terminus un ar tiem saistītos saskarozaru (valodniecības, stilistikas, folkloristikas, mākslas, kultūras) terminus, veidojas plašāka kopa – filoloģijas terminoloģija, kas veido būtisku daļu no humanitāro zinātņu nozarē lietotās terminoloģijas. Tādējādi no konkrētā materiāla iegūtie dati analīzes procesā tiek salīdzināti, klasificēti, sargrupēti un aprakstīti. Iegūtie secinājumi tiek vispārināti uz terminoloģijas attīstību kopumā un ļauj jauniegūto informāciju sasaistīt ar plašāku kopainu latviešu terminoloģijas vēsturē.

Lai veiktu visaptverošu LKV izvērtēšanu mūsdienu kontekstā, nepieciešama daudz lielāka pētnieciskā kapacitāte, bet iezīmēt galvenās tēmas diskusijai iespējams jau tagad – kāpēc LKV ir mazpētīts avots terminoloģijas attīstības kontekstā, kā LKV sabalansēts šķirkļu daudzums un kvalitāte dažādās zinātņu nozarēs, vai LKV materiāls atspoguļo attiecīgā laika terminoloģisko situāciju, cik lielā mērā LKV

1 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 21 sēj. Rīga: A. Gulbis.

2 Baltiņš, Māris (2012). “Latviešu konversācijas vārdnīca” (1927–1940) kā neapgūts terminoloģijas vēstures avots. No: *Literārā valoda (standartvaloda) vēsturiskā, normatīvā un sociolingvistiskā skatījumā*. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 139. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 10.–13. lpp.

materiāls ir ietekmējis nozaru terminoloģijas turpmāko pilnveidi un leksikogrāfijas attīstību kopumā.

Kontekstuālais fons

Pievēršoties konversācijas vārdnīcai kā nozīmīgam un bagātīgam terminu resursam humanitāro zinātņu nozarē, jāsniedz neliels ieskats gan nozares terminoloģijas attīstības vēsturē, gan konversāciju vārdnīcu vēsturē, jo tik plašam leksikogrāfiskam izdevumam ir jāpamatojas iepriekš apgūtā pieredzē un jāturpina nozares terminoloģijas tradīcijas.

Pirmās konversācijas vārdnīcas. Tradicionāli Latvijas kultūrvīdē ar konversācijas vārdnīcu tiek asociēta redaktora Arveda Švābes (1888–1959) vadībā izveidotā “Latviešu konversācijas vārdnīca”, kas no 1927. gada līdz 1940. gadam izdota 21 sējumā. Taču tā nav vienīgā konversācijas vārdnīca latviešu leksikogrāfijā. Mazāk zināmas un aplūkotas ir vēl divas konversācijas vārdnīcas, kas izdotas agrāk. Pirmā no tām ir Jēkaba Dravnieka (1858–1927) “Konversācijas vārdnīca”³ (1891–1893; KV), kas līdzekļu trūkuma dēļ palika nepabeigta, bet otrā ir Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas (RLB ZK) “Konversācijas vārdnīca”⁴ (1906–1921; RLB ZK KV), kas izdota četros sējumos. Lai atklātu terminoloģijas attīstību pēctecībā, tiek sniegts ieskats abās minētajās konversācijas vārdnīcās, kuru piemēri izmantoti raksta turpinājumā, salīdzinot šķirkļu materiālu ar citām vārdnīcām.

Jēkaba Dravnieka KV tiek izdota laikā, uz kuru ir attiecināmi Māra Baltiņa izteikumi par publicēto iespieddarbu apjoma pieaugumu, par akadēmiski izglītotu valodnieku darbības uzsākumu, par to, ka “ortogrāfijas jautājumi šajā laikā būtiski aizēno konceptuālo interesi par terminoloģiju” un “vislabāk priekšstatu par reālo terminu lietojumu [...] sniedz enciklopēdiskie izdevumi”⁵. Leksikogrāfa Dravnieka devumu latviešu valodniecībā aprakstījuši vairāki pētnieki, piemēram, Līvija Labrence (1928–2007)⁶, Andrejs Bankavs (1945–2010)⁷, Ina Druvieta⁸, bet vislielāko ieguldījumu Jēkaba Dravnieka darbības raksturošanā devis Māris Baltiņš.⁹

- 3 Dravnieks, Jēkabs] (1891–1893). *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota.* Jelgava: J. Draviņ-Dravnieka apgādībā.
- 4 [RLB ZK] (1906–1921). *Konversācijas vārdnīca.* 4 sēj. Rīga: Rīgas Latviešu Biedrības Zinību Komisija.
- 5 Baltiņš, Māris (2010). Terminoloģijas attīstība latviešu valodā līdz 1918. gadam nācijas izveides kontekstā. No: *Baltistu kongress. XI starptautiskā baltistu kongresa “Baltu valodu pagātne, tagadne un nākotne” referātu tēzes 2010. gada 27.–30. septembrī.* Rīga: Latvijas Universitāte un LU Latviešu valodas institūts, 25. lpp.
- 6 Labrence, Līvija (1984). *Jelgavas grāmata.* Rīga: Zinātne.
- 7 Bankavs, Andrejs (1999). Jēkabs Dravnieks – leksikogrāfs. *Linguistica Lettica*, Nr. 5, 30.–35. lpp.
- 8 Druvieta, Ina (1989). Valodnieks leksikogrāfs Jēkabs Dravnieks. No: Rubīna, Aina (sast.). *Latviešu valodas kultūras jautājumi.* Nr. 25. Rīga: Avots, 22.–26. lpp.
- 9 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka “Konversācijas vārdnīcā” (1891–1898) lietotie termini: vecmodīgi vai mūsdienīgi? No: Lauze, Linda (atb. red.). *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi.* Nr. 5. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 65.–74. lpp.; Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka rediģētās konversācijas vārdnīcas un to vieta terminoloģijas vēsturē. No: Lauze, Linda (atb. red.). *Vārds un tā pētišanas aspekti.* Nr. 14 (2). Liepāja: LiePA, 7.–17. lpp.

Jēkabs Dravnieks kopā ar līdzstrādniekiem bija iecerējis trīs gados izdot konversācijas vārdnīcu 36 burtnīcās, bet līdzekļu trūkuma dēļ astoņu gadu laikā (1891–1898) izdevās izdot tikai 27 burtnīcas – līdz vārdam “Kristjans”. Māris Baltiņš novērtējis, ka izdarīts tika apmēram divas piektdaļas no iecerētā darba.¹⁰ Pieņemts uzskatīt, ka vārdnīcā šķirkļi ir gan autoru veidoti, gan tulkoti no citiem avotiem.¹¹ Būtiski, ka enciklopēdiskā tipa vārdnīcai bija izvirzīts mērķis popularizēt terminus. Kārlis Graudiņš (1863–1915) izdevumā “Austrums” uzsvēris, ka šai vārdnīcai vajag daudz robu aizpildīt, arī terminogrāfijā, viņš rakstīja:

[..] nevajaga aizmirst, ka daudzas zinības un mākslas tikai tagad sāk vairāk pie mums piekopt latviešu valodā un vajadzīgie termini tikai tagad nodibinājušies. [...] vajadzīgs viņus sakopot kādā rokas grāmatā ne vien priekš pašiem speciālistiem, bet arī priekš vienkāršiem lasītājiem.¹²

Humanitāro zinātņu (arī literatūrzinātnes) terminoloģijas attīstības izpētē KV piesaista uzmanību ar atsevišķiem ļoti īsiem, koncentrēti veidotiem terminu skaidrojumiem, piemēram, “anagramma”, “autobiogrāfija”, “dziesma”, taču turpat līdzās ir ļoti apjomīgi un sīki izstrādāti šķirkļi, kuros bez termina šķirkļavārdā atrodami vēl vairāki ar to saistīti termini. Tāds, piemēram, ir šķirklis “drāma” (oriģinālā – drama), kurā minēti vairāk nekā divdesmit ar to saistīti termini: “skats”, “scēna”, “cēliens”, “akts”, “bēdu=luga”, “tragēdija”, “priecās luga”, “joku=luga”, “komēdija”, “skatu=luga”, “drāma” u. c. Terminoloģiskajā risinājumā atzīmējams vārdnīcā uzrādītais terminu variantums un vārdšķiriskā modifikācija, piemēram, šķirklī “dramatika” iekļauti arī vairāki citi termini: “dramatiska dzeja”, “dramatiska māksla”, “dramatiķis”, “dramatisks”, “dramas veidā”, “dramai noderīgs”, “dramatizēt”.

KV kā sava laikmeta zinātnes attīstības spogulis glabā informāciju par to, kā veidojusies jēdzienu izpratne, kā tā atšķiras no mūsdienu terminu lietojuma attiecīgā jēdziena nosaukšanai. Tas sakāms, piemēram, par šķirkli “episka dzeja”:

episka dzeja – viena no trim dzejas virsšķirām, notikumu dzejiska tēlošana stāstošā veidā. Apakššķiras: 1) īstena epus (epopeja, varoņu dzeja); tēlo ievērojamus atgadījumus lielākā kopā, sadalās: a) tautas epos, kuri cēlušies no tautas mutē uzglabātām teikām, kas beidzot no kāda dziesminieka savienoti par vienu veselu epu [...], b) mākslas epos, kuri no sevišķiem dziesminiekiem pēc mākslas likumiem radīti; viņi var būt gan vēsturīga satura [...], gan garīga [...], gan romantiska, gan jocīga un

10 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka “Konversācijas vārdnīcā” (1891–1898) lietotie termini, 69. lpp.

11 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka rediģētās konversācijas vārdnīcas un to vieta terminoloģijas vēsturē, 11. lpp.

12 Graudiņš, Kārlis (1899). Vēl kāds vārds mūsu konversācijas vārdnīcas lietā. *Austrums*, Nr. 1, 72. lpp.

humoristīga satura; 2) mazāki dzejojumi episka rakstura: idillija, ballāde, romance, dzejisks nostāsts, leģenda. Arī romāns un novele, pasaka un didaktiska, pamācoša satura dzeja pieder pie šīs vārdšķiras.¹³

Vārdnīcas materiāls liecina, ka atsevišķos šķirkļos ir veidots precīzi nošķirts viena termina nozīmes skaidrojums šaurākā un plašākā nozīmē. Iespējams, ka šis ir pirmais latviešu leksikogrāfijas avots, kur realizēta šāda pieeja, piemēram, šķirklī “fabula” norādīts, ka tā ir “dzejas šķira” (daiļdarba veids), bet plašākā nozīmē ar to saprot “darbību” (notikumu izklāstu). Otrs novatoriskais aspekts ir saistīts ar leksiskās un enciklopēdiskās informācijas apvienojumu, kas rāda terminā ietvertā jēdziena izpratnes attīstību hronoloģiski, piemēram, šķirkļa “balāde” (oriģinālā – balade) skaidrojumā ir akcentēti trīs attīstības posmi:

balade – (ital. *ballata*) vispirms Provansē un Itālijā (no 12. g. s.) mazāks dzejols, dejasdziesma; 14. g. s. Anglijā un Skotijā episkās tautasdziesmas apzīmējums; jaunlaikos episka dziesma, kurā otrādi nekā romancē, jūsmībai, drūzmībai un dziedamai formai pārsvars.¹⁴

Pēdējie minētie šķirkļi ļauj domāt, ka tie ir tulkoti, jo latviešu valodā šādas leksikogrāfiskās pieredzes vēl nebija.

Tikai dažus gadus pēc Jēkaba Dravnieka pirmās konversācijas vārdnīcas izdevuma pārtraukšanas sāk iznākt RLB ZK “Konversācijas vārdnīca” (1906–1921). Presē tika spriests, vai lietderīgāk būtu turpināt iepriekšējo vai tomēr sākt veidot jaunu vārdnīcu. Viedokli par jaunas vārdnīcas veidošanu izteikuši Reinis Kaudzīte (1839–1920), Rūdolfs Blaumanis (1863–1908), Augusts Bilenšteins (1826–1907) u. c. Šo polemiku atspoguļojis Māris Baltiņš, uzsverot arī paša Dravnieka viedokli, kurā viņš izteicis gatavību tūlīt sākt darbu pie jaunas, plašākas, papildinātas konversācijas vārdnīcas, jo iepriekšējā uzskatāma tikai par priekšdarbu.¹⁵

1902. gadā RLB ZK pieņem lēmumu par jaunas konversācijas vārdnīcas veidošanu. Plānots izdot 70 burtnīcas, kurās “būtu vēlams dot plašāku skaidrojumu galvenajiem jēdzieniem, nevis apmierināties ar īsiem šķirkļiem”¹⁶. Par vārdnīcas tapšanas gaitu lasāms Viestura Zandera monogrāfijā “Rīgas Latviešu biedrība (1868–1940) kā

13 [Dravnieks, Jēkabs] (1891-1893). *Konversācijas vārdnīca*, 434. sl.

Šeit un turpmāk rakstā citēto šķirkļu pierakstā veiktas nelielas strukturālas izmaiņas, lai vienādotu piemērus. Tā kā konversācijas vārdnīcās teksts izkārtots slejās, tad aiz saīsinājuma norādīts tikai slejas numurs.

14 [Dravnieks, Jēkabs] (1891-1893). *Konversācijas vārdnīca*, 177. sl.

15 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka rediģētās konversācijas vārdnīcas un to vieta terminoloģijas vēsturē, 12. lpp.

16 Turpat, 13. lpp.

nacionālās grāmatniecības centrs"¹⁷. Jēkaba Dravnieka vadībā piecpadsmit gadu laikā (1906–1921) tika izstrādāti un izdoti četri sējumi (99 burtnīcas). Viesturs Zanders rezumē: "Neapšaubāmi, ka ar pirmo pabeigto universālo enciklopēdijas izdevumu akadēmiski izglītotā latviešu inteliģence apliecina savu profesionālo un pilsonisko briedumu."¹⁸

Atšķirībā no iepriekšējās konversācijas vārdnīcas jaunajā vārdnīcā terminu skaidrojums šķirkļos veidots nevis aprakstoši, bet kā strukturēts definējums. Salīdzinājumam – termins "alegorija" abās vārdnīcās:

alegorija – simbolisks izskaidrojums, īpaši abstraktu jēdzienu personifikācija mākslas ražojumos.¹⁹

alegorija – uz salīdzinājumiem dibināts izteiksmes veids mākslā, kurš abstraktos jēdzienus aiz mākslas nolūkiem allaž paceļ personu kārtā, likdams, piemēram, mīlestībai, karam, mieram u. c. kā dzīvām būtņēm runāt un darboties.²⁰

Jaunā vārdnīca papildināta ar terminoloģiska satura informāciju, kas pirmajā vārdnīcā vēl nav rodama, piemēram, šķirklī "gazele" pirmajā vārdnīcā ir norāde tikai uz antilopi²¹, bet otrajā šķirklis "gazele" (oriģinālā – gasele) ir skaidrots divās nozīmēs (arī divos variantos gasele un gazele), no kurām pirmā ir saistīta ar rakstniecību:

gasele – arābiešu, persiešu un turku literatūrā parasta forma liriskiem dzejoļiem, kuru raksturo tas, ka pirmo divu rindu atskaņa atkārtojas visā dzejolī ik pāris rindās, tātad 3., 5., 7. rindas u. t. t. paliek bez atskaņām.²²

gazele – staltā, piemīlīgā izskata dēļ no austrumu dzejniekiem daudz apdziedāta antilope.²³

Dažu šķirklju veidojumā ir notikušas pārmaiņas ne tikai satura un apjoma ziņā, bet arī akcentu pārnēsē, norādot pirmo, otro un trešo nozīmi, piemēram, šķirklī "figūra" (oriģinālā – figura) KV norādītas trīs nozīmes dažādās jomās šādā secībā: ģeometrijā, retorikā, mūzikā:

17 Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868–1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 104.–113. lpp.

18 Zanders, Viesturs (1999). Jēkabs Dravnieks - ideālists latviešu grāmatniecībā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 4/5/6, 104. lpp.

19 [Dravnieks, Jēkabs] (1891–1893). *Konversācijas vārdnīca*, 52. sl.

20 [RLB ZK] (1906–1921). *Konversācijas vārdnīca*, 71. sl.

21 [Dravnieks, Jēkabs] (1891–1893). *Konversācijas vārdnīca*, 517. sl.

22 [RLB ZK] (1906–1921). *Konversācijas vārdnīca*, 1014. sl.

23 Turpat.

figura – tēls, izskats; ģeometrijā vispārīgs nosaukums ikkatram telpas vai ķermeņa nozīmējumam; retorikā (valodas figūras) zināmi runas iztēlojumi un izteicieni, caur kuriem grib valodai piešķirt sevišķu raksturu; mūzikā īss muzikālisks motīvs, paņēmiens.²⁴

Savukārt RLB ZK KV kā pirmā skaidrota nozīme gramatikā, kas sadalīta vēl sīkāk “gramatiskajās figūrās” un “retoriskajās vai estētiskajās figūrās” un tikai pēc tam – nozīme ģeometrijā un mūzikā. Turklāt šķirkļa nobeigumā pievienots un skaidrots atvasinājums “figurācija”:

figura – tēls, izskats. 1) gramatikā a) gramatiskās figūras – vai nu pieliekt vai atlaižot kādu burtu vai balsienu vārda vidū vai beigās, vai pārstatot vesela teikuma vārdu kārtību, ar ko valoda dabūtu zināmu raksturu un savādības; b) retoriskās vai estētiskās figūras, kuras piedod valodai spilgtumu un gleznas, vai nu sevišķi oriģinēliem mākslīgiem vārdu sakārtojumiem, atkārtojumiem, skaņām; 2) ģeometrijā [...]; 3) mūzikā [...].²⁵
figurācija – iztēlošana; runas vai mūzikas gabala izpušķošana figūrām.²⁶

Pilnā mērā var apgalvot, ka RLB ZK KV veidotāji ir centušies ievērot solīto – “dot plašāku skaidrojumu galvenajiem jēdzieniem, nevis apmierināties ar īsiem šķirklīem”, piemēram, 3. sējumā atrodamo šķirkli “pantmērs” veido ne tikai šķirkļavārda definējums, bet arī tādu terminu skaidrojums kā pantpēda, pants, trochajs jeb chorejs, spondejs, pirichijs, daktils, anapests, amfibrachijs, dipodija, dzejas rinda jeb strofa, četrpēdu trochajs, piecpēdu jamps, heksamets, metrika u. c. Šķirkli “pantmērs” veido 139 sleju rindas.²⁷ Lai gan ne visi šķirklī ir tik apjomīgi, bet šāda pieceja liecina par sistēmiskumu enciklopēdisko šķirklju veidojumā, novērš sadrumstalotību un atkārtošanos, kā arī veicina lasītāja izpratni un palielina viņa iespēju kaut ko uzzināt par aprakstīto parādību. Pēdējais aspekts, proti, lasītāja izglītošana, ir ļoti būtisks, jo poētikas grāmatu un mācību literatūras izdošana 19. gadsimta beigās ir tikai pašā aizsākumā.

RLB ZK KV ir pirmā, kas sniedz informāciju par literatūras virzieniem un to nosaukumiem. Skaidroti termini “dekadentisms”, “jaunromantisms”, “naturālisms”, “reālisms”, arī “impresionisms”. Skaidrojums ir pietiekami plaši izvērsts un saprotams, piemēram, šķirklī “dekadentisms” un “jaunromantisms”:

24 [Dravnieks, Jēkabs] (1891-1893). *Konversācijas vārdnīca*, 459. sl.

25 [RLB ZK] (1906-1921). *Konversācijas vārdnīca*, 909. sl.

26 Turpat.

27 Turpat, 3053.-3054. sl.

dekadentisms – zināms virziens modernajā literatūrā, kurš, piesliedamies tagadējās nervozās, pārkairinātās lielpilsētu intelīgences gaumei, cenšas radīt arvien jaunus, mākslīgus, vēl neizbaudītus kairinājumus, uzmeklēdams un tēlodams psihiski un morāli anormas parādības, ārkārtīgus gara stāvokļus, pretdabiskus jautājumus.²⁸

jaunromantisms – virziens jaunākajā literatūrā, kas nošķiras no reālisma, nostādīdams īstenībai pretim fantāzijas tēlus, prātam – jūtas, sociālismam – individuālismu, sadzīves problēmām – tīras mākslas ideālus.²⁹

Māris Baltiņš šo vārdnīcu un arī iepriekš aplūkoto KV novērtējis kā būtisku materiālu latviešu terminoloģijas vēstures izpētē:

[..] abas vecākās enciklopēdiskās vārdnīcas ļauj iegūt precīzāku priekšstatu par reālo terminoloģijas attīstību līdz valstiskās neatkarības pasludināšanai un ļauj apgāzt ne vienu vien iesakņojušos mītu par terminoloģijas neesamību [..]. Tāpat jāuzsver, ka šo vārdnīcu šķirkļu vai, ideālā gadījumā, visu tajā lietoto terminu saraksti ir būtisks materiāls latviešu terminoloģijas vēstures izpētē.³⁰

Raksta autore izveidojusi apmēram divsimt ekscerptu, kas dod iespēju šo terminoloģisko materiālu skatīt kontekstā gan ar konkrētā posma, gan ar nākamās konversācijas vārdnīcas terminiem.

Citi nozares terminu resursi. 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā humanitāro zinātņu jomā terminoloģijas attīstība notika ļoti strauji, par to liecina raksti periodikā, mācību grāmatas, monogrāfijas un dažādi leksikogrāfiskie izdevumi, taču terminogrāfiskajos izdevumos humanitāro zinātņu termini nonākuši vien sporādiski.

Terminu vārdnīcas 20. gadsimta pirmajā pusē. Latviešu terminoloģijas attīstības posmā no 1918. gada līdz 1944. gadam notiek strauja dažāda apjoma terminu vārdnīcu apkopošana un izdošana, jo darbu uzsākusi Terminoloģijas komisija (TK). Tās ir gan dažu lappušu nelielas brošūras, kurās publicēti TK pieņemtie nozares termini, piemēram, mežkopībā (1921)³¹, matemātikā, fizikā un kosmogrāfijā (1934)³², gan apjomīgi izdevumi, piemēram, "Matemātikas termini" (1923)³³, "Juridiskās terminoloģijas

28 [RLB ZK] (1906–1921). Konversācijas vārdnīca, 564. sl.

29 Turpat, 1449. sl.

30 Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka rediģētās konversācijas vārdnīcas un to vieta terminoloģijas vēsturē, 15. lpp.

31 [Anon.] (1921). *Mežkopības termini. Dabas zinātņu sekcijas vārdu saraksts, pieņemts Terminoloģijas komisijas, Valodnieciskās komisijas 20. jūlija 1920. gada sēdē.* Rīga: [b. i.].

32 [Anon.] (1934). *Terminoloģijas komisijas pieņemtie matemātikas, fizikas un kosmogrāfijas termini.* Rīga: [b. i.].

33 Loja, Jānis (1923). *Matemātikas termini.* Moskva, Petrograd: [b. i.].

vārdnīca” (1942)³⁴, “Tautsaimniecības vārdnīca” (1944)³⁵, gan arī divvalodu (un vēlāk arī trīsvalodu) terminu vārdnīcas, piemēram, “Vācu-latviešu tirdzniecības termini” (1935)³⁶, “Vāciski-latviski grāmatrūpniecības termini” (1940)³⁷, “Latviešu, vācu un krievu grāmatrūpniecības vārdnīca” (1942).³⁸

Humanitāro zinātņu, arī rakstniecības jeb literatūras terminu vārdnīcas šajā laika posmā nav, tāpēc sniegts ieskats tādos terminogrāfiska rakstura izdevumos, kuros apkopoti dažādu nozaru termini, piemēram, “Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca” (1922)³⁹ un “Zinātņu terminu krājums” (1937).⁴⁰

1919. gadā pēc Izglītības ministrijas (IM) ierosinājuma Rīgā tiek izveidota Terminoloģijas pagaidu komisija ar uzdevumu strādāt terminoloģijas jomā. Informācija par komisijas darbību un apspriešanai nodotie termini tiek publicēti “Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā”. Kā zināms, komisija darbojās tikai pāris gadu, līdzekļu trūkuma dēļ 1921. gadā tās darbība apturēta. Bet darba rezultāts ir 1922. gadā izdotā “Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca” (ZTV). Latviešu terminoloģijā ZTV ir aplūkota vairākos zinātniskos pētījumos ne tikai terminoloģijas attīstības,⁴¹ bet arī terminu izstrādes aspektā.⁴² Valodniece Iveta Pūtele norādījusi, ka ZTV

[..] ir nozīmīgs pagrieziena punkts latviešu valodas terminoloģijas attīstībā un terminu darināšanā, jo tā ir pirmā vārdnīca, kurā apkopoti

-
- 34 Lauva, Jānis (sast.) (1942). *Juridiskās terminoloģijas vārdnīca*. Rīga: Latvju grāmata.
- 35 Dunsdorfs, Edgars (red.) (1944). *Tautsaimniecības vārdnīca*. Rīga: Saimniecības literatūras apgāds.
- 36 Dravnieks, Elvīra (1935). *Vācu-latviešu tirdznieciskā terminoloģija*. Rīga: Grafika.
- 37 Auziņš, Ansis; Kleinbergs, Fricis; Plostenieks, Frīdrihs (sast.) (1940). *Vāciski-latviski grāmatrūpniecības termini*. Rīga: Latvijas grāmatrūpniecības arodu savienība.
- 38 Auziņš, Ansis (sast.) (1942). *Latviešu, vācu un krievu grāmatrūpniecības vārdnīca: ar vāciski-krievisku un krieviski-vācisku alfabētisku terminu sarakstu un 12 reprodukciju pielikumiem*. Rīga: Latvju Grāmata.
- 39 [Anon.] (1922). *Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca. Izglītības ministrijas terminoloģijas komisijas sakopojumā*. Rīga: A. Gulbis.
- 40 Loja, Jānis (red.) (1937). *Zinātņu terminu krājums. ZPRS Latvju centrālās terminu komisijas izdevums*. Maskava: Prometejs.
- 41 Piemēram, sk.: Grabis, Rūdofls (2006). *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts; Blinkena, Aina (1996). 1922. gada “Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca” mūsdienu skatījumā. No: Skujiņa, Valentīna (atb. red.). *Nacionālā terminoloģija: vēsture, tagadne un perspektīvas*. Latvijas Zinātņu akadēmijas un LZA Terminoloģijas komisijas 50-gadei veltītās konferences referātu tēzes. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 37.–38. lpp.; Baltiņš, Māris (2003). J. Endzelīna un H. Budula 1922. gada polemika par zinātniskās terminoloģijas vārdnīcu. No: Bušs, Ojārs (atb. red.). *Valoda vēstures dzirnakmeņos*. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 130. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 13.–16. lpp.; Baltiņš, Māris (2011). Laikabiedru vērtējumi par “Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcu” (1922): konstruktīva kritika un mūžīgie jautājumi. No: Lauze, Linda (atb. red.). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Nr. 15 (2). Liepāja: LiePA, 17.–26. lpp.
- 42 Pūtele, Iveta (2009). Dažas terminu darināšanas īpatnības 1922. gada “Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā”. No: Laumane, Benita (atb. red.). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Nr. 13 (2). Liepāja: LiePA, 240.–246. lpp.; Pūtele, Iveta (2012). Tradicionālais un novatoriskais latviešu termindarināšanā. No: E. Drezena (1892-1937) piemiņai veltītā 3. starptautiskā terminoloģijas konference “Aktuālās tendences terminoloģijas teorijā un praksē”. Referātu tēzes. Rīga: Latvija Zinātņu akadēmija; LU Latviešu valodas institūts, 31.–33. lpp.

termini, kas darināti zinātniski un sistēmiski, apzināti atlasot terminu materiālu, saskaņojot nozaru speciālistu un valodnieku viedokli, tādējādi vienādojot terminoloģiju, pārdomāti izveidojot terminu izstrādes un apstiprināšanas principus.⁴³

ZTV ir ap 7000 vārdu 19 nodaļās: valodniecība; filozofija; tieslietu zinātne; tautsaimniecība un finanšu zinības; mūzika; glezniecība, tēlniecība un celtniecība; dabas zinātnes; mežkopība; ķīmija un ķīmiskā tehnoloģija; matemātika; ģeometrija un zīmēšana; fizika; mehānika un materiālu stiprība; mašīnas un metālu apstrādāšana; būvniecība; elektrība un elektrotehnika; militārā zinātne; jūrniecība; grāmatrūpniecība. Konkrēti ne rakstniecības, ne literatūrteorijas nodaļas tajā nav, kaut gan gadsimtu mijā literatūrzinātnes terminoloģija jau bija pietiekami izvēsta un attīstīta.

Minējums, ka terminoloģijas komisijā nebija iesaistīti filologi, kam būtu svarīgi risināt arī filoloģijas terminoloģijas jautājumus, nav pamatots, jo, kā liecina "Izglītības Ministrijas Mēnešraksts" (1920)⁴⁴, filozofijas un mākslas sekcijā darbojās tādi literāti kā Jānis Akmens (1887–1958), Āronu Matīss (1858–1939), Pauls Dāle (1889–1968), Jānis Jaunsudrabiņš (1877–1962), Kārlis Krūza (1884–1960), Kārlis Kundziņš (1850–1937), Zeltmatis jeb Ernests Kārklis (1868–1961), arī valodnieks Ernests Blese (1892–1964). Tikai vienu reizi tiek publicēts filozofijas un mākslas sekcijas vārdu saraksts⁴⁵, kurā ir 70 vārdu (terminu) krievu, vācu un latviešu valodā. Galvenokārt tie ir tādi starpnozaru termini kā apziņa, apziņas plūsma, atmiņa, ierosa/ierosinājums, iztēle, tēlaina domāšana, zemapziņa u. c. Iespējams, ka TK skatījumā rakstniecības teorija nav bijusi pietiekami zinātniski nozīmīga, lai tās terminoloģijas izstrādei veidotu atsevišķu sekciju. Bet ZTV atspoguļotajā terminu klāstā redzams, ka humanitāro zinātņu termini atrodami dažādās citās nodaļās, piemēram, "Grāmatrūpniecība", "Glezniecība, tēlniecība un celtniecība", "Mūzika" un pat nodaļā "Dabas zinātnes": aina, akcents, autors, daiļdarbi, decima, hiperbola, izteiksme, izteiksmes veids, kompozīcija, kvinta, miniatūra, nona, pants, pirmteksts, ritmiskas figūras, ritums, sacerējums, stils, terca, tēze, tips, trilleris, uzsvars, veltījums.

Piecpadsmit gadus pēc ZTV Maskavā izdota vēl viena terminu vārdnīca – "Zinātņu terminu krājums" (1937)⁴⁶ Jāņa Lojas (1896–1969) redakcijā (ZTK). Latviešu terminoloģijas vēsturē tas ir pavisam maz aplūkots izdevums, Māris Baltiņš to

43 Pūtele, Iveta (2009). Dažas terminu darināšanas īpatnības 1922. gada "Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā", 240. lpp.

44 [Anon.] (1920). Terminoloģijas komisijas prezidijs. Izglītības Ministrijas darbinieku saraksts. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 4, 383.-384. lpp.

45 [Anon.] (1920). Terminoloģijas komisijas prezidijs. Izglītības ministrijas Terminoloģijas komisijas vārdu saraksti. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 8, 151.-157. lpp.

46 Loja, Jānis (1937). *Zinātņu terminu krājums*.

pievienojis “gandrīz ignorēto darbu klāstam”⁴⁷, uzsverot, ka “šīs vārdnīcas priekšvārds dod vispilnīgāko ieskatu par latviešu terminrades darbu PSRS”.⁴⁸ ZTK 130 lappusēs ir vairāk nekā 3,5 tūkstoši šķirkļavārdu, termini ir tikai nosaukti bez skaidrojošas daļas. Kā pirmais minēts termins krievu valodā, tam seko termina ekvivalents latviešu valodā ar norādi par piederību konkrētajai zinātņu nozarei, piemēram, fil. – filozofija, fiz. – fizika u. tml., un trešajā stabiņā pievienots vārds, kas rāda termina atbilstmi vēl kādā citā valodā (visbiežāk – vācu, bet ir arī latīņu, angļu, dāņu, franču, grieķu u. c. valodās).

Līdzīgi kā ZTV arī ZTK humanitārās jomas terminiem netiek ierādīta pietiekami svarīga vieta. Apkopoti termini sabiedriskajās zinātnēs, filozofijā, fizikultūrā, botānikā, zooloģijā, fizikā, ķīmijā, matemātikā, tehnikā, ģeogrāfijā. Uz literatūrzinātņi attālināti var attiecināt dažus filozofijas terminus, taču jāatzīst, ka filoloģijas joma palikusi ārpus krājuma veidotāju redzesloka, jo tajā nav iekļauti pat tādi nozares pamattermini kā literatūra, dzeja, proza, stāsts, romāns, pasaka, atskaņas u. tml. Turklāt valodnieciskā aspektā ir vērojami daudzi neveikli samežģījumi tulkojumā no krievu valodas, piemēram, *antichnyj* – antisks ‘antīks’, *vzaimootnoshenie* – savstarpattiecība ‘attiecības’, *oposredovanie* – apvidojums, vidutība ‘starpniecība’, *polozhennost’* – nolikums ‘pozīcija’, *postepenost’* – pamazitnējība ‘pakāpeniskums’ u. c.

LZK humanitāro zinātņu terminu resursu sakarā varētu pat nepieminēt, ja tā nebūtu viena no apjomīgākajām terminu vārdnīcām 20. gadsimta 30. gados, kas nodrošina zināmu pēctecību ar ZTV un pārklāšanos laika ziņā ar LKV, bet jāsecina, ka humanitāro zinātņu jomas, tostarp filoloģijas, terminu iekļaušana zinātnisko terminu krājumos 20. gadsimta pirmajā pusē ir ignorēta.

Monogrāfijas un mācību grāmatas kā terminu resursi. Konkrētās jomas – literatūrzinātnes – terminoloģijas straujš attīstības posms sācies no 19. gadsimta otrās puses, kad pilnveidojusies literatūrteorētiskā doma citu mākslas teoriju kontekstā. Līdzās nozīmīgiem rakstiem laikrakstos “Latviešu Avīzes”, “Mājas Viesis”, “Draugs un Biedris”, “Baltijas Vēstnesis” u. c., kur lasāmas Ata Kronvalda, Mikus Krogzemja, Matīsa Kaudzītes u. c. autoru atziņas⁴⁹ par literatūras teorijas un terminu jautājumiem, parādās arī pirmās monogrāfijas, kas sniedz liecību par nozarē lietoto terminoloģiju. Kā pirmās un līdz ar to nozīmīgākās var minēt Ernesta Dinsberga (1816–1902) “Metrika ar tām vajadzīgām dzejas mākslas ziņām” (1890)⁵⁰, Jura Kalniņa (1847–1919)

47 Baltiņš, Māris (2012). Dažas retāk aplūkotas 20. un 30. gadu terminoloģijas vārdnīcas. No: Lauze, Linda (atb. red.). *Vārds un tā pētišanās aspekti*. Nr. 16 (2). Liepāja: LiePA, 26. lpp.

48 Turpat.

49 Piemēram: Kronvalds, Atis (1868). Cilvēka iekšīgs un ārīgs veids. *Draugs un Biedris*, 03.10., 94.–96. lpp.; Kronvalds, Atis (1869). Dzeija jeb poēzija. *Draugs un Biedris*, 02.01., 146.–147. lpp.; Kronvalds, Atis (1869). Stāstu dzejoli jeb epīgie dzejoli. *Draugs un Biedris*, 13.03., 186. lpp.; Kaudzīte, Matīss (1874). Dzejas nodaļa mūsu laikrakstos 1873. gadā. *Baltijas Vēstnesis*, 24.04.–15.05.; Krogzemis, Mikus (1874). Mūsu laikrakstu dzejas nodaļa un viņas kritika. *Baltijas Vēstnesis*, 05.06.–12.06.

50 Dinsbergs, Ernsts (1890). *Metrika ar tām vajadzīgām dzejas mākslas ziņām*. Liepāja: K. Ukstiņa apgādiņā.

“Latviešu rakstniecības teorija” (1892)⁵¹ un Augusta Brača (1880–1967) “Rakstniecības teorija” (1906)⁵², no kurām iespējams gūt ziņas par apmēram sešsimt terminiem.⁵³ Protams, ne visi terminoloģiskie risinājumi ir nonākuši līdz mūsdienām, bet šī terminu pamatkopa parāda nozares terminu attīstību, tā noder salīdzināšanai ar jaunākiem attīstības posmiem, citiem resursiem, kā arī ar to atspoguļojumu leksikogrāfiskajos izdevumos. Plašāk par to lasāms vairākās šā raksta autores publikācijās⁵⁴, tāpēc te tuvāks izklāsts vairs nav sniegts.

Kā nozīmīgs terminu resurss uzskatāmas mācību grāmatas. Tas attiecināms gan uz laikposmu pirms simt gadiem, gan uz mūsdienām, jo visaptverošas terminu vārdnīcas literatūrzinātnē joprojām nav. Terminu kopklāsts mācību līdzekļos ir pietiekami plašs un visaptverošs, lai to varētu uzskatīt par nozares pamatterminu kopumu, tas ļauj izsekot, kā laika ritumā mainījusies tā vai cita termina forma, saturs, jēdzieniskā izpratne, un vienlaikus kalpo par nozares pamatzināšanu apguves pamatu, piemēram, aptverot mācību grāmatas pēdējos piecdesmit gados, iegūtas ziņas par apmēram tūkstoš simt terminiem⁵⁵, ko mācību grāmatu autori uzskatījuši par nepieciešamiem priekšmeta apguvē, jo vienā grāmata tie atrodami no dažiem desmitiem līdz vairākiem simtiem. Tie aptver visas nozīmīgākās jēdzienu grupas: daiļliteratūras veidi, žanri un paveidi, literārā darba elementi, tēlainās izteiksmes līdzekļi, stila figūras, daiļrades pamattipi, literatūras virzieni u. c. To nozīmes izpratne un precīza lietošana spēj nodrošināt pamatu literatūrzinātnes jautājumu apguvei, lai arī izkārtojums nav pēc terminogrāfiska, bet drīzāk – pēc situatīvās (tēmas, pēctecības, mikrosistēmas) noteiktības principa. Plašāk par to iespējams lasīt šā raksta autores publikācijā “Vispārīgs pārskats par literatūrzinātnes terminiem skolas mācību līdzekļos”⁵⁶.

Ar konkrēto pētāmo avotu vistiešākā saistībā iespējams aplūkot Luda Bērziņa (1870–1965) sagatavoto mācību grāmatu filoloģijas studentiem “Ievads latviešu tautas dzejā” (1940)⁵⁷. Atsauces uz aprakstīto jēdzienu izpratni un terminu lietojumu atrodams dažādu gadu pētījumos, arī padomju perioda un atjaunotās neatkarības laikā.

51 Kalniņš, Juris (1892). *Latviešu rakstniecības teorija*. Jelgava: J. Draviņ-Dravnieka apgādībā.

52 Bračs, Augusts (1906). *Rakstniecības teorija*. Rīga: Simaņa apgādībā.

53 Helviga, Anita (2015). *Latviešu literatūrzinātnes terminoloģija: vēsturiskais, lingvistiskais un terminogrāfiskais raksturojums*. Promocijas darbs. Liepāja: Liepājas Universitāte, 5. pielikums.

54 Piemēram: Helviga, Anita (2011). Ernesta Dinsberga darba “Metrika” loma latviešu literatūrzinātnes terminoloģijas attīstībā. No: Lauze, Linda (atb. red.). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Nr. 15 (2). Liepāja: LiePA, 168.–178. lpp.; Helviga, Anita (2013). Dažas lappuses latviešu literatūrzinātnes terminoloģijas attīstībā 19. gadsimta otrajā pusē. No: Polkovņikova, Svetlana (atb. red.). *Valoda dažādu kultūru kontekstā*. Nr. 23. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saulē”, 384.–392. lpp.; Helviga, Anita (2018). Literatūrzinātnes termina ziņģe evolūcija kopš Gotharda Frīdriha Stendera laikiem. No: Grudule, Māra (atb. red.). *Gothards Frīdrihs Stenders (1714–1796) un apgaismība Baltijā Eiropas kontekstā*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 437.–452. lpp.

55 Helviga, Anita (2015). *Latviešu literatūrzinātnes terminoloģija*, 6. pielikums.

56 Helviga, Anita (2014). Vispārīgs pārskats par literatūrzinātnes terminiem skolas mācību līdzekļos. No: Lāms, Edgars (atb. red.). *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē*. Nr. 19. Liepāja: LiePA, 24.–44. lpp.

57 Bērziņš, Ludis (1940). *Ievads latviešu tautas dzejā. Metrika un stilistika*. Rīga: Latvijas Universitāte.

Jāatzīst, ka, apkopojot daudzu gadu desmitu pieredzi pētniecības un pedagoģijas darbā, Ludim Bērziņam ir izdevies uzrakstīt pieredzē balstītu, aprobētu mācību grāmatu, kas palīdzējusi veidot izpratni ne tikai par folkloristikas, bet lielā mērā par filoloģijas jēdzienu sistēmu un lietoto terminu nozīmi vairākām paaudzēm.⁵⁸ Raksta autore iepriekšējos pētījumos ir secināts, ka Ludis Bērziņš, 1) izvēloties lietot kādus filoloģijā jau pazīstamus terminus, cenšas tos piepildīt ar praktiskajā pētniecībā balstītu saturu, nebaidoties nonākt pretrunīgumā; 2) atsevišķu jēdzienu sistēmu raksturošanai velta ļoti plašu aprakstu, kas atklāj meklējumu un atradumu ceļus pēc iespējas precīzākai būtisko iezīmju raksturošanai; 3) cenšas latviešu valodā ieviest un nostiprināt jaunus terminus, kas ir mazāk zināmi vai nav lietoti nemaz, tādējādi paplašinot terminoloģiju un pievēršot uzmanību vēl neaprašītām parādībām; 4) pārstāvēt filoloģisko pieeju folkloras pētniecībā, autors to papildina ar psiholoģisko un filozofisko aspektu, tādējādi ienesot tā laika latviešu folkloristikā Rietumu pieredzes vēsmas; 5) autors nevis reproducē jau gatavu terminu sistēmu, bet dalās ar savu lasītāju šaubu un meklējumu ceļā, izvēloties piemērotāko nosaukumu katra konkrētā jēdziena apzīmēšanai.⁵⁹ Hronoloģiski skatot, šis Luda Bērziņa darbs ir tapis vienlaikus ar LKV materiālu, tāpēc te nav būtiski skatīt pētniecības aspektu, bet gan izvērst salīdzinošo skatījumu, lai konstatētu kopīgās un atšķirīgās iezīmes divos tik nozīmīgos terminu resursos. Šī iecere atstāta kādam no raksta autore nākamajiem pētījumiem.

Lielākā konversācijas vārdnīca – bagātīgs terminu resursu avots

Trešā un apjomā vislielākā enciklopēdiska tipa vārdnīca ir 21 sējuma “Latviešu konversācijas vārdnīca” (1927–1940), kas joprojām nav pietiekami izvērtēta un novērtēta ne latviešu terminoloģijas vēstures kontekstā, ne humanitāro zinātņu terminoloģijas attīstības kontekstā. Turklāt līdz šim brīdim (2024. gada maijs) “Nacionālajā enciklopēdijā” nav pieejams šķirklis par šo latviešu kultūrvēsturē unikālo izdevumu. Jāpiebilst, ka padomju okupācijas laikā šis izdevums un tā veidotāji netika pieminēti enciklopēdijās un leksikogrāfiskajos pārskatos. Jācer, ka vārdnīcas pirmā sējuma iznākšanas simtgades laikā tai tiks pievērsta pastiprināta sabiedrības un pētnieku uzmanība. Turklāt tagad tās pilns teksts pieejams LNB Digitālajā bibliotēkā.⁶⁰

LKV veidošanu konceptuāli un saturiski ietekmējušas iepriekšējās konversācijas vārdnīcas, un arī šīs vārdnīcas apjoms daudzkārt pārsniedz sākotnēji iecerēto četru

58 Helviga, Anita (2020). Mācību grāmata kā nozīmīgs terminoloģijas resurss: Luda Bērziņa “Ievads latviešu tautas dzejā” (1940). *Letonica*, Nr. 42, 102.–117. lpp.

59 Turpat, 113.–114. lpp.

60 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. Sk. arī: <https://dom.lndb.lv/data/obj/890730.html> [08.08.2025.].

sējumu skaitu. Līdz 1940. gadam Anša Gulbja apgāds paspēja izdot 21 sējumu (168 burtnīcas, 43 000 slejas) līdz burtam "t", bet 22. sējums parādījās tikai 2004. gadā izdevniecībā "Antera".

Ansis Gulbis, paziņojot par šādas jaunas konversācijas vārdnīcas izdošanu, apsola, ka tā būs "rokas grāmata visās zinātņu nozarēs"⁶¹, "pilnīgākā latviešu svešvārdu grāmata"⁶², aprakstot arī "visus ievērojamākos literatūras un mākslas virzienus"⁶³. LKV ir vairāk nekā 77 tūkstoši šķirķļu⁶⁴ par visdažādākajiem notikumiem, norisēm, personībām, vietām, faktiem, datiem, jēdzieniem, terminiem. Tuvojoties vārdnīcas pēdējo sējumu izdošanai, Arveds Švābe pravietiski paredzējis:

Pēc simts gadiem šī grāmatu grāmata ar savu nekur citur vairs neatrodamo faktu un materiālu krājumu būs daudz vērtīgāka, nekā tā likās laika biedriem. Varbūt LKV piedzīvos varmācīgu fizisku nāvi, bet viņas gars būs mūžīgs.⁶⁵

Literārzinātnieks un rakstnieks Jānis Kalniņš (1922–2000) atzinis šīs vārdnīcas devumu nozares attīstībā: "[.] tā satur vērtības, kas laika tecējumā nesadilst un nezaudē savu nozīmi."⁶⁶ Zināms, ka par literatūru galvenokārt rakstījis pats Arveds Švābe, un Jānis Kalniņš to novērtējis šādi: "[.] par literatūru varu sacīt, ka tie ir lielāko tiesu lietišķi, labi raksti, tādi, kādiem jābūt enciklopēdiska rakstura izdevumos, kur konkrētībai, lietišķībai jābūt stiprākai par autora emocijām vai laikmeta nosacītiem konjunktūras apsvērumiem."⁶⁷ Uz humanitārajām zinātnēm, konkrētāk – filoloģiju (valodniecību un literārzinātņi) – attiecināmi aptuveni tūkstoš šķirķļu, kas raksta autore pētniecisko interesi piesaistījuši terminoloģiskā aspektā. Tie ir gan tādi vispārzināmi termini kā "literatūra", "poētika", "lirika", "poēzija", "drāma", "prōza", "teksts", gan konkrētu daiļliteratūras žanru nosaukumu skaidrojumi, piemēram, "ballāda", "poēma", "romāns", "feļetons", gan dažādi filoloģijas termini, piemēram, "prozodija", "haploģija", "hiāts", "kalki". Turklāt visiem aizguvumiem ir norāde par to cilmi.

Skatoties uz LKV saturu latviešu terminoloģijas attīstības kontekstā, iespējams aprakstīt vairākas iezīmes, konkretizējot ar piemēriem vienā zinātņu nozarē,

61 Gulbis, Ansis (1927). *Latviešu Konversācijas Vārdnīca. Pēdējā Brīdī*, 15.10., 13. lpp.

62 Turpat

63 Turpat.

64 Rozenberga, Māra; Sprēde, Antra (2016). *Grāmata Latvijā: oriģinālā un Latvijai nozīmīgā 20. gadsimta "Konversācijas vārdnīca"*. *LSM.lv*, 27.08. Pieejams: www.lsm.lv/raksts/dzive--stils/vesture/gramata-latvija-originala-un-latvijai-nozimiga-20-gadsimta-konversacijas-vardnica.a198190/ [02.05.2024.].

65 [Anon.] (1948). Arveds Švābe. *Londonas Avīze*, 28.05., 3. lpp.

66 Kalniņš, Jānis (1988). *Nepelnīti malā atstātas mūsu literatūras lappuses*. Arveds Švābe (1888–1959–1988). *Karogs*, Nr. 5, 170. lpp.

67 Turpat.

bet vispārinot uz leksikogrāfisko pieredzi kopumā. Raksta turpinājumā uzmanība pievērsta pārmantošanas un pēctecības aspektam, terminoloģiskās funkcijas klātbūtnei šķirkļos, kā arī LKV radītajai ietekmei uz turpmāko nozares terminoloģijas attīstību.

Pārņemšanas un pēctecības aspekts. KV ir skatāma kā leksikogrāfijas tradīciju turpinātāja, gan tieši, gan pastarpināti pārņemot iepriekšējo vārdnicu pieredzi. Te galvenokārt iespējams veidot sasaisti ar pirmajām konversācijas vārdnicām, kā arī ar svešvārdu vārdnicām.

Jau iepriekš daļēji citēts šķirklis “balāde” no Jēkaba Dravnieka KV, kurā konstatētas jaunas iezīmes šķirkļu veidojumā. LKV šī pieeja tiek turpināta, tā ka šķirkļa saturs un struktūra stipri vien atgādina jau iepriekš lasīto:

ballāda – (vecprovans. *ballada*, it. *ballata*, vecfr. *ballade* no vidus lat. *ballāre*, dejojot) literatūrā. [...] 1. Vecprovansiešu dzejā par ballādu sauca nelielu dejas dziesmiņu, ko izpildīja koris, ejot rotaļās. [...] 2. Vēlāk, 14. g. s. sākumā, Z. Francijā ballāda izveidojās par īpašu lirikas veidu ar veltījumu un atdziedājumu [...]. 3. Skotijā un Anglijā par ballādu sauca tautas dziesmas ar vienkāršu tematu un kompozīciju.⁶⁸

Daudz vairāk šķirkļu pārņemti no RLB ZK KV. Reizēm tas noticis gandrīz bez pārveidojumiem, piemēram, šķirkli “katastāze” (oriģinālā – katastaze), bet biežāk – papildinot jau iepriekšējā konversācijas vārdnicā atrodamo informāciju, piemēram, šķirkli “himna”:

katastaze – dramatiskā darbā darbības spēja sarežģīšanās, kura pēc tam atrisinās katastrofā.⁶⁹

katastaze – drāmatiskā vai episkā darbā strauja darbības sarežģīšanās, kas sagatavo drīzu katastrofu.⁷⁰

himna – pie seniem grieķiem slavas dziesma dieviem un varoņiem, dziedāta svētkos un pie upurēšanas ar mūzikas pavadību un dzeju.⁷¹

himna – sengrieķiem svinīgs kulta dziedājums dievu vai varoņu slavināšanai, kas notika upuru un svētku laikā mūzikas un dejas pavadījumā. Jaunlaiku mūzikā par himnu sauc lielām atskaņotāju un klausītāju masām domātus dažāda satura un veida dziedājumus ar svinīgu raksturu.⁷²

68 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 1606.-1608. sl.

69 [RLB ZK] (1906-1921). *Konversācijas vārdnīca*, 1666. sl.

70 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 16158. sl.

71 [RLB ZK] (1906-1921). *Konversācijas vārdnīca*, 1235. sl.

72 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 11906. sl.

Terminoloģijā daudzi aizguvumi latviešu valodā ienākuši caur svešvārdu vārdnīcām. LKV īpašu balstu svešvārdu skaidrojumā veido Jēkaba Dravnieka "Svešu vārdu grāmata" (1886)⁷³, to apliecina vairāku šķirklju pārsteidzošā līdzība, piemēram, "deklamators", "ekscerpts", "episks", "frāze", arī "antoloģija":

antologija – labako dzejoļu, sententšu vaj citu sīkaku rakstu krājums.⁷⁴

antoloģija – no zināma viedokļa izmeklētu dzeju, prōzas gabalu vai sentenču krājums.⁷⁵

Līdzīga iezīme ir pamanāma arī pirmajās konversācijas vārdnīcās, kur šķirklis pārņemts no svešvārdu vārdnīcas, piemēram, "dramatiķis", "elēģija", "formālisms", "humoreska", bet šis fakts palīdz izcelt arī to, ka LKV atbilstošais šķirklis veidots pavisam jaunā zinātniskā pieejā, kāds iepriekšējos leksikogrāfiskajos materiālos nav bijis. Salīdzinājumam piedāvāts šķirklis "beletristika" trīs vārdnīcās: 1) Jēkaba Dravnieka svešvārdu vārdnīcā, 2) pirmajā KV un 3) LKV:

beletristika – tā literatūras daļa, kuŗu mēdz nosaukt par jauko literatūru un pie kuŗas pieder: lirika, romāni, novelles, stāsti, ceļojumu apraksti, lugas un laika pakavešanas žurnalistika.⁷⁶

beletristika – tā literatūras daļa, ko nosauc par daiļo literatūru un pie kuŗas pieder lirika, romāns, novele, apraksti, drama un laika kavēkļa žurnalistika.⁷⁷

belletristika – daiļliteratūra, literārisks sacerējums mākslas prōzā, pantos vai drāmatiskā dialogā; pretstats zinātniskam rakstam.⁷⁸

Pavisam citāda veidojas situācija tādu terminu sakarā, kas latviešu valodā ir zināmi un lietoti kopš pirmajām vārdnīcām un pirmajiem rakstiem literatūrteorijā un literatūrvēsturē. Tad uzskatāmi redzams, ka LKV ir apkopots vairāku avotu materiāls, veidojot plašu, pārskatāmu terminoloģisko šķirkli. Piemēram izvēlēts šķirklis "atskaņas" (oriģinālā – atskaņa):

73 Dravnieks, Jēkabs (1886). *Svešu vārdu grāmata*. Jelgava: [b. i.].

74 Turpat, 23. lpp.

75 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 609. sl.

76 Dravnieks, Jēkabs (1886). *Svešu vārdu grāmata*, 34. lpp.

77 [Dravnieks, Jēkabs] (1891-1893). *Konversācijas vārdnīca*, 215. sl.

78 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 2059. sl.

atskaņa – skaņu vai to kopu atkārtojums dzejas ritmisku grupu (panta, puspanta, perioda, rindas) beigās, kam svarīga organizējoša loma dzejoļa strofiskā kompozīcijā. Rindu beigu atskaņas ir parastākas, bet dažkārt atskaņas lieto arī sākumā, vidū vai citā panta sadalījuma vietā, skatoties pēc tā, kādu instrumentācijas nolūku dzejnieks ar tām grib sasniegt. Atskaņu nolūki var būt ļoti dažādi kā dzejas izskaņas, tā satura veidojuma ziņā. Visbiežāk lietojamās atskaņu nošķiras: 1) vienbalsiena jeb vīrišķās [...]; 2) divbalsienu jeb sievišķās; 3) trīsbalsienu jeb daktiliskās. [...] dažkārt lieto atskaņas arī ritmizētā daiļprozā, kas līdz ar to pēc sava estētiskā veida stipri tuvojas brīva rituma dzejai.⁷⁹

Ši šķirkļa lasījumā jāņem vērā hronoloģiskais fons. Vārds “atskaņas” (oriģinālā – attfkaņņas) latviešu valodā termina funkcijā lietots jau Georga Mancelļa (*Georg Manzel*, 1593–1654) vārdnīcā⁸⁰, kas ir pats senākais leksikogrāfiskais avots latviešu valodā. 19. gadsimta vidū Kārlis Hūgenbergers (*Karl Hugenberger*, 1784–1860) laikrakstā “Latviešu Avīzes” skaidro “peršu un rīmju skolu”, viņš lieto terminu “saskaņas”, arī “vīrišķu” un “sievišķu saskaņas”⁸¹, bet, kad par literatūrteorijas jautājumiem sāk rakstīt latviešu autori, piemēram, Atis Kronvalds, Matīss Kaudzīte, Mikus Krogzemis, nostiprinās termins “atskaņas”.⁸² Turklāt tas noticis arī iepriekš minētajās pirmajās literatūrteorijas grāmatās, piemēram, Ernesta Dinsberga, Augusta Brača, arī Kārļa Dziļlejas (1891–1963) skaidrojumā.⁸³ Plašāk par atskaņu nosaukumiem lasāms šā raksta autore pētījumā “Atskaņu nosaukumi latviešu literatūrzinātnē – sazarotība, sinonīmiskums un variatīvums terminoloģiskajā aspektā”⁸⁴, kur sniegts ieskats arī termina attīstībā. Šādā situācijā, protams, ir jaušams šķirkļa dziļums, kas atkarīgs no tā, cik pamatīgi LKV veidotāji spējuši aptvert iepriekš publicēto materiālu klāstu.

Šķirkļi **ar iezīmētu termina nozīmi**. Īpaša loma terminoloģijas attīstībā ir tiem LKV šķirkļiem, kuru nav iepriekšējās konversācijas vārdnīcās, piemēram, šķirkļi “lirika” (kaut gan šķirkļi “liriska dzeja” ir atrodams RLB ZK KV⁸⁵), proti:

79 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 1103.–1104. sl.

80 Mancelius, Georg (1638). *Letts das ist Wortbuch Sampt anghengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache*. Rīga: Georg Schröder, S. 83.

81 Hūgenbergers, Kārlis (1856). Vēl kāds vārds par peršu un rīmju skolu. *Latviešu Avīzes*, 19.07., 114.–115. lpp.; 26.07., 119.–120. lpp.

82 Piemēram: Kronvalds, Atis (1869). Stāstu dzejoli jeb epīgie dzejoli; Kaudzīte, Matīss (1874). Dzejas nodaļa mūsu laikrakstos 1873. gadā; Krogzemis, Mikus (1874). Mūsu laikrakstu dzejas nodaļa un viņas kritika.

83 Dinsbergs, Ernests (1890). *Metrika ar tām vajadzīgām dzejas mākslas ziņām*; Bračs, Augusts (1906). *Rakstniecības teorija*; Dziļleja, Kārlis (1920). *Poētika (Rakstniecības teorija): skolām un pašmācībai*. Rīga: Valters un Rapa.

84 Helviga, Anita (2017). Atskaņu nosaukumi latviešu literatūrzinātnē – sazarotība, sinonīmiskums un variatīvums terminoloģiskajā aspektā. No: Lāms, Edgars (atb. red.). *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā*. Nr. 22. Liepāja: LiePA, 307.–335. lpp.

85 [RLB ZK] (1906–1921). *Konversācijas vārdnīca*, 2491. sl.

lirika – literātūras veids, kurā vistiešāk izpaužas dzejnieka subjektīvā izjūta vai jūsma.⁸⁶

Šķirkļa raksts ir veidots gan no vēsturiskās izveides, gan no teorijas, gan no latviešu literatūrvēstures skatpunkta, tā apjoms ir ļoti liels – vairāk nekā deviņas slejas (23730.–23739. sleja) ar norādēm uz citiem šķirkļiem, piemēram, "literatūra", ar sasaisti jēdzieniskajās sistēmās, piemēram, literatūras paveidi, dzejas formas, ritmiskais veidojums un skanējums, ar nelielu ieskatu pasaules lirikas vēsturē un plašu aprakstu latviešu lirikas raksturošanai, minot tādus dzejniekus kā Juris Alunāns, Ansis Līventāls, Auseklis, Andrejs Pumpurs, Eduards Veidenbaums, Rainis, Vilis Plūdons, Fricis Bārda un daudzus citus. Veidojas šķirklis ar terminoloģiskās un enciklopēdiskās informācijas apvienojumu.

Jau iepriekš minēts piemērs par satura attīstību šķirkli "beletristika", kur LKV stingri iezīmēts vārda lietojums nozares terminoloģijas funkcijā. Ir vairāki tādi gadījumi, kad šķirkļa vārds, kuram pirms tam nav bijis attiecinājuma uz literatūrzinātņi, ieguvus jaunu – termina – nozīmi, piemēram, šķirkli "miniatūra" uzsvērts, ka tas ir no glezniecības aizgūts termins, kas tieši šādā kontekstā ir skaidrots RLB ZK KV⁸⁷, bet LKV skaidrojums literatūrā ir pievienots kā otrā nozīme aiz skaidrojuma glezniecībā:

miniatūra – literatūrā no glezniecības patapināts apzīmējums neliela apmēra sacerējumiem, kam tomēr nav pieskaitāma lirika un dzejoļi prōzā.⁸⁸

Vēl uzskatāmāk kāda termina lietojuma jomas paplašināšanos atklāj šķirklis "alegorisks" (arī "alegorisks tulkojums/skaidrojums"). RLB ZK KV šī jēdziena skaidrojums saistīts vien ar Bībeles teksta lasījumu un interpretāciju (sk. "alegoriska iztulkošana"), bet LKV tas attiecināts uz jebkura sacerējuma izskaidrošanu (sk. "allēgorisks tulkojums"):

alegoriska iztulkošana – tāda bībeles rakstu iztulkošana, kura aiz vārdu tiešās nozīmes meklē citu dziļāku, garīgu saturu.⁸⁹

allēgorisks tulkojums – literāriska sacerējuma izskaidrošana ne pēc viņa tiešās nozīmes, bet meklējot kādu dziļāku apslēptu saturu.⁹⁰

86 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 23730. sl.

87 [RLB ZK] (1906-1921). *Konversācijas vārdnīca*, 2787. sl.

88 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 27305. sl.

89 [RLB ZK] (1906-1921). *Konversācijas vārdnīca*, 71. sl.

90 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 293. sl.

Dažreiz LKV šķirkļu veidotāji īpaši uzsvēruši to, kā mainījies konkrētā termina funkcionāli semantiskais raksturs, piemēram, šķirkli “annāles”, kur sākotnējā nozīme ‘gada grāmata’, ‘hronika’ papildināta ar jaunākajā laikā piešķirto nozīmi ‘rakstu krājums’ respektīvi ‘ikgadējs izdevums’:

annāles – grāmatas ar notikumu aprakstiem gadskārtējā laika secībā. [...] Tagad par annālēm sauc zinātnisku vai mākslas iestāžu rakstu krājumus.⁹¹

Arī tad, ja LKV glabā šķirkli, kas saturā tikai variatīvi atspoguļo termina lietojuma specifiku, tas tomēr ir reģistrējams kā sākotnējais tā funkcionālais risinājums, piemēram, “abreviatūra” (oriģinālā – abreviācijas):

abreviācijas – atsevišķu vārdu vai veselu formulu saīsinājumi, lai ietaupītu vietu un laiku. Piem., etc. = *et cetera*, un tā tālāk. Abreviācijas ir ļoti daudz vecos rokrakstos.⁹²

Vairākos jēdzienu skaidrojumos LKV ir norāde par vārda vispārīgo nozīmi un specifisko nozīmi terminoloģijā, piemēram, “idille”: “Vispārīgā nozīmē – klusa, laimīga dzīve vienkāršos apstākļos. Literātūrā – liriskas, episkas vai drāmatiskas nokrāsas dzejotums, kurā attēlota klusa, laimīga dzīve [...]”⁹³

LKV vairāki šķirkļi liecina par tādiem terminiem, kuru lietojums un nozīme vēsturiskā attīstības gaitā ir mainījusies vai izzudusi, piemēram, “anadiploze” ‘ķēde’, “anominācija” ‘reduplikācija’, “anatanaklāze” ‘tautoloģija’, “analekte” ‘izlase’, vai arī šķirkļavārda “akts” trešā nozīme, kas mūsdienu terminoloģijā aizstāta ar vārdu “cēliens”:

akts – drāmā, drāmatiska darba nobeigts cēliens, atdalīts no nākošā ar pārtraukumu. Antīkā tragēdijā, turēdamās pie vietas un laika vienības, sastāvēja no viena nepārtraukta akta. Turpretim tagad lugu parasti iedala 3–5 aktos; ja luga sadalīta vairāk daļās, tad tās sauc par ainām, scēnām vai epizodēm. Teorētiski aktu skaitu pamato ar drāmatiskās cīņas atsevišķiem cēlieniem: sarežģījums, attīstība, katastrofa, kritiens, atrisinājums.⁹⁴

Šīs apakšnodaļas nobeigumā jānorāda, ka LKV ir bagātīgs uzziņu avots par daudziem vārdiem, it īpaši aizguvumiem, par kuru eksistenci latviešu valodā nav

91 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 569. sl.

92 Turpat, 16. sl.

93 Turpat, 12337.–12338. sl.

94 Turpat, 217. sl.

daudz (vai nav nemaz) citu leksikogrāfisku apstiprinājumu, piemēram, vairāki šķirkļi ar burtu "ā":

allegācija – aizradījums uz rakstnieku vai viņa darbu.⁹⁵

anabola – dzeju virkne ar dažādiem iestarpinājumiem; epi, tautas dziesmu virknes, ziņģes, kuplejas.⁹⁶

anacikls – dzejas pants, kas, lasot no sākuma un beigām, tāpat saprotams, kā otrādi lasot.⁹⁷

anagnostiķis – drāmas rakstnieks, kas savus darbus raksta tikai lasīšanai.⁹⁸

anablāze – pantmēru dažādība dzejā vai noteikta pantmēra trūkums.⁹⁹

antikritika – atbilde uz kritiku, pretkritika.¹⁰⁰

autokritika – paškritika, mākslinieka, sevišķi rakstnieka spriedums par sevi pašu vai savu darbu.¹⁰¹

autotips – autora dzīves laikā iznācis darbs; pirmiespiedums.¹⁰²

Tie parāda terminu meklējumu ceļu, līdzīgi, kā tas vērojams arī latviešu valodai vēl neadaptēto svešvārdu lietojumā, piemēram, *chanson* (šansons), *chansonnete* (šansonete), *commedia dell'arte* (delartiskā komēdija), *copla* (kopla), *couplet* (kuplets), *canticus* (kantāte, slavas dziesma), *canzone* (kancone) un daudzos citos gadījumos, kas ar atsauci uz LKV ietverti arī vietnē Tēzauris.lv.

95 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 293. sl.

96 Turpat, 458. sl.

97 Turpat, 458. sl.

98 Turpat, 161. sl.

99 Turpat, 463. sl.

100 Turpat, 598. sl.

101 Turpat, 1323. sl.

102 Turpat, 1346. sl.

LKV radītā ietekme

Kā noprotams pēc ideoloģiskās nostādnes, padomju laikā LKV netika atzīta par vērā ņemamu leksikogrāfisko avotu, tā netika iekļauta pētāmo avotu klāstā un atsaucēs un to zinātniskajos pētījumos netika veiktas. Tādēļ LKV ietekmes meklējumi orientējami vai nu uz pirmsokupācijas laiku, proti, 20. gadsimta 30. gadiem, kas pārklājas ar LKV izdevumu turpināšanos, vai arī uz laiku pēc neatkarības atjaunošanas Latvijā, proti, 20. gadsimta pēdējā desmitgadē un 21. gadsimta sākumā. Nenoliedzami, uz LKV atsaucās latviešu autori, kas okupācijas laikā atradās ārpus Latvijas.

Ļoti tiešu ietekmi un pārņemšanu no LKV var pamanīt Eduarda Ozoliņa (1881–1960) sakārtotajā “Svešvārdu vārdnīcā” (1934)¹⁰³, it īpaši šķirkļos ar alfabēta sākuma burtiem, piemēram, “aliterācija”, “amfibrah”, jo LKV vārdnīca ar alfabēta otrās puses burtu šķirkļiem vēl nebija iznākusi. Salīdzinājumam šķirkļi “arhetips” (oriģinālā – archetips) un “citāts”, kur vienādība ir īpaši uzkrītoša:

archetips – oriģināls, pirmforma, vecākais rokraksts, pirmmets.¹⁰⁴

archetips – pirmforma, oriģināls, vecākais rokraksts.¹⁰⁵

citāts – vārdu pa vārdam atkārtots izvilkums no cita autora darba vai runas.¹⁰⁶

citāts – vārdu pa vārdam atkārtots izvilkums no kāda raksta vai runas.¹⁰⁷

Ir fakti, kas liecina, ka LKV materiālu savas “Dzejas vārdnīcas” (2002)¹⁰⁸ veidošanā izmantojusi literatūrzinātniece Janīna Kursīte. Tas pamanāms tādā specifiskā terminā kā “alliterācijas pants”¹⁰⁹ un “aliteratīvā dzeja”¹¹⁰, arī šķirkli “arse”, kas uzskatāms par novecojušu vārdu, jo lietojums mūsdienu valodā (arī nozares terminoloģijā) praktiski nav atrodams, bet līdzība tā skaidrojumā nav apšaubāma:

103 Ozoliņš, Eduards (sast.) (1934). *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: A. Gulbis.

104 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 825. sl.

105 Ozoliņš, Eduards (sast.) (1934). *Svešvārdu vārdnīca*, 21. lpp.

106 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 3848. sl.

107 Ozoliņš, Eduards (sast.) (1934). *Svešvārdu vārdnīca*, 38. lpp.

108 Kursīte, Janīna (2002). *Dzejas vārdnīca*. Rīga: Zinātne.

109 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 296. sl.

110 Kursīte, Janīna (2002). *Dzejas vārdnīca*, 22. lpp.

arse – pacēlums; antīkā pantmērā pēdas vieglā, neuzsvērtā daļa; pretstats: teze. Jaunlaiku metrikā otrādi: par arsi sauc akcentēto, tezi – neakcentēto pēdas daļu.¹¹¹

arse – antīkajā dzejā pēdas vieglā, neuzsvērtā daļa, pēc nozīmes pretēja tēzei. Jaunlaiku sillabotoniskajā dzejā arse un tēze ieguva pretēju raksturu, ar pirmo (arse) tika apzīmēta metriski uzsvērtā, ar otro (tēze) – metriski neuzsvērtā zilbe.¹¹²

Tieši vārda senākās nozīmes iekļāvums mūsdienu vārdnīcā norāda uz to, ka avots ir bijis kāds konkrēts izdevums pirms vairākiem gadu desmitiem, kā tas ir šajā gadījumā ar LKV materiāla izmantojumu. No LKV ir ņemts šķirklis "breviārs":

breviārs – vispirms – īss izvilkums, konspekts; vēlāk – katoļu garīdznieku lūgšanu grāmata, kas satur izvilkumus no svētiem rakstiem un baznīcas tēvu darbiem, izmeklētas himnas u. t. t.¹¹³

Janīna Kursīte to pārņēmusi, neatsakoties no pirmās – atmīrušās – nozīmes, un papildinājusi ar vēl vienu nozīmes skaidrojumu 'stundu liturģija':

breviārs – 1) īss izvilkums no kāda veseluma, 2) katoļu garīdznieku lūgšanu grāmata ar izvilkumiem no Svētajiem rakstiem, ar izmeklētām himnām u. c., 3) lūgšanu cikls katoļu baznīcā, ko sauc arī par stundu lūgšanām [...].¹¹⁴

Jāpiebilst, ka šis ir tikai raksta autores pētījuma laikā iegūtās liecības, jo Janīna Kursīte uz LKV neatsaucas un nenorāda to arī izmantotās literatūras sarakstā.

Iespējams, ka tieši ar LKV ir aizsākusies tradīcija ietvert tādu vārdu leksiskās un jēdzieniskās nozīmes, kas ir cēlušies no īpašvārda. Tie ir deonimizācijas un ar to saistīto procesu rezultātā radītie termini. Zīmīgi, ka "Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā" un Tēzauris.lv vairāku deonimizējušos vārdu leksiskās nozīmes skaidrojumā galvenie semantiskie komponenti ir saglabājušies kopš LKV šķirklīem, piemēram, "antiņš", "arlekīns":

111 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 921. sl.

112 Kursīte, Janīna (2002). *Dzejas vārdnīca*, 41.-42. lpp.

113 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927-1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 2882. sl.

114 Kursīte, Janīna (2002). *Dzejas vārdnīca*, 69.-70. lpp.

antiņš – netiešā nozīmē vientiesītis.¹¹⁵

arlekīns – kōmiska persona itāliešu tautas komēdijā, viltīgs, asprātīgs kārumnieks; parasti raibā kostīmā, darinātā no dažādas krāsas drēbju gabaliņiem; melnā maskā, koka zobenu apjozies. Tagad: ners, joku taisītājs raibās drēbēs.¹¹⁶

antiņš – naivs, lētticīgs cilvēks; vientiesis.¹¹⁷

arlekīns – itāļu delartiskās komēdijas personāžs – viltnieks, asprātis, kas tērpies no dažādas krāsas auduma gabaliem šūtā apģērbā.¹¹⁸

Plašāk par šo šā raksta autore publikācijā “Deonimizācijas loma literatūrzinātnes terminu darināšanā”¹¹⁹, secinot, ka “deonimizācijas loma literatūrzinātnes terminradē ir ļoti būtiska”, lai gan “tā veido savdabīgu leksikas starpslāni starp terminoloģisko leksiku, profesionālo leksiku, vispārlietojamo leksiku un sarunvalodas leksiku”¹²⁰. Tādējādi terminoloģijā ienāk daudz faktoloģiska materiāla par personībām, vietām, notikumiem, daiļdarbiem, kultūrfaktiem, kas atspoguļojas tipu, formu, tradīciju, virzienu, strāvojumu nosaukumos, piemēram, LKV plašā (31 rindu garā) šķirkli tiek skaidrots, kas ir bovarisms, kur tas radies, kā tas izpaužas dzīvē un literāros tēlos:

bovarisms – uz Bovarī kundzes [no Gistava Flobēra (*Gustave Flaubert*) romāna “Bovarī kundze” (1857)] psiholoģijas pamata dibināts psiholoģisks novirziens, kas aplūko pataloģisku apziņas stāvokli: audzināšanas, dzīves apstākļu un zināmas nošķiras literatūras ietekmēs, kā arī īpatnēju iedzimtu dziņu mudināts, cilvēks iedomājas un apzinās sevi citādu, nekā viņš ir patiesībā. Bovarī kundze bij vienkārša lauku ārsta sieva, bet iztēloja sevi par lielās pasaules dāmu [..]. Savā iztēlē viņa romantizē un idealizē visu apkārtni, ienīst un atmet visu reālo, bet par īsto, vienīgi reālo atzīst tikai pašas fantazijas radīto, irreālo. Dzīvē un literatūrā bovarisms visbiežāk parādās kōmiskā veidā [..].¹²¹

115 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 604. sl.

116 Turpat, 883. sl.

117 [LU Latviešu valodas institūts] (2003–2025). *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*, 03.07. Pieejams: <https://mlvv.tezaurs.lv/antiņš> [08.08.2025.].

118 Spektors, Andrejs (sast.) (2025). *Tēzaurs.lv.*, 21.06. Pieejams: <https://tezaurs.lv/arlekīns:1> [08.08.2025.].

119 Helviga, Anita (2014). Deonimizācijas loma literatūrzinātnes terminu darināšanā. No: Lauze, Linda (atb. red.). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Nr. 18 (2). Liepāja: LiePA, 77.–92. lpp.

120 Turpat, 89. lpp.

121 Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 2741. sl.

Šādu izzinoša rakstura šķirķļu beigās vārdnīcas veidotāji ir norādījuši avotu, kas tulkots un pielāgots konkrētajam leksikogrāfiskajam izdevumam, tādējādi pastiprinot uzticamību un nodrošinot tā turpmāku lietojumu.

Nobeigums

Šis raksts sniedz tikai nelielu ieskatu 20. gadsimta lielākajā leksikogrāfiskajā izdevumā. Metodoloģiski izvēlētais hronoloģiskais skatījums ir ļāvis sakārtot iegūto materiālu secīgumā, attīstībā, pēctecībā, salīdzināšanai izmantojot ekscerpēto materiālu ne tikai no pētāmā avota, bet arī no vārdnīcām pirms un pēc tā. Izvēloties konkrēti filoloģijas terminus un ar tiem saistītos saskarozares terminus, bija iespējams izdarīt secinājumus, ko var attiecināt uz visu humanitāro zinātņu terminu kopumu. Iegūtos secinājumus iespējams salīdzināt ar raksta autores daudzu gadu garumā veiktajiem pētījumiem literatūrzinātnes terminoloģijā, kā arī ar plašāku kopainu latviešu terminoloģijas vēsturē:

1) LKV materiāls daudzos šķirķļos veidots, pamatojoties uz iepriekšējo konversācijas vārdnīcu atbilstošo šķirķli;

2) tajā pašā laikā LKV šķirķļi veidoti pavisam jaunā zinātniskā pieejā;

3) daudzās leksiskās un semantiskās pārmaiņas rāda tādi šķirķļi, kuru nav iepriekšējās konversācijas vārdnīcās vai kuriem pirms tam nav bijis attiecinājuma uz terminoloģiju;

4) LKV terminoloģiskais materiāls izmantots citās vārdnīcās 20. gadsimta otrajā pusē un 21. gadsimta sākumā.

Cerams, ka LKV simtgade rosinās Latvijas zinātnieku vidē mobilizēt plašāku pētījumu loku, izvērtējot šo unikālo materiālu gan laikmeta, gan nozaru, gan leksikogrāfiskās tradīcijas kontekstā.

Avoti un literatūra

Avoti

- [Anon.] (1920). Terminoloģijas komisijas prezidijs. Izglītības Ministrijas darbinieku saraksts. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 4, 383.–384. lpp.
- [Anon.] (1920). Terminoloģijas komisijas prezidijs. Izglītības ministrijas Terminoloģijas komisijas vārdu saraksti. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 8, 151.–157. lpp.
- [Anon.] (1921). *Mežkopības termini. Dabas zinātņu sekcijas vārdu saraksts, pieņemts Terminoloģijas komisijas, Valodnieciskās komisijas 20. jūlija 1920. gada sēdē*. Rīga: [b. i.].
- [Anon.] (1922). *Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca. Izglītības ministrijas terminoloģijas komisijas sakopojumā*. Rīga: A. Gulbis.
- [Anon.] (1934). *Terminoloģijas komisijas pieņemtie matemātikas, fizikas un kosmografijas termini*. Rīga: [b. i.].
- [Anon.] (1948). Arveds Švābe. *Londonas Avīze*, 28.05., 3. lpp.
- Auziņš, Ansis (sast.) (1942). *Latviešu, vācu un krievu grāmatrūpniecības vārdnīca: ar vāciski-krievisku un krieviski-vācisku alfabētisku terminu sarakstu un 12 reprodukciju pielikumiem*. Rīga: Latvju Grāmata.
- Auziņš, Ansis; Kleinbergs, Fricis; Plostenieks, Frīdrihs (sast.) (1940). *Vāciski-latviski grāmatrūpniecības termini*. Rīga: Latvijas grāmatrūpniecības arodu savienība.
- Bračs, Augusts (1906). *Rakstniecības teorija*. Rīga: Sīmaņa apgādībā.
- Dinsbergs, Ernsts (1890). *Metrika ar tām vajadzīgām dzeijas mākslas ziņām*. Liepāja: K. Ukstiņa apgādiens.
- Dravnieks, Elvīra (1935). *Vācu-latviešu tirdznieciskā terminoloģija*. Rīga: Grafika.
- Dravnieks, Jēkabs (1886). *Svešu vārdu grāmata*. Jelgava: [b. i.].
- [Dravnieks, Jēkabs] (1891–1893). *Konversācijas vārdnīca. Ar daudz mācītu latviešu palīdzību J. Dravnieka izdota*. Jelgava: J. Draviņ-Dravnieka apgādībā.
- Dunsdorfs, Edgars (red.) (1944). *Tautsaimniecības vārdnīca*. Rīga: Saimniecības literatūras apgāds.
- Dziļleja, Kārlis (1920). *Poētika (Rakstniecības teorija): skolām un pašmācībai*. Rīga: Valters un Rapa.
- Grabis, Rūdolfs (2006). *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Graudiņš, Kārlis (1899). Vēl kāds vārds mūsu konversācijas vārdnīcas lietā. *Austrums*, Nr. 1, 72.–73. lpp.
- Gulbis, Ansis (1927). Latviešu Konversācijas Vārdnīca. *Pēdējā Brīdī*, 15.10., 13. lpp.
- Hūgenbergers, Kārlis (1856). Vēl kāds vārds par peršu un rīmju skolu. *Latviešu Avīzes*, 19.07., 114.–115. lpp.; 26.07., 119.–120. lpp.
- Kalniņš, Jānis (1988). Nepelnīti malā atstātas mūsu literatūras lappuses. Arveds Švābe (1888–1959–1988). *Karogs*, Nr. 5, 161.–170. lpp.
- Kalniņš, Juris (1892). *Latviešu rakstniecības teorija*. Jelgava: J. Draviņ-Dravnieka apgādībā.
- Kaudzīte, Matīss (1874). Dzejas nodaļa mūsu laikrakstos 1873. gadā. *Baltijas Vēstnesis*, 24.04.–15.05.
- Krogzems, Mikus (1874). Mūsu laikrakstu dzejas nodaļa un viņas kritika. *Baltijas Vēstnesis*, 05.06.–12.06.
- Kronvalds, Atis (1868). Cilveka iekšīgs un ārīgs veids. *Dravns un Biedris*, 03.10., 94.–96. lpp.
- Kronvalds, Atis (1869). Dzeija jeb poēzija. *Dravns un Biedris*, 02.01., 146.–147. lpp.
- Kronvalds, Atis (1869). Stāstu dzejoli jeb epīgie dzejoli. *Dravns un Biedris*, 13.03., 186. lpp.
- Lauva, Jānis (sast.) (1942). *Juridiskās terminoloģijas vārdnīca*. Rīga: Latvju grāmata.
- Loja, Jānis (1923). *Matemātikas termini*. Moskva, Petrograd: [b. i.].
- Loja, Jānis (red.) (1937). *Zinātņu terminu krājums. ZPRS Latvju centrālās terminu komisijas izdevums*. Maskava: Prometejs.
- [LU Latviešu valodas institūts] (2025). *Mūsdienā latviešu valodas vārdnīca*, 03.07. Pieejams: <https://mlv.tezaurs.lv> [08.08.2025.].
- Mancelius, Georg (1638). *Letts das ist Wortbuch Sampt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache*. Rīga: Gerhard Schröder.

32. Ozoliņš, Eduards (sast.) (1934). *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: A. Gulbis.
33. [RLB ZK] (1906–1921). *Konversācijas vārdnīca*. 4 sēj. Rīga: Rīgas Latv. Biedr. Zinību komisija.
34. Spektors, Andrejs (sast.) (2025). *Tēzauris.lv*, 21.06. Pieejams: <https://tezauris.lv> [08.08.2025.].
35. Švābe, Arveds; Būmanis, Aleksandrs; Dišlers, Kārlis (red.) (1927–1940). *Latviešu konversācijas vārdnīca*. 21 sēj. Rīga: A. Gulbis.

Literatūra

1. Baltiņš, Māris (2003). J. Endzelīna un H. Buduļa 1922. gada polemika par zinātniskās terminoloģijas vārdnīcu. No: Bušs, Ojārs (atb. red.). *Valoda vēstures dzirnakmeņos*. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 130. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 13.–16. lpp.
2. Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka “Konversācijas vārdnīcā” (1891–1898) lietotie termini: vecmodīgi vai mūsdiēnīgi? No: Lauze, Linda (atb. red.). *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 5. Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 65.–74. lpp.
3. Baltiņš, Māris (2010). Jēkaba Dravnieka rediģētās konversācijas vārdnīcas un to vieta terminoloģijas vēsturē. No: Lauze, Linda (atb. red.). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Nr. 14 (2). Liepāja: LiePA, 7.–17. lpp.
4. Baltiņš, Māris (2010). Terminoloģijas attīstība latviešu valodā līdz 1918. gadam nācijas izveides kontekstā. No: *Baltistu kongress*. XI starptautiskā baltistu kongresa “Baltu valodu pagātne, tagadne un nākotne” referātu tēzes 2010. gada 27.–30. septembrī. Rīga: Latvijas Universitāte un LU Latviešu valodas institūts, 24.–25. lpp.
5. Baltiņš, Māris (2011). Laikabiedru vērtējumi par “Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcu” (1922): konstruktīva kritika un mūžīgie jautājumi. No: Lauze, Linda (atb. red.). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Nr. 15 (2). Liepāja: LiePA, 17.–26. lpp.
6. Baltiņš, Māris (2012). “Latviešu konversācijas vārdnīca” (1927–1940) kā neapgūts terminoloģijas vēstures avots. No: *Literārā valoda (standartvaloda) vēsturiskā, normatīvā un sociolingvistiskā skatījumā*. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 139. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 10.–13. lpp.
7. Baltiņš, Māris (2012). Dažas retāk aplūkotas 20. un 30. gadu terminoloģijas vārdnīcas. No: Lauze, Linda (atb. red.). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Nr. 16 (2). Liepāja: LiePA, 19.–31. lpp.
8. Bankavs, Andrejs (1999). Jēkabs Dravnieks – leksikogrāfs. *Linguistica Lettica*, Nr. 5, 30.–35. lpp.
9. Bērziņš, Ludis (1940). *Ievads latviešu tautas dzejā. Metrika un stilistika*. Rīga: Latvijas Universitāte.
10. Blinkena, Aina (1996). 1922. gada “Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca” mūsdienu skatījumā. No: Skujiņa, Valentīna (atb. red.). *Nacionālā terminoloģija: vēsture, tagadne un perspektīvas*. Latvijas Zinātņu akadēmijas un LZA Terminoloģijas komisijas 50-gadei veltītās konferences referātu tēzes. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 37.–38. lpp.
11. Druvieta, Ina (1989). Valodnieks leksikogrāfs Jēkabs Dravnieks. No: Rubīna, Aina (sast.). *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. Nr. 25. Rīga: Avots, 22.–26. lpp.
12. Helviga, Anita (2011). Ernesta Dinsberga darba “Metrika” loma latviešu literatūrzinātnes terminoloģijas attīstībā. No: Lauze, Linda (atb. red.). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Nr. 15 (2). Liepāja: LiePA, 168.–178. lpp.
13. Helviga, Anita (2013). Dažas lappuses latviešu literatūrzinātnes terminoloģijas attīstībā 19. gadsimta otrajā pusē. No: Polkovņikova, Svetlana (atb. red.). *Valoda dažādu kultūru kontekstā*. Nr. 23. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saulē”, 384.–392. lpp.
14. Helviga, Anita (2014). Deonimizācijas loma literatūrzinātnes terminu darināšanā. No: Lauze, Linda (atb. red.). *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Nr. 18 (2). Liepāja: LiePA, 77.–92. lpp.
15. Helviga, Anita (2014). Vispārīgs pārskats par literatūrzinātnes terminiem skolas mācību līdzekļos. No: Lāms, Edgars (atb. red.). *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē*. Nr. 19. Liepāja: LiePA, 24.–44. lpp.
16. Helviga, Anita (2015). *Latviešu literatūrzinātnes terminoloģija: vēsturiskais, lingvistiskais un terminogrāfiskais raksturojums*. Promocijas darbs. Liepāja: Liepājas Universitāte.

17. Helviga, Anita (2017). Atskaņu nosaukumi latviešu literatūrzinātnē – sazarotība, sinonimiskums un variatīvs terminoloģiskajā aspektā. No: Lāms, Edgars (atb. red.). *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā*. Nr. 22. Liepāja: LiePA, 307.–335. lpp.
18. Helviga, Anita (2018). Literatūrzinātnes termina ziņģe evolūcija kopš Gotharda Frīdriha Stendera laikiem. No: Grudule, Māra (atb. red.). *Gothards Frīdrihs Stenders (1714-1796) un apgaismība Baltijā Eiropas kontekstā*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 437.–452. lpp.
19. Helviga, Anita (2020). Mācību grāmata kā nozīmīgs terminoloģijas resurss: Luda Bērziņa “Ievads latviešu tautas dzejā” (1940). *Letonica*, Nr. 42, 102.–117. lpp.
20. Kursīte, Janīna (2002). *Dzejas vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
21. Labrence, Līvija (1984). *Jelgavas grāmata*. Rīga: Zinātne.
22. Pūtele, Iveta (2009). Dažas terminu darināšanas īpatnības 1922. gada “Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā”. No: Laumane, Benita (atb. red.). *Vārds un tā pētišanas aspekti*. Nr. 13 (2). Liepāja: LiePA, 240.–246. lpp.
23. Pūtele, Iveta (2012). Tradicionālais un novatoriskais latviešu termindarināšanā. No: Skujīņa, Valentīna (sast.). *E. Drezena (1892-1937) piemiņai veltītā 3. starptautiskā terminoloģijas konference “Aktuālas tendences terminoloģijas teorijā un praksē”*. Referātu tēzes. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija; LU Latviešu valodas institūts, 31.–33. lpp.
24. Rozenberga, Māra; Sprēde, Antra (2016). Grāmata Latvijā: oriģinālā un Latvijai nozīmīgā 20. gadsimta “Konversācijas vārdnīca”. *LSM.lv*, 27.08. Pieejams: www.lsm.lv/raksts/dzive--stils/vesture/gramata-latvija-originala-un-latvijai-nozimiga-20.gadsimta-konversacijas-vardnica.a198190/ [02.05.2024.].
25. Zanders, Viesturs (1999). Jēkabs Dravnieks – ideālists latviešu grāmatniecībā. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 4/5/6, 102.–105. lpp.
26. Zanders, Viesturs (2006). *Rīgas Latviešu biedrība (1868-1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

ANITA HELVIGA

The Role of the “Latvian Conversational Dictionary” (*Latviešu konversācijas vārdnīca*, 1927–1940) in the Continuity of Terminology in the Humanities

Summary

The article is devoted to the largest lexicographical publication of the 20th century, the “Latvian Conversational Dictionary” (*Latviešu konversācijas vārdnīca*, 1927–1940), which as encyclopaedic edition encompasses approximately 77 thousand entries in 21 volumes. 2027 will mark the centenary of the publication of the first volume of the encyclopaedia; therefore, it is expected that the Latvian research community will intensify research on various aspects of this unique resource, as it has so far been little studied, especially in terms of its terminological significance.

This article aims to provide an overview on building of the Latvian Encyclopedia in order to show the important role of this publication in ensuring the continuity of terminology in the humanities. The article is structured in three sections. Chapter 1 provides the contextual background to the creation of the dictionary, which suggests that the sections are based on previous terminographic experience in the field. Chapter 2 highlights the most important features, which demonstrate the importance of the publication for the development of terminology. Chapter 3 outlines several lines of influence and continuity, showing the inheritance of the material and its subsequent use.

The main approach in the methodology is a chronological one in order to arrange the material in sequence, development and succession. The material used for comparison is excerpted not only from the source under study but also from dictionaries before and after it. The selection of philological terms and related terms from the interfacing fields has enabled conclusions to be drawn which can be applied to the whole range of terms in the humanities. The conclusions can be compared with the author’s research in literary terminology over many years and with the broader picture in the history of Latvian terminology.

The main conclusions are: 1) the dictionary material in many sections is based on the corresponding section of previous encyclopedia; 2) at the same time, the sections are based on an entirely new scientific approach; 3) many lexical and semantic changes are shown by sections which are not present in previous encyclopedia or which had no previous reference to terminology; 4) the terminological material in the dictionary has been used in other dictionaries in the second half of the 20th and early 21st centuries.

The article also outlines the possible topics for future research, such as why this dictionary is a little-studied source in the context of the development of terminology, how it balances the quantity and quality of entries in different branches of science, how the material in the dictionary has influenced the further development of branch terminology and the development of lexicography in general.

Keywords: Latvian lexicography, encyclopaedic edition, terminology of the humanities, development and continuity of terminology, chronological context

LNB Zinātnisko rakstu 14. sējums
Autori / Authors

Kristiāna Ābele, *Dr. art.*

Latvijas Mākslas akadēmijas Mākslas vēstures institūts

Institute of Art History, Art Academy of Latvia

kristiana.abele@lma.lv

Dagnija Baltiņa, *Mg. sci. soc., Mg. art.*

Latvijas Nacionālā bibliotēka

National Library of Latvia

dagnija.baltina@lnb.lv

Māris Baltiņš, *Dr. habil. med.*

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

Latvian Language Institute, University of Latvia

maris.baltins@lu.lv

Dina Gailīte, *Mg. iur.*

Žurnāla "Jurista Vārds" galvenā redaktore

Magazine "Jurista Vārds", editor in chief

dina.gailite@lv.lv

Veronika Girininkaitė, *Dr. hum.*

Martina Mažvyda Lietuvas Nacionālā bibliotēka

Martynas Mažvydas National Library of Lithuania

veronika.girininkaite@mb.vu.lt

Silvija Grosa, *PhD*

Latvijas Mākslas akadēmija

Art Academy of Latvia

silvija.grosa@lma.lv

Andreas Hedberg, *PhD*

Zviedrijas Nacionālā bibliotēka

National Library of Sweden

andreas.hedberg@littvet.uu.se

Anita Helviga, *Dr. philol.*
Rīgas Tehniskās universitātes Liepājas akadēmija
Riga Technical University Liepāja Academy
anita.helviga@rtu.lv

Sandra Leikarte, *Mg. philol.*
Latvijas Kultūras akadēmija
Latvian Academy of Culture
s.leikarte@apollo.lv

Lilija Limane, *Mg. sci. soc.*
neatkarīga pētniece
independent researcher
limane5@inbox.lv

Piret Lotman, *Dr. theol.*
Igaunijas Nacionālā bibliotēka
National Library of Estonia
piret.lotman@nlib.ee

Mārtiņš Mintauris, *Dr. hist.*
Latvijas Nacionālā bibliotēka
National Library of Latvia
martins.mintauris@lnb.lv

Kristina Papule, *Mg. sci. soc.*
Latvijas Nacionālā bibliotēka
National Library of Latvia
kristina.papule@lnb.lv

Piret Pārgma, *Mg. philol.*
Igaunijas Nacionālā bibliotēka
National Library of Estonia
piret.pargma@rara.ee

Ieva Pigozne, *Dr. art.*
Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
Institute of Latvian History, University of Latvia
ieva.pigozne@lu.lv

Inese Sirica, *Dr. art.*
Latvijas Mākslas akadēmija
Art Academy of Latvia
inese.sirica@lma.lv

Loreta Vincloviene, *Mg. sci. soc.*
Martina Mažvīda Lietuvas Nacionālā bibliotēka
Martynas Mažvydas National Library of Lithuania
loreta.vincloviene@mb.vu.lt

Viesturs Zanders, *Dr. philol.*
Latvijas Nacionālā bibliotēka
National Library of Latvia
viesturs.zanders@lnb.lv